

Sayı: 21 Güz 2017

Ankara

SAHİBİ/ Owner
Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İşLERİ MÜDÜRÜ/
Editorial Director
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

YAYIN DANIşMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNşAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KIRIşÇIOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KÖRKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Nergis BİRAY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAHAN • Yrd. Doç. Ferhat TAMIR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA • Yrd. Doç. Dr. Savaş YELOK • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

2017 YILI (20-21. SAYILAR) HAKEMLERİ/2017 Year (20-21.Numbers) Referees

Prof. Dr. Ahmet B. ERCILASUN • Prof. Dr. Leyla KARAHAHAN • Prof. Dr. Deniz ABİK • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Mustafa ARGUNşAH • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. M. Fatih KIRIşÇIOĞLU • Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Oğuzhan DURMUş • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Aslı Özlem TARAKÇIOĞLU • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Gamze ÖKSÜZ • Doç. Dr. Faruk YILDIRIM • Yrd. Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ • Yrd. Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Yrd. Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN • Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK • Yrd. Doç. Dr. Nesrin TEKİN • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Dr. Fatih YAPICI

DÜZELTİ/Redaction

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Feyzi ERSOY
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Dr. Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIşMANI/

English Language Consultant
Yrd. Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers
Arş. Gör. Dr. Musa SALAN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİşİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

• Dil Araştırmaları, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR/

Editor
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCILASUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/

Vice Editors
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Feyzi ERSOY
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Dr. Hüseyin YILDIZ

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL
Yurt İçi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent şubesi
şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. şti.
Büyük Sanayi 1. Caddesi Necatibey İşhanı
Alt kat No: 93 İskitler-Ankara
Tel: +90 312 384 50 63
Sertifika No: 17937

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21

MAKALELER / Articles

- KIRGIZ ve ALTAY TÜRKÇELERİNDE emey KELİMESİ ÜZERİNE**..... 7-16
On the Word emey in Kyrgyz and Altai Turkish
Çetin PEKACAR
- MANİSA AĞIZLARINDA KULLANILAN “ÖNGÜCÜ”, “SONUÇ” İLE YAPI BAKIMINDAN AYNI KELİME Mİ?**..... 17-22
Does the Word “Öngücü” - which is used in Manisa Dialects-Have the Same Structure with the Word “Sonuç”
Ayşe İLKER
- KATMERLİ ZAMİR ÇEKİMİ ve ÇUVAŞÇA ÖRNEKLERİ ÜZERİNE** 23-34
Multiple Inflection of Pronouns and Instances from Chuvash
Fezvi ERSOY
- DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI II: FOXP2 GENİ** 35-50
The Search for the Origin of Language II: FOXP2 Gene
Caner KERİMOĞLU
- İHTİMAL VE TAHMİN ANLAMI VEREN KİPLİK İFADELERİ VE NOGAY TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ**..... 51-60
Example of Modality Expressions and Nogay Turkish Giving the Meaning of Possibility and Prediction
Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
- CODE-SWITCHING AMONG LANGUAGES: THE INSTANCE OF BASHKIR LITERARY LANGUAGE** 61-77
Diller Arası Kod Değiştirme: Başkurt Yazı Dili Örneği
Habibe YAZICI ERSOY
- BUDİST UYGUR METİNLERİNDE ‘tejri’ SÖZÜ** 79-89
The t(e)jri Word in the Buddhist Uyghur Texts
Hacer TOKYÜREK
- İSTEM VE İSTEM ANALİZİ: GAGAUZ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA**.....91-112
Valence and an Analysis of Valence: A Comparative Analysis in Turkish and Gagauz
Ferhat KARABULUT - Tuba ARI ÖZDEMİR
- ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE GÖZ İLE KURULMUŞ DEYİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI** 113-128
Idioms with Eye in Chuvash Turkish and Their Comparison with Turkey Turkish
Gül Banu DUMAN - Oksana SOROKİNA
- ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE {+rA} YÖNELME DURUMU EKİ**..... 129-141
The {+ rA } Dative Suffix in Old Anatolian Turkish
Erkan SALAN
- ORTA TÜRKÇE SÖZLÜKLERİNDE ZETASİZM / ROTASİZM** 143-160
Zetacism / Rhotacism in Middle Turkish Dictionary
Ezgi DEMİREL
- TARİHİ SEYRİ İLE GÜNEYDOĞU GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE m₁ ENKLİTİĞİ**..... 161-177
The m₁ Enclitic in the Southeast Group Turkish Dialects with its Historical Process
Neşe HARBALIOĞLU
- TOFA (KARAGAS) TÜRKÇESİNDE ZAMAN ADLARI ÜZERİNE** 179-187
On the Nouns for Time Divisions in Tofa (Karagas) Turkish
Ali İLGIN
- KURAN’IN TÜRKÇE SÖZCÜK ÇEVİRİLERİNE KAYNAK METİN MERKEZLİ BİR ELEŞTİRİ DENEMESİ**..... 189-198
A Source Text-Centered Criticism Essay on Interlinear Turkish Koran Translations
İsmail SÖKMEN

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21

ÇEVİRİLER / Translations

ORTAÇAĞ DOĞU SLAV DİLİNDE TÜRK DİLİ ÖYKÜNTÜLERİ 201-210
Peter B. GOLDEN (Çev. Hülya UYSAL)

TELEÜT DİLİNİN SOSYOLİNGÜİSTİK ÖZELLİKLERİ HAKKINDA ALAN ARAŞTIRMASI 2013-2014.... 211-220
D. M. TOKMAŞEV - N. L. FEDOTOVA (Çev. Cuma BOLAT)

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

BUĞRA TEZKİRESİ - I. TRANSKRİPSİYON II. DİL ÖZELLİKLERİ III. TERCÜME IV. DİZİN
Mehmet Turgut Berbercan (2012), Buğra Tezkiresi - I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. DizİN,
Ankara: Hâkim yayınları, 109 s. ISBN: 6056229923 223-224
Tuncer GÜLENSOY

XVII. YÜZYIL BATI RUMELİ TÜRKÇESİ
Prof. Dr. Gürer Gülsevin (2017), XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi (Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağzlarının Tarihi
Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği), Ankara, 202 s., ISBN: 9789751633477 225-228
Yavuz KARTALLIOĞLU

ÇİVAŞ HALİH PULTARULİHİ: TAVRALİH HALAPİSEM
Ö. N. Terent'yeva, Pirremiş Kineke- Çıvaş Kineke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2013, 494 s. ISBN: 978-5-7670-2117-8
Ö. N. Terent'yeva, İkkimış Kineke- Çıvaş Kineke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2017, 471 s.
ISBN: 978-5-7670-2582-4 229-232
Sinan GÜZEL

ALTUN YARUK SEKİZİNCİ KİTAP
Engin Çetin (2017), Altun Yaruk. Sekizinci Kitap, Karahan Kitabevi, Adana, X+526 s..
ISBN: 9786059374590 233-235
Hüseyin YILDIZ

MIDDLE MONGOLIAN LOAN WORDS in VOLGA KIPCHAK LANGUAGE
Csáki, Éva (2006), Turkologica 67, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 258s., ISBN:3-447-05381-X 236-243
İşlay İŞIKTAŞ SAVA

ÇAĞDAŞ KAZAK TÜRKÇESİ SES-ŞEKİL-CÜMLE BİLGİSİ METİNLER
Nergis Biray, Ekrem Ayan, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun (2015), Editör: Hızırбек Gayretullah, Çağdaş Kazak
Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, İstanbul, 268 s.
ISBN: 978-605-9241-01-4 244-248
Zeynep ASLAN

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FUNKSIONAL QRAMMATİKASI: MORFOLOGİYAYA YENİ BAXIŞLAR VƏ
LEKSEMATİKA – II. CİLT
Mehman Musayev; Qüdrət Cəfərov (2014), Azərbaycan Dilinin Funksional Qrammatikası: Morfologiyaya Yeni
Baxışlar və Leksematika – II. Cilt, Bakü: Prestige, 326 s. ISBN: 978-9952-8258-3-1 249-252
Orhan BALDANE

MAHTUMKULU ESERLERİNİN DEYİMLER SÖZLÜĞÜ
Emrah Yılmaz (2016), Gazi Kitabevi Yayınları, 774 s., ISBN: 978-605344-446-6 253-257
Tuğba YILMAZ

TÜRKÇEDE ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ SİSTEMİ
İbrahim Ahmet Aydemir (2010), Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi, Grafiker Yayınları, Ankara, 118 s.,
ISBN: 978-605-9663-16-8 258-260
Cuma BOLAT

MODERN JAPONCADA GEÇİŞLİLİK VE ÇATI KAVRAMINA GİRİŞ
Aydın Özbek (2016), Modern Japoncada Geçişlilik ve Çati Kavramına Giriş, Nobel Bilimsel Eserler, İstanbul, 119 s.
ISBN 978-605-9663-16-8 261-263
Zeynep GENÇER

MAKALELER
Articles

KIRGIZ ve ALTAY TÜRKÇELERİNDE emey KELİMESİ ÜZERİNE*

On the Word emey in Kyrgyz and Altai Turkish

Çetin PEKACAR**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 7-16

Öz: Kırgız ve Altay Türkçelerinde “değil; tabii ki, elbette” vb. anlamlarda kullanılan bir *emey* kelimesi vardır. Öteki Türk yazı dillerinde göremediğimiz bu kelime, hem anlamları bakımından, hem de yapısı bakımından ilginç ve incelenmeye değer bir kelimedir. Bu makalede Eski Türkçe *er-* “olmak” isim fiilinden gelişen *e-* fiilinin Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülen çekimleri üzerinde durulmuş ve bu fiilin çekimli şekillerinden biri olan *emey* biçiminin günümüzde eşsesli hâle gelmiş iki farklı çekimden geliştiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Altay Türkçesi, *e-* fiili, isim fiili, ek fiil, *emey*.

Abstract: Inflectional forms of the verb *e-* in Kyrgyz and Altai which comes from Old Turkic *er-* “to be” will be examined in this paper and we will draw attention to the negative form (*emey* “not; certainly, surely”) of it. The word *emey* is pretty interesting in point of meaning and form and not seen in the other Turkic languages. As a result of the studies it came to light that *emey* comes from two different form and it has two different meaning today in the Turkic languages above-mentioned.

Keywords: Kyrgyz (Kırgız) Turkic, Altai Turkic, the verb *e-* “to be”, *emey*.

Giriş

Kırgız ve Altay Türkçelerinde çeşitli anlamlarda kullanılan bir *emey* kelimesi vardır. Kaynaklara bakıldığında kelimenin her iki lehçede de “değil; tabii ki, elbette” vb. anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Öteki Türk yazı dillerinde göremediğimiz bu kelime, hem anlamları bakımından, hem de yapısı bakımından ilginç ve incelenmeye değer bir kelimedir. Kırgız Türkçesi gramerlerinde bu kelimedden hiç bahsedilmezken, Altay Türkçesi üzerine yapılan bazı çalışmalarda sınırlı bir şekilde ele alındığı söylenebilir. *Emey* kelimesinin, söz konusu iki lehçede kullanılan anlam ve işlevlerine dikkat edildiğinde aslında birbirinden farklı iki ayrı anlamı ve işlevi olduğu görülebilmektedir: (1) değil; (2) tabii ki, elbette, (öyle) olacak. Bu iki farklı anlam, kelimenin yapısı üzerinde durulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

* Bu makale, 28 Haziran 2007 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde düzenlenen Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumunda sunulan “Pamir Kırgız Türkleri Ağzında *e-* Fiili” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE pekacar@gmail.com. Gönderim Tarihi: 07.09.2017 / Kabul Tarihi: 25.10.2017

1. Kırgız Türkçesinde *emey* kelimesi¹

Kırgız Türkçesi gramerlerinde *emey* kelimesinden bahsedilmezken sadece Yudahin'in sözlüğünde kendisine madde başı olarak yer bulabilmiştir:²

эмей (э-ме-й) “değil de ne, değil mi, değil mi acaba?”; **сен эмей, ким эле?** “sen değilsin de öyleyse kim acaba? (*tabii ki sensin*)”; **меники эмей кимдики?** “Eğer benim değil ise kimin acaba? (*tabii ki benim*)”; **төрө Манас баатырдын, балбандыгы эмей, неткени?** “Eğer (bu) Bey Manas’ın kahramanlığı değilse o zaman bu nedir acaba? (*tabii muhakkak kahramanlığıdır*)”; **ага дайын эмей, эмне?** “muhakkak ki o biliyor (ona malum)”; **бар эмей** “*tabii ki var (Rus. конечно же, есть)*”.

Bu açıklamadan anlaşıldığı gibi *emey* kelimesinin temel anlamı “değil”dir. Kullanışta tasdik sorusu kurmaya yarayan bu kelime ile, konuşan kişi, düşüncesinin kuvvetli bir yargıya dayandığını belirterek muhatabından buna bir tasdik beklemektedir. Ancak yukarıdaki *emey* maddesinin sonunda verilen iki örnek ilginçtir:

ага дайын эмей, эмне? “muhakkak ki o biliyor (ona malum) (*Rus. конечно же, ему известно*).”

бар эмей “*tabii ki var*”. (*Rus. конечно же, есть*).

Bu iki örnekte soru ifadesi hiç yoktur ve konuşan kişi düşüncesini kuvvetli bir yargı ile bildirmektedir. Birinci örnekte *emne* “ne” soru kelimesi bulunmakta ise de bunun Rusça tercümesi düz cümleyle yapılmıştır.

Kırgız Türkçesinin öteki sözlüklerinde *emey* kelimesi madde başı yapılmamış, ancak başka maddelerin açıklamalarına verilen örneklerde kullanılmıştır. Yudahin'in sözlüğünde de başka bazı maddelerde *emey* kelimesinin kullanıldığı örnekler rastlanabilmektedir. Sözlüklerden derlediğimiz örnekler aşağıdadır. Örneklerde *emey* kelimesinin tasdik işlevi görülmektedir.

Айбан эмей эмне, Адамчылык кылбаса

“*İnsanlıktan yoksunsa, hayvan değil de ne*” (Тоголок Молдо). (KTTS, s. 25)

Төрө Манас баатырдын Балбандыгы эмей неткени

“Bey Manas yiğidin (bu yaptığı) bahadırılık **değil de ne?**” («Манас»). (KTTS, s. 613)

сен айдактын ити эмей, ким айдактын ити?

“Eğer sen avcının köpeği **değilsen kim** avcının köpeği? (*aşağılama anlamında*)” (KRS, s. 29)

мен иниси эмей, кимиси?

“Ben erkek kardeşi **değilsen nesiyim?** (*tabii ki erkek kardeşiyim*)” (KRS, s. 387)

1 Yudahin, *emey* kelimesini *emegende* ile aynı anlamda göstermiştir: **эмегенде (э-ме-ген-де) эмей** ile aynı; **кичине эмегенде, чоң турабы?** “Küçük değil de büyük mü?”; **ушу отчётторун туурабы?— Туура эмегенде!** “Bu raporların doğru mu? Doğru değil de ne (*tabii ki doğru*)”; **сиз эмегенде ким?** “Siz değil de kim, *tabii ki sizsiniz!*” (KRS, s. 951).

Yudahin’de şu biçim de var: **Эмен то же, что эмес** (*Bu sadece teklik birinci şahıs için geçerlidir: emesmin’den kısaltma*); **алган эмен** almış değilim= ben almadım. (Kırgızsko-Russkiy Slovar, s. 951).

2 Yudahin’in sözlüğünün A. B. Taymas tarafından yapılan Türkçe tercümesinde *emey* maddesi bulunmamaktadır.

шайтандык **эмей эмне**—тынч элди келип чабышты.

“Şeytanlık **değil de ne** – huzur içinde yaşayan halkı gelip kırdılar.” (KRS, s. 896)

Kırgız edebî diliyle yazılmış metinlerde **emey** kelimesine az rastlanmaktadır. Bulabildiğimiz iki örnek aşağıdadır:

Aldağı çöntögündöğü akça emey emne? —Cok aba, dep bala çının aytıp, bolgon sıırım uşu degendey calgız çöntögün ahtarıp suurup çıktı.

“O cebindeki para **değil de ne?** —Yok amca, diye çocuk ciddi ciddi, olan sıırım işte bu der gibi tek cebini çekip dışarı çevirdi.” (KTBK, s. 48)

Sen al comoktu bilesiñbi, ata? Tayatam aytat go, comok emey ele çın bolgon deyt...

“Sen o masalı biliyor musun baba? Büyük babam diyor ki, masal **değil** gerçekten olmuş diyor.” (KTBK, s. 78-79)

Kırgız edebî dilinde pek kullanılmayan **emey** kelimesinin ağızlarda ve sözlü halk edebiyatı ürünlerinde sıkça görülebildiği anlaşılıyor. Söz konusu Kırgız ağızlarından biri de Pamir Kırgız Türkleri Ağzı'dır.

Daha önce tarafımızca yapılan Pamir Kırgız Türkleri Ağzı adlı çalışmada **emey** kelimesini **e-** ‘imek’ fiili başlığı altında değerlendirmiştik. O çalışmada isim fiilinin olumsuz şeklinin aslında edebî dilde olduğu gibi **emes** kelimesiyle yapıldığını, bu biçimin **ê-** fiiline **-mes** olumsuz geniş zaman ekinin getirilmesiyle yapılmış bir şekil olduğunu; olumsuz biçiminin seyrek olarak **ê-** fiilinin olumsuzluk eki almış hâline **-y** eki getirilerek yapıldığını açıklamış ve metinlerde tespit ettiğimiz şu örneği vermiştik: **êmey nimne** “değil de ne?” (Pekacar, 1995: 185). Aslında bu biçim, kök ünlüsü üç örnekte kapalı /ê/, birinde /i/ olacak şekilde, bir bilmede (*tabışmak*) dört defa geçmektedir (Pekacar, 1995: 235):

kawo:su kiyiz,

kargo:su müyüz,

koy balası şişek,

onu tappagan eşek,

tap! deyt.

onun candırmasın aytat:

kawo:su kiyiz êmey nimne;

kargo:su müyüz êmey nimne;

koy walası şişek imey nimne;

onu tappagan eşek êmey nimne? deptir.

“Örtüsü keçe,

kakması boynuz,

koyun yavrusu şişek,

bunu bilmeyen eşek,

bul! der.

Onun cevabını söyler:

Örtüsü keçe değil mi (**değil de ne**/tabii ki keçe);

kargıması boynuz, **değil mi**;

koyun yavrusu şişek, **değil mi**;

bunu bilmeyen eşek, **değil mi?** demiş.”

Ağız çalışmaları sınırlı metinlere dayandığından Pamir Kırgızlarında veya Kırgızcanın diğer ağızlarında **emey** ile ilgili başka örneklerin varlığı ve sıklığı hakkında kesin bir yargıda bulunmak zordur. Ancak **emey** kelimesi, Kırgızistan kaynaklı sitelerde Google ile yapılan aramalarda binlerce sonuç vermektedir. Daha kesin sonuç için **emey** kelimesinin birlikte sıkça kullanıldığı **emne** ile birlikte arandığında yaklaşık 6.600 sonuç bulunmaktadır. Bu sonuçlar, **emey** kelimesinin Kırgızca konuşma dilinde sıkça kullanıldığı anlamına gelebilir.

2. Altay Türkçesinde *emey* kelimesi

Emey kelimesi Altay Türkçesinde de görülmektedir. *Altay Türkçesi (Oyrotça) – Rusça Sözlük*'te (ORS) *emey* için aşağıdaki anlamlar verilmiştir.

emey (e- eksik fiilden yapılmış biçim) ki, gerçekte; ne de olsa; acaba; **менин эмей** benim değil mi?; **барган эмей** acaba o gitti mi?³; **көп эмей** ne de olsa çok ya; çok değil mi?

Bu maddede *emey* kelimesi için “değil, acaba” vb. anlamlar verilmiş. Maddede yer alan örneklerden, kelimenin tasdik sorusu işlevinde kullanıldığı anlaşılıyor. *Altay-Aladağ Sözlüğü*nde de *emey* kelimesi için benzer anlamlar verilmiş olmakla birlikte, maddeye alınan cümle örneklerinin hiçbirinde soru anlamı yoktur; bilakis, konuşanın düşüncesinde, yargısında tam bir kesinlik, kararlılık ifadesi açıkça görülmektedir (SANT, 47-48):

Emey (Nijnij Biyskiy 'de de) “acaba, açık, aşikâr, ki; ne de olsa”; **Желбеген айтты: кабымда ёлөнг эмес, кабымда Тарданак эмей** “Jelbegen dedi: benim kabımdaki ot değil, kabımdaki Tardanak'tır.” **Уулчак адазына айтты: ачам! ачам! кандый алып кулықтынг ады саадагы болды пу? теди. Адазы айтты: э балам! балам! озогы менинг јийит чагымдагы менинг ат саадагым эмей, палам! Палам эмди ангдап јүрүп јайу паады деп, палам мингин деп, экелип пуулап койгон эмей.** “Genç babasına söyledi: Baba baba, bu at ile yay hangi yiğidindir? Babası söyledi: Ey oğlum! oğlum! Bu benim gençliğimdeki atım ve yayımdır elbette. (Babası şöyle düşündü) Benim oğlum ava yayan gidip geliyor. Artık atla ava gitsin diye (bu at) getirildi ve bağlandı.”

Altay Türkçesi gramerlerinde *emey* kelimesi üzerinde durulduğunu E. Bacanlı'nın çalışmalarından biliyoruz. Bacanlı'nın Altay Türkçesi üzerine yaptığı bir çalışmasında *emey* kelimesi iki yerde geçer. Birincisi, Tıbıkova'dan aktardığı *emtir* ile ilgili açıklamada dolaylı olarak:

“Tıbıkova şekli şöyle tarif eder: ‘Altayca denilince Altayca'yı inceleyen bazı araştırmacılar *emtir* kelimesinin ortaya çıkmasını *em* parçasıyla *tur* fiilinin birleşmesini sebep olarak gösterir. Ama bize göre o kendi tabiatında *e-* fiiline kadar gidiyor. Eğer kelimenin semantiğine dikkat edilirse o zaman *emtir* de *edi*, *emes*, *emey* gibi modal nüanslara sahiptir. Altaycadaki *emtir* geçmişte olan bir şeyi doğrulamak gibi bir modal nüans ifade eder.” (Bacanlı 2001: 24)

İkinci olarak Bacanlı *-gan emes* yapısından bahsederken “Altaycada *emey* koşacı yükleme bazı durumlarda ‘tabii ki, elbette’ gibi anlamları da verir, bununla birlikte *-gan emey* yapısı daha çok *-gan edi* yapısına benzer hatırlama anlamını yüklemeye verir.” demektedir ve bir örnek sunmaktadır:

D'e Sasoniy köp içerin le uzak d'irgaarın süübeyten, onıñ uçun adazı ogo alañzu d'ok büdüp d'üreten. D'e andıy da bolzo, bir kança d'ıldın bajında mınayıp la arakıdap d'ürele, ol sakıbağan d'anıñañ ayıldı-d'urttu bolup kalğan emey.

3 *Altayca-Türkçe Sözlük*'te bu cümlelerin çevirisi “O Gitti.” Şeklinde verilmiştir (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara, 1999, s. 82). Bize göre bu cümlelerin anlamı “O gitti tabii ki/elbette.” şeklindedir.

“Ama Sasoniy çok içmeyi ve uzun süre eğlenmeyi sevmezdi bu yüzden babası ona hiç şüphe etmeden inanırdı. Ama öyle de olsa birkaç yıldan sonra böyle içki içip durunca o, beklenmedik şekilde **evli-barklı oluvermişti.**” (Bacanlı 2001: 73).

Yukarıdaki örnekte *emey* kelimesi “değil” anlamını değil, “tabii, öyle” anlamını vermektedir.

Bacanlı’nın Altay Türkçesi üzerine hazırladığı doktora tezinde de *emey* kelimesi iki yerde geçer. Birincisinde şu ifade kullanılır: “*e-* fiili Altayca’da, aynı zamanda *emey*, *emes* ve olumsuzluk şekli olan *emes* gibi modal kelimelerin (bağlaçların) oluşumunda da temel teşkil eder (Bacanlı 2005: 71).

Söz konusu tezde *emey* kelimesi ikinci olarak şu ifade içinde geçer: “Altayca’da, Rusça’daki *ведь* kelimesine tekabül eden *emey* şeklinde bir predikat daha vardır. Ancak bu predikat, *ine* gibi delile dayanan şekiller ile çekime giremez.” (Bacanlı 2005: 100).

Görüldüğü gibi Altay Türkçesi gramerlerinde de *emey* kelimesi üzerinde geniş bir şekilde durulmamıştır.

Öte yandan Altay Türkçesi metinlerinde *emey* kelimesi, Kırgız Türkçesine oranla daha yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir. Altay Türkçesine ait çeşitli metinlerden tespit ettiğimiz *emey*’li örnekleri aşağıda sıralıyoruz. Örnekleri, *emey* kelimesinin anlamı ve kullanılışı bakımından iki gruba ayırdık: 1) “Elbette, tabii ki” anlamında olanlar ve 2) “Değil/değil mi?” anlamında olanlar.

1) “Elbette, tabii ki” anlamında

Әйе, андый ла болбой кайдар. Олор тенек эмей, а бис сагышту.

“Evet, böyle de olmalıydı. Onlar **aptaldırlar**, biz ise akıllı.” (Bacanlı 2005: 147).

Желбеген айтты: кабымда өлөнг эмес, кабымда Тарданак эмей.

“Jelbegen dedi: Benim kabımdaki ot değil, kabımdaki **Tardanak’tır.**” (SANT, s. 47)

*Уулчак адазына айтгы: ачам! ачам! кандый алып кулыктынг ады саадагы болды пу? теди. Адазы айтты: э балам! балам! озогы менинг жийит чагымдагы менинг **ат саадагым эмей**, палам! Палам эмди ангдап жүрүп жайу паады деп, палам мингин деп, экелип пуулап **койгон эмей.***

“Genç babasına söyledi: Baba baba, bu at ile yay hangi yiğidindir? Babası söyledi: Ey oğlum! oğlum! Bu benim gençliğimdeki **atım ve yayımdır.** (Babası şöyle düşündü) Benim oğlum ava yayan gidip geliyor. Artık atla ava gitsin diye (bu at) getirildi ve **bağlandı.**” (SANT, s. 48)

*Кайчы ого нени айтсын, ол ло, уңчукпади. Ол катап ла сананди: ада циланниñ айткан cakiltazin канайып бузатан. Циланга берген сөзин бузар ониñ учури чок болгон до. Ониñ уңун кунугип цүрген бойи ол **emey.***

“Kayçı ona ne söylesin, hepsi bu, ses çıkarmadı. O tekrar düşündü: ata yılanın buyruğunu nasıl değiştirebilirdi. Yılanı verdiği sözü bozamazdı. Bu yüzden kederlenip durdu **elbette.**” (KAY, s.45)

*Emdi ol kiçü eceziniñ toyına suranıп cat. ‘Toy cırgaldı cerdeñ baza la tatu kursak ekeler **emey ol’** – деп, kargan emegen sananala, onı bojodıп iydi.*

“Şimdi o küçük ablasının düğününe gitmek için izin istedi. ‘**Elbette** o düğün yerinden yine lezzetli yiyecekler getirir’ diye, ihtiyar kadın düşünerek ona izin verdi.” (ÜÇÖ, s. 51)

- *Mege de koomoy kün bolgon emey. Kuzuktu möş tabala, ajanıp oturarımda, meni kiji körüp iygen, uruk ağaşla möşti çabarda, mege sooro tiydi.*

“- **Elbette** benim için de kötü bir gün. Çam fıstıklı ağaç bulup, oturup yerken, insan beni görüp vurdu, çam ağacına vurunca bana doğru da değdi.” (SLT. s. 30)

- *O-o kalak, ol emegen emes emey. Ol körüner le kijige körüner. Ol cer kindigi enezi. Sege kilep, onçogordiñ tınıgardı ayrıgan turbay.*

“-Oo zavallı, o **tabii ki** kadın değil. O istediği insana görünür. O Yer Anası. Sana acıyıp hepimizin canını kurtarmış.” (ALU, s. 13)

Kortondo üçüçeler kaydañ kelzin. Koki da la bar emey. Çapkış üçüçe dep Korton ol boyınıñ baldarın aytkan bolgon.

“Korton’a av payları nereden gelsin. Yalnızca Koki’da var **elbet**. Çapkış’ın et payı diye söylediği çocuklarıymış.” (EKİ, s.15)

-*Bu meniñ Kıznak dep cañıs kızım bolor. Bistiñ cerde meniñ kızımnañ caraş la cakşı, kersü bala çok emey! – Taytakpay maktanıp, ertedeñ le Aduçını kul edip alarga mekelenip oturdu.*

“-Bu benim tek kızım Kıznak’tır. Bizim yurdumuzda benim kızımdan daha güzel, akıllı genç kız **tabii ki** yok! Taytakpay (böylece) övünüp, bir an önce Aduçı’yı kul yapmak için kurnazlık düşündü.” (CAI, s. 32)

Kajayıp tañ attı. Bastıra ulus uykudañ turup, kazan azat. Bayaa baydıñ da uluzı onçozi uykudañ turgan emey. Mında erten tura bastıra ulus köçö içerde, Aduçı körzö, baydıñ kızı baza la ajanbay oturat.

“(Gün) Ağarıp tan attı. Bütün insanlar uykudan uyanıp (yemek yapmak için) kazan astılar. **Elbette** önceki zenginin insanları da uykudan **kalktılar**. Burada insan sabah erken göcö çorbası içerken, Aduçı baktı ki, zenginin kızı yine yemek yemiyor.” (CAI, s. 33)

Süt cakşızı iyte **emey**,
Süme cakşızı kışta **emey**.
(OBD, s.58)

“Sütün iyisi ittedir **elbet**,
Aklın iyisi kızdadır **elbet**.”

*Ey, ey, kıstar, baldar,
Ermek mende **bar emey**.
Akır, akır, albatı-con,
Aydar sözüm **bar emey**.
(ÖUD, s. 149)*

“Ey, ey, kızlar, gençler
Söyleyeceklerim **var elbet**.
Durun, yavaş olun, ey halk, ahali
Söyleyecek sözlerim **var elbet**.”

*Altın-Sırğa aytkap turat.
‘Toyu-tok **emeyim**’-dep,
Tonı kılrap, Ölöştöy çıgat.
(ÖLD, s.76)*

“Altın-Sırğa buyurdu.
‘Fazlasıyla **tokum**’ diye,
Paltosu hışırdayıp, Ölöştöy çıktı.”

*Carlu bay cöjözine emes,
Calçı kiji küünine emey.
Caan kaanniñ magına emes,
Cakşı kiji ugına emey.*
(ÖLD, s.131)

“Ünlü zenginın serveti varsa,
İrgatın da gönlü **zengindir**.
Büyük kağanın övgüsü varsa,
İyi insanın da soyu **asildir**.”

Eki közi kandaldı:
‘Cutpalarım ölzö dö,
Sokor-karam **bar emey**.’
(ÖLD, s.150)

“İki gözü kanlandı:
‘Aç gözlü canavarlarım ölse de,
Sokor-kara’m **var ya**”

‘E-e, tas kiji calku **emey**,
Ürederge tere çok.
Tas kiji açına **emey**,
Toydırarga kursak çok’ dep,
Ayl eezi unçugat,
Tastı elektep katkırat.
(ÖLD, s.228)

“Ee, tas insan **tembeldir de**,
İşlenecek deri yok.
Tas insan **açtır da**,
Doyuracak yemek yok’ diye,
Ev sahibi konuştu,
Tas’la dalga geçti.”

‘Aylanıp akkan talay **emey**,
Tındı tutkan suu **emey**’ – dep,
Agaş ayakka suu urup,
Kan-Mergenge çögödöp berdi.
(ÖLD, s.243)

“Dolanıp akan **ırmaktır**,
Bedene can veren **sudur**’ diye,
Ağaç kâseye su doldurup,
Diz çöküp Kan-Mergen’e verdi.”

-Altayda tere **köp emey** – diyt.
(OBD, s. 58)

“-Altay’da **deri çok ya**, dedi.”

2. “Değil/değil mi?” anlamında

Boyınıñ karındaştarın ol kança kire cayımdabadı emeş. Celbegendi de cengen kiji Ergek emey! Onı slerler baza cakşı bilereer.

“Kendi kardeşlerini kaç defa kurtardı. Celbegen’i de yenen kişi Ergek **değil mi!** Onu siz iyi tanırız.” (EEE, s.)

Körbös arazında kazandığı etti boyınıñ apargan arçımagina suksın. Cart pa? Cart emey baza.

“İnsanların onu görmediği bir zamanda kazandaki eti getirdiği heybesine soksun. Anlaşıldı mı? Açık **değil mi?**” (BLC, s. 37)

*Ada kaanıska aparıp berelik.’
‘Ölöstöy añçı kiji emey,
Añ semizineñ attırıp alak,
Artınıp alala, canıp barak’ — dep.
(ÖLD, s.104)*

“Ata kağanımıza götürüp verelim.’
‘Ölöstöy avcı biri **değil mi**,
Geyiğin semizinden avlattıralım,
Yüklenip dönelim’ dedi.”

Örneklerde görüldüğü gibi Altay Türkçesinde *emey* kelimesi “değil” anlamında ve tasdik sorusu işlevinde az, “elbette, tabii ki” anlamında ise daha çok kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde bu oranın tersine olduğunu görmüştük.

Değerlendirme ve Sonuç

Hem Kırgız Türkçesindeki örnekleri, hem de Altay Türkçesindeki örnekleri incelediğimizde *emey* kelimesinin başlıca iki farklı anlamı ve işlevi olduğu anlaşılmaktadır: Birinci anlam “değil”dir. Kullanışta tasdik sorusu kurmaya yarayan bu kelime ile konuşan kişi yargısına onay beklemekte, yargısının kuvvetli bir algılamaya/delile dayandığını belirterek muhatabından buna bir tasdik beklemektedir. İkinci anlamı ise “olmalı, olacak, öyledir” şeklinde belirlenebilir. Bu anlamıyla kullanıldığı cümlelerde *emey* kelimesi soru ifadesini hiç vermemekte, konuşanın düşüncesini kuvvetli bir yargı ile bildirmesine yaramaktadır. Kelimenin anlamında ve kullanılışında/işlevinde görülen bu fark düşündürücüdür.

Kanatimizce karşımızda iki ayrı yapıdan gelişerek zamanla sesteş hâle gelen iki ayrı *emey* vardır. Birincisi *e-* “imek” ana yardımcı fiilinin *-mA* olumsuzluk eki ve *-y* şimdiki zaman eki almış ve “değil” anlamındaki şekli; ikincisi ise yine *e-* “imek” fiilinin *-mAy* kip eki almış şeklidir ki bu da “olmalı, olacak, öyledir” anlamındadır. Bu açıklamanın birinci kısmı hakkında kolayca ittifak edilebilir, ki zaten yukarıda da özetlendiği üzere, *emey* kelimesinin yapısı bu şekilde açıklanmaktadır. İkinci kısmını izah edebilmek için Kırgız Türkçesine bakmak gerekiyor.

-mAy kip eki, Kırgız Türkçesinde *-mAk* ekiyle aynı görevde kullanılan bir ektir. Anılan lehçede bu ekler her ne kadar isim-fiil yapan eklerden sayılsa da bu görevde kullanılmaları, *-OO/-UU* ekine göre çok seyrek. Kırgız Türkçesinde *-mAy* ve *-mAk* ekleri, ikincisi daha yaygın olmak üzere, daha çok niyet kipini (Kırgızca “niyet ıngay”) ve gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır:

barmakmın “gideceğim, gitme niyetindeyim”

aytmakmın “söyleyeceğim, söylemek niyetindeyim”

Aba ırayı erteñ açılmak. “Hava yarın açılacak gibi”.

Мына, бүгүн алар саат беште скверде жолугушмак. “İşte bugün onlar saat beşte parkta buluşacaklar.”

-mAk eki (ki bazen *-mAkçI* şeklinde kullanılır); yerine göre istek, niyet, yakın gelecek için planlanmış iş veya hareket; olacağı kuvvetle muhtemel iş, hareket ile gereklilik bildirebilir (Kasapoğlu 2005: 249).

Başka Türk lehçelerinde görülmeyen (Kudaybergenov, S. 1980: 450) *-mAy* eki ise doğrudan kendisi çekime girmese de *bol-* yardımcı fiili ile birlikte *-mAk* eki için yukarıda belirtilen işlevlerde kullanılabilir:

Barbaymın dep ayta albay, / Barmay boldu Ak Balta.

“Gitmeyeceğim diye söyleyemeyip / Gitmeye niyet etti Ak Balta.” (Kudaybergenov, S. 1980: 451)

Barmay (*barmak*) *boldu*. “Gitmeye niyet etti; gidecek” (Abduldayev 1986: 203)
Kelmey (*kelmek*) *boldum*. “Gelmeye niyetindeyim; geleceğim” (Abduldayev 1986: 203)

Kırgız Türkçesinde **-mAk** eki ile benzer işlevleri olan **-mAy** ekinin gelecek zaman ve bilhassa yakın gelecek zaman bildirmesi, “kesinlik” işlevini yüklenebildiğini gösteriyor. Kanaatimizce **emey** kelimesinin “elbette, tabii ki” anlamlarında kesinlik bildiren türü, **-mAy** ekinin yukarıda açıklanan işlevinden kaynaklanmaktadır. Özet olarak Kırgız ve Altay Türkçelerinde iki farklı biçimden gelişen iki ayrı **emey** vardır:

emey I “değil” (< e-me-y);

emey II “olacak, öyle; tabii, tabii ki, elbette, elbette öyle” (< e-mey)”.

Kısaltmalar

- ALU:** YALATOV, N. K. (1993), “Alakan la Uuldarı”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
BLC: YALATOV, N. K. (1993), “Bay la Calçılar”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
CAI: YALATOV, N. K. (1993), “Coktu Aduçınıñ Irızı” masalı, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
EEE: YALATOV, N. K. (1993), “Erte, Erke, Ergek Dep Karındaştar”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
EKİ: YALATOV, N. K. (1993), “Eki Baca”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
KAY: YALATOV, N. K. (1993), “Kayçı”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.
KRS: YUDAHİN, K. K. (1965), *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva.
KTBK: KILIÇ, Filiz (2004), *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.
KTTS: ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D. (1969), *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdügü*, Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu, Mektep Basması, Frunze.
OBD: DİLEK, İ. (2007a), *Oçı Bala Destanı, Altay Destanları II*, TDK yay., Ankara.
ORS: BASKAKOV, N. A., TOŞÇAKOVA, T. M. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar*, Gosudartsvennoye İzdatel’stvo inostrannix i Natsionalnix Slovarey, Moskova.
ÖLD: DİLEK, İ. (2007c), *Ölöştöy Destanı, Altay Destanları III*, TDK yay, Ankara.
ÖUD: DİLEK, İ. (2007b), *Ösküs Uul Destanı, Altay Destanları II*, TDK yay., Ankara.
SANT: VERBİTSKIY, V. İ. (2005), *Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka*, İzdaniye 2-e, Akçeçek, Gorno-Altaysk (İlk baskı Kazan, 1834).
SLT: TIDIKOV, A. (1994), “Saldaçak la Tırmuujak”, *Bayat Çörçöktör*, Gorno-Altaysk.
ÜÇO: YALATOV, N. K. (1993), “Üç Oro”, *Çaňkır Tuulardıň Çörçöktöri*, Gorno-Altaysk.

Kaynakça

- ABDULDAYEV, E. vd. (1986). Kırgız Tili, Kırgız SSRinin Cogorku Cana Atayın Orto Bilim Berüü Ministerstvosu, Mektep, Frunze.
 BACANLI, Eyüp (2001). *Altay Türkçesinde Zaman Şekilleri: Çekim Eklerinin Zaman, Kip ve Görünüş Bakımından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- BACANLI, Eүүр (2005). *Категория Эвиденциальности в Турецком Языке в Функционально-Семантическом Аспекте (в сопоставлении с алтайским языком)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова Институт стран Азии и Африки, Научный руководитель – д.ф.н., проф. Д.М. Насилов, Москва.
- DIRENKOVA, N. P. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, İAN SSSR, Moskva-Leningrad.
- DIRENKOVA, N. P. (1941). *Grammatika Şorskogo Yazıka*, İAN SSSR, Moskva-Leningrad.
- KASAPOĞLU-ÇENGEL, H. (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları
- KUDAYBERGENOV, S. vd. (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Kırgız İlimder Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu, İlim Basması, Frunze.
- NASKALİ, E. G., DURANLI, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PEKACAR, Çetin (1995). *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı* (Doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara.
- TIBIKOVA, A. T. (1967). “O Nedostatoçnom Glagole e- v Altayskom Yazıke” (Zapiski-7, GANIİYaL, Gorno-Altaysk).
- YUDAHİN, K. K. (1965). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva.

MANİSA AĞIZLARINDA KULLANILAN “ÖNGÜCÜ”, “SONUÇ” İLE YAPI BAKIMINDAN AYNI KELİME Mİ?*

Does the Word “Öngücü” - which is used in Manisa Dialects-Have the Same Structure with the Word “Sonuç”

Ayşe İLKER**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 17-22

Öz: Manisa ağızları, Türkçenin ağız coğrafyalarındaki pek çok veri gibi tarihten bugüne ışık tutmaktadır. Bu veriler, ses ve biçim bilgilenebilir gibi söz varlığıyla da ilgili olabilmektedir. Manisa ağızlarındaki pek çok kelime, yazı dilinde ölçünlüleşmiş kelimelerle ortaklık gösterse de bazıları değişik ses ve anlam özellikleriyle karşımıza çıkabilmektedir. Bu makalede, söz konusu ağız bölgesinde sıkça kullanılan ve Derleme Sözlüğünde de farklı alanlarda örneklenmiş olan “öngücü” kelimesinin ek yapısı ve buna bağlı olarak anlamı üzerinde durulmakta; örnekte “Bir eklenme mi yoksa bir kelime birleşmesi mi?” olduğu sorusunun cevabı aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manisa, ağız, öngücü, ekleşme. Kelime birleşmesi

Abstract: Manisa dialects enlighten the present day coming through the history as many datas from the geographies of Turkish dialects. These datas -along with being related to phonetic guide and form guide can be also related to the word existence. Even if many words in Manisa dialects have common ways with standardised words in written language, some of them can be encountered with the different characteristics of phones and meanings. In this article to the additional form of the word “öngücü” will be approached, which has been ensampled in different fields in Derleme Sözlüğü and which is used often in the mentioned region; and related with this, it is emphasized on its meaning; in the example the answer of the question “Is it an addition or an unification of words?” is searched.

Keywords: Manisa, dialect, öngücü, inclusion, word merger

Dil, sürekli devinen ve gelişen bir varlık olduğu için, dildeki ögeler de bununla koşturarak değişmekte ve gelişmektedir. Türkçe, yayıldığı alan ve tarihsel derinliği yanında, yapısal olarak taşıdığı eklemeli özelliği ile de yüzyıllar boyunca durağan bir seyirden ziyade akan ve dönüşen bir yol izlemiştir. Eklemeli bir dil olması Türkçenin türetme gücünü artırmış, bunun yanında belirli özellikler taşıyan ekler ve kelimeler de değişik koşullarda birleşik hâle gelerek bir ses birim veya bir sözden yeni bir biçimbirime veya yeni bir söze dönüşmüşlerdir. Günümüzde pek çok Türk yazı dilinde kullanılan olan “ancak”, “şimdi”, “kızır-“, “sütlaç”, “bolandığı” örnekleri kelimelerin ekleştiği örnekler olarak karşımızda durmaktadır.

* Bu makale Türk Dil Kurumunun 2-3 Haziran 2016 tarihinde yaptığı “Türk Dilinde Ekler Sempozyumu”nda sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/TÜRKİYE. ayseinceilker@gmail.com. Gönderim Tarihi: 15.07.2017 / Kabul Tarihi: 11.09.2017

Türkçenin bu özelliği, dilimiz üzerinde çalışan yabancı Türklük Bilgisi araştırmacılarının da çok dikkatini çekmiş ve gerek tarihsel kelimeler gerekse de çağdaş böyle kelimeler hakkında fikir yürütmüşlerdir. Kuznetsov, “*bitişken dillerin en önemli özelliklerinden birinin, çoğu eklerinin görünüşte bir heceli kelimelerden farksız olmalarıdır*” diyerek, eklemeli dillerdeki eklerin kelime görüntülerine değinmiş ve “*o halde eklerin oluşması için tek yol ve tek madde vardı: yardımcı rollere çıkmaya başlayan kök- kelimeler; bunlar da ilk zamanlar tek heceliydi, dilbilgisi bağlantılarının burada geçmişte birer kelime anlamında olan heceler aracıyla belirtildiğini düşündürüyor.*” biçimindeki ifadesiyle eklerin başlangıçta birer tek heceli kök kelimeler olduğu düşüncesini benimsemiştir (Kuznetsov 1997: 194).

Ercilasun ise “*Türk dilinde bazı eklerin kelimelerden ortaya çıktığı bilinmektedir. Söz gelişi su+sa-, barış+sa- fiillerindeki +sA- eki sa- fiilinden çıkmıştır. Ak+ar-, boz+ar- gibi fiillerdeki +Ar- eki er- fiilinden çıkmıştır.*” diyerek, kelimelerin ek haline gelişini örneklendirmiş ve kelimelerden ortaya çıkan eklerle ilgili örnekleri çoğaltmanın mümkün olduğunu, bu sürecin bugün bile devam ettiğini belirtmiştir (Ercilasun 2007: 340).

Korkmaz da, isimden fiil türeten +r-, +ar-/+er- eki üzerine yazdığı makalesinde, ekle ilgili görüşleri, tarihsel ve güncel örnekleri özetledikten sonra, “*herhangi bir ismi fiil durumuna sokan er- yardımcı fiili ile isim ve sıfatlardan fiil türeten +r-, +ar-/+er- eki arasında birbirleri ile tipatıp denk düşen bir görev eşitliği göze çarpmaktadır, her ikisinin de ortak özelliği geçişsiz fiiller olması, “oluş” ve “durum” göstermeleridir*” demiş ve sözünü Kâşgarlı Mahmud’a bağlayarak onun DLT’de verdiği örneklere atıf yapmıştır (Korkmaz 2000: 156).

Türkçedeki ekleme yönteminde kelimelerin ekleşmesini ele alan ve eklerin kökeni hakkında mevcut görüşleri değerlendiren Buran da “*Türk dilinin ekleştirme temayülü iyi bir şekilde incelendiğinde, uzun tarihi boyunca, morfolojik unsurlarının tamamına yakının çeşitli kelimelerden ekleştirildiği görülecektir.*” (Buran 1996: 208) diyerek kelimelerle ekleşme yoluna tarihsel bir vurgu yapmıştır.

Verilen bu bilgilerden sonra şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Dilin doğal yapısı, hem eklerle hem de kelimelerle bağlanmayı kolaylaştırdığından, tarihten günümüze Türkçe, birbiri ardınca söylenen ikili söz gruplarından ikincisinin kullanım ve anlam özelliğinden de yararlanarak, onları eklemiştir ve böylece Türkçenin müstakil sözleri zamanla ve kullanım süreci içinde ek haline gelmiştir.

Türkçede, birden fazla kelimenin birleştiği ve tek kelimeye dönüşerek tek bir anlam ifade ettiği pek çok örnek vardır. Gün adları, çiçek adları ve yer adları bunlara örnek olarak gösterilebilir. Böyle birleşmelerin temelinde, büyük ölçüde Türkçenin ekleme sistemiyle ünlüler sistemindeki özelliklerin payı bulunmaktadır. Ünlü çatışmasının engellendiği hece birleşmeleri, ünsüz yığılmalarının engellendiği ses birleşmeleri de bu sebeplerle ortaya çıkmışlardır. Ortaya çıkan bu yapılarda, Türkçenin doğal eklenme sistemindeki ekler görülmekte gibidir. Ancak bu görünüm, bize farklı soruları da sordurtmaktadır. Söz gelişi, +ç, addan ad yapma ekidir ama bir addan sonra gelen her +ç’yi, bu birleşmeler nedeniyle hemen yapım eki olarak görmek doğru olacak mıdır? Sonuç kelimesindeki +uç biçimimini, ek mi bir kelime midir? Sonra kelimesindeki +ra da çekim ekiyken görev değiştirmiş bir yapım eki midir yoksa bir kelime birleşmesi midir?

Özellikle ağız alanlarında sözünü ettiğimiz böyle örneklerle karşılaşmaktadır. “öngücü” de, Manisa ağızlarında karşılaşılan ve sanki içinde +gİç veya +Uç gibi yapım ekleri olduğu fikri uyandıran ilginç bir kelimedir. Bu kelimeyle ilgili tahlile geçmeden önce, tahlile ışık tutacak “sonuç” kelimesi üzerinde durmak gerekir:

TS’de sonuç, (soñucu) : Netice, nihayet, en son, akıbet, en sonra , sonunda (TS, 1971: 3508). DLT’de, soñra kelimesi zaman zarfı olarak yoktur. *soñra- fiili, huysuzlaşmak, homurdanmak anlamlarıyla, soñda- fiili de takip etmek, peşinden gitmek* anlamlarıdır (ERCİLASUN DLT, 2014: 828). TTKBS’de Gülensoy, *soñucu(hlk)* ‘Sonunda, sonra’ <son(g)+uç+u biçiminde vermektedir (Gülensoy 2007: 799). Clauson, “soñ” maddesinde “originally perhaps physically ‘the end, or back’ or something, but normally used of time, as a N. ‘the end’ and Adj. ‘later, subsequent’ and an Adv. Or Postposn. ‘afterwards, after’ açıklamasını yaptıktan sonra kelimenin edat ve zarf olarak kullanımlarından örnekler verir ve Osmanlı Türkçesinin XIV.yy dönemine ait **soñ uc** ‘consequence, result’ açıklamasını yapar.

Bu açıklamalardan sonra, “sonuç” kelimesinde, iki müstakil kelimenin birleştiği ve ikinci kelimenin “bir nesne veya eşyanın ucu, kenarı, sonu” anlamındaki “uç” olduğu bilgisini kesinleştirmek mümkündür. Ayrıca, son+uç biçimindeki ekleşmenin ise şimdilik kaydıyla, 15. yüzyıldan sonra Batı Türkçesinde meydana geldiğini ileri sürebiliriz.

Şimdi, Manisa ağızlarında pek çok yerleşim alanında kullanılan ve DS’de de örneklenen *öñgücü, öngücü ve öngücük* kelimelerine geçebiliriz. “Manisa Ağızları” adlı çalışmamızın “Sözlük” bölümünde kelimenin anlamı ve örnekleri şu şekilde yer almıştır: “**Öñgücü, öngücük**: Sonunda, nihayetinde, işte.”

“ben hani anam öngücü ebemiñ gızı olur ya. (I-8 10-32,33)”

“nohuT ideriz öñgücü ne aşı olısa (I-8 11-6)”

ebem irâmeTlik o zaman o ğadar öngücük kör dēlidi de, hali dokunacaK diye sildirivēdi öretmene. (I-8 11-21,22)”

Kelimeye anlam yönünden yaklaşıldığında, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü’nde birbirine yakın üç ayrı anlamda maddelenmiş ve ayrıca ünlü eksilmesiyle görülen biçiminin de örneklenmiş olduğu görülmektedir.: “*öngücü*” *Eninde sonunda, ne olursa olsun, er geç: Ne yapalım öngücü verimiz borcumuzu. “öngücü: Zorunlu olarak, koşul ve durum ayırmaksızın. “öngücü:nasıl olsa. Öngüç :Eninde sonunda, ne olursa olsun, er geç. Burdur, Isparta, Aydın, İzmir, Manisa (Alaşehir), Balıkesir, Antalya ve Muğla’dan örneklenmektedir (DS, 1993: 3339). Kelimenin düz ünlülüğü “engüç” ve “engücü” biçimi de Batı Anadolu’da Uşak, Aydın gibi muhtelif illerin ağızlarında “elbette, şüphesiz, her halde, her ne olursa olsun,,ister istemez, nasıl olsa” anlamlarında kullanılmaktadır (<http://www.tdk.gov.tr/index.php>).*

TTKBS’de Gülensoy öñüç (hlk) ‘önce, ilkönce, başta’ < öñ+uç [=OT.uç ‘uç, kenar’ (DLT) An.al.: öñüç, öñüç, öğüç, öğüne, öñüş, öñüç, öñüt ‘geçen gün’ örneklerini vermektedir (Gülensoy 2007: 665).

DLT’de “**öñ** Oğuzlarda ön, **öñdün** ön, önden, önceden, **öñdünki** öndeki, önde bulunan, **öñik** kadınların kullandıkları, keçi kılından yapılmış sahte zülüf, **öñik** ~ **öñük** yastıkların ipek kulak ve kuyrukları “biçiminde açıklanmıştır (Ercilasun DLT 2014: 787).

Manisa ağızlarında “öngücü, öngücü ve öngücük” biçiminde görülen kelimelerin, tarihsel süreçten günümüze birkaç önemli ses değişmesine uğradığı söylenebilir. Bunlardan en önemlisi damak n’sinin (ñ) **öngücü** ve **öngücük** örneklemeinde çözülmüş olduğudur. Ünsüzün bu şekilde çözümesiyle ilgili olarak, ilk tahlillerden birini Zeynep Korkmaz *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı eserinde yapmıştır. Korkmaz, “İç Ses Ünsüz Değişimleri” ana başlığının “İç Seste Sızıcılışma” alt başlığında -ñ->-ğ-, -y-değişmesini verirken “*Birleşik bir damak sesi olan ñ ünsüzünün Köktürk Yazıtlarından başlayarak, Türkçenin türlü kollarında ñ<n-g yönlerindeki değişmeler ile çözüntüye uğradığı bilinmektedir*” diyerek bu değişimi ñ>g olayından sonra >ğ,y şekillerinde sızıcılışmış olarak geliştiren örnekler olduğunu belirtir ve *ağna- <añla, oğa<ona, soğna<soñna<soñra* gibi örnekleri verir (Korkmaz 1994: 88). Korkmaz’dan sonra Erzincan, Ardahan, Malatya, Artvin, Diyarbakır, Siverek, Keban-Baskil-Ağın gibi ağız alanlarıyla ilgili çalışmalarda damak n’sinin(ñ) /g/, /n/, /y/ ve /h/ gibi ünsüzlere değiştiği örneklendirilmiştir (Erten 1994: 15; Sağır 1995: 91; Buran 1997: 54; Gülseren 2000: 84; Turan 2006: 42-43; Özçelik-Boz 2009: 39; Tosun 2014: 109). Bunlardan başka, Ardahan yerli ağızdaki g’li damak / ŋ / ‘sinin çözümesi hakkında ayrıntılı bir yazı ele alan Demirci, anılan ağızda “öŋ” kelimesinin “öng” biçiminde çözüldüğünü, aynı zamanda “öğ” biçiminde kullanıldığını da belirtmektedir (Demirci 2014: 285, 286). Yine Ardahan ağızı üzerinde çalışmış olan bir başka araştırmacı olan Tosun da, *Ardahan İli Ağızlarının Ses ve Şekil Özellikleri* isimli eserinde ñ>g,ğ Değişmesi bahsinde “*Ardahan Türkmen ağızında ñ>ğ yönünde yaygın bir değişme vardır. Aslında bu, ñ>g>ğ>y>Ø biçimindeki, Doğu Anadolu ağızlarının genelinde ilerlemekte olan bir değişimin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bölge ağızlarında ñ’yi korumuş, ğ ve y’ye dönüştürmüş veya düşürmüş ağızların verdikleri örneklerle bakıldığında, gelişmenin aynı örnekler üzerinde gerçekleştiği ve her birinin bu gelişmenin ayrı bir aşamasını temsil ettiği görülür*” diyerek damak n’sinin çözülmesindeki örneklerin belirli olduğunu ve farklı aşamaları gösterdiğine dikkat çeker (Tosun 2014: 109). Bu konuda Anadolu ağızlarındaki durumu ayrıntılı bakış açısıyla incelemiş olan Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinin “II. Ana ağız gruplarını belirleyen özellikler” bahsinin **Ses Bilgisi** bölümünde, 10. maddede “*Arka ve orta damak geniz ünsüzü “ñ”nin korunması veya kaybolması*” başlığında ünsüzün Batı Grubu ağızlarında korunurken, Doğu Grubu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında değişerek veya düşerek kaybolduğunu belirtir ve Doğu Grubu Ağızlarını örneklendirirken “*Yapısında “n ve g” seslerini barındıran “ñ” ünsüzü, bazen ayrışarak “ng” şeklinde iki ünsüzün ses değerini verirken, bazen de bunlardan biri yönünde gelişerek “n,g,h,v,y” ünsüzlerine dönüşmüş veya daha ileri safhada eriyerek kaybolmuştur.*” diyerek “ñ” ünsüzü üzerinden önemli bir tasnif yapar (Karahan 2014: 2, 19,20,21,22,23).

Verilen bu örneklerin ışığında, örneklenen kelimelerden “öngücük”te, böyle bir çözüme meydana geldiğini, “öngücü” de ise tarihsel “ñ” ünsüzü devam ederken iç seste bir /g/ türemesi oluştuğunu söylemek mümkün görünmektedir. “*Öngücük*” biçiminde ise, büyük ihtimalle ‘ök’ kuvvetlendirme edatının izleri vardır.

Kelimelere aldığı ekler yönünden bakıldığında ise, *öngüç* veya *öngücü*’de *öñ+uç* ve *öñ+ü / uç+u* eklerinden bir birleşme görülmektedir. Burada, “uç” kelimesinin “bir nesnenin sonu, ucu, en kenardaki kısmı” anlamında olduğu düşünülürse,

iyelik ekiyle kolayca bağlandığı söylenebilir. Sonuç kelimesinin ağız alanlarında “soñucu” biçiminde görülmesi, “öñgücü” de olduğu gibi bir iyelik eki kalıplaşmasını göstermektedir.

Aslında, mantıksal olarak “sonuç” gibi “önüç” kelimesinin de yazı dilimizde kullanılması beklenirdi. Bu konuda ileriye sürülecek iki bakış açısı olabilir: Ya önce “son+uç+u” birleşmesi gerçekleşti, “ön+uç+u” buna örnekleme yoluyla oluştu; ya da her ikisi de aynı anda oluştu ve “ön+uç+u” yazı dili alanına geçmeden ağız alanlarında kaldı. Belki de, *ilk*, *ilkin* ve *önce* gibi yapılar, *önüç* kelimesinin yayılmasına mani oldu.

Burada ayrıca, söz dizimi açısından kelimeyi “önü ucu” biçiminde zıt anlamlı bir ikileme olarak değerlendirmenin mümkün olduğu da söylenebilir; yani, “başı sonu”, “önü sonu” ikilemelerindeki kuruluşa benzer bir yapı oluşmuş olmalıdır. Ayrıca, ikilemenin sürekli tekrar edilmesi de iyelik eki kaybına sebep olmuştur, diye düşünülebilir.

Görüldüğü gibi, “sonuç” ve “önüç/öngücü” kelimelerinde “uç” kelimesi, Türkçenin en eski yer ve zaman zarfı olan ve tarihsel süreçte daima damak n’si (ñ) ile yazılan “öñ” ve “soñ” kelimelerine eklenerek yeni bir yapı ortaya çıkarmış, “öñgücü” kelimesinde iyelik eki de kalıplaşarak, ağız coğrafyalarında kullanılmaya devam etmiştir. “öñ” ve ‘soñ’ kelimelerinin ‘uç’ kelimesiyle birleşerek, bir kelime ekleşmesi olayı meydana getirmeleri, hem ilk hem de ikinci kelime olan ‘uç’un anlamlarıyla yakından ilgili olsa gerektir. Ayrıca, ünsüzle tamamlanan “öñ” ve “soñ’un ünlüyle başlayan uç’a bir eke bağlanır gibi bağlanması da tamamen fonetik bir kolaylaştırıcı olmuştur. Böylece, Türkçenin ses ve eklenme özellikleriyle, üç kelime birleşmesi sağlandığını söyleyebiliriz. Bu birleşme, ekleşen öğelerin tek heceli olmaları; iyelik ekleri dolayısıyla ünlü ile tamamlanıyor görüntüsü kazanmaları ve iki ünlünün yan yana bulunamayacağı halleri, hece kaynaşmasıyla kapatma imkânı sebebiyle kolaylaşmıştır.

Kaynakça

- ATALAY, Besim (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK yayınları, Ankara
- BURAN, Ahmet (1999). “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 207-214
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press
- DAŞDEMİR, Muharrem (2008). “Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)N/ Eki Ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri”, AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 36.sayı, , Erzurum: Atatürk Üniversitesi yayınları, s. 1-16
- DEMİRCİ, Ümit Özgür (2014). “G’li Damak / η /si Ve Bunun Ardahan Yerli Şivesinde Çözülmesi Üzerine”, Turkish Studies, 9/6, s. 275-289
- DERLEME SÖZLÜĞÜ (1963). 12 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet (2007); “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, Makaleler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları,
- ERCİLASUN, Ahmet (2007). -Maç, -Meç Eki Üzerine Makaleler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları,

- ERDAL, Marcel (2013). “Oğuz Türkçesinde ve Batı İrani Dillerde Öndamaksıl Ekleşme Ünsüzü” (The palatal glide in Oghuz Turkic and Western Iranian morphophonemics, Çev. Musa Salan, Dil Araştırmaları, Sayı:12 Bahar, 259-272 ss.
- ERTEN, Münir (1994). *Diyyarbakır Ağzı* (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, A-N, O-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEREN, Cemil (2000). *Malatya İli Ağızları* (İnceleme-Metinler- Sözlük ve Dizinler), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İLHAN, NADİR (2009); “Türkçede Ek+Kök/Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler”, Turkish Studies, Volume 4/8 Fall
- JOHANSON, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2007). “ ‘Sonra, Önce’ Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu”, Dil Araştırmaları, sayı:1, s.39-48
- KARAHAN, Leyla (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, 2. Baskı Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUZNETSOV, Petro İ.(1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, TDAY Belleten 1995, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2012). “Üçün Ve İçin Edatları Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 19,2 s.87-94
- ÖZÇELİK, Sadettin.-BOZ, Erdoğan. (2009). *Siverek Merkez Ağzı*, Ankara:Gazi Kitabevi.
- ÖZTEKTEN,Özkan (2013).”Türkiye Türkçesinde Yardımcı Sesin Ekleşmesi”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda (20-25 Ekim 2008) sunulmuş bildiri.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ(1977). 8 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOSUN, İbrahim (2014). *Ardahan İli Ağızlarının Ses ve Şekil Özellikleri*, İzmir: Elik Yayınları.
- TURAN, Zikri (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşum Köyü Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KATMERLİ ZAMİR ÇEKİMİ ve ÇUVAŞÇA ÖRNEKLERİ ÜZERİNE

Multiple Inflection of Pronouns and Instances from Chuvash

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 23-34

Öz: Zamir çekiminde birden fazla hâl ekinin üst üste gelerek kullanılması, Türkçenin hem tarihi hem de yaşayan bazı lehçelerinde görülen bir özelliktir. Bu özellik, önceki yıllarda yapılan çalışmalarda çeşitli şekilde adlandırılmıştır. Bu isimlerden biri de “katmerli zamir çekimi”dir. Katmerli çekimde kullanılan hâl eklerinden birincisinin sıfır fonksiyonda olduğu, asıl hâl eki görevinin ikinci ekin üzerinde olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada, Çuvaşça örneklerden de yararlanılarak Türkçedeki katmerli zamir çekimi üzerinde durulmuş; ayrıca katmerli çekimin niteliği, kullanım özellikleri ve ortaya çıkış sebepleri de incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zamir, katmerli zamir çekimi, Çuvaşça, Türkçe, Moğolca.

Abstract: That a pronoun can be inflected with more than one case suffix one after another is a phenomenon which can be observed both in historical and modern dialects of Turkish. This phenomenon has been named differently in the former studies. One of these is “multiple inflection of pronouns”. It is known that the first case suffix has zero function and the following suffix has the function of case. The focus of the study is multiple inflection of pronouns in Turkish with the samples from Chuvash, and the quality, usage properties and reasons of occurrence of multiple inflection have been examined.

Keywords: Pronoun, multiple inflection of pronouns, Chuvash, Turkish, Mongolian.

Zamirlerin hâl ekleriyle çekimlerinde *meningde*, *seningde* örneklerindeki gibi birden fazla hâl ekinin üst üste gelmesi, Türkologların öteden beri dikkatini çeken konulardan biridir. Araştırmacılarca “zamirlerde ek yığılması” (Kocasavaş 2004: 547) ve “katmerli çekim” (Sertkaya 1996: 18) şeklinde isimlendirilen bu kullanıma Türkçenin “Eski Türkçe” döneminden itibaren rastlanmaktadır.

Türkçenin farklı dönemlerine ait metinlerinde katmerli zamir çekimi örnekleri bulunsada, *seninden* ve *onuda* gibi yapılar, Türkiye Türkçesinde görülmez. Türkiye Türkçesinde iki hâl ekinin aynı kelimedeyer alabilmesi için *seninkinden* ve *masadakinden* örneklerinde olduğu gibi kelimenin *-ki* aitlik ekini taşıması lazımdır.

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, konuya ilişkin makalesinde, zamirlerdeki katmerli çekim örneklerinin Türkçedeki yayılım sahasını şu şekilde göstermiştir:

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ersoyf@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 28.08.2017 / Kabul Tarihi: 15.10.2017

- a. Köktürk Yazıtları ve Eski Uygur Türkçesinde görülür. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de var olmakla birlikte Dîvânu Lüğatit-türk’te yoktur.
- b. Kıpçak ve Çağatay sahasında ikişer örnekle sınırlıdır (Çağatay: *meningçe*, *seningçe*).
- c. Harezm Türkçesinin iki eseri Mukaddimetü’l-Edeb ve Nehcü’l-Ferâdis’te görülmez.
- ç. Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan, Türkmen ve Özbek Türkçelerinde yoktur. Yeni Uygur Türkçesinde ise mevcuttur (1996: 34, 35).

Prof. Dr. Sertkaya’nın çizdiği bu sınırlara çağdaş lehçelerden Türkmençe, Özbekçe, Karakalpakça, Nogayca, Başkurtça ve Çuvaşça da katmerli zamir çekiminin var olduğu lehçeler olarak dâhil edilmelidir. Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yapılan çeşitli yayınlara bakıldığında Türkmençe (Kara 2012: 117), Yeni Uygurca (Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383), Özbekçe (Bodroligeti 2003: 426, Yıldırım 2012: 116), Karakalpakça (Uygur 2007: 577), Nogayca (Ergönenç Akbaba 2009: 107) ve Başkurtçada (Yazıcı Ersoy 2007b: 772) bu tarz örneklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, tarihî lehçelerden Harezm döneminin bir başka önemli eseri olan *Kıyasü’l-Enbiyâ*’nın dizini (bkz. Ata 1997) incelendiğinde bu metinde de katmerli zamir çekimi örneği bulunmadığı görülmüştür.

Tarihî Türk lehçeleri metinleri arasında katmerli zamir çekimi örnekleri açısından en zengin eserin *Kutadgu Bilig* olduğu söylenebilir. *Kutadgu Bilig* indeksinden yaptığımız tarama neticesinde bu metinde katmerli zamir çekimine ait 227 örnek tespit edilmiştir. Metinden alınan örnekler ve bunların sıklık dereceleri şu şekildedir:

<i>meningdin</i>	29
<i>seningde</i>	33
<i>seningdin</i>	40
<i>seningsiz</i>	4
<i>sinide</i>	4
<i>sinidin</i>	18
<i>bizinge</i>	1
<i>bizingde (abl)</i>	5
<i>sizingsiz</i>	1
<i>aningda</i>	1
<i>aningda (abl)</i>	20
<i>aningdın</i>	28
<i>aningsız</i>	2
<i>muningda</i>	22
<i>muningdın</i>	4
<i>ançan</i>	1

Kutadgu Bilig de dâhil olmak üzere, tarihî Türk lehçeleri metinlerinden araştırmacılar tarafından tespit edilen katmerli zamir çekimi örnekleri ve bu örneklerde kullanılan hâl ekleri bir tablo yardımıyla toplu olarak aşağıda gösterilmiştir. Tabloya *Kutadgu Bilig* indeksinden tespit ettiğimiz ve daha önce örnek olarak verilmemiş *sizingsiz* kelimesi de ilave edilmiştir:

Çekimde Kullanılan Hâl Ekleri	Katmerli Çekim İçin Çalışmalarda Verilen Örnekler
ilgi+ilgi	<i>meningning</i> (Sertkaya 1992)
ilgi+yükleme	<i>meningni</i> (Sertkaya 1992) <i>seningni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 550) <i>anungni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 552) <i>bizingni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 555)
ilgi+yönelme	<i>bizinke</i> , <i>bizinge</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 555, 556) <i>sizinge</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 559; Gabain 2007: 66)
ilgi+bulunma	<i>meningde</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Sertkaya 1992) <i>seningde</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 550) <i>anungda</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 554) <i>bizingde</i> (Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 559) <i>bizinte</i> (Mansuroğlu 1949: 505; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 66) <i>sizinte</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192)
ilgi+çıkma	<i>meningdin</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Sertkaya 1992) <i>seningdin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 551) <i>anungdin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 554)
ilgi+eşitlik	<i>meningçe</i> (Sertkaya 1992) <i>seningçe</i> (Sertkaya 1992)
ilgi+yokluk	<i>seningsiz</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197) <i>aningsiz</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197) <i>sizingsiz</i> (KB İndeks 1979; 400)
yükleme+yükleme	<i>biznini</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 555)
yükleme+bulunma	<i>sinide</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 550) <i>biznide</i> , <i>biznite</i> (Mansuroğlu 1949: 505; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 557) <i>siznide</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 560; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 67)
yükleme+çıkma	<i>minitin</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 549; Gabain 2007: 66) <i>sinitin</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 551) <i>biznidin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 558; Gabain 2007: 66) <i>siznidin</i> (Mansuroğlu 1949: 506; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 67)
yükleme+eşitlik	<i>anıça</i> (Sertkaya 1992)

bulunma+bulunma	<i>mintede/mintide</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992, Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 548, 549; Gabain 2007: 66) <i>sintede/sintide</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 550, 551; Gabain 2007: 66) <i>antada/antadata</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 553, 554; Gabain 2007: 68) <i>muntada</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Gabain 2007: 67) <i>kimtede</i> (Erdal 2004: 211)
bulunma+çıkma	<i>mintedin</i> (Sertkaya 1992)
bulunma+eşitlik	<i>antaça</i> (Sertkaya 1992; Gabain 2007: 261)
çıkma+ilgi	<i>sendenning</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 552), <i>bizdenning</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+yönelme	<i>ançaka</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+bulunma	<i>ançata</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+vasıta	<i>ançan</i> (Sertkaya 1992)

Araştırmacıların metinlerden tespit ettikleri ve yukarıda topluca gösterilen örneklerin sayısı 42'dir. Katmerli zamir çekimi örneklerinin yapısı incelendiğinde, bunlardan 21'inde ilk ekin ilgi hâli, 9'unda ise yüklem hâli eki olduğu görülmektedir. Bu iki ekin ilk ek olarak kullanıldığı örneklerin toplam sayısı 30'dur. Bu da % 71,42'lik bir orana karşılık gelmektedir. Geriye kalan 12 örneğin 7'sinde ilk ek bulunma, 2'sinde çıkma, 3'ünde ise eşitlik hâli ekidir. Çekimde, ikinci kullanılan ek ise çeşitlilik göstermektedir. Örneklerin hepsinde ilk kullanılan hâl ekinin sıfır fonksiyonunda olduğu görülmüştür.

Türkçede, birden fazla hâl eki aynı kelimeye üst üste gelemezken bu ilgi çekici kullanım acaba niçin ortaya çıkmıştır? Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" başlıklı yazısında, ek yığılmalarının bir kısmının; 1. Herhangi bir ekin işlek olan görevinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ek ile kuvvetlendirilmesi; 2. Gerçekte yahut dil hafızasında aşınmaya uğramış olan bir ekin görevi tazelenmesi, ihtiyaçlarından doğduğunu belirterek (1995: 90) meseleyi kuvvetlendirme ve görev tazelenmesi şeklinde izah etmiştir.

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya ise *meningning* yanında *meningde*, *meningdin*; *biznini* yanında *biznide*, *biznidin* vb. eklerle yapılan gramer şekillerinde bir kuvvetlenme fonksiyonu düşünemeyeceğini belirtir. Ona göre normal şekillerin yanında yeni şekillerin görülmesi, üstelik yeni şekillerin kullanımlarının daha az olması, zamirlerde görülen durumu basit bir ek yığılması saymayı engellemektedir (1996: 19). Zamir çekiminin yanı sıra isimlerden de katmerli çekime örnekler veren Sertkaya, Türkçe ile Moğolca'yı bu bakımdan da karşılaştırmış ve Türkçeden *yıridınta* "kuzeyden", *kurıdınta* "batıdan", *taşdıntın* "dışarıdan", *Oguzdıntın* "Oğuzdan" gibi örnekler de vermiştir (1996: 30, 31). Prof. Dr. Sertkaya, çalışmasının sonucunda "*Türkçenin Moğolca ile müşterek sınırı ve toprağı olduğu devrelerde bu gramer şeklinin görülmesi ve o coğrafyadan ayrılan Türk boylarında zamirlerin katmerli ve iyelik çekim şekillerinin pek kullanılmaması veya çok az kullanılması bu gramer kullanımının Türkçede ancak "mongolizm" sayılacağı kanaatine bizi sevk etmektedir.*" demiş ve meseleyi "mongolizm" olarak izah etmiştir (1996: 35).

Prof. Dr. Talat Tekin, Kutadgu Bilig’de geçen *meniñde, meniñdin, seniñde, seniñdin, anıñda, anıñdın, biziñde* örneklerine değinerek bunları Çuvaşçadaki *pirinten* “bizden” ve *sirinten* “sizden” yapılarıyla karşılaştırmış, fakat çekime yönelik ne Eski Türkçe ne de Çuvaşça açısından bir açıklamada bulunmamıştır (2003: 349).

Zamir konusunu işlerken *minidä, minidin, biziñä, bizintä, biznitä, biznidä, biziñärü, biziñüläyü, sinidä, sinidin, siniçüläyü, siziñä, sizintä, siznidä, siznidin, siziñärü* gibi örnekler veren Erdal (2004: 192), bunların yanında görülen *mundurtın* ve *andurtın* gibi şekillerdeki +*dIr*+’ı Moğolca bulunma hâli ekiyle ilişkilendirmiştir (2004: 203).

Prof. Dr. Leyla Karahan, Türkiye Türkçesine “benden, sizden” şeklinde aktarılan “*menindin, siznidin*” örneklerinde, ilgi ve yükleme hâli eklerinin değil, çıkma hâli fonksiyonunun ön planda olduğunu belirtmiştir. Ona göre, çıkma hâli eki bir münasebet ekidir ve sonda bulunması gerekir. Yükleme ve ilgi hâli eklerinin ise bu örneklerde, belirtme fonksiyonlarıyla zamirleri etkilediğini ifade eden Karahan, “*Zaten ileriye doğru farklı münasebetler kuran iki farklı ekin yan yana bulunması dil mantığı bakımından imkânsızdır. Bu tür katmerli zamir çekimlerinde yükleme ve ilgi hâli ekleri, zamirleri belirtme; bu eklerden sonra gelen hâl ekleri de münasebet kurma görevi yapmaktadır.*” demiştir (2011: 216).

Çağdaş Türk lehçeleri arasında katmerli zamir çekimi örneklerine Türkmençe (Kara 2012: 117), Yeni Uygurca (Kocasavaş 2004: 548, 549; Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383), Özbekçe (Bodroligeti 2003: 426; Yıldırım 2012: 116), Karakalpakça (Uygur 2007: 577), Nogayca (Ergönenç Akbaba 2009: 107), Başkurtça (Yazıcı Ersoy 2007b: 772) ve Çuvaşçada rastlanır. Çuvaşça dışındaki diğer Türk lehçelerinden verilen çekim örnekleri şunlardır:

Türkmen Türkçesinde:

meniñçe, seniñçe, onuñça, biziñçe, siziñçe, olarıñça (Kara 2012: 117)

Yeni Uygur Türkçesinde:

meniñdä, meniñdin, meniñçä, seniñdä, seniñdin, seniñçä, uniñğa, uniñdä, uniñdin, uniñçä, biziñçä

buniñğa, buniñda, buniñdin, buniñçä, şuniñğa, şuniñda, şuniñdin, şuniñçä, uniñğa, uniñda, uniñdin, uniñdin, uniñçä, muşuniñğa, muşuniñda, muşuniñdin, muşuniñçä, mavuniñğa, mavuniñda, mavuniñdin, mavuniñçä, äşuniñğa, äşuniñda, äşuniñdin, äşuniñçä, avuniñğa, avuniñda, avuniñdin, avuniñçä (Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383)

Özbek Türkçesinde:

meniñça, seniñça, uniñça, bizniñça, sizniñça (Bodroligeti 2003: 426; Yıldırım 2012: 116),

bizlarningça, sizlarningça, senlarningça (Bodroligeti 2003: 425, 426)

Nogay Türkçesinde

meniñşe, seniñşe, oniñşa, bizimşe, siziñşe, olardıñşa (Ergönenç Akbaba 2009: 107)

Karakalpak Türkçesinde:

meniñşe, seniñşe, oniñşa, biziñşe, sizinse (Uygur 2007: 577)

Başkurt Türkçesinde:

minîşsä, hinîşsä, unîşsa, bîzzîşsä, hîzzîşsä

bınışsa, şunîşsa, unîşsa, üşünüşsa, tîğîñîşsä, binawîşsa, anawîşsa (Yazıcı Ersoy 2007b 772)

Lehçelerdeki kullanımlara bakınca, katmerli çekimin şahıs zamirlerinin yanı sıra işaret zamirlerinde de mevcut olduğu görülmektedir. Çekimde kullanılan ilk hâl eki, örneklerde daima ilgi hâli ekidir. İkinci ek ise çeşitlilik göstermektedir. Yeni Uygur Türkçesi dışındaki lehçelerde ikinci ekin her zaman eşitlik hâli eki olması dikkat çekicidir.

Sahip olduğu özellikler bakımından Çuvaşça, Türk lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Ancak, zamirlerde katmerli çekim meselesi ele alınırken Türkçenin arkaik özellikler taşıyan bu lehçesine ya hiç değinilmemiş ya da Tekin'in yaptığı gibi bir iki örnek verilip geçilmiştir. Hâlbuki zamirlerde hâl eklerinin üst üste gelmesi Çuvaş Türkçesinde sistemli olarak görülen bir özelliktir. Çokluk birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin Çuvaşçada hâl ekleriyle iki tür çekimi bulunmaktadır. Bunlardan birisi de katmerli çekimdir. Çuvaşçada ne zaman normal ne zaman katmerli çekimin yapıldığına dair bir kural yoktur. Her iki çekime de gramer kitaplarının çekim tablolarında yer verilmiştir. Bununla birlikte bugüne kadar görmüş olduğumuz metinlerde, rakamsal bir veri söyleyemesek de, katmerli çekim örneklerinin daha çok olduğunu ifade etmek mümkündür. Çuvaşçada şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimleri bir tablo yardımıyla şöyle gösterilebilir (Ersoy 2017; s. 276):

	epĭ, ep	esĭ, es	vĭl	epĭr, epir	esir, esĭr	vĭsem
Yön-yük. hâli	mana	sana	ĭna	pire	sire	vĭsene
İlgi hâli	man(ĭn)	san(ĭn)	un(ĭn)	pirĭn	sirĭn	vĭsen(ĭn)
Bulunma hâli	manra	sanra	unra/ unta	pirĭnte/ pirte	sirĭnte/ sirte	vĭsençe
Çıkma hâli	manran	sanran	unran/untan	pirĭnten/ pirten	sirĭnten/ sirten	vĭsençen
Vasıta hâli	manpa	sanpa	unpa	pirĭnpe	sirĭnpe	vĭsempe
Sebep hâli	manşĭn	sanşĭn	unşĭn	pirĭnşĭn	sirĭnşĭn	vĭsemşĭn

Tablodaki katmerli çekim örnekleri topluca şu şekildedir:

pirĭnte “bizde”

pirĭnten “bizden”

pirĭnpe “bizimle”

pirĭnşĭn “bizim için”

sirĭnte “sizde”

sirĭnten “sizden”

sirĭnpe “sizinle”

sirĭnşĭn “sizin için”

Katmerli çekim örneklerine Çuvaşçada dönüşlülük zamirleri ile işaret zamirlerinde de rastlanır.

Dönüşlülük zamirlerinde:
hiv̄inta “(senin) kendinde”
hiv̄intan “(senin) kendinden”
hiv̄inpa “(senin) kendinle”
hiv̄inşin “(senin) kendin için”

hiȳinçe “kendisinde”
hiȳinçen “kendisinden”
hiȳinşin “kendi için” (Ersoy 2017; s. 295)

İşaret zamirlerinde:
şak̄inta “bunda”
şak̄intan “bundan”
şak̄inpa “bununla”
şak̄inşin “bunun için”

şav̄inta “onda”
şav̄intan “ondan”
şav̄inpa “onunla”
şav̄inşin “onun için”

leş̄inçe “diğerinde”
leş̄inçen “diğerinden”
leş̄inpe “diğeriyle”
leş̄inşin “diğeri için” (Ersoy 2017; s. 304)

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde Çuvaş Türkçesinde üst üste kullanılan hâl ekleri için şöyle bir tablo çıkmaktadır:

ilgi hâli eki + bulunma hâli eki
ilgi hâli eki + çıkma hâli eki
ilgi hâli eki + vasıta hâli eki
ilgi hâli eki + sebep hâli eki

Tablodan ve yukarıda topluca verdiğimiz listeden de görüldüğü gibi Çuvaşçadaki zamirlerin yalın biçimleriyle hâl ekleriyle çekime girmiş biçimleri birbirinden farklıdır. Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle olan kullanımlarında, Çuvaşçadaki katmerli çekimin yalnızca çokluk birinci ve ikinci şahıslarda görülmesi ilginçtir.

Çuvaşçada şahıs zamirlerinin ilgi hâli eki almış biçimleri şu şekildedir:

man(în)
san(în)
un(în)
pirîn
sirîn
vîsen(în)

Burada kelimede, ilgi hâli ekinden önce yer alan son seslere dikkat edildiğinde, çokluk birinci ve ikinci şahıslar haricinde bir *-n* sesi dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi bu sesin pekiştirici ve kuvvetlendirici bir özelliği vardır (Ercilasun 2007: 340). Çokluk birinci ve ikinci şahıslarda ise ilgi hâli eki öncesi son ses *-r*'dir. İşte bu *r* sesinde, *n*'deki gibi herhangi bir pekiştirme özelliği olmadığı için zamirlerin duyduğu belirtme ve vurgu ihtiyacı, katmerli çekimde kullanılan ilgi hâli eki ve onun bünyesindeki *-n* sesi ile giderilmiş olması mümkündür (*pirînten* “bizden”, *sirînte* “sizde”...). Çuvaşçada katmerli zamir çekiminin sadece ilgi hâli ekinden sonra ve yalnızca bu şahıslarda görülmesinin sebebi bu durum olmalıdır.

Metinlerden aldığımız ve içerisinde katmerli zamir çekimi örnekleri bulunan Çuvaş Türkçesine ait birkaç örnek şu şekildedir:

An tiv ina esî. Vîl pirînten kayran purînmalli etem pulat. (ÇAŞ, s. 42)

“Dokunma ona sen. O, bizden sonra yaşayacak insandır.”

Uhî yîppine şilupa tutan tik- pirînce vilyama ilîpîr, tutaymasan - ayîpî hîvînta, - teşşî tet. (ÇAŞ, s. 32)

“Okun demirini dişinle tutarsan, bizimle oynamaya alacağız. Tutamazsan, suç sende, demişler.”

Şakîntan vara hîvel-uyîhpa şuyttan açisem vilyayman tet. (ÇAŞ, s. 86)1

“Bundan sonra da güneş ve ayla şeytan çocukları oynayamamışlar.”

Şavîntanpa vişî kuşîl usal şınsem çîvaşsene urîh kansîrlemi pulaşşî. (ÇAŞ, s. 94)

“O zamandan beri, üç gözlü kötü insanlar Çuvaşları bir daha rahatsız etmemişler.”

Ku vîl pirînşîn çînnipeh te pisîk teley. (Çîvaş Çilhi 7-8, s. 8)

“Bu bizim için gerçekten de büyük mutluluk.”

Şunatîp-şunatîp sirînşîn, hîvîr nihîşan manşîn tîrîşmastîr. (Avîr; s. 96)

“Sizin için yanıp tutuşuyorum, siz benim için asla çabalamıyorsunuz.”

Kilîr man pata, annesem kilesse şakînta kîtse laratpîr. (HH, s. 86)

“Bana gelin. Annemler gelene kadar burada bekleriz.”

Siltîmarah pus, Prasuk, ak şakîntan utîpîr. (HH, s. 210)

“Sağ taraftan yürü Prasuk, işte şuradan gideceğiz.”

Çekim ve cümle örnekleri değerlendirildiğinde Çuvaşçadaki katmerli zamir çekimi için şunlar söylenebilir:

1. Çuvaşçada katmerli zamir çekiminde de diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi ilk ek daima ilgi hâli ekidir.
2. Teklik şahıslarda görülmeyen katmerli çekim, çokluk 1. ve 2. şahıslarda görülür.
3. Anlam, Genel Türkçe örneklerde olduğu gibi Çuvaşçada da ikinci hâl eki üzerine kurulmuştur.
4. İlgi hâli ekinden sonra yalnızca bulunma, çıkma, vasıta ve sebep hâli ekleri kullanılır. Meselâ yönelme-yükleme hâli ekinin ilgi hâli ekinden sonra kullanıldığına dair bir örnek mevcut değildir.

5. Dönüşlülük zamirlerinde de katmerli zamir çekiminin örneklerine rastlanması, Çuvaşçayı şimdiye kadar verilen örneklerden yola çıkarak ayrı bir yere koymaktadır.

Türkçenin diğer kollarındaki durumla ilgili çeşitli yorumlar yapıldığı gibi Çuvaşcadaki bu durumla ilgili de bazı yorumlar yapılmıştır. Çuvaşçanın morfolojisi üzerine çalışan Levitskaya, *pir̄inte* ve *pir̄inten* örneklerinin ilk kısmı olan *pir̄in*'i “притяж пад.” (sahiplik eki, ilgi hâli eki) olarak göstermiştir (1976: 30). Yine Çuvaş morfolojisi üzerindeki çalışmalarıyla bilinen Pavlov, zamir çekiminde *pir̄in* ve *sir̄in*'de görülen *-in*'in ne ifade ettiğini söylemenin zor olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte *pir̄inte* “bizde” ve *pir̄inten* “bizden” formlarının nesne bildirdiğini (?) belirten yazar, *pir̄te* ve *pir̄ten* şekillerinin ise hem nesne hem de yer bildirdiğine işaret etmiştir (1965: 189). Sergeyev ise yazdığı eserlerde zamirlerdeki bu durumun birinci ve ikinci çokluk şahıslarda bulunma ve çıkma hâllerinde görüldüğünü söylemiştir. Herhangi bir ayrıntıya girmeyen Sergeyev Çuvaşcadaki örnekleri uzun (tulli) ve kısa (kiske) biçimler olarak değerlendirmiştir (Sergeyev 1988: 241; 2010: 93; 2012: 339). Görüldüğü gibi Çuvaşçanın grameri üzerine yazılan belli başlı kitaplarda konuya ilişkin doyurucu bir açıklama yapılmamış, yalnızca durum tespitiyle yetinilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, zamirlerdeki bu özelliği “Mongolizm” olarak değerlendirmiştir (1996: 35). Gerçekten de Moğolcada, özellikle de Klasik Moğolcada isimlerde katmerli çekim örnekleri mevcuttur. Poppe'den aldığımız aşağıdaki örneklerde Moğolcadaki durum gözler önüne serilmiştir.

İlgi-(yönelme-bulunma)¹

bagši-yin-dur “hocanınkine, hocanınkinde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

eke-yin-dur “anneninkine, anneninkinde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

noyan-ai-dur “prensinkine, prensinkinde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki) (Poppe 1992: 99)

Birliktelik-vasıta

noyan-lug-a-bar “prens ile” (isim + birliktelik eki + vasıta hâli eki)

bagši-lug-a-bar “hoca ile” (isim + birliktelik eki + vasıta hâli eki) (Poppe 1992: 100)

Katmerli çekimin örnekleri Çağdaş Moğolcada, Klasik Moğolcada olduğu kadar yaygın değildir.

manayd < *manay-d²* “bizim-ki-(n)e/de” (ilgi hâli ekli zamir + yönelme-bulunma hâli eki)

ahınd < *ah-in-d* “ağabey-in-ki-(n)e/de” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

gertees < *ger-t-ees* “ev-de-ki-(n)-den” (isim + yönelme-bulunma hâli eki + çıkma hâli eki)

1 Klasik Moğolcada ve Çağdaş Moğolcada tek ekle hem yönelme hem de bulunma hâli ifade edilmektedir.

2 Burada ve aşağıdaki satırlarda Çağdaş Moğolcadan alınan örnekler, Luvsanbandan 1999: 178-184, Kullmann-Tserenpil 2001: 102, 217 ve Kartallıoğlu 2010: 22'den seçilmiştir.

Türkiye Türkçesindeki *-ki*'li örneklere benzer örnekler, Çağdaş Moğolcada da mevcuttur. Türkiye Türkçesindeki *-ki* aitlik ekinin yerine Çağdaş Moğolcada kullanılan ek *-h*'dir. Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Moğolcada da kelimedeki aitlik eki sonrası başka bir hâl eki daha bulunabilmektedir. Moğolcanın bu konuda Türkiye Türkçesinden ayrıldığı nokta ise yaygın olmasa da aitlik ekinin bulunmadığı örneklerde de iki hâl ekinin üst üste gelebilmesidir.

manayhug < *manay-h-ig* “bizim-ki-(n)i” (ilgi hâli ekli zamir + aitlik eki + yükleme h. e.)

miniyhees < *miniy-h-ees* “benim-ki-n-den” (ilgi hâli ekli zamir + aitlik e. + çıkma h. e.)

ahunhaar < *ah-in-h-aar* “ağabey-in-ki-(y)le” (isim + ilgi h.e. + aitlik e. + vasıta h. e.)

ahunhaas < *ah-in-h-aas* “ağabey-in-ki-(n)den” (isim + ilgi h.e. + aitlik e. + çıkma h. e.)

gerthiyg < *ger-t-h-iyg* “ev-de-ki-(n)-i” (isim + bulunma-yönelme h.e. + aitlik e. + yükleme h. e.)

gertheer < *ger-t-h-eer* “ev-de-ki-(y)-le” (isim + bulunma-yönelme h.e. + aitlik e. + vasıta h. e.)

Sonuç

1. Klasik Moğolcada sıklıkla isimlerde görülen katmerli çekim, Türkçede zamirlerde yaygındır. Bu özellik, Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmençe, Yeni Uygurca, Özbekçe, Kara Kalpakça, Nogayca, Başkurtça ve Çuvaşçada da mevcuttur. Türkiye Türkçesi ve pek çok lehçede ise bugün için böyle bir kullanım söz konusu değildir.

2. Katmerli zamir çekimi, tarihî ve yaşayan lehçelerde özellikle şahıs ve işaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlerinde görülmektedir. Çuvaşçada ise bu tarz çekime, dönüşlülük zamirlerinde de rastlanır.

3. Buraya kadar anlatılanlardan ve zamirlerin Türkçedeki kullanım sahalarından hareketle, katmerli zamir çekimi “mongolizm” ile değil de, zamirlerin kendilerine has kullanım özellikleri ya da çekimde kullanılan hâl eklerinin karakterleriyle ilgili olmalıdır. Bizi bu düşünceye yönelten sebepler şunlardır:

a. Katmerli çekimin Türkçede sadece zamirlerde görülmesi, zamirlerin kendine has durumlarından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi zamirler, vurguya veya belirtmeye ihtiyaç duyan kelimelerdendir. *Gibi*, *için*, *kadar* edatlarının isimlere ve zamirlere bağlanışlarında bu durum ortaya çıkar. İsimlerde görülen *çocuk gibi*, *para için*, *el kadar* örneklerinin yanında zamirlerdeki *senin gibi*, *onun için*, *benim kadar* örnekleri ilgi çekicidir.

Çuvaşa dışında katmerli çekimin mevcut olduğu bazı lehçelerde, diğer şahıslarda görülüp de çokluk 3. şahısta katmerli çekimin görülmemesi ilginçtir. Örnek: *ularda* (*Y.Uygur*), *ularça* (*Özb.*), *olarşa* (*Karakalpak*), *ularsa* (*Başkurt*). Katmerli zamir çekiminin sebeplerinden biri, zamirlerdeki vurgu ya da belirtme ihtiyacı olarak açıklanacak olursa, çokluk 3. şahısta bu tarz çekimin niçin olmadığı anlaşılabilir. Çünkü çokluk üçüncü şahısta pekiştirme ve belirtme işini bu durumda çokluk eki yapmaktadır.³

3 Bodrogligeti'nin Özbek Türkçesinden verdiği *bizlarningça* “bize göre”, *sizlarningça* “size göre” ve *senlarningça* “size göre” örnekleri (2003: 426), pekiştirme açısından zenginlik arz eden (bkz. Yıldırım 2012: 253) bu lehçede kanaatimizce pekiştirmenin bir derece daha arttırılmış olduğu şekillerdir. Bu örneklerdeki *+lar* eklerinin çokluktan ziyade “nezaket” ifade ettiğini de ayrıca belirtmek gerekir.

Çuvaşçadaki katmerli çekim ise teklik şahıslarda görülmez. Bu lehçedeki örnekler yalnızca çokluk birinci ve ikinci şahıslara aittir. Bunun sebebi, yukarıda da izah edildiği gibi Çuvaşçadaki zamirlerin hâl ekleriyle kullanımlarında aldıkları yeni biçimler ve sahip oldukları sesler olmalıdır. Bu durum da yine zamirlerin vurguya ve belirtmeye olan ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Çuvaşçada *-n* ile biten zamir biçimleri, belirtme ve pekiştirme görevi bu sesle yapıldığı için katmerli çekime ihtiyaç duymamaktadır.

b. Katmerli çekimin başka bir sebebi de çekimde kullanılan iki hâl ekinden birincisinin karakteriyle ilgili olmalıdır. Yukarıda da değinildiği üzere katmerli çekimde kullanılan ilk ek, tarihî lehçelerde çoğunlukla (% 71,42) ilgi ya da yükleme hâli; çağdaş lehçelerde ise daima ilgi hâli ekidir. Çuvaşçadaki örneklerin de tamamında ilk ekin ilgi hâli eki olması, ortaya çıkan ilk biçimlerin ilgi hâli ekli örnekler olduğunu düşündürmektedir.

Katmerli çekimde kullanılan ilk ekin bu şekilde oluşu, Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın ilgi ve yükleme hâli ekleriyle ilgili görüşlerini bize göre haklı çıkarır niteliktedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Prof. Dr. Karahan, ilgi ve yükleme hâli eklerinin başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıklarından hareketle bu iki ekin hâl kategorisi içinde değerlendirilmemesi gerektiği düşüncesindedir (2011: 217). Kanaatimizce, katmerli zamir çekimindeki durumun bir sebebi de budur. İlgi ve yükleme hâli eklerinin özel durumlarından dolayı çekimler bu eklerden sonra gelen yeni hâl ekleriyle yapılmıştır. İlk ekin bu iki hâl eki dışında başka bir hâl eki olması durumu ise hadisenin sınırlı da olsa bulaşmayla sonradan diğer hâl eklerine sıçramasından kaynaklanmaktadır.

Kısaltmalar

ÇAŞ: Çuvaş Alp Hikâyeleri, Ankara 2009. (Feyzi Ersoy)

HH: Hîrihri Hîr, Şupaşkar 1993. (Yuliya Silem)

Kaynakça

- ATA, Aysu (1997). *Kısa'sü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I, II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, András, J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek* Vol. I, Lincom Europa.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLİSUN, Ahmet B. (2007). "Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi", Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arkoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERSOY, Feyzi (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAIN, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (5. baskı).
- KARA, Mehmet (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri*, Ankara: TKAE Yayınları.
- KOCASAVAŞ, Yıldız (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KORKMAZ, Zeynep (1995). *Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine, Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, Kemal-SERTKAYA, Osman Fikri-YÜCE, Nuri (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KULLMANN, R - TSERENPİL, D. (2001), *Mongolian Grammar*, Hong Kong, China.
- LEVİTSKAYA, L. S. (1976). *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskova.
- LUVSANBANDAN, Şadavın (1999). *Orçin Tsagiyn Mongol Helniy Bütets*, Ulaanbaatar.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1949). “Türkçede Zamir Çekimi”, *TDED*, C. 3, Sayı: 3-4: 501-518.
- PAVLOV, İ. P. (1993). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar.
- POPPE, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç), İzmir: EÜ Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 68. (*Grammar of Written Mongolian*, 2. Baskı, Wiesbaden, 1964).
- SERTKAYA, Osman Fikri (1996). “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara 1996: 17-31.
- SERGEYEV, L. P.- KOTLEYEV, V. İ. (1988). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- SERGEYEV, L. P. (2010). *Çıvaş Çilhi, Morfologi*, Şupaşkar.
- SERGEYEV, L. P.-ANDREYEVA, Ye. A.-KOTLEYEV, V. İ. (2012). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- TEKİN, Talat (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007). “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 543-622, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007a). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 355-428, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007b). “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 749-810, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI II: FOXP2 GENİ

The Search for the Origin of Language II: FOXP2 Gene

Caner KERİMOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 35-50

Öz: FOXP2 geni konuşma ve dil bozukluklarında etkili olma bakımından tespit edilen ilk genidir. FOXP2, 1980’li yılların sonunda İngiltere’de yaşayan Pakistan kökenli bir ailede görülen konuşma ve dil bozukluklarını araştırırken keşfedilmiştir. Literatüre KE ailesi olarak geçen bu aile University London College’ye bağlı Çocuk Sağlığı Enstitüsünde 1990 yılından itibaren gözlenmeye başlanmıştır. Üç kuşaktan 30’a yakın aile bireyi gözlenmiş, yaklaşık yarısında çeşitli konuşma bozuklukları belirlenmiştir. Araştırmacılar bozuklukların görüldüğü hastalardan aldıkları DNA örnekleriyle sorunlu genin 7 nolu kromozomda uzun (q) kolun 31 nolu pozisyonunda bulunduğunu ortaya koydular. FOXP2 geni insan dışı canlılarda da bulunmaktadır, tüm omurgalılarda özellikle de memelilerde iyi korunmuştur. İnsan FOXP2 geni, 715 aminoasit uzunluğunda protein zinciri kodlar. Fare ve şempanzedeki FOXP2 genleri karşılaştırıldığında aralarında tek bir fark olduğu görülür. İnsan FOXP2 geni farelerdeki FOXP2 geninden 3 yerde, ortak atadan geldiği şempanze ve bonobo FOXP2 geninden ise yalnızca 2 yerde farklılık gösterir. Gendeki bu mutasyonların da son 200 000 yıl içinde gerçekleştiği Enard vd. (2002) tarafından belirlenmiştir. İnsandaki FOXP2 geninin bugünkü hâlini alması ile modern insanın (*homo sapiens*) anatomik olarak ortaya çıktığı tarih birbiriyle uyumludur. Modern konuşmanın yaklaşık 150 000 - 200 000 yıl öncesine gittiği yönündeki tahminler FOXP2 araştırmalarının sonuçlarıyla da desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dilin kökeni, FOXP2 geni, dilin evrimi.

Abstract: FOXP2 is the first gene known to be responsible for causing language and speech disorders. The FOXP2 gene was discovered while studying speech and language disorders of a Pakistani family living in the UK at the end of the 1980s. This family, called KE, started to be observed at the University College London (Institute of Child Health) in 1990. 30 family members from three generations were observed, and it was found that 15 members had speech disorders. By taking DNA samples from patients, researchers have revealed that the gene is located on the long (q) arm of chromosome 7 at position 31. The locus was given the official name “SPCH1” (for speech-and-language-disorder-1) by the Human Genome Nomenclature committee. The FOXP2 gene is highly conserved in vertebrates (especially in mammals). The human FOXP2 gene encodes a protein of 715 amino acids. While the mouse FOXP2 differs in 3 amino acids from human beings, the chimpanzee and the bonobo FOXP2 genes differ from the human FOXP2 gene in just 2 amino acids. Enard et al. (2002) report that the human FOXP2 gene fixed in 200 000 years ago. These results are consistent with the date of the anatomically emergence of human being (*homo sapiens*). The results of the studies on FOXP2 support the prediction that the modern speech emerged about 150 000 - 200 000 years ago.

Keywords: The origin of language, FOXP2, the evolution of language.

* Doç. Dr. Caner Kerimoğlu, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi AD., İzmir/TÜRKİYE, canerkerimoglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 19.04.2017 / Kabul Tarihi: 16.08.2017

Giriş

Dil, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli olgudur. İnsan dili, diğer canlıların iletişim biçimlerinden *çift eklemlilik*, *özyineleme* (recursion) gibi özellikleriyle ayrılır. Dilin bu benzersizliği veya literatürdeki yaygın terimi kullanacak olursam “biricikliği” (uniqueness) bilimin en önemli meraklarından biridir. Dilin kökeni bu biricikliğin yarattığı pek çok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu zorlukları aşmak için antropolojiden biyolojiye pek çok alanda çalışma yürütülmektedir. Daha önceki bir çalışmamda dilin kökeni ile ilgili arayışların tarihçesini ve günümüzde bilim dünyasında bu konuyla ilgili olan tartışmaları değerlendirmiştim (bk. Kerimoğlu 2016). “Dilin Kökeni Arayışları” üst başlığıyla konunun farklı yönlerini bir dizi incelemeyle sunmayı hedefliyorum. Bu inceleme “Dilin Kökeni Arayışları” başlığı altında yaptığım çalışmaların ikincisi olma özelliğini taşıırken merkezinde dil ve gen ilişkisi bulunmaktadır. Dil geni olarak da adlandırılan FOXP2 geninin keşfi, özellikleri ve insan dilinin evrimindeki payını ana hatlarıyla sunmaya çalışacağım. Bilim dünyasını sarsan ve keşfinin üzerinden 15 yıldan fazla bir süre geçen bu genle ilgili Türkçede yapılmış bilimsel bir çalışmaya maalesef rastlayamadım. Basit bir Google araştırmasında bile 270 binden fazla sayfa listelenirken bunlar içinde Türkçe ve bilimsel ölçülerle yazılmış bir metin -gazete haberleri dışında- yoktur. Sunacağım tanıtıcı bilgilerin Türkçe dilcilik literatürüne küçük de olsa bir katkısı olmasını umuyorum.

Dilin Evrimi, Biyoloji ve Genetik

Canlı türlerinin veya bir maddenin kökeni konusunda bilim insanları daha net açıklamalar yapabilmektedirler çünkü fosil kayıtları ihtiyaç duyulan verileri sunmaktadır. Oysa dil, bu bakımdan çözülmesi zor bir problemdir. Çünkü dilin fosili yoktur. Dilin kökeni problemi farklı açılardan incelenmektedir. Burada ilk adım dili tanımlamaktır. Dilin ne olduğu, ayırıcı özellikleri doğru bir şekilde betimlenirse ortaya çıkışıyla ilgili olarak sağlıklı bir hedef konabilir. Dilin kökeni konusundaki ilk büyük ayrışma bu betimleme noktasında kendisini gösterir.

Başını N. Chomsky’nin çektiği bir gruba göre dil biyolojik bir olgudur. İnsanın dil geliştirebilmesi için beyinde bir mekanizmanın da bulunması gerekmektedir. Bu “dil aygıtı” da yalnızca insanda olduğu için insan dili ortaya çıkabilmiştir. Diğer canlılar böyle bir aygıtı sahip olmadığı için *çift eklemlilik*, *sözdizimi*, *özyineleme* gibi ayırıcı özellikleri olan bir dil geliştirememiştir.

İkinci gruptaki araştırmacılar ise dilin biyolojik değil, kültürel bir olgu olduğunu ileri sürdüler. Buna göre dil toplumsal yaşamın getirdiği, etki-tepki mekanizması ile çevrenin pay sahibi olduğu bir sonuçtur. İnsanın evrimiyle birlikte kültür ögesi olarak dil ortaya çıkmıştır (Bu iki kampın yaklaşımlarının ayrıntısı için bk. Johansson 2005, Fitch 2010, Kerimoğlu 2016).

Bu iki görüşün de haklı olduğu yönler vardır. Dil bu bakımdan melez bir olgudur. Biyolojik yönleri mutlaka olmalıdır. Çünkü insan zihninde dili geliştirecek bir mekanizma olmadan yalnızca kültürel etkileşimlerle dil gibi bir olgunun ortaya çıkması mümkün gözükmemektedir. Başka canlılarda da kültürel bir olgu olarak dilin

gelişmesi beklenirdi ancak bu, mümkün olmadığına göre insan biyolojisindeki bir farklılığın dilin ortaya çıkışında payı olmuştur gibi bir hipotez akla yatkın gelmektedir. Öte yandan çevre şartlarındaki değişimlerle kültürel etkileşim olmaksızın da dilin gelişmesi mümkün değildir. Bugünkü verilerle, dilin hem biyoloji hem de kültür ile ilgili bir olgu olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Bu çalışma biyolojinin yalnızca bir yönüne -genlere- odaklanmaktadır. Fosil kayıtları üzerinden gırtlak yapısı, soluk borusunun durumu, ağız içinin gelişimi, beyin hacmi gibi insan biyolojisinin farklı yönleri köken açıklamalarında veri olarak kullanılmaktadır. İnsan biyolojisinin hangi yönlerinin dilin ortaya çıkışında etkili olduğu konusunda da son yıllarda derinlikli incelemeler yapılmaktadır. Beyin ve beyin evrimi, ayna nöronlar, genler bu bakımdan üzerinde en çok yoğunlaşılacak alanlardır. Beyin ve ayna nöronlar ile ilgili gelişmeleri sonraki çalışmalarımda ayrı ayrı ele alacağım. Ancak genetik incelemeleri dilin kökeniyle ilgili arayışlara 2000'li yıllardan sonra önemli katkılarda bulunmuştur. Konuşma bozukluğu sorunu olan veya farklı dilsel yetileri normal olmayan kişiler üzerinde yapılan genetik incelemeleri bazı genlerin dil konusunda aktif bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Öne çıkan genler ve temel özellikleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:¹

Gen adı	Protein adı	Memelilerdeki değerleri, ortalama	Kuşlardaki değerleri, ortalama	Birincil bozukluk ¹	Bozulan yetiler	İlgili yayın
ATP2C2	Calcium-transporting ATPase type 2C member 2 (ATPase 2C2)	0.114 (0.108, 0.120)	0.102 (0.094, 0.111)	DB	Dil	Newbury vd. (2009)
CMIP	C-Maf-inducing protein (c-Mip)	0.022 (0.018, 0.026)	0.023 (0.017, 0.031)	DB	Dil, okuma	Newbury vd. (2011), Scerri vd. (2011), Newbury vd. (2009)
CNINAP2	Contactin-associated protein-like 2	0.074 (0.070, 0.079)	0.076 (0.069, 0.084)	DB	Dil, okuma	Newbury vd. (2011), Vernes vd. (2008), Whitehouse vd. (2011)
DCDC2	Doublecortin domain-containing protein 2	0.222 (0.207, 0.238)	0.386 (0.361, 0.413)	GD	Okuma	Scerri vd. (2011), Deffenbacher vd. (2004), Schumacher vd. (2006)
DYX1C1	Dyslexia susceptibility 1 candidate gene 1 protein	0.228 (0.214, 0.242)	0.361 (0.333, 0.389)	GD	Okuma	Taipale vd. (2003), Paracchini vd. (2011)
FOXP2	Forkhead box protein P2	0.034 (0.028, 0.042)	0.100 (0.080, 0.124)	DB	Dil, konuşma	Lai vd. (2001)
KIAA0319	Dyslexia-associated protein KIAA0319	0.312 (0.301, 0.324)	0.237 (0.222, 0.252)	GD	Okuma, dil	Paracchini vd. (2011), Newbury vd. (2011), Scerri vd. (2011), Francks vd. (2004)
NFXL1	NF-X1-type zinc finger protein NFXL1	0.149 (0.141, 0.158)	0.139 (0.128, 0.152)	DB	Dil, konuşma	Villanueva (2015)
ROBO1	Roundabout homolog 1	0.054 (0.050, 0.058)	0.045 (0.040, 0.050)	GD	Okuma, dil	Hannula-Jouppi vd. (2005), Bates vd. (2011)
ROBO2	Roundabout homolog 2	0.052 (0.048, 0.057)	0.046 (0.040, 0.052)	GD	Dil	St Pourcain vd. (2014)

(Moizzi vd. 2016: 2)

¹ Tablodaki kısaltmaların açıklamaları:

Birincil bozukluk: Genle doğrudan ilgili olarak ortaya çıkan bozukluk türü.

Bozulan yeti: Gendeki varyasyonlara bağlı olarak ortaya çıkan yeti bozukluğu.

DB: Dil bozukluğu.

GD: Gelişimsel disleksi (okuma güçlüğü).

Tablodaki genler içinde bu çalışmanın konusu olan FOXP2 geninin keşfi, “davranışsal genetiğin (behavioral genetics) bir başarı hikâyesi” (Corballis 2004: 95) olarak büyük bir heyecan yaratmıştır. Çünkü bu genin dil ve konuşma ile ilgili özelliklerde temel rolü üstlendiği saptanmıştır. Genler, beyin ve dili birbirine bağlayan biyolojik “köprülerin” belirlenmesine yönelik incelemelerde FOXP2’nin öne çıktığı görülür (Fisher 2013). Bu genle ilgili çalışmalara geçmeden önce DNA, gen, kromozom gibi genetik ile ilgili kavramları hatırlatmakta fayda görüyorum.

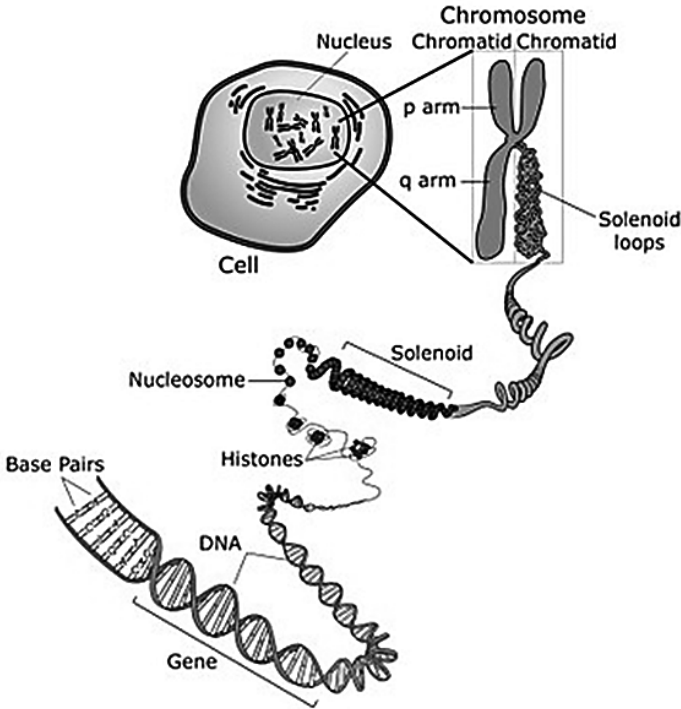
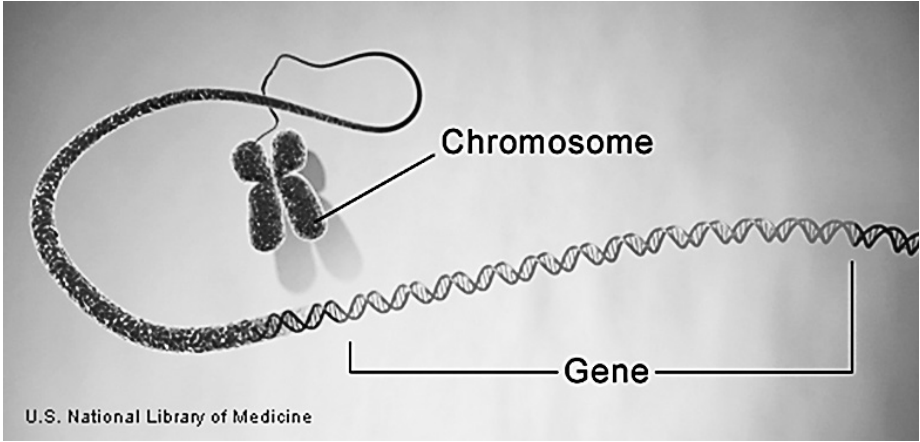

Image adapted from: National Human Genome Research Institute.

Genetik (Genetics) biyolojinin kalıtım ve çeşitlenme (variation) ile ilgilenen dalıdır. Bu anlamda dil gibi bir özelliğin izlenmesinde doğru adreslerden biridir. Kalıtımla aktarılan özellikler için *hücre* (cell) içinde yer alan; DNA, kromozom ve genleri de içeren *çekirdek* (nucleus) bölgesine odaklanmak gerekir. Çekirdek içinde histon adı verilen protein zinciri ve DNA’lardan oluşan, ipliksi bir yapısı olan *korozomlar* (chromosome) bulunur. Kromozomlarda yer alan *DNA* (deoxyribonucleic acid-deoksiribo nükleik asit) ise genetik bilgiyi depolayan moleküldür ve çift iplikli sarmal bir görünüşe sahiptir. Bu çift iplikli DNA sarmalının üzerindeyse canlıların kalıtımla ilgili özelliklerini taşıyıp ortaya çıkaran, kuşaktan kuşağa aktaran ve bunlarla ilgili proteinleri sentezlemekle görevli olan *gen* (gene) adı verilen bölgeler yer alır. Genler de kromozomların alt birimidir. İnsanda 46 kromozom vardır ve her kromozomda çok sayıda gen bulunur. Örneğin ele alacağımız FOXP2 geninin de yer aldığı 7 nolu kromozomda 1000’den fazla gen vardır.

(Görseller ve temel bilgiler için bk. U. S. National Library of Medicine <https://ghr.nlm.nih.gov/>)

2000’li yıllardan sonra dilin kökeni arayışlarında önemli başvuru ögelerinden biri olan FOXP2 geniyle ilgili yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar genin omurgalıların beyindeki etkileriyle sınırlı değildir ve insan konuşma dilinin hangi yapı üzerinde kurulduğunun tespiti için de ışık tutacak niteliktedir (Fisher-Scharff 2009: 176). Genetik ile ilgili temel kavramları hatırladıktan sonra FOXP2 geninin nasıl keşfedildiğini ve dil yetimizdeki rolünü görelim (Dil ve gen ilişkisi için McMahon-Mcmahon 2013: 148-188; Dediu 2015)².

FOXP2’nin Keşfi

FOXP2 geni, 1980’li yılların sonunda İngiltere’de yaşayan Pakistan kökenli bir ailede görülen konuşma ve dil bozuklukları araştırılırken keşfedilmiştir. Literatüre KE ailesi olarak geçen bu aile University London College’ye bağlı Çocuk Sağlığı Enstitüsünde 1990 yılından itibaren gözlenmeye başlanmıştır. Üç kuşaktan 30’a yakın aile bireyi gözlenmiş, yaklaşık yarısında çeşitli konuşma bozuklukları (dil ve ağız hareketlerinin kontrol edilememesi, sesleri ve sözcükleri tanımda zorlanma vb.) belirlenmiştir. Ailedeki bireylerin çoğu kekeliyor, sınırlı sayıda sözcük kullanabiliyordu. Özellikle ünsüzleri çıkarmakta zorluk yaşıyor, bazı ünsüzleri düşürüyordu (*blue* “mavi” için *bu*, *table* “masa” için *able* vb.). Aile bireylerinin zekâ ve duymalarında bir sorun olmamasına rağmen konuşmalarında görülen bu bozuklukların nedeni konusunda şüpheler genlerde yoğunlaştı. İlk kez 1987 yılında kan örnekleri alınmaya başlandı ve ilk raporlar genetik bir mirası doğruladı. 16 aile bireyi çeşitli anormallikler gösteriyordu. Kanadalı dilbilimci M. Gopnik ailedeki bozukluklara yol açan genin morfo-sentaktik özellikleri belirleyen bir “gramer geni” olabileceği hipotezini ortaya attı (bk. Gopnik 1990). Gramer geni fikri, elbette N. Chomsky’nin “içsel gramer” hipotezi için önemli bir kanıt sayılabilirdi. Ancak sinirbilim ve dilbilim uzmanı F. Vargha-Khadem’in

2 Dil üzerine çalışan bilim insanlarına yönelik olarak Dan Dediu tarafından yayımlanan yeni bir genetiğe giriş kitabından daha geniş bilgiler edinilebilir: D. Dediu (2015). *An Introduction to Genetics for Language Scientists: Current Concepts, Methods, and Findings*. Cambridge: Cambridge University Press.

öncülüğünde yapılan, 13 hasta birey ile 8 normal bireyin karşılaştırılmasını da içeren bir dizi araştırma sonucunda bu genin yalnızca dile dair yetileri değil, başka anatomik ve zekâ ile ilgili özellikleri de etkilediği 1995 yılında ortaya kondu. (Vargha-Kadem vd. 1995, Vargha-Khadem vd. 2005). Bu şekilde gramer geni hipotezi çürütülmüş oldu ancak söz konusu bozuklukların tamamen genetik kökenli olduğunun kanıtlanması büyük bir heyecan yarattı. Tomografi ve manyetik rezonans gibi görüntüleme araçlarıyla da aile bireylerinin beyin bölgelerinde de anormallikler belirlendi. Bu anormallikler yüz ve ağız hareketlerini kontrol eden bölgeler (*basal ganglia*) ile konuşma merkezi olarak bilinen Broca bölgesinde görülüyordu. Bu durum da hastalardaki dil ve dudak hareketlerindeki bozuklukları açıklıyordu (Vargha-Khadem vd. 1998). A. Monaco, S. Fisher ve F. Vargha-Khadem'in öncülüğünde dilbilim, nöroloji ve genetik uzmanlarından oluşan araştırmacılar bozuklukların görüldüğü hastalardan aldıkları DNA örnekleriyle genin 7 nolu kromozomda bulunduğunu ortaya koydular. Söz konusu gen 7 nolu kromozomun küçük bir bölgesinde (ki bu bölgede 70'ten fazla gen bulunuyordu) yer almaktaydı. Bu genin neden olduğu bozukluğun nesilden nesile aktarımı ise *otozomal baskın kalıtım*³ (autosomal dominant inheritance) ile mümkün oluyordu (Fisher vd. 1998). Genin bulunduğu kromozom bölgesine İnsan Genomu Terim Komitesi tarafından resmi olarak SPCH 1 (*speech and language disorder-1* "konuşma ve dil bozukluğu 1") adı verildi. 2001 yılına gelindiğinde ise bu genin tespitinde bir dönüm noktası geçildi. Oxford'a bağlı Radcliffe Hastanesinde görev yapan J. Hurst, KE ailesinden olmayan fakat benzer konuşma bozuklukları gösteren bir çocuk (Literatürde CS olarak geçer) daha belirledi. Bu çocukta, 7 nolu kromozomdaki bir geni etkileyen açık bir kusur vardı. Bu kromozomun bir bölgesi kırılmıştı ve 5 nolu kromozoma eklenmişti. Kırılma noktası KE ailesinde tespit edilen sorunlu bölgenin tam ortasında yer alıyordu. Ayrıntılı incelemeler bu kırılma noktasının Fox *transkripsiyon faktörlerini* (transcription factors) kodlayan bir gen grubuna bağlı bir geni hasara uğrattığını ortaya koydu. KE ailesinden alınan örneklerde de 2500 DNA ünitesi arasında bu geni oluşturan bir ünite mutasyon tespit edildi. Bu şekilde KE ailesindeki ve CS'deki konuşma bozukluklarının sorumlusu olan gen belirlendi ve bu gene FOXP2 adı verildi. FOXP2, konuşma ve dil sorunlarında rol aldığı tespit edilen ilk gendir (Graham-Fisher 2012:1).

FOXP2'nin Özellikleri

FOXP2 geninin dilin kökeninde ve gelişiminde temel rolü oynadığı, bu gende görülen mutasyonların konuşma ve dil bozukluklarına neden olduğu bu şekilde belirlendi (bk. Lai vd. 2001). FOXP2, İngilizce *Forkhead box 2* ifadesinin kısaltılmış biçimidir. İngilizcede *Fork* "çatal, iki kola ayrılmış, çatallaşmış", *head* "baş", *box* "kutu"

3 *Otozomal baskın kalıtım*: Bir gen çifti değişime (mutasyona) uğrarsa, diğer normal gen bazen bunu dengeleyebilir; ancak bu durum bütün genler için geçerli değildir. Bazı hastalıklara, bir otozomal genin bir kopyasındaki değişim (mutasyon) neden olur. Değişime uğrayan gen normal gen üzerinde hâkimiyet kurduğu için, bunlara baskın (dominant) hastalıklar adı verilir. Genleri değişime uğrayan insanlar çocuk sahibi oldukları zaman, her çocuğa ya normal geni ya da mutasyona (değişime) uğramış olan geni aktarırlar. Bu durum rasgele gerçekleşir; bu nedenle, çocuğun genin değişime uğramış olan kopyasını alıp hastalığa yakalanma olasılığı %50 veya 2'de 1'dir. Her gebelik için ve ayrıca erkek ve kız çocuklar için aynı olasılık söz konusudur. Ayrıca çocuğun genin normal kopyasını alma olasılığı da yine %50 veya 2'de 1'dir. Bu durumda, çocuk hastalıktan etkilenmez ve bunu çocuklarına aktarmaz. (<http://www.geneticalliance.org.uk/docs/translations/turkish/1-dom-she-t-turkish.pdf>).

anlamındadır. *Forkhead bOX* sözcüklerinin birleşimi için FOX kısaltması kullanılır. Forkhead transkripsiyon faktörü gen ailesinin tespit edilen ilk örneği meyve sineği embriyolarındaydı ve çatalı bir görünüme sahipti. İlk gene tırnaklı, çatalı görünümü nedeniyle bu isim verildi. FOX gen ailesinde pek çok gen vardır ve bunlar alfabetik olarak A'dan başlayarak adlandırılır: FOX A1, FOX B1 vb. Söz konusu gen P kolunda ikinci olarak tespit edildiği için FOX P2 adını almıştır (Marcus-Fisher 2003). Fox ailesi hücre büyümesinden embriyonik gelişime kadar pek çok değişimde rol oynar. FOXA1, FOXA2, FOXC1, FOXHG1 gibi 40'tan fazla Fox proteini vardır ve bunların yerleşimleri ve özellikleri belirlenmiştir (bk. Katoh-Katoh 2004, Hannehalli-Kaestner 2009).

Erken beyin gelişiminin normal bir şekilde devam edebilmesinde FOXP2 geninin hayatı öne sahip olduğu, bu gende ortaya çıkacak çok küçük bir mutasyonun bile dil gibi karmaşık bir yetiyi bozmaya yetebileceğinin kanıtlanması sıra dışı bir sonuçtu. Her insanda her genin iki kopyası bulunmaktadır, ancak KE ailesinde ve CS'de FOXP2 geninin kopyalarından biri mutasyona uğramıştı ve bu, beyin gelişiminde büyük bir hasara yol açmıştı. Bu hasar sonucunda bireylerde uzun kompleks cümleleri anlamakta zorlanma, gerçek sözcükler ile sözcük olmayanları ayırma güçlüğü, sesbirimleri değiştirme, sözcük olmayan dizileri konuşma ve okuma gibi dil bozuklukları görülmüştü. Şimdi FOXP2'nin özelliklerini basamaklar hâlinde ilerleyerek sıralayalım.

- a. FOXP2 geni 7 nolu kromozomun uzun kolunda (q) 31 nolu pozisyonda (7q31) bulunmaktadır.
- b. FOXP2 geni Fox alanını kaplayan proteinleri üreten bir gen grubuna bağlıdır.
- c. Fox proteinleri hücrelerin genetik programlarının kontrolüyle ilgili olan ve transkripsiyon faktörleri adı verilen daha büyük bir ailenin alt gruplarından biridir.
- d. Transkripsiyon faktörleri DNA'daki genetik bilgiyi okuyup yorumlayan protein gruplarıdır. Transkripsiyon faktörleri bir organizmanın hücrelerine yapı ve işlev bakımından çeşitlenme imkânı sunar. Organizmanın gelişimi ile iç ve dış ihtiyaçları karşılamada görev üstlenirler. Örneğin PAX6 transkripsiyon faktörü göz gelişiminde hayatı bir rol üstlenir. Meyve sineğinin anteninde PAX6'nın katkısıyla fazladan bir göz gelişmiştir. Burada PAX6 göz inşa etmek için bir plana sahip değildir ancak çok sayıda geni harekete geçirerek fazladan gözün oluşumunu desteklemiştir.
- e. FOXP2 geni diğer aile bireyleri gibi birden fazla işlev görür. PAX6 yalnızca göz gelişiminde rol almaz, aynı zamanda merkezî sinir sisteminin gelişiminde de rol alır. Burada genlerin kopyalanması veya kopyalamanın dozajı önem taşır. FOXP2 geni konuşma dilinin edinimiyle ilgili nöral alt sistemlerin üretiminde ve beyin gelişiminde rol alır. Ayrıca akciğer, mide ve kalbi de içerecek şekilde embriyo gelişiminde pay sahibidir.
- f. İnsan genomu ikilidir (diploid). Her genin biri anneden biri babadan olmak üzere iki kopyası vardır. Eğer bu kopyalardan yalnızca birinde bir hasar varsa bunun yarattığı sorunlar farklıdır. Örneğin KE ailesinde bu kopyalardan yalnızca birinde mutasyon vardı. Bu nedenle bireylerin FOXP2 geninin rol

aldığı diğer gelişimlerinde bir sorun yokken (zekâ seviyesi, akciğer, kalp gelişimi vb.) beynin konuşmayla ilgili gelişiminde sorun vardır (Marcus-Fisher 2003).

- g. FOXP2 insan dışındaki canlılarda da vardır. Ancak insandaki FOXP2 geni diğer canlılardakinden farklılık gösterir.
- h. Bugüne kadar tamamen FOXP2 kaybına uğramış bir insan tespit edilememiştir. Kısmî mutasyonların yarattığı bu dil bozuklukları insana özgüdür. Diğer canlılarda ölümcül sonuçlar gözlenmiştir. Örneğin fare deneylerinde FOXP2 kaybına uğramış deneklerin çeşitli motor bozukluklar sergilediği, gelişimin kısıtlandığı, doğumdan birkaç hafta sonra ölümlerin görüldüğü belirlenmiştir (Graham-Fisher 2012: 1).
- i. Kadınlarda FOXP2 geninin daha aktif olduğunu gösteren çalışmalar vardır. Kadınlardaki konuşma becerisinin yüksekliği bu durumla açıklanmaktadır (Pennisi 2013).

FOXP2'nin pay sahibi olduğu farklı özellikler de tartışılmaktadır ancak şimdi asıl konumuz olan, bu genin dilin kökeni arayışlarındaki önemine gelelim (Genle ilgili ölçümler ve ayrıntılı betimlemesi için bk. http://www.genenames.org/cgi-bin/gene_symbol_report?hgnc_id=13875). Genin tespiti sonrasında akla hemen dilin evrimiyle ilgili sorular geldi: Bu gen ilk defa ne zaman ortaya çıktı? Homo türünün fosil kayıtları içinde yeri neresidir? Evrimsel olarak insana yakın canlılardaki görünümü nasıldır? Dilin hangi yönlerine katkısı olmuştur? Bunlara benzer sorularla yola koyulan araştırmacılar önemli sonuçlara ulaşmışlardır. Şimdi bu sonuçları görelim.

Dilin Kökeni Arayışlarında FOXP2

Yukarıdaki soruların cevaplarını maddeler hâlinde sunacağım bir literatür özetiyle vermeye çalışacağım:

- a. FOXP2 geninin dil ile ilgili yetilerdeki payı Lai vd. (2001) tarafından belirlenmiştir. Daha sonra yapılan farklı genetik çalışmalarında da bu genin dilin gelişimindeki payı teyit edilmiştir (bk. Graham-Fisher 2012). Laboratuvar çalışmalarına dayalı gen incelemelerinin yanısıra kuramsal dilbilimcilerce de bu genin dilin inşasındaki rolü vurgulanmaktadır. Örneğin Berwick-Chomsky (2016: 40) FOXP2 geninin sese dayalı öğrenme ve üretme gibi alanları içeren duyu-motor arayüzünün (sensorimotor interface) inşasında rol alan sistemin birincil parçalardan olduğunu ifade eder.
- b. FOXP2 geni insan dışı canlılarda da bulunmaktadır, tüm omurgalılarda (vertebrates) özellikle de memelilerde iyi korunmuştur (Enard vd 2002, Graham-Fisher 2012). Türler arası gen karşılaştırmaları ya DNA dizilişlerine ya da genlerin kodladığı aminoasit dizilişlerine göre yapılmaktadır. FOXP2 geni 715 aminoasit uzunluğunda protein zinciri kodlar. Fare ve şempanzedeki FOXP2 genleri karşılaştırıldığında aralarında tek bir fark olduğu görülür. İnsan FOXP2 geni farelerdeki FOXP2 geninden 3 yerde, ortak atadan geldiği şempanze ve bonobo FOXP2 geninden ise yalnızca 2 yerde farklılık gösterir

(Yani, 2 amino asit fazla kodlar)⁴. Gendeki bu mutasyonların da son 200 000 yıl içinde gerçekleştiği Enard vd. (2002) tarafından belirlenmiştir. Bu veri -Enard vd. (2002) tarafından da ileri sürüldüğü üzere- modern insanın (*homo sapiens*) evriminde FOXP2 geninin payı olduğu görüşüne dayanak teşkil eder.

Balık, sürüngen, kuş, kemirgen ve insan gibi farklı omurgalıların benzer beyin bölgelerinde (beyincik, talamus, striatum vb.) FOXP2'nin ortaya çıkardığı düzenlemeler bakımından da bir uyum vardır (Fisher-Marcus 2006: 17). Bu genin çeşitli canlılardaki (şempanze, fare, kuşlar, deniz memelileri vb.) görünümü üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Hayvanlardaki iletişim ile ilgili çalışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgileri başka bir makalede sunacağım ("Dilin Kökeni Arayışları III: Hayvan İletişimi"). Burada FOXP2 ve hayvan iletişimi arasında üzerinde sık durulan bir noktaya yoğunlaşmak istiyorum: *sese dayalı öğrenme* (vocal learning). Pek çok tür içsel ve kendisine özgü seslenmelere sahiptir. Ancak çok az tür akralarının taklidiyle yeni ses çıkarma biçimlerini öğrenir. Bunlar içinde üç kuş türü (papağan, sinekkuşu, çitkuşu) ile üç memeli türü (insan, deniz memelileri, yarasalar) taklit ile sese dayalı öğrenme bakımından ayrılır (Fisher-Marcus 2006: 17).

Literatüre bakıldığında fare ve kuş türlerindeki FOXP2 geninin görünümü ve bu türlerdeki sese dayalı öğrenme konusunda dikkat çekici sonuçlara ulaşıldığı görülür (Diğer türler için de şu çalışmalar başlangıç olarak okunabilir: Deniz memelileri için bk. Janik 2014, yarasalar için Li vd. 2007).

Farelerde yapılan laboratuvar çalışmaları limitli de olsa sese dayalı öğrenmenin olduğunu göstermiştir. Fare yavruları anne-yavru iletişimi için önemli olan (hem duyulabilir hem de ultrasonik düzeyde) içsel seslenmelerde bulunabilirken erkek fareler karşılaştıkları dişi fareler ve onların feromonları ile ilgili ultrasonik sesler çıkarmaktadır (Fisher-Marcus 2006: 18). Holy-Guo (2005) şarkı karakteristiğine sahip, belli kalıplarla üretilmiş ayrı hece tipleri barındıran zengin bir seslenme örneğini yetişkin bir erkek farede tespit etmiştir. Kuş şarkılarına benzer bir nitelik sergileyen bu seslenmelerin tespiti çok sıra dışı bir olgudur. Burada söz konusu şarkıların içsellikliği veya taklit yoluyla öğrenilerek edinilmiş olması konusu önem kazanmaktadır. Son yıllarda farelerde de taklit yoluyla sese dayalı öğrenme olduğu yönünde önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Kikusul vd. 2011, Hammerschmidt vd. 2012, Arriaga vd. 2012). Bu sese dayalı öğrenmeler ile FOXP2 geni arasındaki ilişki konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim insanları FOXP2 geninin kaybının yavrulardaki ultrasonik seslenmeleri hasara uğrattığını ileri sürmektedir (Shu vd. 2005). Bir grup bilim insanı ise bu kaybın ikincil olduğunu ve farklı etkenler sonucu bozulmaların ortaya çıktığını, FOXP2 geninin iki kopyasında hasar bulunan yavruların ses repertuarında bile bir değişiklik olmadığını savunmaktadır (Groszer vd. 2008). 2009 yılında Wolfgang Enard öncülüğünde bir grup araştırmacının yaptığı deneyde ilgi çekici sonuçlara

4 63 şempanze, 11 bonobo, 48 goril, 37 orangutan ve 2 gibbonu kapsayan büyük kuyruksuz maymunlar ile ilgili son yayında FOXP2 varyasyonlarının iletişim becerilerinin evrimine dair fikir verebileceği sonucuna ulaşılmıştır (Staes vd. 2017).

ulaşıldı. Bu deneyde insana özgü FOXP2 genindeki değişiklikler farelere aktarıldı. İnsan FOXP2 genine sahip olan farelerin iletişimde değişiklikler saptandı. Bu farelerin ses rengi ve beyin gelişimi farklılaştı. Çalışma FOXP2 geninin insan dilinin evriminde önemli bir etken olduğunu farklı bir yöntemle göstermesi bakımından önemli bir aşamadır (bk. Enard vd. 2009).

Kuşlarda sese dayalı öğrenmenin olduğu bilinmektedir (bk. Scharff- Petri 2011, Langus vd. 2013). Kuş şarkıları genellikle yavruların yetişkin bir kuşu taklit etmesiyle öğrenilmektedir. Ancak bu öğrenme sürecinin beyinde striatum (*striatum*) adı verilen bir bölgeye bağlı olarak geliştiği ve striatumun X Alanı'nda (Area X) öğrenme süreci boyunca FOXP2 düzeyinin gelişimsel olarak arttığı, erkek kuşların dişi kuşlara yönelik seslenmelerinde de FOXP2 düzeyinin yükseldiği, FOXP2 geni alınan kuşlarda ses taklidinin başarısız olduğu Avusturalya'ya özgü bir kuş türü (*zebra finch*) üzerinde yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir (Haesler vd. 2004, Haesler vd. 2007, Teramitsu-White 2006, Graham-Fisher 2012, Scharff-Thompson 2013). Haesler vd. (2004: 3174) çeşitli çitkuşu türleri üzerinde yaptığı incelemelerde FOXP2'nin sese dayalı öğrenme gösteren çitkuşlarının beyin yapısında önemli pay sahibi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bilim insanları arasında farklı türlerdeki bu seslenmelerin modern konuşma dili için davranışsal bir alt katman olabileceği yönünde güçlü bir eğilim vardır. Çünkü kuş ve memeli türlerinde gözlenen sesi tanıma, taklit etme, bireylere özgü ses ünitelerini yeni bir kombinasyonda sıralamayı öğrenme konuşma dili için önemli aşamalardan biridir. "FOXP2 geninin kuş, balık, memeli ve sürüngenlerdeki benzerlikleri ortadadır. Çeşitli türlerde bugün tespit ettiğimiz FOXP2 genleri başlangıçta tek bir ortak ata FOXP2 geninden geldi, bu ata FOXP2 geni tüm türlerde nörogelişimsel (neurodevelopmental) işlevler için gereklidir. Bu gen duyuşsal bilgi ve duyu-motor beceriler ile ilgili olduğu için bu türlerde söz konusu alanlar diğer canlılara göre daha çok gelişti." şeklinde özetleyebileceğim bir hipotezin doğruluğu araştırılmaktadır.

- c. Darwin insanın davranışsal ve bilişsel özelliklerinin -olağan üstü dil kapasitesi de bu özelliklerden biridir- ancak modifikasyonlar ile gelişen insan türünün ürünü olarak ele alındığında açıklanabileceği yönünde bir görüşe sahipti ve FOXP2'nin, insanın ve dilin evrimi ile ilgili gen çalışmaları bilim dünyasını bu görüşe yaklaştırmaktadır (Fisher-Marcus 2006: 9).

Dil için bu modifikasyon FOXP2 geniyle ilgili olabilir mi sorusu bugün araştırılan konuların başında gelmektedir. Enard vd. (2002) FOXP2'nin evrimsel analizini yapmış, insana özgü iki aminoasit (N303, S325) değişiminin olduğunu tespit etmiştir. İnsana özgü FOXP2 genindeki bu iki aminoasit değişiminin insanlar ile şempanzelerin son ortak atasından sonraki ayrılımla ortaya çıktığı belirlenmiş ve insandaki sözlü iletişim becerilerinin gelişmesinde bu iki değişikliğin etkisi olduğu yönünde de bir hipotez ortaya atılmıştır (Enard vd. 2002, Enard 2011; Bu yöndeki son bir inceleme için bk. Reimers-Kipping vd. 2011.). Enard vd. (2002) FOXP2 genindeki değişimin primat evriminin son aşamalarında pozitif seçim sonucunda insan türü için

gelişen bir *seçici süpürme* (selective sweep) özelliği gösterdiğini belirtir.⁵ Zhang vd. (2002) ve Spiteri vd. (2007) de benzer bir sonuca ulaşmıştır. Bu modele göre gendeki bu değişim popülasyon içinde seçim değerini ve uyum başarısını artırmış, değişimi yaşayan varyantlar (aleller) popülasyon içinde daha sık görülmeye başlanmıştır. Bu genin evrimiyle insanın bilişsel becerilerinin gelişmesi arasında bir bağ olduğu yönünde güçlü bir eğilimden söz etmek mümkündür.

Fare, şempanze ve insandaki FOXP2 proteinlerinin tarihlendirilmesi de yukarıda sözü edilen değişimler üzerinden Enard vd. (2002: 870) tarafından yapılmıştır. İnsan ve fare türlerinin ayrılması 70 milyon yıl önce gerçekleşmiştir (bk. Kumar-Hedges 1998). İnsan ve şempanzenin ortak atasını fareden ayıran yaklaşık 130 milyon yıllık evrim süresince FOXP2 proteininde yalnızca bir aminoasit değişimi ortaya çıkmıştır. İnsan ve şempanzenin ortak atadan ayrılması yaklaşık 4.6-6.2 milyon yıl önce gerçekleşmiştir. Ayrım sonrası insan türünün FOXP2 proteininde iki aminoasit değişimi ortaya çıkarken diğer primat türlerinde bir değişim olmamış, primatlar içinde orangutanlarda bir değişim gerçekleşmiştir.

Enard vd. (2002) ve Zhang vd. (2002) insana özgü FOXP2 geninin insan türünün konuşmasında ve dilbilimsel yetilerinin gelişmesinde payı olduğunu fare, şempanze ve insan (*homo sapiens*) fosilleri üzerinde yapılan karşılaştırmalı matematiksel analizler ve bilgisayar simülasyonları yardımıyla sunar. Ayrıca bu araştırmalar FOXP2 geninin insandaki oluşumunu son 200 000 yıl içinde tamamladığını ortaya koymaktadır⁶ ki bu da insan türünün konuşmasının tarihlendirmesiyle ilgili çalışmalarda ortaya konan tarihle uyumludur (Marcus-Fisher 2003). Bilindiği üzere modern konuşmanın ortaya çıkışıyla ilgili tahminler 150 000 – 200 000 yıl öncesinde yoğunlaşmaktadır⁷.

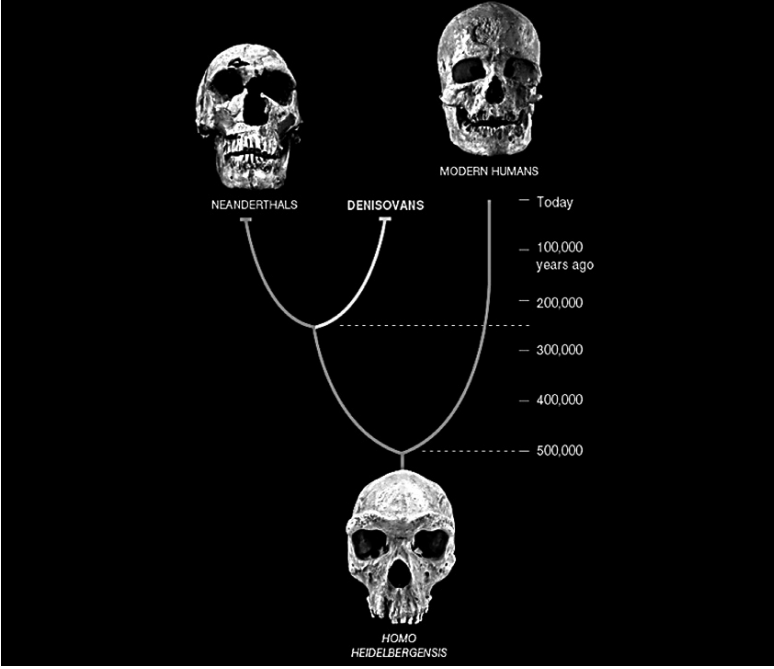
İnsan FOXP2 geninde iki aminoasit değişiminin Neandertal türünde de tespit edilmesi (bk. Krause vd. 2007) insan türlerinin dil yetileri, dilin kökeni ve ortaya çıkma zamanı konusundaki tartışmaları alevlendirmiştir. İnsan soy çizgisini elimizdeki fosil verilerine göre takip ettiğimizde modern insana (*homo sapiens*) en yakın iki insan türü olan Neandertal ve Denisovan genleri de yeni görüşlere dayanak teşkil etmiştir. Bilindiği üzere modern insanın Neandertallerle Afrika'da ortak bir atadan (*homo heidelbergensis*) yaklaşık 600.000 yıl önce ayrıldığı düşünülmektedir. 2008 yılında Altay Dağlarında

5 İnsanlarda dilin evrimi için pozitif seçilimin çok önemli olduğu yönündeki bu açıklamaya bazı araştırmacılar katılmazlar. Örneğin Scharff-Haessler (2005) sese dayalı öğrenme olan türler (Örn. kuşlar) ile bu türlerin FOXP2 genlerindeki mutasyonlar arasında sıkı bir bağa rastlamamıştır. Berwick-Chomsky (2016: 154, 169) de seçilimin DNA varyasyonlarını ayarlamasına dayanan ve Enard vd. (2002) tarafından önerilen bu seçici süpürme modeline -altını çöplerden ayıran bir elek metaforunu kullanarak- mesafeli yaklaşır.

6 Bu tarihlendirmenin büyük oranda kabul gördüğünü söylemek mümkündür ancak farklı tarihlerden söz eden araştırmacılar da vardır. Örneğin Diller-Cann (2009) genom araştırmalarının FOXP2'deki söz konusu mutasyonların oluşumu için 1.8 veya 1.9 milyon yıl öncesine işaret ettiğini, bu oluşum zamanının *homo sapiens* türünden ve modern konuşmadan önceki dönemler ile ve muhtemelen de *homo* türünün ilk ortaya çıkışıyla uyumlu olduğunu savunur.

7 Son bir tahmin Berwick-Chomsky (2016: 156-157) tarafından yapılmıştır. Buna göre konuşma, anatomik olarak ilk insanın Güney Afrika'da ortaya çıkması (yaklaşık 200 000 yıl önce) ile insan topluluklarının Afrika'dan diğer kıtalara doğru yaptığı son büyük göç (yaklaşık 60 000 yıl önce) arasında bir zaman diliminde, muhtemelen 130 000 yıl önceye tarihlenir.

Denisova mağarasında keşfedilen bir başka homo türü olan Denisova insanının da Neandertallerle ortak bir koldan geldiği belirlenmiştir.

(<http://ngm.nationalgeographic.com/2013/07/125-missing-human-ancestor/family-tree-graphic>)

Enard vd. (2002)'nin ilk bulguları modern insan ve Neandertal ayrılmasından çok sonra yaklaşık 200.000 yıl önce FOXP2 geninin seçiliminin gerçekleştiğini haber veriyordu. Krause vd. (2007) ise Neandertal FOXP2 geninde de iki aminoasit değişiminin olduğunu belirledi. Bu bulgu, modern insan ve Neandertallerin melezleşmediği, ortak atalarında 300.000 yıldan da önce FOXP2 geninin seçiliminin gerçekleştiği yönünde farklı bir görüşe dayanak oluşturdu. Bu konuda tartışmalar devam etmektedir (Tartışma örneklerinden biri için bk. Coop vd. 2008). Son yıllardaki dikkate değer verilerden biri Maricic vd. (2013) tarafından bilim dünyasına sunuldu. Bu çalışma, Neandertal ve Denisovanlardaki FOXP2 geninin farklı olduğunu ortaya koydu. Buna göre modern insan topluluklarındaki FOXP2 genindeki düzenleyici bir değişim tamamlanmıştı ancak bu değişim Neandertal ve Denisovanlarda yoktu. Buna dayanarak Maricic vd. (2013), modern insanın (*homo sapiens*) FOXP2 genindeki düzenleyici varyantların ve kodlama kombinasyonlarının konuşmanın gelişiminde rol oynadığını ileri sürdü. (Neandertallerin ve modern insanın dil kapasitesi ile ilgili karşılaştırmalar popüler tartışma alanlarından biridir, bu tartışmaları başka bir çalışmamda ele alacağım. Bu tartışmalara örnek olması için bk. Berwick-Hauser-Tattersall 2013, Dediu-Lewinson 2013, Johansson 2014).

Sonuç

Dil çok boyutlu bir olgudur. Beyin, soluk borusu, el ve yüz hareketleri, ses, sözdizimi, anlam gibi daha sayamadığım pek çok ögenin yer aldığı insana ait belki de en ayırıcı özelliğdir. Böyle bir özelliğin inşasında tek bir genin sorumlu olduğu yönünde bir iddia yoktur. Ancak tek bir genin bu çok boyutlu olgunun hangi yönlerinde katkısı olduğunun tespiti bile çok büyük bir ilerlemedir. İncelemenin sonunda FOXP2 ile ilgili olarak yapılan bu çalışmaların dilin betimlenmesi ve evrimindeki öne çıkan sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

İnsan biyolojik bir varlıktır. İnsana ait özelliklerin biyolojik-genetik temelleri vardır ve bu özelliklerden biri olan dilin de biyolojik temellerinin olması gerekir.

Dil yetisi ve genler arasında belirli bir bağ olduğu, konuşma sorunu yaşayan hastalar üzerinde yapılan incelemelerde tespit edilmiştir.

Genler içinde FOXP2 geninin dil ile ilgili özellikleri etkileme bakımından ayrı bir yeri vardır ve dilin kökeni tartışmalarında bu gene yoğunlaşmıştır.

İnsandaki FOXP2 geninin bugünkü hâlini alması ile modern insanın anatomik olarak ortaya çıktığı tarih birbiriyle uyumludur. Tartışma farklı açılardan devam etmekle birlikte, modern konuşmanın yaklaşık 150 000 - 200 000 yıl öncesine gittiği yönündeki tahminler FOXP2 araştırmalarının sonuçlarıyla da desteklenmektedir.

Kaynakça

- ARRIAGA G. vd. (2012). "Of Mice, Birds, and Men: The Mouse Ultrasonic Song System has Some Features Similar to Humans and Song-learning Birds". *PLoS ONE*, S. 7, e46610.
- BATES, T. C. vd. (2011). "Genetic Variance in a Component of the Language Acquisition Device: ROBO1 Polymorphisms Associated with Phonological Buffer Deficits". *Behavior Genetics*, S. 41, s. 50-57.
- BERWICK, R. C. - HAUSER, M. D. - TATTERSALL, I. (2013). "Neanderthal Language? Just-so Stories Take Center Stage". *Frontiers in Psychology*, S. 4, s. 671.
- BERWICK, R. - CHOMSKY, N. (2016). *Why Only Us. Language and Evolution*. Cambridge-London: The MIT Press.
- BOLHUIS, J. – EVERAERT, M. (ed.) (2013). *Birdsong, Speech, and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain*. Massachusetts: The MIT Press.
- COOP, G. vd. (2008). "The Timing of Selection at the Human FOXP2 Gene". *Molecular Biology and Evolution*, S. 25, s. 1257-1259.
- CORBALLIS, M. C. (2004). "FOXP2 and the Mirror System". *Trends in Cognitive Science*, S. 8/3, s. 95-96.
- DEDIU, D. - LEVINSON, S. C. (2013). "On the Antiquity of Language: The Reinterpretation of Neandertal Linguistic Capacities and Its Consequences". *Frontiers in Psychology*, S. 4, s. 397.
- DEDIU, D. (2015). *An Introduction to Genetics for Language Scientists: Current Concepts, Methods, and Findings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DEFFENBACHER, K. E. vd. (2004). "Refinement of the 6p21.3 Quantitative Trait Locus Influencing Dyslexia: Linkage and Association Analyses". *Human Genetics*, S. 115, s. 128-138.
- DILLER, K. C. - CANN, R. L. (2009). "Evidence against a Genetic-based Revolution of Language 50,000 years ago". *The Cradle of Language* [R. Botha-C. Knight (ed.)]. New York: Oxford University Press, s. 135-149.
- ENARD, W.- PRZEWORSKI, M. - FISHER, S. - LAI, C. - WIEBE, V. - KITANO, T.- MONACO, A.- PAABO, S. (2002). "Molecular Evolution of FOXP2. A Gene Involved in Speech and Language". *Nature*, S. 418, s. 869-872.

- ENARD, W. vd. (2009). "A Humanized Version of Foxp2 Affects Cortico-basal Ganglia Circuits in Mice". *Cell*, S. 137, s. 961-971.
- FISHER, S. - VARGHA-KHADEM, F. – WATKINS, K – MONACO, A. - PEMBREY, M. (1998). "Localisation of a Gene Implicated in a Severe Speech and Language Disorder". *Nature Genetics*, S. 18 (2), s. 168-170.
- FISHER, S. E. - MARCUS, G. F. (2006). "The Eloquent Ape: Genes, Brains and the Evolution of Language". *Nature Reviews Genetics*, S. 7, s. 9-20.
- FISHER S. E - SCHARFF C (2009). "FOXP2 as a Molecular Window into Speech and Language". *Trends in Genetics*, S. 25, s. 166-177.
- FISCHER, S. (2013). "Building Bridges between Genes, Brains, and Language". *Birdsong, Speech, and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain* [J. Boulhuis – M. Everaert (ed.)]: Massachusetts: The MIT Press, s. 425-454.
- FITCH, W. T. (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRANCKS, C. vd. (2004). "A 77-kilobase Region of Chromosome 6p22.2 is Associated with Dyslexia in Families from the United Kingdom and from the United States". *American Journal of Human Genetics*, S. 75, s. 1046-1058.
- GRAHAM, S. A. - FISHER, S. E. (2012). "Decoding the Genetics of Speech and Language". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 23, s. 43-51.
- GROSZER, M. vd. (2008). "Impaired Synaptic Plasticity and Motor Learning in Mice with a Point Mutation Implicated in Human Speech Deficits". *Current Biology*, S. 18, s. 354-362.
- GOPNIK, M. (1990). "Feature-blind Grammar and Dysphasia". *Nature*, S. 344, s. 715.
- HAESLER, S. vd. (2004). "FoxP2 Expression in Avian Vocal Learners and Non-learners". *The Journal of Neuroscience*, S. 24, s. 3164-3175.
- HAESLER, S. vd. (2007). "Incomplete and Inaccurate Vocal Imitation After Knockdown of FoxP2 in Songbird Basal Ganglia Nucleus X". *PLoS Biology*, S. 5 (12), e321.
- HAMMERSCHMIDT, K. (2012). "Mice do not Require Auditory Input for the Normal Development of their Ultrasonic Vocalizations". *BMC Neuroscience*, S. 13, s. 40.
- HANNENHALLI, S - KAESTNER, K. (2009). "The Evolution of Fox Genes and their Role in Development and Disease". *Nature Reviews Genetics*, S. 10, s. 233-240
- HANNULA-JOUPPI, K. vd. (2005). "The Axon Guidance Receptor Gene ROBO1 is a Candidate Gene for Developmental Dyslexia". *PLoS Genetics*, S. 1, e50.
- HOLY, T. E. - GUO, Z. (2005). "Ultrasonic Songs of Male Mice". *PLoS Biology*, S. 3, e386.
- JANIK, V. M. (2014). "Cetacean Vocal Learning and Communication". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 28, s. 60-65.
- JOHANSSON, S. (2005). *Origins of Language: Constraints on Hypothesis*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- JOHANSSON, S. (2014). "Neanderthals Did Speak, but FOXP2 Doesn't Prove It". *Behavioral and Brain Sciences*, S. 37, s. 558-559.
- KATOH, M. - KATOH, M. (2004). "Human FOX Gene Family". *International Journal of Oncology*, S. 25/5, s. 1495-1500.
- KERİMOĞLU, C. (2016). "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları*, S. 18, s. 47-84.
- KIKUSUI, T. vd. (2011). "Cross Fostering Experiments Suggest That Mice Songs are Innate". *PLoS ONE*, S. 6, e17721.
- KRAUSE, J. vd. (2007). "The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans was Shared with Neandertals". *Current Biology*, S. 17, s. 1908-1912.

- KUMAR, S. - HEDGES, S. B. (1998). "A Molecular Timescale for Vertebrate Evolution". *Nature*, S. 392, s. 917-920.
- LAI, C. - FISHER, S. - HURST, J. - VARGHA-KHADEM, F. - MONACO, A. (2001). "A Forkhead-Domain Gene is Mutated in a Severe Speech and Language Disorder". *Nature*, S. 413, s. 519-523.
- LANGUS, A. - PETRI, J. - MARINA, N. - SCHARFF, C. (2013). "FoxP2 and Deep Homology in the Evolution of Birdsong and Human Language". *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language* [R. Botha - M. Everaert (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 223-243.
- LI, G. - WANG, J. - ROSSITER S. J - JONES, G. - ZHANG, S. (2007). "Accelerated FoxP2 Evolution in Echolocating Bats". *PLoS ONE* S. 2/9, e900.
- MARICIC, T. vd. (2013). "A Recent Evolutionary Change Affects a Regulatory Element in the Human FOXP2 Gene". *Molecular Biology and Evolution*, S. 30, s. 844-852.
- MARCUS, G. F. - FISHER, E. S. (2003). "FOXP2 in Focus: What Can Genes Tell Us about Speech and Language?". *Trends in Cognitive Sciences*, S. 7/6, s. 257-263.
- McMAHON, A. – MacMAHON, R. (2013). *Evolutionary Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOZZI, A. - FORNI, D. - CLERICI, M. - POZZOLI, U. - MASCHERETTI, S. - GUERINI, F. R. - RIVA, S. - BRESOLIN, N. - CAGLIANI, R. - SIRONI, M. (2016). "The Evolutionary History of Genes Involved in Spoken and Written Language: Beyond FOXP2". *Nature Scientific Reports*, S. 6-22157, s. 1-9.
- NEWBURY, D. F. vd. (2009). "CMIP and ATP2C2 Modulate Phonological Short-term Memory in Language Impairment." *American Journal of Human Genetics*, S. 85, s. 264-272.
- NEWBURY, D. F. vd. (2011). "Investigation of Dyslexia and SLI Risk Variants in Reading- and Language-impaired Subjects". *Behavior Genetics*, S. 41, s. 90-104.
- PARACCHINI, S. vd. (2011). "Analysis of Dyslexia Candidate Genes in the Raine Cohort Representing the General Australian Population". *Genes, Brain and Behavior*, S. 10, s. 158-165.
- PENNISI, E.(2013). "'Language Gene' Has a Partner". *Science*. 31 Ekim 2013 - 30 Ekim 2014.
- REIMERS-KIPPING S. - HEVERS W. - PÄÄBO S. - ENARD W. (2011). "Humanized Foxp2 Specifically Affects Cortico-basal Ganglia Circuits". *Neuroscience*, S. 23-175, s. 75-84.
- SCERRI, T. S. vd. (2011). "DCDC2, KIAA0319 and CMIP are Associated with Reading-related Traits". *Biological Psychiatry*, S. 70, s. 237-245.
- SCHARFF C. - HAESLER, S. (2005). "An Evolutionary Perspective on FoxP2: Strictly for the Birds?". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 15/6, s. 694-703.
- SCHARFF, C. - PETRI, J. (2011). "Evo-devo, Deep Homology and FoxP2: Implications for the Evolution of Speech and Language". *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. S. 366, s. 2124-2140.
- SCHARFF, C. – THOMPSON, C. (2013). "A Bird' s-Eye View of FoxP2". *Birdsong, Speech, and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain* [J. Boulhuis - M. Everaert (ed.)]: Massachusetts: The MIT Press, s. 455-470.
- SCHUMACHER, J. vd. (2006). "Strong Genetic Evidence of DCDC2 as a Susceptibility Gene for Dyslexia". *American Journal of Human Genetics*, S. 78, s. 52-62.
- SHU, W. vd. (2005). "Altered Ultrasonic Vocalization in Mice with a Disruption in the Foxp2 Gene". *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S. 102, s. 9643-9648.
- SPITERI, E. vd. (2007). "Identification of the Transcriptional Targets of FOXP2, A Gene Linked to Speech and Language, in Developing Human Brain". *American Journal of Human Genetics* S. 81, s. 1144-1157.

- STAES, N. - SHERWOOD, C. - WRIGHT, K. - de MANUEL, M. - GUEVARA, E. - MARQUES-BONET, T. - KRÜTZEN, M. - MASSIAH, M. - HOPKINS, W. - ELY, J. - BRADLEY, B. (2017). “FOXP2 Variation in Great Ape Populations Offers Insight into the Evolution of Communication Skills”. *Nature Scientific Reports*, 7: 16866 | DOI:10.1038/s41598-017-16844-x
- ST POURCAIN, B. vd. (2014). “Common Variation Near ROBO2 is Associated with Expressive Vocabulary in Infancy”. *Nature Communications*, S. 5, 4831.
- TAIPALE, M. vd. (2003). “A Candidate Gene for Developmental Dyslexia Encodes a Nuclear Tetrapeptide Repeat Domain Protein Dynamically Regulated in Brain”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S. 100, s. 11553-11558.
- TERAMITSU, I. – WHITE, S. (2006). “Foxp2 Regulation During Undirected Singing in Adult Songbirds”. *The Journal of Neuroscience*. S. 26/28, s. 7390-7394.
- VARGHA-KHADEM, F. - WATKINS, K. E. - ALCOCK, K. - FLETCHER, P. - PASSINGHAM, R. (1995). “Praxic and Nonverbal Cognitive Deficits in a Large Family with a Genetically-transmitted Speech and Language Disorder”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S. 92, s. 930-933.
- VARGHA-KHADEM, F. - WATKINS, K. E. - PRICE, C. J. - ASHBURNER, J. - ALCOCK, K. J. - CONNELLY, A. - FRACKOWIAK, R. S. J. - FRISTON, K. J. - PEMBREY, M. E. - MISHKIN, M. - GADIAN, D. G. - PASSINGHAM, R. E. (1998). “Neural Basis of an Inherited Speech and Language Disorder”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, S. 95/21, s. 12695-12700.
- VARGHA-KHADEM, F., GADIAN, D. G., COPP, A., - MISHKIN, M. (2005). “FOXP2 and the Neuroanatomy of Speech and Language”. *Nature Reviews Neuroscience*, S. 6, s. 131-138.
- VERNES, S. C. vd. (2008). “A Functional Genetic Link between Distinct Developmental Language Disorders”. *The New England Journal of Medicine*, S. 359, s. 2337-2345.
- VILLANUEVA, P. vd. (2015). “Exome Sequencing in an Admixed Isolated Population Indicates NFXL1 Variants Confer a Risk for Specific Language Impairment”. *PLoS Genetics*, S. 11, e1004925.
- WHITEHOUSE, A. J. - BISHOP, D. V. - ANG, Q. W. - PENNELL, C. E. - FISHER, S. E. (2011). “CNTNAP2 Variants Affect Early Language Development in the General Population”. *Genes, Brain and Behavior*, S. 10, s. 451-456.
- ZHANG, J. - WEBB, D. M. - PODLAHA, O. (2002). “Accelerated Protein Evolution and Origins of Human-specific Features: Foxp2 as an Example”. *Genetics*, S. 162, s. 1825-1835.

İnternet kaynakları

- http://www.genenames.org/cgi-bin/gene_symbol_report?hgnc_id=13875 (Erişim 01.05.2016)
- <http://www.geneticalliance.org.uk/docs/translations/turkish/1-dom-she-t-turkish.pdf>
(Erişim 03.04.2016)
- <https://ghr.nlm.nih.gov/> (Erişim 03.04.2016)
- <http://ngm.nationalgeographic.com/2013/07/125-missing-human-ancestor/family-tree-graphic>
(Erişim03.04.2016)

Kısaltmalar:

- Bk. Bakınız.
Vd. Ve diğerleri.

İHTİMAL VE TAHMİN ANLAMINI VEREN KIPLİK İFADELERİ VE NOGAY TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ*

Example of Modality Expressions and Nogay Turkish Giving the Meaning of Possibility and Prediction

Dilek ERGÖNENÇ AKBABA**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 51-60

Öz: Dil konuşurlarının jest, mimik, vurgu, tonlama, el kol hareketleri vb. şekillerde ifadeye kattıkları anlamları; yazıda tekrarlar, ekler, uzama, türeme gibi ses olayları ve kiplik kelimeler sağlar. Bu türden ifade yolları, ifadeyi güçlendirir.

Tekrarlar, uzatmalar, türetmeler ile bazen de kiplik kelimeleri, kiplik parçacıkları kişinin yazılı metinde bazı duygu ve düşünceleri işaretleme, vurgulama, pekiştirme gibi yollarla dile getirmesine yardımcı olur.

Daha geniş anlamda kiplik kategorisi, Türkçede yeterlilik, zorunluluk, gereklilik, ihtimal, izin, istek, emir, niyet/gönüllülük, varsayım, olasılık, çıkarım vb. ifade türlerini işaretleyebilmektedir.

Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinden biri olan Nogay Türkçesinde de bağlama göre ihtimal (olasılık) ve tahmin anlamı veren kiplik (modal) kelimeler bulunmaktadır. Bu kiplik kelimeler; *bilki, bilkim, belki* “belki”, *eken* “acaba”, *tağa* “herhalde”, *eşte* “herhalde”, *az-azdan* “neredeysel”, *tap* “sanki”, *sayısı* “sanki”, *yade bolsa* “yoksa”, *olay bolmasa* “yoksa”, *yade* “yoksa”, *yade bolsa* “yoksa” *omasa* “yoksa” vb. ile tanıklanmaktadır. Bunlar Nogay Türkçesinde kelime türü olarak pekiştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları gibi çok çeşitli edat türleri içinde yer alsada, semantik yaklaşıma göre, ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik (modal) kelimelerdir.

İhtimal ve tahmin bildiren kiplik yardımcı fiiller ise; *-A/-y bol-* ve *-KAnI bol-*’tır.

Bu çalışmada ölçünlü Nogay Türkçesinde ihtimal ve tahmin bildiren kiplik (modal) ifadeler soruşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhtimal kipliği, tahmin kipliği, Nogay Türkçesi.

Abstract: The meanings given to the expression by the language speakers through gesture, mimic, accentuation, intonation and gestures, are provided in writing through the sound events such as repetitions, suffixes, elongation, derivation and modal words. These kinds of expression forms salvage the expression from being bare.

The repetitions, elongations, derivations and sometimes the modal words, modality particles help the person in reflecting some feelings and opinions in the written text through the forms such as signification, accentuation,

* Bu çalışma, 22-26 Mayıs 2017 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu tarafından gerçekleştirilen 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunulan bildirinin genişletilerek yeniden işlenmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, dileker@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 09.08.2017 / Kabul Tarihi: 14.10.2017

consolidation. In a wider sense, the modality category can be the markers of the expression types such as adequacy, obligation, necessity, possibility, permission, desire, imperative, intention/willingness, hypothesis, probability, inference etc. in Turkish language.

There are modal words giving the meaning of possibility (probability) by context and prediction in Nogay Turkish, one of the Aral-Caspian groups of Turkish languages. These words are defined with *bilki*, *bilkim*, *belki* “perhaps”, *eken* “wonder”, *tağa* “guess”, *eşte* “guess”, *az-azdan* “almost”, *tap* “seems like”, *sayı* “seems like”, *yade bolsa* “if not”, *olay bolmasa* “if not”, *yade* “if not”, *yade bolsa* “if not” *omasa* “if not” etc. Even though these are included in various preposition types such as consolidation prepositions, comparison prepositions and sentence beginning prepositions, according to the semantic approach, these are the modal words giving the meaning of possibility and prediction.

On the other hand modalities that expressing of possibility and prediction are *-A/-y bol-* and *-KANl bol-*.

In this study, the modal expressions giving the possibility and prediction are examined in the standard Nogay Turkish.

Keywords: Possibility modality, prediction modality, Nogay Turkish.

Giriş

Diller çeşitli ifade imkânlarına ihtiyaç duyarlar. Bazen dil yetersiz kaldığında, konuşur, dil ile birlikte el, kol hareketleri, jest ve mimikler, vurgu ve tonlamayı kullanabilir. Yazıda bu tarz ifadeler kullanılamaz, jestler ve mimiklerse yeterli olmaz. O zaman bunların yerine tekrarlar, ekler, vurguyla işaretlenen ikizleşmeler, uzama, türeme gibi ses olayları ve kiplik kelimeler kullanılabilir (Üstüner 2003: 5).

Batı dillerinde “ölçü, limit, sınır, tarz, durum” gibi anlamları olan Latince kökenli modus (İng. modality, Alm. modalität, Fr. modalité,) kelimesinden gelen kiplik; Türkçede kip “şekil, biçim” kelimesinden türetilmiştir (Kerimoğlu 2011: 9). Sınıflandırılması en zor alanlardan biri olan, tanım ve terim konusunda da oldukça karışık bir görünüm veren, tek bir alanla sınırlanılmayacak kadar geniş olan bu kavram; felsefe, mantık, toplum dil bilimi (socio-linguistics), ruh dil bilimi (psycho-linguistics), bilişsel dil bilimi (cognitive linguistics), biyolojik dil bilimi (bio-linguistics), anlam bilim (semantics) ve pragmatik (pragmatics) gibi bir çok bilim dalıyla kesişmektedir. Kipliğin en yakın ilişki içinde olduğu bilim dalı, dil bilim alanlarından anlam bilimdir (Kerimoğlu 2011: 15-16, 26).

“Bir ifadeye dil açısından hâkim olan değer” şeklinde tanımlanabilen kiplik kavramı, dillerde farklı şekillerde kendini gösterir; fiil çekimleri, edatlar, vurgu, söylem, kiplik kelimeleri vb. dil birimleriyle işaretlenebilir (Karabağ 2000: 275). Fiil tarafından belirlenen bir olayın veya eylemin nasıl oluştuğunu, nasıl düşünüldüğünü gösteren kiplik; duygu ve düşünceleri, arzu, istek ve niyetleri anlatmaya yarayan bir kategoridir (Karabağ 2000: 275).

Kerimoğlu; bu kavramı tanımlamanın güçlüğüne ifade ederek, Narrog tarafından tespit edilen bazı kiplik tanımlarının gösterdiği ortaklıkları şu şekilde belirtir (2011: 19-20):

- Konuşurun tutumunu esas alan kiplik tanımları: Bu tanımlara göre kiplik, konuşurun özelliğinin (subjectivity), görüş ve duygularının ifadesidir (Lyons, Palmer, Bybee-Perkins-Pagluica).
- Gerçeklik (actuality), olgusalılık (factuality), geçerlilik (validity) veya gerçeklik-gerçek dışılık (realis-irrealis) kavramları temelinde. Önermenin gerçekçi/olgusal, geçerli veya gerçek olup olmama kabulüne göre yapılan tanımlardır (Chung-Timberlake, Kiefer, Mithun, Givon, Palmer).
- Olasılık ve zorunluluk ifadelerini esas alarak yapılan tanımlardır ki bunlar da modal mantık kökenli olanlardır (Auwera-Plungian, Fillmore, Gerstenkorn).

Kipliğin zaman ve görünüş gibi kategorilere göre belirgin bir işaretleyicisi yoktur, kiplik bildiren işaretleyiciler de bağlama göre çok farklı yorumlara imkân tanımaktadır (Kerimoğlu 2011: 22-23).

Kiplik; fiilin diğer kategorileri olan görünüş, kip ve zamandaki gibi genel bir kabul değildir. Kiplik kavramı için üç yaklaşım söz konusudur: 1. Mantıksal Yaklaşım: Olasılık ve zorunluluk kiplik türleri üzerinde durulur ve matematiksel işaret ve formüllere, mantık sembollerine yer verilir. 2. Tipolojik Yaklaşım: Kipliğin tipolojik bir parametre olarak ele alındığı bu yaklaşımın amacı bütün dünya dilleri arasında bir kiplik sınıflandırması yapmaktır. 3. Semantik ve Pragmatik Yaklaşım: Kipliği semantik ve pragmatik gibi alanlarla ilişkilendirir (bkz. Kerimoğlu 2011: 27-31).

Kiplik konusunda Türkiye'deki en önemli çalışmalardan birini yapan ve kavramı Türkçeye uyarlayan Kerimoğlu'na göre; kipliğin genel çerçevesini çizen bazı özellikleri şunlardır:

- Kiplik kavramının üç temel bakış açısı bulunmaktadır: Bunlar a. Konuşurun tutumunu (bilgi temelli, istek temelli) bildiren kategori, b. Önermenin gerçeklik derecesi, c. Mantık kökenli bakış açısıdır.
- Kiplik farklı araçlarla işaretlenebilir. Yalnızca ekler veya yardımcı fiillerle işaretlendiği yargısı yanlıştır.
- Kiplik büyük oranda yoruma dayalı, geniş bir semantik alanı kapsar.
- Diğer dil bilgisi kategorilerine göre daha zayıf bir sistematiği bulunmaktadır.
- Bütün kiplik incelemelerinde merkeze alınan öge, konuşur veya metin üreticisidir (2011: 22-24).

Taylan ve Özsoy'a göre ise bilgisellik, yükümlülük-olurluk, devingenlik şeklinde üç çeşit kipliğin varlığından bahsedilir. Buna göre bilgisellik; konuşmacının söylediklerini kendi bilgisi ve inancına göre kesinlik, olasılık, çıkarım vb. ile elde edilmiş yargı olarak algıladığını gösterir. Yükümlülük-olurluk; zorunluluk veya izin-olurluk anlamlarını ifade eder. Devingenlik kipliği ise beceri ve isteklilik anlamı ile ilgilidir (Taylan-Özsoy 1993; Karabağ 2000: 275-276).

Kiplik konusunda F.R. Palmer'in çalışması dünya dillerinden alınmış farklı örnekleri içine alan, her kiplik türü için örnek cümlelere yer veren önemli bir eserdir. Eserde Palmer kiplik işaretleyicilerinin üç tipi olduğunu belirtir. 1. Ekler, edatlar, zarflar (clitics, particles) 2. Çekim 3. Kiplik yardımcı fiil (modal verb) (Palmer 2001: 19; Kerimoğlu 2011: 49).

Kiplik içinde ele alınan başlıca ifade alanlarını Kerimoğlu şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Yeterlilik 2. Olanak 3. Zorunluluk 4. Gereklilik 5. İzin 6. Emir 7. İstek 8. Niyet/ Gönüllülük 9. Olasılık 10. Çıkarım 11. Varsayım. Bu ifade biçimlerinin sayısı artırılabilir, hatta bazı incelemelerde gelecek, olumsuzluk, soru, şart, korku, yasaklama, öneri vb. ifadeler, kiplik içinde incelenmektedir (2011: 83-84). Kiplik anlamlar içerisinde konuşurun içinde bulunduğu psikolojik durumların, yani sevgi, nefret, korku, şaşkınlık, acıma vb. gibi duyguların da yer alabildiği görülmektedir (Yazıcı Ersoy 2015: 53). Söz gelimi duygu kipliği (boulamaic modality) konuşurun ifadelerine dair beğenme veya beğenmeme derecesiyle ilgili olan ve konuşurun anlık duygu durumlarının dikkate alındığı bir kiplik kategorisidir (Kerimoğlu 2011: 136). Konuşur öznel tutumuna göre çeşitli kiplik türlerini seçer. Buna göre kiplik işaretleyicisi olarak ekler kullanılıyorsa, bunlar belirli sınırlar çerçevesinde birden fazla kiplik türüne sahip olabilirler (Benzer 2012: 112-115; Yazıcı Ersoy 2015: 54).

Son yıllarda Türkçede kiplik konusu üzerine araştırmalar artarak devam etse de Türkiye Türkçesi gramerlerinde henüz bu başlık altında bir inceleme söz konusu değildir (Kerimoğlu 2011: 157).

Bu çalışmada Nogay Türkçesindeki kiplik işaretleyicilerinden edat ve zarf kelime türü içine giren işaretleyiciler ile yardımcı fiille sağlanan kiplik ifadeleri ele alınmış ve ifade türü olarak ihtimal (olasılık) ve tahmin (varsayım) alanı seçilmiştir.

1. Edatlar, zarflar

1.1. Bilki, bilkim, belki “Belki”

“Belki” kelimesi, tür olarak pekiştirme edatları arasında sayılmaktadır. Korkmaz, pekiştirme edatlarını; kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonlarına gelerek onları önceki veya sonraki kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan, aynı zamanda bu bağlama görevleri yanında sonuna geldiği dil birliklerine dikkati çekme, pekiştirme, belirtme işlevi katan edatlar şeklinde tanımlar (1992: 122).

Nogay Türkçesinde ölçünlü dilde özellikle romanlarda ve hikâyelerde *bilki*, *bilkim*, *belki* şeklinde üç farklı kullanımına rastlanan ve *belki* anlamı veren kelimeler, semantik olarak incelendiğinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik ifadeler arasında sayılmalıdır.

-Tawğa? –dep soradı yüzine quwanış enip ketken Asantay em, bilkim, atası oynap ayta bolar dep qorqıp, dame tolğan közlerin atasına tikti. A, 38

“-Dağa mı? diye sordu yüzü gülen Asantay ve belki şaka yaptığını söyler diye korkarak ümitlenen gözlerini babasına dikti.”

-Elbet te, olardıñ bärisi Boranbayday bolıp, bilki, dombay tuwıl bolarlar, ama yürekleri olardıñ bärisiniñ de birdey. A, 16

“-Elbette onların hepsi Boranbay gibi belki tumbul değillerdir, ama yürekleri hepsinin de aynı.”

Erinmey är kün de tur, belki, ıslarsıñ. B.Ä, 30

“Üşenmeden her gün kalk, belki yakalarsın.”

Kim biledi, belki qısqayaqlı üyine tez qaytqanı üşinme, yade üy işinde ädem köp bolğanınama, ol bir älemet bolıp, kelgenlerge xoş keldi aytpağa da mutıp qoydı. ÜB, 27

“Kim bilir, kadın belki evine çabuk geldiği için mi veya evin içinde çok kişi olduğundan mıdır nedir, o şaşırıp gelenlere “hoş geldiniz” demeyi unuttu.”

1.2. Eken “Acaba”

E- (i-) fiilinin 2. tip geçmiş zaman şekliyle kullanılan bu kullanım, genellikle soru cümlelerinde tanıklanmaktadır. *Eken* Nogay Türkçesinde kelime türü olarak pekiştirme edatları arasında yer alan ve semantik olarak “acaba” anlamı veren bir kiplik ifadedir.

Yüregi duwlap, artımnan iyerip bolarma eken, dep oylaytağan bolar da. TY, 29

“Yüreği çarpıp, arkamdan takip eder mi acaba, diye düşünmektedir.”

Böri yedime eken-aw benim kögildiy köcegimdi. B, 141

“Kurt yedi mi acaba benim mavimsi tavşan yavrumu.”

Bazen “*eken*”in “acaba” anlamında mı yoksa rivayet birleşik zaman olarak mı kullanıldığı karışabilmektedir.

Belki, sonı üşin ädemler arasında onıñ aqında bir iygi söz de aytilmaytağanlığınıñ sebebi de sonda tuwılma eken. TY, 42

“Belki bunun için insanlar arasında, onun hakkında iyi bir söz söylenmemesinin sebebi de bu yüzden değil mi acaba?”

-Ne şaqığa ıslaydı eken?

-Bir ayğa. A, 12

“-Ne kadarlığına tutacakmış acaba?”

-Bir aylığına.”

E- (i-) fiilinin 2. tip geçmiş zaman şekliyle kullanılan bu yapı, soru ekinden sonra gelerek de “acaba” anlamı vermektedir.

-A men, berli, bir üyken zatpa eken dep oylanğan edim. A, 8

“Ama ben aptal gibi, büyük bir şey mi acaba diye düşünmüştüm.”

Seniñ aşuwıña tiygendey men ne zat aytım? -dedi Aytek seyirge qalıp, em artınsıra dawazın türlendirip: -Satin deytağan uçastke alistama eken? -dep soradı. A, 8

“ ‘Seni sinirlendirecek ne söyledim?’ dedi Aytek hayretle ve arkasından sesini değiştirerek: ‘Satin denen yer uzakta mıdır acaba?’ diye sordu.”

Yol alıs,

“Yol uzak,

Zaman mende bir sa’at,

Zamanım bir saat,

Yasırtınşa

Gizlice

Yolığıs,

Buluşma

Yoqpa eken

Olmaz mı acaba

Bir şa’at?.. YS, 252

Bir saat?”

1.3. Tağa “Herhalde”

Nogay Türkçesinde genellikle emrin daha yumuşak bir tarzda ifade edilmesini sağlayan, rica ve istek anlamı kuvvetli olan ve emir kipiyle kullanılarak *-sAnA* anlamı veren bu yapı, bağlama göre “herhalde” anlamında bir kiplik şeklinde de tanıklanmaktadır. *Tağa*’nın edebî dilde *-tağı* (NT, 148) şekline de rastlanmakta, kelime emir kipi dışında kiplere de gelebilmektedir (Ergönerç 2004: 963-974).

Sol sebepten bolartayı, Medew Fatımağa aqırin: SY, 21

“Bu sebepten olacak (herhalde) Medew Fatma’ya yavaşça.”

1.4. Eşte “Herhalde, belki”

Eşte “işte” ünlem edatları içindeki gösterme edatlarından biridir. Nogay Türkçesinde işlek olmayan “herhalde, belki” anlamındaki kullanılış, bir kiplik ifadedir.

-Yılan ağay, ol bağana yrlap keleyatır edi “baqadıñ qanı dämli” dep, eşte dawazı qarlıqqan bolar, -deydi. QPŞ, 15

“Yılan Bey, o demin şarkı söylemekteydi “kurbağanın kanı tatlı” diye, herhalde sesi kısılmıştır, diyor.”

Eşte Medew mennen yasıra bolar. SY, 42

“Belki Medew benden gizlenir.”

1.5. Az-Azdan “Neredeyse”

Kelime türü olarak durum zarfı olan *az-azdan*; Nogay Türkçesinde “neredeyse” anlamıyla, ihtimal bildiren kiplik işaretleyicilerinden biridir.

Onñ uwırtlarında şıbrısқан köz yasları solay da bir ayan körinip kettiler, men qızdıñ betin sürterge süyip, qolımdı sozbağa az-azdan qaldım. TY, 46

“Onun yanaklarından akan gözyaşları o kadar net göründü ki, ben kızın yüzünü silmek isteyip, neredeyse elimi uzatacaktım.”

1.6. Tap “Sanki, tıpkı”

Öüne geldiği cümleye bağlama göre bazen “sanki” bazen de “tam” anlamı katan, kelime türü olarak da cümle başı edatları arasında sayılan “tap”, ihtimal bildirebilen bir kiplik ifadedir.

Bolğan üşin Asantay, tap yılap oltırarman dep qorqqan ademdey bolıp erinlerin qatı qısıp, ündemey bara berdi. A, 7

“Fakat Asantay sanki ağlamak üzere olan korkmuş biri gibi dudaklarını büzüp, sesini çıkarmadı.”

1.7. Sayısı “Sanki”

Sayı Nogay Türkçesinde cümlenin sonunda kullanılan, yalın hâlde bağlanan çekim edatları arasındadır. Çekim edatı, yalnız başına bir anlam taşımayan; ancak isim ve isim

soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelere denir (Korkmaz, 1992, 51). Nogay Türkçesinde işlek olmayan bu edat, semantik olarak incelendiğinde “sanki” anlamı veren bir kiplik ifadedir.

-*Yoq zattı qaydan tabayaqşın?*- dedi. -*Şarıq yerde yatıp turmaydı sayısı. Qayğırmas, yalan ayaq ta yürüp turar. A, 14*

“ ‘Olmayan şeyi nereden bulacaksın?’ dedi. ‘Çarık yerde durmuyor sanki. Üzülme, yalın ayak da yürünür.’ ”

1.8. Yade “Yoksa”

Bağlama edatları içindeki denkleştirme edatları arasında olan *yade*; Farsça *yâ* bağlama edatına *de* bağlama edatının eklenmesiyle oluşur. Nogay Türkçesinde ünlü uyumuna uymadan kullanılan bu kelime “yoksa, veya, ya da” anlamına gelerek kiplik ifade etmektedir.

-*Köylegi qäytedi, äşe, terisinnen kiygenme? Beti de qıp-qızıl, küygenme yade esirgenme?*” TBS, 34

“Gömleği ne tuhaf, acaba tersinden mi giymiş? Yüzü de kıpkızıl, yanmış mı yoksa sarhoşluktan mı?”

-*Ama bizim kolhozda yaslı kişkey em onda ärbir äyelden bir yade eki bala aladılar. BÄ, 30*

“Ama bizim çiftlikte kreş küçük ve oraya her bir aileden bir veya iki çocuk alırlar.”

-*Soları aytaman, özimiñ alfavitim men yazğan yazıwları, -dedi Köbek tamadañ äylecippe yade tuwrasınnan söyleytağanın bileyek bolıp. S, 57*

“ ‘Şunları söylüyorum, kendi el yazımla yazdığım yazıları.’ dedi Köbek başkanın yalan veya doğru söyleyip söylemediğini anlamak isteyerek.”

Ol da benim tik karağanımdı sezippe, yade özi bulayma, kim bilsin sonı, mağa qarayatır edi. TY, 46

“O da benim dik dik baktığımı sezdiğinden mi, yoksa kendisi öyle olduğundan mı, kim bilir, bana bakmaktaydı.”

1.9. Yade bolsa “Yoksa”

Bağlama edatlarından denkleştirme edatları arasında sayılan *yade* kelimesine *bol-* fiilinin şart kipi almış şeklinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu yapı *yade* ile aynı anlamda kullanılan bir kiplik işaretleyicidir.

-*Terezediñ arğı yağındağı mışıqlar muqayat ta qışqıradı ekenler. -Siziñ mağa selekeñiz kelip turğan bolar yade bolsa mine yaman sarı dombaydı ayaytağan bolarız. BÄ, 29*

“Pencerenin arka tarafındaki kediler daha çok bağırsıyorlarmış. “Sizin alaycı sesiniz bana gelip duruyor, yoksa şu kötü sarı tombula mı acı maktasınız.”

-*Onday at şabıslarda atlar talıp, yade bolsa yıyılğan xalqtı kületip arıp toqtağan attı iyesi yetip äkeledi. K, 103*

“Bu tür at yarışlarında atlar durur veya toplanan halkı güldürürse, yorulup duran atı sahibi gidip getirirdi.”

Oynap bilmegen yastıñ köñili batıp, abıtları tüzelediler em ol oyun tartuwdan, qol soǵuwdan, ädemlerdiñ türlüşe köñil awlamaǵa süyüwlerin añlap, kötere de yanıp ketedi, em köziñiz yaman körmesin, kinoda körgenme, yade bolsa stenadama. QAP, 137

“Oynamayı bilmeyen genç iyice heveslendi, adımları düzeldi, oyun oynamaktan, el çırpıktan insanların nasıl zevk aldıklarını fark edip, iyice coştı, ama siz sakın sinemada veya sahnede bunu gördüğünü sanmayın.”

1.10. Olay bolmasa “Yoksa”

Olay tek başına Nogay Türkçesinde “öyle” anlamındadır. *Bolmasa* ile birlikte tahmin kiplik anlamı “yoksa” olmaktadır.

Olay bolmasa tezden öleyeksiñ. SY, 5

“Yoksa tez vakitte öleceksin.”

1.11. Omasa “Yoksa”

Nogay Türkçesinde “yoksa” anlamında kullanılan bu edat bir ihtimâli bildirmek için kullanılır. “Omasa” kelime türleri arasında cümle başı edatlarından biri sayılmaktadır.

-Ol meniki tuwıl em onıñ qayerde ekenin men bilmeymen, -dedi Asantay, sözlerin taptap aytıp em bir azdan soñ: -A ana “awmediy” dewiñdi sen qoy. Omasa, bilesiñme...A, 8

“ ‘O benim değil ve nerede olduğunu da bilmiyorum.’ dedi Asantay, sözlerini peşpeşe söyledi ve bir müddet sonra: ‘Ama avanak demeyi bırak, yoksa biliyor musun?’ ”

-Asantay, -dep suw işindegi ulına qışqırdı,- istanıñ man köylegiñdi äriw bolıp kepkeninnen soñ kiyersiñ, omasa yırtılıp olıtar. A, 10

“ ‘Asantay’ diye sudaki oğluna seslendi, ‘Pantolon ile gömleğini kuruduktan sonra giyersin. Yoksa yırtılır.’ ”

2. Kiplik Yardımcı Fiil

İhtimal ve tahmin kiplik ifadesi veren işaretleyicilerden biri de yardımcı fiillerdir. Nogay Türkçesinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kullanımlar şu şekildedir:

2.1. -A/-y bol-

Bol- fiili yardımcı fiil midir, değil midir konusu tartışılabilir. *Bol-* fiili Gabain’in modal yardımcı fiil olarak isimlendirdiği (Gabain 1988: 27), kendi anlamını muhafaza eden, yarı yardımcı fiillerden biridir. *-A/-y bol-* tasvir fiili Nogay Türkçesinde ihtimal kiplik ifadesi veren bir işaretleyicidir.

Eş te, qatılıq pan birge bu dünyada ädemler arasında tañlıq ta öse bolar. TBS, 32

“Herhalde kötülükle birlikte bu dünyada insanlar arasında, iyilik de çoğalabilir.”

Neden kerek ol zat, dep oylana bolırlartağa näsipsizler. QQ, 147

“O şey neden gerekli, diye düşünebilirler nasipsizler.”

Tarlanğanda, arığanda olar söytip te oylay bolarlar, ama mendey bolıp, dört te tamnıñ işinde bir hatın da şıdamas. BT, 30

“Sıkıldıklarında, yorulduklarında öyle düşünebilirler, ama benim gibi, dört duvar arasındaki bir kadın bile dayanamaz.”

2.2. -KANı bol-

Nogay Türkçesinde *-KANı bol-* tasvir fiili; ihtimal, tahmin kiplik ifadesi veren başka bir işaretleyicidir. “-muş ol-, herhalde, galiba” anlamına gelmektedir.

-Eşte, munawı Külsimaway, qız zamanda tüskeni bolar. ÜB, 19

“-İşte bunu (resmi) Külsim Hanım kızken çektirmiş olmalı.”

Sonuç

Nogay Türkçesinde bazı edat, zarf ve yardımcı fiil türündeki kelimeler, ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik ifadesi sağlayan işaretleyiciler olarak karşımıza çıkar.

Nogay Türkçesinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik ifadeler; *bilki, bilkim, belki* “belki”, *eken* “acaba”, *tağa* “herhalde”, *eşte* “herhalde”, *az-azdan* “neredeysel”, *tap* “sanki”, *saysı* “sanki”, *yade bolsa* “yoksa”, *olay bolmasa* “yoksa”, *yade* “yoksa”, *yade bolsa* “yoksa” *omasa* “yoksa” vb. ile tanıklanan, kelime türü olarak pekiştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları gibi çok çeşitli edat türleri içinde yer alan, semantik yaklaşıma göre ise, ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik işaretleyicilerdir.

İhtimal ve tahmin bildiren kiplik yardımcı fiiller ise; *-A/-y bol-* ve *-KANı bol-* işaretleyicileridir.

Kısaltmalar

A: ABDULCALİLOV, F. (1957). *Asantay*, Karaçayev-Çerkessoe Kniconoe İzdatelstvo.

B: QUMRATOVA, K. İ., Y.D. QARAQAYEV (1992). Bulaq, Çerkessk.

BÄ: QULUNÇAQOVA, Biyke (1981). Bizim Äyel, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala.

BT: QULUNÇAQOVA, Biyke (1979). Boz Torğay, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala.

K: QAPAYEV, İsa (1979). Kerawız, *Yaşaw Soqpaqları*, Çerkessk.

QAP: QAPAYEV, İsa (1984). Qobızşı Aqında Povest, *Salam Mihail Andreyeviç*, Çerkessk.

QQ: QAPAYEV, Suyun (1990). *Qazqulaqtıñ Qartları*, Çerkessk.

SY: QAZAQOV, Valeriy (1983). “Songı Yaz”, *Toğız Qaptal*, Çerkessk.

TBS: QULUNÇAQOVA, Biyke (1985). Teñ Bolğanda Söylermiz, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala.

TY: ADCİKOV, S. (1989) *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala.

ÜB: QAZAQOV, Valeriy (1989). *Üyimniñ Bosağasında*, Çerkessk.

YS: AYUBOV, Argentin (1979). *Yaşaw Soqpaqları (Yıyıntıq)*, Çerkessk.

Kaynakça

- BENZER, Ahmet (2012) *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul.
- ERGÖNER AKBABA, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGÖNER AKBABA, Dilek (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGÖNER, Dilek (2004). “Nogay Türkçesinde Kip Pekiştiricisi: Tağı /Tağa”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül 2004), C. I, s. 963-974, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAİN, A. von (1988). Verbalkompositionen im Türkischen (Türkçede Fiil Birleşmeleri), *TDAY Belleten* 1953, Ankara: TDK Yayınları, s. 16-28.
- KARABAĞ, İmran (2000). Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu, *Türk Dili*, S: 585, s. 275-278.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinazor Kitabevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- PALMER, F. (2001). *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics (2. Baskı), Cambridge: Cambridge University Press.
- TAYLAN, E., S. ÖZSOY (1993). Türkçe'deki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine, *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2015). Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları, *Dil Araştırmaları*, Güz, S: 17, s. 51-72.

CODE-SWITCHING AMONG LANGUAGES: THE INSTANCE OF BASHKIR LITERARY LANGUAGE*

Diller Arası Kod Değişirme: Başkurt Yazı Dili Örneği

Habibe YAZICI ERSOY**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 61-77

Abstract: Bilingualism, which as a term is included into the fields of linguistics and sociolinguistics, although being examined and classified in different forms, defines a situation in which an individual knows two languages or his using two languages in social relations. Borrowing or code-switching refers to a bilingual's using the elements of two languages alternately in daily speech. Code-switching appears in many bilingual societies. Likewise, it appears in Bashkortostan, which has two official language. The official languages of Bashkortostan, which is a federative republic in Russia Federation, are Russian and Bashkir. In daily speech, a Bashkir sometimes code-switches with Russian. However, this phenomenon is not restricted to spoken language, it also reflected to Bashkir literary language. Code-switching appears in publications in which literary language is used such as novels, short stories, newspapers and magazines. In the present paper, the samples of code-switching in Bashkir literary language is analyzed according to code-switching theory.

Keywords: Code-switching, Bashkir Turkish, bilingualism, language interaction, linguistics

Öz: Daha çok dilbilim ve toplumbilimin çalışma sahasına giren *iki dillilik* farklı şekillerde incelenip sınıflandırılmakla birlikte genel olarak bir bireyin iki dil bilmesi ya da toplumda iki dili kullanması durumuna verilen ad olarak tanımlanmaktadır. İki dilli bir bireyin genel dil kullanımı esnasında aynı konuşma içerisinde sahip olduğu iki dilin unsurlarını dönüşümlü olarak kullanması ise *ödünçleme* ve *kod değişirme* gibi terimlerle ifade edilmiştir. Söz konusu kod değişirme iki dile sahip birçok toplumlarda karşımıza çıktığı gibi iki resmî dile sahip olan Başkurdistan'da da rastlanmaktadır. Bugün Rusya Federasyonuna bağlı Federe bir Cumhuriyet olan Başkurdistan'ın resmî dili Rusça ve Başkurtçadır. Günlük konuşma içerisinde bir Başkurt, Başkurtça konuşurken zaman zaman Rusça ile kod değişirmektedir. Ancak bu durum sadece günlük konuşma dilinde kalmayıp Başkurt edebi diline de yansımış; roman, hikâye, gazete, dergi vb. gibi edebi dilin kullanıldığı yayınlarda kod değişirme durumu ortaya çıkmıştır. Bu makalede Başkurt yazı dilindeki kod değişirme örnekleri kod değişirme teorisine göre ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kod değişirme, Başkurt Türkçesi, iki dillilik, dil etkileşimi, dil bilimi

* This article is the revised and extended version of the paper presented at the "International Conference on Humanities and Educational Research" held in Texas, Houston, USA, March 23-26 2017.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, habibeersoyy@gmail.com. Gönderim Tarihi: 25.07.2017 / Kabul Tarihi: 28.10.2017

Introduction

All existing languages on earth, from past to present, have been in an interaction with one another on different aspects in social, cultural, economic, computational and similar terms by means of whether geographical or political contacts such as migrations, wars, and commercial affairs. These interactions between languages might differently appear as phonetics, morphology, syntax, and vocabulary. All these interactions are possible through the contact of different languages with each other in several ways, and at the same time, languages can influence one another even without common grounds in geographical, political and similar terms when certain technological facilities brought by in this age are considered. Consequently, language contact appears as an outcome of individuals speaking different languages living together in a society, and language mixing when facing with different languages (Crystal 1991: 193-194).

Certain elements acquired from another language as a result of several incidents are encountered in each language spoken on earth. In this regard, it can be asserted that none of the languages are pure languages completely isolated or non-inclusive of any elements from other languages. For Turkish, the process and examples of language interaction can also be observed from the first texts whose dates are known to the present ones. Particularly in the period of Uyghur Turkish of Old Turkish, several words and elements entered into Turkish from languages such as Chinese, Sogdian, and Tocharian etc. Among the reasons of this language interactios in the era of Old Uyghur, particularly changing alphabet and religion as well as commercial and political affairs can be regarded. Later on, new trends were seen in language along with the rechanging alphabet and religion in the era of the Karakhanids when Turks adopted Islam. This time, new words and elements from Arabic and Persian languages have started to settle in Turkish as of the era of Karakhanid Turkish. Also in the eras of Chagatai, Old Oghuz, and Ottoman Turkish, settlement of several elements from Arabic and Persian in Turkish continued. While Turkish acquired borrowings as an outcome of the contact with these two languages, it also encountered Russian when Kazan (1552) and Astrakhan (1556) in the geography of Central Asia, Idel-Ural, and Siberia fell under the domination of Tsarist Russia. Russian borrowings are seen in the languages of Turkic tribes living in this geography as a result of both political and commercial contacts. Political situation within the region is shaped as a consequence of firstly the domination of Tsarist Russia, and then the policies of the Union of Socialist Republics, and it takes the shape of several federated and autonomous republics of Turkic tribes. In the Autonomous Republics established after all these political situations, Russian and the language of the established autonomous republic have continued to exist together. While Russian has been used as educational and official language, written Turkic tribal languages such as Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Bashkir, Yakut, Khakas, Chuvash, etc have been used in literary fields. Consequently, bilingual individuals have appeared in a bilingual society.

Bilingualism, which is generally included in the field of linguistics or sociolinguistics, is usually defined as the knowledge of two languages or the use of two languages by an individual in a society while it can also be differently examined and classified. The situation here is the use of the two languages at the same effective

level in the daily life of an individual (Bloomfield 1935: 55; Weinreich [1953] 1968: 1; Mackey 1970: 554; Vardar 2002: 118; İmer vd. 2011: 153). Bilingualism has been an attractive field of interest for researchers, particularly in recent years. The rise in bilingual societies and individuals might be the reason behind this attraction. Second language differs from the concept of foreign language. Foreign language learning is a conscious act in accordance with wishes and goals of an individual. The concept of bilingualism has been differently classified in researches depending on distinct viewpoints. Baker divides bilingualism into two types in regard to the conditions of second language acquisition. These types are defined as *simultaneous bilingualism* and *sequential bilingualism*. Simultaneous bilingualism is regarded as the situation where the speaker encounters two languages since the first phases of his/her childhood. Sequential bilingualism, on the other hand, is the situation where the second language is acquired afterwards by formal education. In this sense, the first type of bilingualism is real bilingualism (2001: 87). Weinreich, on the other hand, has examined bilingualism under three titles in accordance with linguistic criteria. They are listed as;

1. Coordinate bilingualism,
2. *Compound bilingualism*,
3. *Subordinate bilingualism*

In coordinate bilingualism, linguistic elements such as word and sentence separately exist in the mind of speaker. Such bilingualism usually belongs to distinct cultural societies. In compound bilingualism, linguistic elements reflect the same concept even when they are separately displayed. Subordinate bilingualism, on the other hand, means bilingualism as in learning another language with individual's own existing language ([1953] 1968: 9-10).

Language experience, several aspects of culture and education, and some cognitive and linguistic symptoms may affect some people more than expected. For some, factors such as viewpoint and motivation are more influential in their bilingual or educational performances. Existence of a potential relation between bilingualism on the one hand, and personal development, cognitive or educational accumulations on the other is out of question (Molali 2005: 21). Some linguistic features that do not exist in monolinguals appear during the conversations of bilinguals. This situation occurs as a different pronunciation, sometimes as a word from the second language or the use of idioms, and sometimes as transitions from one code of language to the code of second language (Molali 2005: 47).

The alternative use of elements of the two languages by a bilingual individual in the same speech during the general use of language or such a situation occurring as a result of the contact between two languages is defined by the terms of *loan word* (Bloomfield 1935: 55), *code-copying* (Johanson 2007: 28), and *code-switching* (Weinreich [1953] 1968: 1; Poplack 1980: 583; Thomason 2001: 131; Wardhaugh 2010: 98; Killi 2014: 209). Haugen, on the other hand, prefers the term *reproduction*. According to him, the product in such a situation does not express a mechanical imitation, on the contrary, the nature of reproduction is to differentiate from the original to a great extent ([1950] 2010: 134). McClure states that the speaker refers to code-switching in the cases that he/she cannot find an equivalence for the concept he/she has used or will use, that he/

she feels insufficiency of the equivalent form or cannot fully explain during the speech (1981: 86).

Johanson, who criticizes the term loan word to confuse minds and forms his own code-copying model, names the copying the code elements of a language within another language code as *code-copying*, and forms a theory (2007: 28-30). Copying occurs in three forms according to the theory of Johanson:

1. *General copying*
2. *Selective copying*
3. *Mixed copying*

In general copying, the whole structural features in language B such as a sample sound, agglutination, meaning and frequency are copied over an appropriate framework in language A. In selective copying, one or a couple of structural features of language B such as sound, agglutination, meaning and frequency are copied over language A. Mixed copying is general copying which includes selective copying within languages (2007: 31-37).

Poplack classifies code-switching in three groups in his point of view. These groups are;

1. *Intersentential switching*
2. *Tag switching/ Extrasentential switching*
3. *Intrasentential switching* (1980: 615-616; İmer 1997: 276; Killi 2014: 210).

Extrasentential switching includes conjunctions, exclamations, tags, fillers, quotations and some idiomatic narrations in a language (Poplack 1980: 604-605; İmer 1997: 276; Killi 2014: 210).

The aforementioned situation of code-switching is encountered in most societies holding two languages, and it is also seen in Bashkortostan which has two official languages. Code-switching occurs during the use of these two languages which are typologically different from one another. Bashkortostan is located in the basin formed by Idel and Ufa River, which is a branch of Idel, on the western side of northern Ural and middle Ural Mountains between Europe and Asia, and Tatarstan and Udmurt Republics are situated on its Northwest, Perm and Sverdlovsk regions on its North, Chelyabinsk on its East, and Orenburg region on its South and Southeast (Demir 2002: 73; Yiğit 2002: 88). The population of Bashkir Turks is 1.172.287 according to the census of 2010. In regard to the census of 1998, Bashkirs constituted only 23% of total population. While Tatars, who dispersedly settled within the Republic of Bashkortostan, constituted 24% of total population in the census of 1998, Russians were the leading population by 43% (Demir 2002: 75; Yiğit 2002: 91; Demir 2004: 41). In the census of 2010, while the total population of Bashkortostan equalled 4.072.292, Russians had a population density of 1.432.906 (36,1%), Bashkirs 1.172.287 (29,5%), and Tatars 1.009.295 (25,4%). In both censuses, it is observed that the ethnic groups constituting the linguistic situation in Bashkortostan are not demographically equal. It is seen that the population density of Russians has decreased, and that of Bashkirs has risen.

Today, official languages of Bashkortostan, which is a Federative Republic dependent on Russian Federation, are Russian and Bashkir. However, as it is visible

in the demographic distribution, particularly the rate of Tatars is reasonably high apart from Russians and Bashkirs. Moreover, the population density of Tatars is higher than that of Bashkirs in the census of 1998. This situation paved the way for Tatars to demand that Tatar language shall be an official language as well, by adducing that Tatars constitute the majority of the Republic and the public welfare depends on them (Garipova 2009: 68). Having a religious, political, social and economic unity with each other for approximately a thousand years, Bashkirs and Tatars have constantly been in an interaction in the common geography they share. As a consequence of this interaction, a widespread interaction between these two branches of Turkic languages has occurred especially geographically in the regions where they live together, and it is confirmed that there is a use of features of Tatar in some Bashkir dialects, and Bashkir in some Tatar dialects as a result of language contact (Gökçe 2014: 62).

Because of the fact that Russian is the official language of correspondence and education, for the Bashkirs, Bashkir takes the backseat especially in cities. For the reasons like that the Russian population is higher than the Bashkir in cities and that people's using Russian in their private and official acts, the effect of Russian is obviously felt in city life. For the Bashkir who live in villages and towns Bashkir is preferred more. Although they know Russian since it is thought at schools, they use Bashkir in their own community. Even though the above mentioned population distribution has changed in favor of the Bashkir, Russian is still more preferred to Bashkir. To illustrate, compared to the school year 2005-2006, the number of students who are not Bashkir and still preferred to learn Bashkir as the official language approximately doubled (99,7 %) in the school year 2009-2010. In the same vein, the number of students who are not Russian and learning their mother tongue is steadily increasing (73, 3 %). At 1099 educational institution the medium of instruction is mother tongue and at 630 institutions Bashkir, at 390 institutions Tatar, at 37 institution Chuvash, at 312 institutions Mari and at 11 institutions Udmurt is taught. At professional private first and secondary education institutions Bashkir is taught as official language (Garipova 2014: 43).

Code switching that comes with bilingualism and multilingualism occurs also in relation to various variables such as participants, topics and context. Code switching is resorted when the speaker feels it easier to express him/herself better, when the speaker thinks that the listener would understand him/her better or when the speaker is unable to find a correspondent in the native language at time of speaking for a source concept, or even if s/he finds one when s/he is uncertain with its exact equivalence (Killi 2004:172). At the time of code switching, the language the speaker uses or into which loan items embedded is matrix language and the language borrowed from may be seen as embedded language (Joshi 1982: 145-146; Killi 2014: 213). For various reasons, Russians having the dominant position forces the Bashkirt sometimes to code switch from Russian in their daily language use. Russian and Bashkir are typologically different. Code switching not only occurs between different languages but may also occur between the members of the same language family. For bilinguals, code switching first appears in discourse but later on it appears in writing as well. For the case of Bashkir, too, code switching had gone beyond the daily language use and

appeared in time in literary Bashkir, i.e. in novels, stories, newspapers, magazines, etc. In this paper, the examples of code switching in Bashkir will be analyzed in the light of Poplack's (1980) classification. In this paper Bashkir is taken as the matrix language and Russian as the embedded one.

1. Inter-sentential Switching

It is the case of sudden interference of Russian sentences into the conversation in Bashkir. In the following sample sentences Russian sentences come after Bashkir sentences in context. At times, these are dialogues through which one of the speakers switches into Russian to express the state or the instance s/he wants to describe.

- 1) Рәмзиә. Улайһа тыңла: «Лишь тот достоин жизни и свободы, кто каждый день за них идет в бой!» Кем әйткән? (Y, 345)
Rämziä. Ulayha tıñla: «Liş tot dostoin jizni i svo- bodi, kto kajdiy den za nix idet v boy!» Kim äytkän?
 “Remzie. So listen: - Those who go to war everyday is also worth single life and freedom. Who said that?”
- 2) — Пап, тебе тоже не спится? Миңнулланың уйзары бүленде. — Юк шул, улым. (KR, 28)
 — *Pap, tebe toje ne spitsya? Miñnullanıñ uyzarı büländi. — Yuq şul, ulım.*
 “- Dad, can't you sleep, either? The thoughts of Minnula fell apart. – No, that one, my son.”
- 3) Динаров. Ну-ка, ултыр әле! Нимә, тилебәрән орлоғо ашағандай қыланаһың? Илдар. Я же на минуту зашел, һез борсолмаһын, тип... (HT, 173)
Dinarov. Nu-ka, ultır äli! Nimä, tilibärän ürlüğü aşağanday qılanahıñ? İldar. Ya je na minutu zasel, hüz bürsülmahın, tip...
 “Dinarov. Come on, sit here! Why do you act like you are eating hyoscyamus albus? İldar. I stopped for a moment by saying not to worry...”
- 4) — Закирчик, сначала ты заходи, а то миңә как-то не удобно... (KR, 22)
 — *Zakırçik, snacala ti zaxodi, a to miñä kak-to ne udobno...*
 “Zakırçik, you come first, or he is not suitable for whatever reason.”
- 5) Илдар. Котлайым! А что, если и я поеду? (HT, 150)
İldar. Qıtlayım! A cto, yesli i ya poyedu?
 “İldar. Congratulations! What happens if I go?”

Along with mixing the two languages they know in the course of dialogue, the bilingual Bashkir may also change the form of Russian words, expressions or signifiers with reference to Bashkir discourse. In the extracts 6, 7, 8 below, this case is exemplified. Though, first and foremost, this is a feature of speech dialogues it can also

be true for literary works too. As a reason for this case, the appropriation of the codes borrowed from Russian can be pointed.

- 6) Григорий бабай. Яки ви красиви люды!.. Вот здрадие внушка-то... Ну-ка, пиду, подывлюсь! Марьяна. Дид, ятоже! (ДНК, 64)
Grigoriy babay. Yaki vi krasivi lyudy!.. [ВЫ КРАСИВЫ ЛЮДИ] Vot zradie vnuška-tū... [ВОТ ЗДАНИЕ ВНУЧКА-ТО] Nu-ka, pidu, podivlyus! [ПОДИВЛЮСЬ!] Maryana. Did, yatoje! [Дид, я тоже!]
 “Grandpa Gregoriy. Or there are good people! The grandson of this building... Come on... Surprise! Maryana. Grandpa, me, too!”
- 7) Котош. Есть, товарищ бригадир! (Сыға.) (ДНК, 74)
Kütüş. Yest, tovarış brihadir! [БРИГАДИР] (Sığa.)
 “Kutuş. Yes, fellow foreman.”
- 8) Таныған кешеләр Исламға сәләм бирзе, бер үк һүззе кабатланы: — Опоздал, знакум. Пить нету, закусить нету. Сами пили, сами закусили, да покойникам пооставили. (Ү, 76)
Tanığan kışılär İslamğa säläm birzı, bır ök hüzzı qabatlanı: — Opozdal, znakum. [ЗНАКОМ] Pit netu, zakusit netu. Sami pili, sami zakusili, da pokoynikam poostavili.
 “Those who knew said hi to İslam, repeated a couple of the statements:- Pass, the signal. Drink something, eat something. They drank on their own, they ate on their own, yes they had a funeral.”

In the extract 11 below, we witness a dialogue between a father and a daughter. In this dialogue, father’s using Bashkir but daughter’s rather Russian may be given as an example for already mentioned case of youth’s preference of Russian. In this dialogue, the father and the daughter continues their conversation in two different languages.

- 9) — Пап, а где живет бабушка? — өйзәр күренмәгәнлек- тәнме, ун ете йәшлек Зоя үзенең кызыкһыныуын йәшермәне. — Вот там, видишь, дочка, одинокая изба стоит. Там и живет ваша бабуся. — Закир кызынын һораузарына яуап та биреп өлгөрмәне, Волгаһы шул өйзәң кырына килеп тә туктаны. — Закирчик, сначала ты заходи, а то миңә как-то не удобно... — Ничего, ничего... Она поймет, без бит рабочий кешеләр. Миңә әсәй — умница! Барһын да аңлай, все простит. (KR, 22)
 — Pap, a gde jivyet babuška? — öyzar küřnägänliktänmı, un yıtı yäşliķ Züya üzniñ qızıqһınıwın yäşřmännı. — Vot tam, vidış, doçka, odinokaya izba stoiť. Tam i jivyet vaša babusya. — Zakir qızınıñ һurawzarına yawap ta birıp ülgürmännı, Volgahı şul öyziñ qırına kilip tä tuqtanı. — Zakirçik, snacala tu zaxodı, a to miñä kak-to ne udobno... — Niçego, niçego... Üna poymet, bız bit raboçiy kışılär. Miñä әsäy — umnitsa! Barһın da aңlay, vse prostit.
 “Dad, where is grandmother living? Maybe because of the invisibility of his thoughts, seventeen-year-old Ziya did not hide his interest. — There you see,

daughter, the single booths. There the grandmother lives. Zakir could not answer the questions of his daughter, either, his Volga came near the house and stopped there. – Zakir was weird firstly inside and then towards me.. – Nothing, nothing. You will understand, we are, of course, working people. My mother is the brain. She gets it all. Forgive all.”

2. Tag Switching/ Extra-Sentential Switching

Since they can freely be interspersed in speech, they necessitate less information regarding the grammar of the languages spoken (Poplack 1980: 615). Rather than directly affecting the meaning of the sentence, they reinforce the meaning.

2.1 Fillers

Since they can freely be interspersed in speech and necessitate less information regarding the grammar of the two languages, we can say that extra-sentential switching is preferred more compared to other types of code switching (Poplack 1980:603). The same is also true for Bashkir written language. Fillers are among the most used types of code switching.

- 1) — Так, так. Молодец! — тип һөйләнә ине. (BA, 18)
— ***Tak, tak. Molodets!*** — *tip һөйләнә ині.*
“Here, here. Good job! He murmured.”
- 2) — Что же, көзгә саклы ғына көтөргә була. (TAT, 248)
— ***Сто же, күзгә сақлы ғына күтүргә була.***
“What comes out of this, we only need to wait till the autumn.”
- 3) Котош (Григорий бабайға комған биреп). Мә, бабай, вот так, бит йыуырға... (ДНК, 67)
*Kütüş (Grigoriy babayğa qumğan birip). Mä, babay, **vot tak**, bit yıwırğa...*
“Kutuş (by giving a bucket to the grandpa Gregoriy). Me, grandpa, there you go, to bathing...”
- 4) Марьяна. О, ул — ысынлап та, ушал кеше. Бер һуғыуза фашисты ергә һендерзе лә куйзы, Вот так — и нема еҫо! (ДНК, 78)
*Maryana. Ŭ, ul — ısnlap ta, uşal keşı. Bır huğıwza faşıstı yırgä һıñdırzı lä quyzı, **Vot tag** — i nema yıgo!*
“Maryana. Yes, he is really a cruel person. He put a fascist down in a war, and here many of them are his own!”
- 5) Эдик (һыйпай). Мин сразу мухабят булдым... (Сайырбикәнәң беләген тоға.) Вот это беләк! (ДНК, 92)
*ıdik (һuypay). Min srazu muxabyat buldıм... (Sayırbikänıñ bilägın tüta.) **Vot eto biläk!***

“Edik (Caressing). I have been happy once... (Holding the wrist of Sayırbike)
This is the wrist!”

Russian codes used as fillers in Bashkir may either appear as they are or be appropriated so as to fit Bashkir Turkish as is seen in the below examples. What is important here is that in Bashkir for one filler two different form can be used. For instance, for *вот вот* in Russian both *үәт wät* and *вәт vät* can be used in Bashkir.

- 6) — Үәт, үәт, маладис! — тип дәртләнеп китте Харис бабай. (АТ, 23)
— ***Wät, wät, maladis!** [ВОТ МОЛОДЕЦ]* — *tip дәртләнiп kitti Xaris babay.*
“There, there, good job!, grandpa Harris got excited.”
- 7) — ‘ә, вәт әй! — Экиәтсе рәхәтләнеп йылмая. — Шулай ук тип әйтмәгәндер зә?” (БЕВ, 40)
— ‘*Ä, **vät** [ВОТ] әy!* — *Äkiätsi rähätlänip yılmaya. — Şulay uq tip äytmägändir zä?”*
“Here it is, hey! The story teller relaxes and smiles. Say he must not have said so?”
- 8) — Вәт бына был, исмаһам, идея! (АТ, 270)
— ***Vät** [ВОТ] bına bil, ismaham, ideya!*
“That is it, at least, an idea!”

2.2. Interjection, Exclamation

Interjection and exclamation are among the most effective factors in language and especially in speech. The speaker expresses his/her thoughts and feelings with these kinds of linguistic factors. These tools of expression are conveyed from the embedded language to matrix language in bilingual societies by bilinguals.

- 1) — Һыу? Тфү, хәйерсе... Тот бизрәләрендә! (АТ, 251)
— *Hıw? **Tfü**, xəyirsı... Tüt bizrälärindä!*
“Water, pish, beggar...hold the bucket!”
- 2) Динаров. Ну-ка, ултыр әле! Нимә, тилебәрән орлоғо ашағандай қыланаһың? Илдар. Я же на минуту зашел, һез борсолмаһын, тип... (НТ, 173)
*Dinarov. **Nu-ka**, ultır äli! Nimä, tilibärän ürlüğü aşığanday qılanahıñ? İldar. **Ya je na minutu zaşel, hıız bürsülmahın, tip...***
“Dinarov. Come on, sit here! Why do you act like you are eating hyoscyamus albus? İldar. I stopped for a moment by saying not to worry...”

2.3. Modal Words

Modal words that enable the speaker to reflect his/her attitude and behavior in a special way through sentences are among the types of code switching observed in Bashkir-Russian bilingualism.

- 1) Иң якшы ир-аттар кырыла. Вот же беда, ирзәрзең иң узамандары беренсе булып хәләк була... Да-а-а... (ДНК, 74)
*İñ yaqşı ir-attar qırıla. **Vot je beda**, irzärzëñ iñ uzamandarı bir-insi bulıp häläk bula... **Da-a-a**...*
“Bests are dying. The same problem, the most distinguished men pass away first... Yee-s-s...”
- 2) Мин, конечно, ял итә алманым. (БА, 107)
*Min, **konečno**, yal itä almanım.*
“Me, of course I am tired.”
- 3) Был уже уйын түгел, һез уйынды ысынға өйләндерергә тырышаһығыз, минән булмаған ғәйептәрәм өсөн үс алырға теләйһегеҙ. (КА, 126)
*Bıl **ujе** uyın tügıl, hëz uyındı ısynğa üyländırırğä tırıshahıgız, minän bulmağan ǵäyiptärım üsün üs alırğa tıläyhıgız.*
“This is not a game of course, you try to make the game real, you want to get revenge for the crimes I am not responsible”
- 4) Илдар. Че там һуғыш? Ике иҫерек урамда ызғыша ине. (НТ, 173)
*İldar. **Ce tam** huǵısh? İki işırık uramda ızǵısha inı.*
“İldar, war time? Two drunks were fighting at the Street.”
- 5) — Сығып та кайза бараһың, унан һуң вообще... — тинем мин, ни әйтәргә белмәй. (БА, 44)
— *Sıǵıp ta qayza barahıñ, unan huñ **voobsce**... — tinım min, ni äytırğä bılmäy.*
“Where do you go without saying anything, after that in general... I said, he doesn’t know what to say.”

It is again observed that some modal words used by Bashkir-Russian bilinguals are modified with reference to Bashkir speech forms.

- 10) — Бура Рәхмәйзең үзенә түгел, лесничествоға, — Вот, вот: лесничествоға! Нужели аңламайһығыз: ул бит һеззе шулай мысқыл итә. (Ү, 71)
— *Bura Rähmäyzeñ üzinä tügıl, **lesničestvoga**, — **Vot, vot: lesničestvoga!** Nujeli **[НЕУЖЕЛИ]** añlamayhıgız: ul bit hëzzë şulay mısqıl itä.*
“The camel does not belong to Rehmei himself, but to the forestry, -Here, here: forestry! You really do not understand: he is mocking you this much.”
- 11) — Юк, тартмайым мин... Күпме тора был сигарет? — Пүстәк, пачкаһы алты һум ғына. (АҢА, 139)

— *Yuq, tartmayım min... Kūpmı̄ tūra bil sigaret?* — ***Püstäk***, [ПУСТЬ ТАК] ***paçkahı altı hum ğına***.

“No, I don’t smoke... How much is this cigarette? – Let it be so, one package costs six som.”

2.4. Digression

Digression is the entry that works as the explanatory intervention in the construction process of the sentence and makes no difference when omitted. It is observed that this type of code switching is frequently used in Bashkir-Russian bilingualism.

- 1) Күз йоморға тура килә, әлеге лә баяғы баш осонта теге бурыс тора. — Настоящий кабалаға төшәһен. (Ү, 68)

Küz yūtmūrğa tura kilä, älig̃lä bayağı baş üsünta tīg̃ıburıs tūra. — ***Nastoyasciy*** [***настоящий***] ***qabalğa tüşähññ***.

“Condoning is essential, there is the other debt at the bedside from the earlier and present times. – You would fall quickly, really.”

- 2) Кайза һеззең кешелек ғорурлығы? — Бура Рәхмәйзең үзенә түгел, лесничествоға, — Вот, вот: лесничествоға! Нужели аңламайһығыз: ул бит һеззе шулай мысқыл итә. (Ү, 71)

Qayza hızzññ kişññlik ğūrurlıǵı? — *Bura Rähmäyzeñ üzñnä tüğil, lesniçestvoğa,* — ***Vot, vot: lesniçestvoğa!*** ***Nujeli*** [***нужели***] ***añlamayhıǵız: ul bit hızzññ şulay mısqıl itä.***

“Where is your pride? – This place does not belong to the deceased, it belongs to the forest, - here, here, forest! You really do not understand: he is mocking you so.”

- 3) — Что же, килештек улайһа. (БЕВ, 182)

— ***Çto je, kilıştñk ulayha.***

“What about it, deal then”

3. Intra-Sentential Switching

When the bilingual speaker mixes the languages s/he uses and knows in one sentence it means that intra-sentential code switching is active. In Bashkir-Russian bilingualism some morphological entries such as nouns, adjectives, adverbs, pronouns, conjunctions and finite verbs may be embedded in sentence.

3.1. Nouns

- 1) — Юкты һөйләмә, киттек, бассейнда бөтөнләй икенсе ул. (АҢА, 135)

— *Yuqtı hñyılmä, kittik, basseynnda bütñnläy ikñnsñ ul.*

“Don’t say No, we went, he always ranks the second in the swimming pool.”

- 2) Унан кыскаса ғына класс укыусыларының теләген иглан итте. Мәктәп директоры, укытуысылар менән дә һөйләшәү булган икән. Улар за хуплаган. (ASA, 23)
*Unan qısqasa ғыna **klass** uqıwıslarınıñ tıläğın iglan ittı. Mäktäp **direktori**, uqıtwıslar mınän dä hüyläşiw bulğan ikän. Ular za xuplağan.*
 “A short while after that he announced the students in the class. The principal had also mentioned the matter to the teachers. They had approved, too.”
- 3) — More булғас, ниңә йыйманығыз һуң? — тип төрттөрзө Сәбилә. (ASA, 52)
 — **More** bulğas, niñä yıymanıǵız huñ? — tip tırttırtıwı Säbilä.
 “By the way, why didn’t you collect while Sea was here? Scolded Sebile.”
- 4) — Тағы ниндәй замечаниларығыз бар? — Башка замечание юк та ул... (BEB, 146)
 — *Тағи ниндәй **zameçaniyǵarıǵız** bar? — Başqa **zameçaniyǵı** yuq ta ul...*
 “What else intentions do you have? - No more intentions, as well.”
- 5) — Дурак, — тип аяқ астына төкөрзө ул ошо хәбәрзе ишеткәс. — Берәү райкомға кәңәш итә, йәнәһе. Милитсияға шылтыратырға ине, дурак. (Y, 84)
 — **Durak**, — tip ayaq aştına tükörzö ul oşo xəbärze işitkäs. — Bıräw **raykomğa** kəñäş itä, yänähı. **Militsiyağa** şıltıraturğa inı, **durak**.
 “Upon hearing this news, ‘stupid’ said he and spat down.- what is more every every region consults its committee.”
- 6) Тәүзәрәк ауылда уның хақында төрлө һүз йөрөнө: — Нимуй, телен йоткан! (Y, 59)
*Täwzäräk awılда unıñ haqında tırlıñ hüz yörönı: — **Nimuy**, [немой] tılın yıtқан!*
 “First, rumors about him overspreaded the village: -Mute, dumb!”

3.1. Adverb

- 1) Фирменный кейенһәң, сразу күрәләр. (KB, 72)
*Firmennyı kıyınhäñ, **srazu** kürälär.*
 “If you wear brand, they get eyes on you.”
- 2) Динаров. Тукта, улым, случайно бер нәмә лә булмай; аңлат! (HT, 173)
*Dınarov. Tuqta, ulım, **slucayno** bır nämä lä bulmay; añlat!*
 “Dınarov. Stop, my son, nothing happened by accident, tell me.”
- 3) Эдик (Сайырбикә янына килеп). Инга... Мин только hine генә тыңлайым! Ты бесподобна!” (DHK, 192)
*ıdik (Sayırbikä yanına kilıp). İnga... Min **tolko** hinıñ ǵınä tıñlayım! **Tı** **bespodobna!**”*

“Edik (by coming closer to Sayırbike) İnga... I listen to you only! You are amazing!”

3.2. Pronoun

- 1) Эдик (Ынйы тип уйлап). Инга... Мухабят мой... (Килеп, косаклай.) Как ты йомшак... (Һыйпай.) Ты ишетәһеңме мине? Ты как приятно... Сайырбикә. Миңә лә хорошо. Эдик (һыйпай). Мин сразу мухабят булдым... (ДНК, 192)

İdik (Inyı tip uylap). İnga... Muxabyat moy... (Kilip, qusaqlay.) Kak tu yımşaq... (Hyrapay.) Tı işitähñmi mini? Tı kak priyatno... Sayırbikä. Miñä lä xoroşo. İdik (hyrapay). Min srazu muxabyat buldım...

“İdik (thinking of Inyı) İnga...happiness is mine. (Comes and gives a hug) how soft you are... (Fondles) can you hear me? You look beautiful... Sayırbike. Good for me, too. İdik (fondles) I got happy again.”

- 2) Эдик (Сайырбикә янына килеп). Инга... Мин только һине генә тыңлайым! Ты бесподобна!” (ДНК, 192)

İdik (Sayırbikä yanına kilip). İnga... Min tolko hinı gñä tıñlayım! Tı bespodobna!”

“Edik (by coming closer to Sayırbike) İnga... I listen to you only! You are amazing!”

3.3. Conjunction

- 1) Әбләй. Ауыз асып әйткән һүзем түгел, Пал Палыч, алдашма. Мин тәнкитте үлеп яратам, то есть хөрмәт итәм, то есть колак һалам... ләкин был ғәйбәт! (İAE, 198)

Äbläy. Awız asıp äytkän hüzim tügöl, Pal Palıç, aldaşma. Min tänqittı ülip yaratam, to yest xürmät itäm, to yest qılaq halam... läkin bil gäybät!

“Ebley. It is not the word to speak of, Pal Paliç don’t defame. I like criticism alot, in other words I respect, I listen carefully... but that is a rumour!”

- 2) Кыуанысынан низәр генә кылмай. Кошсоктары һуң, кошсоктары! (BÜY 235)

И, талпыналар, и, ашкыналар! Qıwanısınan nizär gñä qılmay. Qüşsüqtarı һуң, qüşsüqtarı! İ, talpınalar; i, aşqınalar!

“He would do everything thanks to happiness alone. Birds then, birds! And they fly away and get excited!”

- 3) Ну, үзегез уйлап карағыз: нинтәй етәксе инте мин — булып-булмаҫ ете класс. Ағас ағка — ағас қусырсы — и все! (Y, 27)

Nu, üzgiz uylap qaragız: nintäy ytäksı intı min — bulır-bulmas yıı klass. Ağas atqa — ağas qusırsı — i vse!

“But think again and see: how helpful I am- seven classes in a lump.”

- 4) — Ну... бөйөк инде, — тип тамамланы кызыу башланған телмәрен. (AT, 16)
***Ну...** [но] буйуик инди, — тип тамавлани қызтув башланған тилмәрин.*
 “He completed his oddly started words saying: But... from now on, it is high.”
- 5) — Әтнәке, аңлашылып етмәй... — Ислам рядовойлар өстөнән командовать итеүзе үз кулына алырға тейеш. Аңланыңмы? — Так точно. — Нимә «так точно»? (Y, 28)
*— **Атнәкә**, [однако] аңлашылып йтмәй... — *İslam ryadovoylar üstünән komandovat itewzē üz qulina alırğa tēyış. Aңланuymı? — **Tak toçno.** — Nimä «tak toçno»?*
 “**But** it is not understood... - İslam should command the soldiers himself. You see? I mean completely- why ‘completely’?”*
- 6) — Эзләгәнәңде таптыңмы инде? Бәлки, асылыныуың да якшығалыр, а то данды бөтә донъяға таратыр инең. (KR 16)
*— **İzlägäninđi taptuymı indī? Bälki, asıluınıwıw da yaqşıǵalıw, a to dandı bütä dūnyaǵa taratır inē.***
 “Have you found what you are looking for? May be it is better you get hanged, otherwise you would spread your fame all over the World.”

3.4. Verb

In the course of conversation where the code switching occurs, verbs and finite verbs of the embedded language that are used by the speaker in the matrix language appears in several forms. Sometimes, the speaker uses the verb of the embedded language not in accord with the rules of the matrix language but with all the derivative rules of its original language.

- 1) Эдик. Хялдә-хялдә! Исян! (Күңеле тулы Ыңйы.) Как ее исеме? Исеме, говорю! Казнагөл. Юк, юк, бара алмайым әле, вакытым юк. Бер полк казым бар, юкһа Донбасска китәләр, иблестәр... һыйырзар — тотош бер ферма... Эдик. Какой хыйыр, какой казлар? А как Донбасс китәләр? (DHK, 180)
*İdik. Xyaldä-xyaldä! İsyän! (Künjilī tulı İnyı.) **Kak ee isimi? İsimi, govoryu!** Qaznagül. Yuq, yuq, bara almayım äli, vaqıtım yuq. Bır **polk qazım bar, yuqha Dünbassqa kitälär, iblistär...** hıyırzar — tütüş bır ferma... İdik. **Kakoy xıyır, kakoy kazlar?** A kak Dünbass kitälär?*
 “İdik. Dreaming, dreaming! Riot! (generous-hearted İnci) what is his name? His name I say! Kaznagül. No, no, ofcourse I can’t go, I don’t have time. I have many geese, or else they the demons would go Dumbas...cows. The whole farm. Which cows, which geese? How do they go Dumbas?”
- 2) — Слушай, братан, әйзә уртақ тел табайык әле, — теге ир һүзгә кушылды. — Извини, конечно. Что было, того не вернешь. Йә, ни кәрәк, әйт. (KR, 14)

— **Slusay, bratan, äyžä urtaq tıl tabayıq äli,** — **tig'ir hüzgä quşıldı.** — **İzvini, koneçno. Çto bilo, togo ne verneş.** Yä, ni käräk, äyt.

“Listen to me my fellow, let’s find a common language, the other one began to speak. What a pity. What is going on, he will not come back. So, what is needed? You say.”

- 3) Ул тауыш, бер караһаң, Исламға үзенең экипаждарға биргән командаһы һымак ишетелде. — Танки, вперед! (Y, 48)

Ul tawış, bîr qarahañ, İslamğa üziniñ ekipajdarğa birgän komandahı hımaq işüldi. — **Tanki, vpered!**

“That voice, have a look, sounded to İslam like the commands he himself gave to the crew. Tanks, go ahead!”

- 4) — Хасан, дай ему, дай, дай, вот так! — тип уны кәрәкһә лә, кәрәкмәһә лә дәртләндереп ултырзы.” (KR, 49)

— *Xasan, day emu, day, day, vot tak!* — *tip unı käräkhä lä, käräkmähä lä därtländigip ultırzı.*”

“Hasan, let him, let, let, such! he said and excited him whether it was necessary or not.”

In some other cases, the speaker uses the noun taken from the embedded language with the auxiliaries of the matrix language and makes up compound verbs.

- 5) — Хәзер инте мин викторина үткәрәм. Ризаһығызмы? — Әфицерлар һорамай, әфицерлар приказ бирә. — Молодцы, онотмағанһығыз... Башланьк, һеззең подразделение карамағына озанлырак вақытка өлкән командир килеп төшһә, һез нишләргә тейеш? (Y, 28)

— *Xäzır intı min viktorina ütäräm. Rizahıgızımı? — Äfıtsyrlar hıramay, äfıtsyrlar prikaz birä.* — *Molodtsı, [молодец] ünütmağanhıgız... Başlanıq, hızzıñ podrazdeleniyı qaramağına űzanlıraq vaqıtqa űlkän kımandır kilip tüşhä, hızzıñ nişlärgä tıyış?*

“Now, I am organizing a race. Do you agree? - officials do not ask, officials command. Good, you have not forgotten...we started administrating your department at a late hour when the great commander shall come, what should you do?”

- 6) Ул честь бирә лә Заһитовтың кулын кыса. — Служу Советскому Союзу! — Служи и впредь! (TAT, 379)

Ul cest birä lä Zahitovtıñ qulın kısa. — *Sluju Sovetskomu Soyuzu!* — *Sluji i vpred!* —

“He honours Zahitov shaking his hand. – serve the Soviet Union – maintain the service!”

3.5. Question Word

It is observed that questions words, too, are subject to code switching.

- 1) — Как булмай! — Мөхәррир йөкөлө күззәре менән миңә караны. (БЕВ, 95)

— *Kak bulmay!* — *Müxärrir yüqülü küzzärî mîñän miñä qararı.*
“How not! The bleary-eyed reporter looked at me.”

Conclusion

As it is observed in many bilingual people and societies the residents of the Bashkortostan Federal Republic, the Bashkir-Russian bilinguals, too, resort to code switching in their daily use of language and even in literary works. All these shifts between Bashkir and Russian appear in three forms namely inter-sentential, intra-sentential and extra-sentential switching. As it is observed in Bashkir literary works, the use of code switching by bilinguals in Bashkir goes beyond speech forms and is seen in literary works. Such a prevalent use of code switching may be viewed in some cases as a reflection of the author’s critical attitude. In other words, by using code switching the authors may want to draw attention to the discrepancy between the Bashkir elderlies and the youth’s attitude towards native language use.

In Bashkir-Russian bilingualism the entries taken from the embedded language Russian may also be used after phonetically appropriated according to the Bashkir speech forms. These sorts of words and word clusters borrowed via code switching are transformed so as to fit the speaker’s personal language use. Ease of pronunciation may be seen as one of the major causes of this usage.

The use of code switching observed at word, word cluster and sentence level in Bashkir-Russian bilingualism has recently evolved in favor of Russian. Despite all the measures taken for the benefit of Bashkir in Bashkortostan, it is observed that the level of Bashkir usage is decreasing. On the other hand, Bashkir literary language is being kept alive through newspapers, magazines, novels, stories and the like. As long as the effort for improving the awareness for Bashkir is being exerted, the literary language in question will never face the danger of extinction.

Bibliography

- BAKER, Colin (2001). “The development of bilingualism”, *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*, Clevedon, GBR: Multilingual Matters Ltd.: 85-109.
- BLOOMFIELD, Leonard (1935). “Linguistic Aspect of Science”, *Philosophy of Science*, 2/4: 499-517.
- CRYSTAL, David (1991). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, London.
- DEMİR, Bekir (2002). “Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler”, *Türkler*, C. 20: 73- 80.
- DEMİR, Bekir (2004). “Başkurdistan Cumhuriyetinde Millî Dil ve Devlet Dili Problemi”, *Bilig*, S. 39: 39-49.
- GARIPOVA, Feyruze (2009). “İki Dillilik Şartlarında Rus Olmayan Şehirliilerin Dil Hareket Tarzı”, *Dil Araştırmaları*, S. 5. Güz 2009: 63-66.

- GARİPOVA, Feyruze (2014). “Başkurdistan Cumhuriyeti’nde Dil Siyasetinin Kanuni Esasları”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. 3. S. 4-5: 41-46.
- GÖKÇE Hülya, (2014). “Lehçe Teması ve Başkurt Dil Sahasındaki Örnekleri”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. 3. S. 4-5: 48-63.
- HAUGEN, Einar (2010) [1950]. “Dil Bilimsel Ödünçlemenin Analizi”, *Dil Araştırmaları*, Çev. Caner Kerimoğlu, S. 7. Güz: 131-157.
- İMER, Kamile (1997). “Türkçe-Lazca Konuşan İkidillilerde Kod Değiştirimi”, *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-8 Ağustos, 1996*, Yay. Kamile İmer, N. Engin Uzun, Ankara.
- İMER, Kamile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- JOHANSON, Lars (2007). *Türkçe Dış İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Çev. Nurettin Demir. Ankara: TDK Yay.
- JOSHI Aravind K. (1982). “Processing of sentences with intrasentential codeswitching”, *Proceedings of the 9th conference on Computational Linguistics* Volume 1. (ed. Ján Horecký), Prag. Çekoslavakya. 5-10 Temmuz 1982: 145-150.
- KİLLİ, Gülsüm (2004). “Hakas Türklerinde Kod Kaydırımı”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002*, Ankara: 166-181.
- KİLLİ, Gülsüm (2014). “İlya Topoyev’in Öykülerinde Hakasça-Rusça Kod Değiştirme”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.11. S. 1: 208-234.
- MACKEY, William Francis (1970). *The Description of Bilingualism, Readings in the Sociology of Language*, The Hague, Mouton.
- MCCLURE, Erica (1981). “Formal and functional aspects of the codeswitched discourse of bilingual children”, In R. Duran (Ed.), *Latino language and communicative behaviour*, Norwood. NJ: Ablex Publishing: 69 –94.
- MOLALİ, Neriman (2005). *Romanya Türk Toplulukları Örneğinde İki Dillilik*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- POPLACK, Shana (1980). “Sometimes I’II start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: toward a typology of-code-switching”, *Linguistics*, 18: 581-618.
- THOMASON, Sarah Grey (2001). *Language Contact*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yay.
- WARDHAUGH, Ronald (2010). *An Introduction to Sociolinguistics*, Wiley-Blackwell.
- WEINREICH, Uriel (1968) [1953]. *Language in Contact*, The Hague: Mouton.
- YİĞİT, Ali (2002). “Başkurdistan”, *Türkler*, C. 20. Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 88-93.

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE ‘teñri’ SÖZÜ

The t(e)ñri Word in the Buddhist Uyghur Texts

Hacer TOKYÜREK*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 79-89

Öz: Budist Uygur metinlerindeki t(e)ñri sözü, Tanrı hayat şeklini ve Budizm’deki Tanrıları ifade etmekle birlikte Buddha’nın sıfatı olan t(e)ñri t(e)ñrisi ‘tanrılar tanrısı’ ifadesi için de kullanılır. Bu durum Budizm ile alakalıdır. Bununla birlikte Eski Uygurcada kullanılan pek çok t(e)ñri sözü, tercüme edilen orijinal metinlerde bulunmazken Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çalışmada t(e)ñri sözünün orijinal metinlerde kullanılmadığı halde Budist Uygur metinlerinde neden kullanıldığı konusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: t(e)ñri, Budizm, Eski Uygurca, Eski Türk Kültürü

Abstract: The t(e)ñri word in the Buddhist Uyghur texts is used for expressing God’s life and gods in Buddhism, additionally it is also used for the term of the t(e)ñri t(e)ñrisi ‘God of Gods’ which is Buddha’s title. This situation is related to Buddhism. However, many t(e)ñri words used in Old Uyghur are frequently used in Uyghur texts, while they are not found in original texts that are translated. This study will focus on why the use of t(e)ñri in Buddhist Uyghur texts is not used in the original texts.

Keywords: t(e)ñri, Buddhism, Old Uyghur, Old Turkish Culture

-I-

Türklerde ve Türkçede *t(e)ñri* ‘gök, Tanrı’ kelimesi oldukça önemli bir yere sahiptir ve bu kelime ilk metinlerden itibaren sıklıkla görülmektedir. Kelimenin ilk olarak gökyüzü ile ilgili olduğu düşünülmeyle birlikte Köktürk yazıtlarından itibaren kelime hem ‘gökyüzü’ hem de ‘Tanrı’ anlamını ifade eder. *t(e)ñri* sözünün çeşitli anlamları pek çok çalışmada ayrıntılı olarak göstermiştir¹.

t(e)ñri teg t(e)ñride bolmış Türuk Bilge kağan ‘(Ben) Teñriteg Teñride Bolmuş Türuk Bilge Kağan(ım).’ ifadesinde Bilge Kağan’ın da unvanı olan (KT G 1) (Ayдын 2014: 51; Şirin 2015: 26) *t(e)ñri* ‘Tanrı’ sözü aslında Bugut yazıtında da kağanların sıfatı olarak yer alabilmektedir. Örneğin Bugut yazıtında geçen *vgy mwx’n x’ğ’n* “ilahî Muhan Kağan” (B-13) (Ölmez 2012: 67, 69) ifadesinde yer alan *vgy* < Soğd. *βgy* sözü ‘Tanrı, hükümdar, muhteşem’ (Gharib 1995: 100) anlamlarındadır. Ayrıca

* Doç., Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr. Gönderim Tarihi: 18.07.2017 / Kabul Tarihi: 16.10.2017; Shanghai International Studies University, School of Asian and African Studies, Department of Turkish, Shanghai/CHINA.

1 Gabain, A. von (2000). Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 298-299, Clauson, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of pre-thirteenthcentury Turkish, Oxford, s. 524-525. Kafesoğlu, İbrahim (1993). Türk Millî Kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 295-301, Ögel, Bahaeddin (1997). Türk Mitolojisi II, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 11-18, Bilgin, Azmi (2005). “‘Gök Tanrısı’ Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, sayı 4, 189-197. Ağca, Ferruh (2015). “Eski Türkçe kö: Teñri ve kö:k Kalık İkillemeleri Üzerine”, *Türkbilgi* 2015/30: 201-221.

Kafesoğlu da *t(e)ηri* ‘Tanrı’ sözünün milattan önceki Çin kaynağı Şi-ki’de Hun Tanhu’su Mo-tun’un unvanları arasında geçtiğini belirtir (Kafesoğlu 2014: 118). Türkçede *t(e)ηri* ‘gök’ belki de ‘uzay, en üstte olan’ anlamındadır ve kağan da insanlar için en üst durumdadır ve gök nasıl tüm yeryüzüne sahipse ve burayı koruyup kolluyorsa aynı şekilde ilahî özelliklere sahip olan Tanrısal kağan da tüm halkına sahiptir ve onları koruyup kolluyordur. Böylece Tanrısal özelliklere sahip olan kağan kendini *t(e)ηri* gibi görürken halk da ona *t(e)ηrim* diye seslenecektir (Roux 2011: 128-129). Böylece *t(e)ηrim* sözü ‘haşmetlim’ (Ağca 2015: 211) ya da ‘ilahî, kutsal’ anlamında kullanılmaktadır.

Köktürk ve diğer yazıtlarda *t(e)ηri* sözü ‘gök’, ‘Tanrı’ ve ‘ilahî’ gibi anlamları içerirken Eski Uygurca metinlerde ise farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin Manihaist metinlerde *hormuzta t(e)ηri bēş t(e)ηri birle kamaḡ t(e)ηriler sözingülüḡün yeke süñüşkeli kelti* (Asmussen 1965: A₁₋₃) ‘Öhrmazd’a Tanrı, beş Tanrı (unsur) ile bütün Tanrılar süngülerle şeytanlarla savaşmaya geldi.’ ifadesi geçer ki buradaki *bēş t(e)ηri* ‘beş Tanrı yani beş unsur’ dur. Bu beş unsur Manihaist metinlerde *bir tintura t(e)ηri* (Asmussen 1965: B₃₄) ‘Birincisi hava Tanrısı (unsuru)’, *ikinti yēl t(e)ηri* (Asmussen 1965: B₃₄₋₃₅) ‘İkincisi rüzgâr Tanrısı (unsuru)’, *üçünç yaruk t(e)ηri* (Asmussen 1965: B₃₅₋₃₆) ‘Üçüncüsü ışık Tanrısı (unsuru)’, *törtünç suv t(e)ηri* (Asmussen 1965: B₃₆) ‘Dördüncüsü su Tanrısı (unsuru)’, *bēşinç ot t(e)ηri* (Asmussen 1965: B₃₇) ‘Beşincisi ateş Tanrısı (unsuru)’ şeklinde sıralanır. Burada *t(e)ηri* kelimesi Öhrmazd’a Tanrı’nın Tanrı olan çocukları için kullanılmakla birlikte asıl anlamı beş unsurdur. Dolayısıyla burada da *t(e)ηri* kelimesi farklı bir anlam kazanmıştır, o da ‘unsur, element’ tir. Bununla birlikte Eski Uygurca metinlerde *t(e)ηri* kelimesi hemen her yerde kullanılmaktadır. Bazen bir Buddha’nın ve kağanın (Ağca 2015: 2011) bazen de bir rahibin ya da dinî kitap yazdıran bir mürşidin sıfatı olabilmektedir. Dolayısıyla Eski Uygurca metinlerde *t(e)ηri* kelimesinin kullanımı geniş bir yelpaze arz eder.

Bu çalışmada ise sadece Budist Uygur metinlerde geçen *t(e)ηri* kelimesinin anlamsal değerinden ziyade orijinal metinlerdeki ve Uygurca metinlerdeki kullanımı karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Fakat burada Tanrı adlarından ziyade diğer kullanımlara yer verilecektir.

-II-

Budizm’de genellikle Tanrı ifadesi iki kavram için kullanılır. Bunlardan birincisi Budizm’deki on hayat şekli olan Tanrı hayat şekli içindir ve bu hayat şekli altıncı hayat şekli olarak görülür. Budizm’de Skr. *deva*, *devaputra*, *deva-gati* ya da *devasopāna*, *deva-loka*, Çin. 天 *tiān*, 提婆 *típó*, 提波 *tí bō*, 提和 *tí hé*, 提桓 *tí huá*, 天道 *tiāndào*, 天趣 *tiān qù* (Soothill-Hodous 1937: 147b, 373a) olarak belirtilen bu hayat şekli, Uygurcada *bo kopda kötrülmüş nom eligi atlıḡ nom erdinig tükel bitiyü teginip t(e)ηri ajunta tapıḡcıısı bolḡay men* (Kaya 1994: 12₃₋₆) ‘Bu en üstün dharmāraja adlı dharmā cevherini tamamlamış Tanrı hayat şeklinde ibadetçi ve hizmetçi olacağım.’, *kaçan munta etöz kodsarlar üküşi barça t(e)ηri yérinte tuḡup* (Kaya 1994: 412₁₄₋₁₆) ‘Ne zaman vücut ölse çoḡu Tanrı yerinde (Tanrı hayat şeklinde) doğup’, *neçe bo altı kat t(e)ηri yérinte erigme t(e)ηriler* (Tekin 1980: 103 v 4-5) ‘Nice bu altı katlı gökyüzüne ulaşmış Tanrılar’ şeklindedir. Burada Tanrı hayat şeklindeki Tanrılar ya da canlılar ifade

edilir. Yine Uygurcada *hormuzta teñri* (Müller 1911: 53_{3,4}) 'Tanrı Indra', *tört törlüg maharanç teñriler* (Kaya 1994: 399₁) 'Dört türlü Mahārāja Tanrılar' vb. gibi Tanrı isimleri geniş yer alır. İkincisi ise Buddha'nın sıfatını belirten kullanılan ifadedir ki bu da Skr. *devātideva*, Çin. 提婆地提婆 *típó de típó* (Soothill-Hodous 1937: 373a) 'Tanrılar Tanrısı' şeklindedir. Bu terim, Uygurcada *yükünür men ratnaşiki atlıg t(e)ñri t(e)ñrisi burhan kutıña* (Kaya 1994: 358_{5,7}) 'Ratnaşikhin adlı Tanrılar Tanrısı Buddha saadetine saygıyla eğilirim.', *bo yértinçüte teprençsiz atlıg t(e)ñri t(e)ñrisi burhan bar* (Zieme 2000: 1048-1051) 'Bu yeryüzünde sallanmayan, sakin adlı Tanrılar Tanrısı Buddha var.' gibi örneklerle gösterilebilir. Skr. *devātideva* ve onun çevirisi olan Çin. 提婆地提婆 *típó de típó* ve Uygurca *t(e)ñri t(e)ñrisi* ifadesi terimsel anlam ifade etmekle birlikte aslında Budizm ile uyumsuz ve bu terimsel ifadenin Budizm'deki kullanımı iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan birincisi Buddha'ya 'ilahî, kutsal' sıfatını eklemek içindir. İkincisi ise Budizm'deki eski dinlerin etkisidir. Buna göre, Budizm'deki Tanrıların hemen tamamı eski Brahma dinine ait Tanrılarıdır ve bu Tanrılar her ne kadar önceki gibi etkili olamasalar da Budizm'de önemli bir yere sahiptirler. Dolayısıyla Buddha'nın bu Tanrılardan daha üstün olduğunu göstermek amacıyla bu terim kullanılmış olabilir. Ayrıca Buddha Tanrı değildir ve Budizm'de Tanrı hayat şekli de önemli bir yere sahip değildir. Tanrı hayat şekli altıncı sıradayken Buddha onuncu yani en üst noktadadır. Yine Budizm'de Tanrılar doğum ölüm döngüsüne tabidirler yani yeniden doğup yeniden ölebilirler. Fakat Buddha doğum ölüm döngüsünün tamamıyla dışındadır ve bu durum onu mutlak sükûnete ulaştırmıştır. Böylece hangi sebeple olursa olsun Buddha Tanrıların üstündedir ve onun için 'Tanrılar Tanrısı' ya da belki 'en üst Tanrı' sıfatı olan Skr. *devātideva* terimi kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak Uygurcadaki *t(e)ñri t(e)ñrisi* 'Tanrılar Tanrısı' ifadesi tamamıyla Sanskritçe ve Çincenin çevirisi durumundadır.

Bütün bunlardan hareketle Eski Uygurcadaki *t(e)ñri* 'Tanrı' sözünün Buddha için kullanımı oldukça ilginçtir. Genel olarak bakıldığında Budizm'de Tanrı ya da Tanrılar ile Buddhalar arasında aslında keskin bir çizgi vardır. Bu durum Skr. *Buddha* ve *Deva* terimleriyle gösterilir. Fakat Uygur metinleri incelendiğinde bu keskin çizgi muğlâklaşmaktadır. Çünkü Budist Uygur metinlerinde Buddha genellikle *t(e)ñri* sözüyle karşılanır ya da Buddha sözüne eklenir. Çin. 佛 *fú* 'Buddha' kelimesi için de genellikle *t(e)ñri burhan* ifadesi kullanılır ve aşağıda tablo halinde verilen listede de görüldüğü üzere Çince metinde Buddha kelimesinden önce *t(e)ñri* kelimesi bir kez bile geçmezken Uygurca metinlerdeki tüm örneklerde *t(e)ñri burhan* ifadesi kullanılır.

Çince	Uygurca
佛 <i>fú</i> (Wilkens 2007: 0676; 0783)	<i>t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0676; 0783; 1397)
維衛佛 <i>wéi wèi fú</i> (Wilkens 2007: 0702-3)	<i>vipaşi atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0702-3); <i>vipaşi burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 _{5,6})
尸棄佛 <i>shī qì fú</i> (Wilkens 2007: 0703)	<i>şiki atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0703); <i>şiki burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 _{9,10})

隨葉佛 <i>sui yè fú</i> (Wilkens 2007: 0704)	<i>vişvabu atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0704); <i>vişvabu burhan kutuğa</i> (Zieme 1985: 12 _{16,17})
拘留泰佛 <i>jūliú tài fú</i> (Wilkens 2007: 0705)	<i>krakuşinde t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0705); <i>karkaşunti burhan kutuğa</i> (Zieme 1985: 12 _{21,23})
寶月佛 <i>bǎo yuè fú</i> (Wilkens 2007: 0984)	<i>erdinilig ay t(e)ñri atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0984)
華日佛 <i>huá rì fú</i> (Wilkens 2007: 1474-75)	<i>hua çeçeklig kün t(e)ñri atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1474-75)
華光佛 <i>huá guāng fú</i> (Wilkens 2007: 1477-78)	<i>hua çeçeklig yaruklug atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1477-78)
月相佛 <i>yuè xiàng fú</i> (Wilkens 2007: 1485)	<i>ay t(e)ñri belgülig t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1485)
天德佛 <i>tiān dé fú</i> (Wilkens 2007: 1789)	<i>t(e)ñridem edremlig atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1789)
天王佛 <i>tiānwáng fú</i> (Wilkens 2007: 2442-43)	<i>t(e)ñriler eligi atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 2442-43)

Peki bu durum nasıl açıklanabilir? Yani orijinal metinde Buddha kelimesinden önce Tanrı sözü geçmezken Uygurca metinlerdeki *burhan* sözüden önce *t(e)ñri* ifadesinin geçmesi ilginç değil midir? Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan birincisi Budizm’de Buddha’nın en üst hayat şeklinde yer almasıdır ki Türk’ün zihninde de en üstte *t(e)ñri* ‘Tanrı’ yer alır. O yüzden *t(e)ñri burhan* ‘Tanrı Buddha’ ifadesi kullanılıyor olabilir. İkincisi ise Buddha’ya ‘ilahîlik, kutsallık, göksellik’ kazandırmak amacıyla *t(e)ñri* sıfatı kullanılmış olma ihtimali de yüksektir. Çünkü Buddha bir Tanrı değildir ve Budist Uygurların bunu bilmeme ihtimali de mümkün değildir. O halde burada *t(e)ñri burhan* ifadesi için ‘Tanrı Buddha’ aktarımı doğru mudur? yoksa ‘kutsal Buddha, ilahî Buddha, Hazreti Buddha’ aktarımı mı daha uygundur? Bunu düşünmek gerekir ki zaten çoğu metinde ‘mübarek Buddha’ aktarımı yapılmaktadır. Ağca da çalışmasında ‘semavi, ilahî’ anlamlarını gösterir (Ağca 2015: 209-213).

Yine aşağıda tablo hâlinde verilen örnekler incelendiğinde Buddha’yı karşılayan, Buddha’nın sıfatı olan terimler için sadece Uygurca *t(e)ñrim* sözü kullanılır. Bunlar şu şekilde gösterilebilir: 1. Skr. *bhagavān* kelimesi için Çin. 世尊 *shizūn* ve Uygurca *t(e)ñrim* ifadelerine yer verilir. Skr. *bhagavān* Buddha’nın on unvanından biri olup ‘dünyanın en kusursuzu, en üstünü, dünyanın lordu, sahibi’, ‘dünyanın onuru, kutsal’ anlamlarını ifade eder ve Çin. 世尊 *shizūn* ‘dünyanın onuru, Buddha’ anlamındadır (Soothill-Hodous 1937: 52b, 164b). Buddha’nın unvanını ya da sıfatını gösteren terim için Uygurca metinde doğrudan *t(e)ñrim* ‘Tanrım’ ya da ‘haşmetlim’ kelimesi yer alır. 2. Skr. *Bhagavāms Tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena* ifadesi için de Çin. 世尊佛 *shizūn fú*, Uygurca yine *t(e)ñrim* kelimesi yer alır ve burada durum daha farklı bir boyut kazanır. Çünkü Skr. *Bhagavāms Tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena* ifadesi, Buddha’nın dört farklı sıfatını ifade eder ve burada her biri farklı anlamdadır. Skr. *Bhagavāms* ‘dünyanın en kusursuzu, en üstünü, dünyanın lordu, sahibi’, ‘dünyanın

onuru, kutsalı' (Soothill-Hodous 1937: 52b, 164b), Skr. *Tathāgatena* 'böylece gelmiş, öylesine gelmiş, şöylesine gelmiş' (Soothill-Hodous 1937: 209b, 210b), Skr. *arhatā* sözü 'saygı değer, aydınlanmış kişi' (Soothill-Hodous 1937: 290a), Skr. *samyaksambuddhena* 'her şeyi bilen, tam aydınlanmış, muhteşem evrensel bilgiye sahip, Buddha'nın evrensel bilgisi ve denizi' (Soothill-Hodous 1937: 52b, 75b, 192b) şeklindedir. Fakat bu dört sıfat Çince metinde 世尊佛 *shizūn fū* 'dünyanın onuru Buddha' şeklindeyken Uygurca metinde yine sadece *t(e)ñrim* şeklindedir. 3. Skr. *Tathāgato* terimi için Çin. 世尊 *shizūn* kullanılırken Uygurca metinde *t(e)ñrim burhan* ifadesi yer alır ve üç dilde de farklı bir ifade bulunur. Çünkü *tathāgato* 'böylece gelmiş, öylesine gelmiş, şöylesine gelmiş' (Soothill-Hodous 1937: 209b, 210b) anlamında olup Çin. 世尊 *shizūn*, Uygurca *t(e)ñri burhan* 'Tanrı Buddha, haşmetlim Buddha' anlamındadır. 4. Diğer bir örnekte ise Sanskritçe metinde belirtilmeyen Çince metinde 世尊 *shizūn* şeklinde gösterilen kelime Uygurca metinde ise tamamıyla farklılık arz eder: *atı kötrülmüş ayagka tegimlig t(e)ñrim* 'adı yüceltilmiş, saygı değer Tanrım, Buddha'.

Sanskritçe	> Çince	> Uygurca
<i>bhagavān</i> (Yakup 2010: s. 30)	世尊 <i>shizūn</i> (Yakup 2010: s. 30)	<i>t(e)ñrim</i> (Yakup 2010: A 036; 040; 042)
<i>bhagavaṃs tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena</i> (Yakup 2010: s. 32)	世尊佛 <i>shizūn fū</i> (Yakup 2010: s. 32)	<i>t(e)ñrim</i> (Yakup 2010: A 044)
<i>tathāgato</i> (Yakup 2010: s. 32)	世尊 <i>shizūn</i> (Yakup 2010: s. 32)	<i>t(e)ñrim burhan</i> (Yakup 2010: A 050)
----	世尊 <i>shizūn</i> (Zieme 1996: 0804)	<i>atı kötrülmüş ayagka tegimlig t(e)ñrim</i> (Zieme 1996: 0804)

Yine orijinal Çince metindeki佛 *fū* yani Skr. *Buddha* terimi için Uygurca Altun Yarak metninde *t(e)ñrim* kelimesi kullanılır. *t(e)ñrim siz körü y(a)rlıkap tnl(i)g tétmenıñ b(e)lgülerin* (Tokyürek 2015: 3278-3279) 佛觀衆生相 *fū guān zhòngshēngxiàng* 'Tanrım (Buddha) canlıların alametlerini görüp buyurursunuz' (Nobel 1958: 153), *yalañuzın t(e)ñrim siz y(e)me uduñuz bilgeli ukgalı* (Tokyürek 2015: 3294-3295) 唯佛能了知 *wéi fū néngle zhī* 'sadece Buddham siz/sadece siz bilebildiniz, anlayabildiniz.' (Nobel 1958: 153). Bununla birlikte orijinal metinlerde *t(e)ñrim* kelimesini karşılayan her hangi bir ifade bulunmazken kelime Uygurca metinlerde kullanılmaktadır.

Çince	Uygurca
----	<i>t(e)ñrim</i> (Zieme 1996: 1246); (Zieme 2000: 30; 48; BT 25 0488; 0887)

Dolayısıyla asıl metinlerde olmamasına rağmen Uygurca metinlerdeki *t(e)ñrim* ifadesi Buddha ve onun sıfatları için kullanılmıştır. Böylece yukarıda da açıklandığı üzere Buddha Türk düşünce yapısına göre şekillenmiş ve Türk'ün zihnindeki en üst noktaya yerleşmiştir.

t(e)ñrim sözü Buddha ve Buddha'nın sıfatları için kullanılmakla birlikte insanların isimlerinden ya da unvanlarından önce yahut sonra da gelebilmektedir. Örneğin *t(e)ñrim hatun* (Wilkens 2007: 1205) ifadesi bizim için oldukça önemlidir. Bunun için Çince metinlerin orijinalinde 某甲 *mǒu jiǎ* 'a certain man, -whose name is unknown or which it is nor desirable to mention' (Giles 1912: 8031) ifadesi geçer, bu ifade genellikle ismi tam olarak bilinmeyen ya da saygı gereği isminin söylenmesi sakıncalı olan kişiler için kullanılmakla birlikte kalıp bir ifade olarak da kullanılabilir. Uygurca metinde geçen *tölek t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 1670-71) ifadesi Çince orijinal metinde 某甲 *mǒu jiǎ* 'herhangi biri' şeklindedir. Dolayısıyla bu ifade çevirmenin buraya istediği ismi yerleştirmesi için konulmuş kalıp bir ifade olma ihtimali yüksektir. Böylece Uygur çevirmen 某甲 *mǒu jiǎ* 'herhangi biri' ifadesinin yerine eseri yazdıran ya da çevirten kişinin ismini yazmıştır. Bununla birlikte Uygurcadaki *tölek t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 1670-71), *él kelmiş t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 2425), *ütret t(e)ñrim* (Müller 2011: 76₁₂) gibi ifadeler kişinin tam ismi olabileceği gibi *t(e)ñrim* kelimesi saygı anlamında da olabilir ki bu kelimeler *Tölek Hazretleri*, *Él Kelmiş Hazretleri*, *Ütret Hazretleri* şeklinde de anlamlandırılabilir. Ayrıca *t(e)ñrim hatun*, *tölek t(e)ñrim* gibi ifadelerde geçen *t(e)ñrim* sözü Türklerin eski din yapılarıyla da ilişkili olabilir. Türklerde nasıl kağan *t(e)ñri* ile ilişkili ise aynı şekilde kağanın ilk eşi de *t(e)ñri* ile ilişkilidir. Bu yüzden *hatun* kelimesinden önce *t(e)ñri* sıfat olarak gelebilmektedir. Bu konuda bk. (Tokyürek 2016:121-122). Burada elbette bizim için önemli olan *t(e)ñrim* kelimesinin tercih edilmesidir ve yine bu kelimenin herkes için kullanılmıyor olmasıdır. Türklerde *t(e)ñri* ya da *t(e)ñrim* sözü hem kağan hem de kağanın eşi için kullanılmakla birlikte Budist ve özellikle Manihaist metinlerde din büyükleri için kullanılmıştır. Budist metinlerde ise dinî metin yazdıran ya da çevirten kişiler ve Budist inancına sahip önemli kişileri belirtmek için de kullanılmıştır. Budizm'de Budist bir kitap yazdırmak ya da çevirtmek dinin yayılması açısından çok önemlidir ve bunun karşılığında da kişi için güzel mükâfatlar söz konusudur. Bu kişiler bu sevapların karşılığı olarak yeniden doğduklarında kutsal bir kişi, Tanrı, Bodhisattva ya da Buddha olabilmeyi ummaktadırlar. Dolayısıyla *t(e)ñrim* sözü ile kişiye bir kutsallık atfedilmiş olma ihtimali yüksektir. Türk kültürü ile Budist kültürde anlamsal değerinde bir sapma olduğu açıktır. Bununla birlikte burada önemli olan yüceltme sıfatı olarak *t(e)ñri* ya da *t(e)ñrim* kelimesinin kullanılmasıdır.

Yine Çince Uygurcaya çevrilen Eski Uygur çeviri metinlerinde pek çok kavram *t(e)ñri* sözüyle karşılanmasına rağmen aslında Çince metinlerde *t(e)ñri* sözü için 天 *tiān* ve 神 *shén* ifadeleri kullanılır. 天 *tiān* 'The material heavens; according to the analysis of the *Shuo Wên*, the "one great thing", but now known to be an antropomorphic Picture of the Deity; she sky; heaven, as a power which unites with 地 *de* to produce all living things; the pater aether of the Romans; nature; the eternal principle of right. The supreme Ruler of the universe; God, as a personal, omnipotent, omniscient and omnipresent being, beyond the ken of man and ranked above 上帝 *shàngdì* in the Filian Piety Classic; Province; celestial; divine; in which sense it is applied to the Emperor, God's viceregent on earth; hence, Imperial. Natural, as opposed to 人 *rén* or 地 *de* artificial. A day; the weather (Giles 1912: 11208)' şeklinde tanımlanır. Burada gök ile bağlantılı olarak Büyük Tanrı düşüncesi bulunmaktadır. Aslında burada on hayat şeklinden altıncı hayat şekli olan Tanrı hayat şekli kastedilmektedir ve bununla

birlikte insanın karşıtı olan Tanrı yani yerdeki insanın karşıtı olan gökte yaşayan Tanrı ifade edilmektedir.

Çince	Uygurca
人天 <i>rén tiān</i> (Wilkins 2007: 2124)	<i>yalñuklu t(e)ñrili</i> (Wilkins 2007: 2124)
人天 <i>rén tiān</i> (Zieme 1996: 0297)	<i>üstün t(e)ñrilig altın yalñuklug</i> (Zieme 1996: 0297)
人天 <i>rén tiān</i> (Zieme 1996: 0311)	<i>kişiler t(e)ñriler</i> (Zieme 1996: 0311)

Yine Çince kullanılan 神 *shén* ifadesi de 'spirits; gods; used by some Protestant sects for "God". Divine; supernatural; mysterious. Spiritual, as opposed to 迹 material. The soul; them mind; the animal spirtis. Inspiration; genius' (Giles 1912: 9819) anlamını ifade eder ve bu Çin ve Uygur metinlerinde aşağıdaki gibi gösterilir. Buradaki *t(e)ñri* ifadesi 'Büyük Tanrı' düşüncesinden tamamıyla uzaktır. Tanrılar ya da belki ilahî ruhlar kastedilir ki bu 'Büyük Tanrı' düşüncesiyle ilgili değildir. Fakat Uygur metinlerinde bu ifade de *t(e)ñri* sözüyle karşılanmıştır.

Çince	Uygurca
神王 <i>shén wáng</i> (Wilkins 2007: 1733)	<i>t(e)ñri hanları</i> (Wilkins 2007: 1733)
神將 <i>shén jiāng</i> (Wilkins 2007: 1733)	<i>t(e)ñri uruñutları</i> (Wilkins 2007: 1733)

Bununla birlikte Uygurca metinlerde *t(e)ñrilig luulug*, *luu t(e)ñrileri*, *luular yekler* ifadeleri Çince metinlerde 龍神 *lóngshén* 'dragon spirits, - of hill, river, lake, etc. Sanskrit: nāga' (Giles 1912: 7479) şeklindedir. *t(e)ñrilig luulug sekiz bölök kuvrag için* 'Tanrı ve ejderha(dan oluşan) sekiz topluluk için'³ (Wilkins 2007: 0259), *luular yekler* (Zieme 1996: 0311) ifadesinde 'ejderhalar ve ruhlar' şeklindeyken birleşik bir isim olan *luu t(e)ñrileri* 'ejderha ruhları, Tanrıları' ifade edilmektedir. Fakat burada bu üç kavram için de Çin. 龍神 *lóngshén* ifadesinin kullanılması ilginçtir. Yine *luular yekler* ifadesindeki *yek* 'ruh' sözünün kullanılması oldukça ilginç olmakla birlikte aslında burada çevirinin birebir karşılığı verilmiştir yani doğru olan budur.

Çince	Uygurca
龍神 <i>lóngshén</i> (Wilkins 2007: 0259; 0446; 0698; 1309)	<i>t(e)ñrilig luulug</i> (Wilkins 2007: 0259; 0446; 0698; 1309)
龍神 <i>lóngshén</i> (Wilkins 2007: 1773)	<i>luu t(e)ñrileri</i> (Wilkins 2007: 1773)
龍神 <i>lóngshén</i> (Zieme 1996: 0433)	<i>luularka yeklerke</i> (Zieme 1996: 0433)
龍神 <i>lóngshén</i> (Zieme 1996: 0311)	<i>luular yekler</i> (Zieme 1996: 0311)

Bütün bunlarla birlikte Eski Uygur metinlerinde oldukça yaygın kullanılan *t(e)ñridem* 'ilahî' sözü Skr. *divyaṃ* ve Çin. 天 *tiān* ile karşılanır ve bu kelime genellikle

3 Ağca, buradaki *t(e)ñrilig luulug* ifadesini 'dindar ve ejderhalar' şeklinde açıklamıştır (Ağca 2016: 211). Fakat Wilkins *t(e)ñrilig* kelimesini dizisinde *die Schar der acht Abteilungen der Götter und nāgas* 龍神八部 *lóngshénbābū* (Wilkins 2007: 414-415) 'Tanrı ve nāgaların sekiz topluluğu' anlamını vermiştir, ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere Giles sözlüğünde kelimenin 'dindar' anlamı bulunmamaktadır. Böylece Çince metindeki 龍神 *lóngshén* ifadesi Uygurca metinlerde *t(e)ñrilig luulug* şeklinde olup 'Tanrı ve ejderha(dan oluşan)' anlamı verilmelidir. Dolayısıyla burada 'dindar' anlamı söz konusu değildir.

Buddha ile ilgilidir yani Buddha ile ilgili kavramlarla bağlantılıdır. Örneğin *t(e)ñridem köz* Buddha'nın sahip olduğu gözlerden ya da görüşlerden biridir ve 'Tanrısal göz' ya da 'ilâhi göz' olarak adlandırılır (Soothill-Hodous 1937: 52a). Burada zaten *ançulayu kelmişniñ t(e)ñridem közi* (Yakup 2010: 28A 074) ifadesiyle Buddha gösterilir. Yine *t(e)ñridem edremlig atlıg t(e)ñri burhan* (Wilkens 2007: 1789) 'Maruttejas Buddha'yı ifade eder. Genel olarak bakıldığında Budist metinlerdeki *t(e)ñridem* ifadesi Buddha ve onunla ilgili kavramları karşılar.

Sanskritçe	Çince	Uygurca
<i>divyaṃ cakṣuḥ</i> (Yakup 2010: s. 36)	天眼 <i>tiānyǎn</i> (Yakup 2010: s. 36)	<i>t(e)ñridem közi</i> (Yakup 2010: A 074)
	天華 <i>tiān huá</i> (Wilkens 2007: 1218-19)	<i>t(e)ñridem hua çeçeklig tüške tegip</i> (Wilkens 2007: 1218-19)
	天德佛 <i>tiān dé fú</i> (Wilkens 2007: 1789)	<i>t(e)ñridem edremlig atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1789)
	安樂 <i>ānlè</i> (Zieme 1996: 0859)	<i>t(e)ñridem meñi</i> (Zieme 1996: 0859)
	天 <i>tiān</i> (Zieme 2000: 659)	<i>t(e)ñridem</i> (Zieme 2000: 659)
	----	<i>t(e)ñridem aş</i> (Zieme 2000: 249)

Yine Budist Uygur metinlerinde *kün t(e)ñri* için Çin. 日 *rì* ve *ay t(e)ñri* için Çin. 月 *yuè* ifadesi geçer ki Çince metinlerde hiçbir surette bu kelimeler ile 天 *tiān* ya da 神 *shén* kullanılmaz. Fakat Uygur metinlerinin tamamında 'güneş' için *kün t(e)ñri* ve 'ay' için de *ay t(e)ñri* kullanılır. Budizm'e bakıldığında 日天 *rì tiān* Guanyin'in adlarından biri (Soothill-Hodous 1937: 155b), 月天 *yuè tiān* ise Mahāsthāmaprāpta Bodhisattva'nın metamorfozudur (Soothill-Hodous 1937: 156b). Ayrıca Güneş ve Ay Tanrılar Şeytan'a karşı Buddha'nın yardımcısı olarak gösterilir (Warder 2004: 272). Fakat Budist Uygur metinlerinde geçen *kün t(e)ñri* ve *ay t(e)ñri* ifadeleri Budizm ile bağlantılı değildir. Burada Tanrı adından ziyade yukarıda da belirtildiği üzere güneş ve ay ifade edilmektedir. Peki, neden güneş ve ay için *kün t(e)ñri* ve *ay t(e)ñri* ifadesi kullanılır? Bu konuda Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması bizim için önemlidir: 'Kâfirler –yüce Tanrı onları yok etsin- göğe *teñri* derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de *teñri* adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bundan "bilgin" için de *teñriken* derler.' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 501). Burada Müslüman olmayan Türklerin inançları söz konusudur. Fakat Türklerin Mani ve Budist metinleri dışındaki yazıtlara bakıldığında *ay* ve *kün, t(e)ñri* kelimesi ile kullanılmaz. Bu konuda Elegest I yazıtında *kök teñride kün ay esiz ermiş* 'Mavi gökte(ki) güneş (ve) ay, zavallı imiş.', (Aydın vd. 2013: 3. satır 41-42), Köjeelig-Hovu yazıtında *bir yétmiş yaşımga kök teñride küнге azdım* 'Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım' (Aydın vd. 2013: 5. satır 119), Demir-Sug yazıtında *kök teñride kün ay esizim e* 'Mavi gökteki güneş ve ay(dan ayrıldım), ne yazık!' (Aydın vd. 2013: 3. satır 182)

gibi örnekler verilebilir. Roux, burada geçen *ay* ve *kün* kelimeleri ile Tanrıların mı kastedildiği yoksa kozmik bölgelerin mi kastedildiği konusunda kararsızdır (Roux 2011: 127). Mani ve Budist metinlerde ise *kün* ve *ay* kelimeleri *t(e)ñri* sözüyle kullanılır. Burada bizim için önemli olan daha eski tarihli olan Mani metinleridir. Örneğin *burhanlıg kün teñrig körgeli* 'Buddhalı güneşi görmek için' (Clark 1982: 169₄₉), *yaruk kün teñriçe ... ay teñriçe* 'parlak güneş gibi... ay gibi' (Le Coq 1912: 24₂₅₋₂₈) gibi ifadeler Mani metinlerinde sıklıkla yer alır. Budizm, Zurvanizm ve Hıristiyanlıktan oluşan ve Gnostik bir din olan Mani dininde kozmik yapıyla ilgili olan hemen her şey *t(e)ñri* kelimesiyle kullanılmakla birlikte *t(e)ñri moşak* (Le Coq 1922: 362) 'kutsal öğretmen yahut hoca hazretleri' gibi ifadelerde de bir öğretmen ya da üstadada da *t(e)ñri* denmektedir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar güneş ve ayı Türk kültüründe Tanrı olarak gösterirler. Bk. → (Avcıoğlu 1995: 352-353; Rysbaeva 2009: 141-144). Eberhard ise geleneksel Türk dinini, 'güneş ve ay kültürlerinden oluşmuş Türk gök dini' olarak tanımlamaktadır (Eberhard 1942: 93). Kafesoğlu 'güneş ve ay'ı Hun devrinden beri Tanrı olarak kabul etmekle birlikte asıl büyük Tanrının Gök-Tanrı olduğunu ifade eder. Diğer milletlerin aksine 'güneş ve ay'ın ikinci planda olduğunu belirtir (Kafesoğlu 1993: 297-301). Esin ve Ögel de 'güneş ve ay'ın Türk kültüründeki önemini ayrıntılı olarak ele alır (Esin 2001: 62-76; Ögel 1997: 47-55). Fakat bizim için burada önemli olan *kün* 'güneş' ve *ay* 'ay' kelimelerinin kozmolojik ve dinî anlamından ziyade *t(e)ñri* kelimesinin *kün* ve *ay* kelimeleri ile kullanılıp kullanılmamasıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere *kün* ve *ay* kelimelerinin *t(e)ñri* ile kullanılması Mani metinleriyle ilgili olabilir.

Çince	Uygurca
日 <i>rì</i> (Yakup 2010: s. 60)	<i>kün t(e)ñri</i> (Yakup 2010: B 079)
日 <i>rì</i> (Wilkens 2007: 0198)	<i>kün t(e)ñri</i> (Wilkens 2007: 0198; 1330-31)
日 <i>rì</i> (Zieme 2000: 1058; 1064)	<i>kün t(e)ñri</i> (Zieme 2000: 1058; 1064)
月 <i>yuè</i> (Wilkens 2007: 062)	<i>ay t(e)ñri</i> (Wilkens 2007: 062)
空中月 <i>kōngzhōng yuè</i> (Zieme 1996: 1105)	<i>ay t(e)ñri tilgenin</i> (Zieme 1996: 1105)

-III-

Bütün bu açıklamaların sonucunda Budist Uygur metinlerinde *t(e)ñri* sözü, Tanrı hayat şeklini ve Budizm'deki Tanrıları ifade etmekle birlikte Buddha'nın sıfatı olan *t(e)ñri t(e)ñrisi* 'Tanrılar Tanrısı' anlamında kullanılır ve bu kullanımların tamamı Budizm ile ilgilidir.

Bununla birlikte Budist Uygur metinlerindeki Buddha ve Buddha'nın diğer sıfatları için kullanılan fakat orijinal Çince metinlerde bulunmayan *t(e)ñri*, *t(e)ñrim* ifadeleri tamamıyla Türk kültürünün bir yansımasıdır ki o da Buddha'yı Tanrı gibi en üst noktaya çıkarma çabasından kaynaklanmaktadır. Yine Uygurcada *tölek t(e)ñrim*, *ütret t(e)ñrim* gibi çeşitli isimlerden sonra *t(e)ñri* kelimesinin bulunması Türk kültürü ile bağlantılıdır. Çünkü Türklerde kağan ve kağanın eşi için *t(e)ñri* sıfatı kullanılabilir. Bununla birlikte Budist metinlerde ismi geçen kişiler muhtemelen

Budist inanca bağlı ve Budizm'e hizmet etmiş yüksek rütbeli kişilerdir. Dolayısıyla burada geçen *t(e)ηri* kelimesi Türk kültürüyle bağlantılı olabileceği gibi Mani dininin Budist metinlere bir yansıması da olabilir.

Budist Uygur metinlerinde geçen *kün t(e)ηri* ve *ay t(e)ηri* gibi ifadeler tamamıyla 'güneş' ve 'ay'ı karşılamakla birlikte orijinal Çince metinlerde *t(e)ηri* için her hangi bir kelime geçmez. Fakat Uygur metinlerinin hemen tamamında *kün* ve *ay*, *t(e)ηri* kelimesiyle kullanılır. Türklerde güneş ve ay önemli olmakla birlikte Köktürk ve Yenisey metinlerinde *kün* ve *ay* kelimelerinin *t(e)ηri* kelimesi ile kullanılmıyor olması akla Mani dini etkisini getirmektedir.

Böylece Uygurlar, Budist eserleri Çince'den Uygurcaya çevirirken bu eserleri birbir çevirmek yerine hem kendi kültürel özelliklerini ve dünya görüşlerini hem de önceki dini inançlarını da bu Budist eserlere yansıtmışlardır.

Kısaltma

B	Batı Yüzü
Çin.	Çince
KT G	Köl Tegin
Skr.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
----	Metinde yazılmamış

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2015). "Eski Türkçe kö:k Teηri ve kö:k Kalık İkilimleri Üzerine", *Türkbilgi* 2015/30: s. 201-221.
- ASMUSSEN, Jess, P. (1965). *Huastvanift*, Studies in Maicheism, Copenhagen.
- AVCIOĞLU, Doğan (1995). *Türklerin Tarihi*, I. Cilt, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan, Risbek ALİMOV ve Fikret YILDIRIM (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: Bilgesu.
- BİLGİN, Azmi (2005). "Gök Tanrısı' Terimi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, sayı 4, s.189-197.
- CLARK, Larry (1982). "The Manichean Turkic Poethi-Book", *AoF* 9, s. 145-218.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of pre-thirteenthcentury Turkish*, Oxford.
- EBERHARD, Wolfram (1942). *Çin'in Şimal Komşuları*, çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kılbalcı Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divânı Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- GILES, Herbert A. (1912). *Chinese-English Dictionary*, China and London: Published in Shanghai.
- GHARIB, Badrozzamân (1995). *Sogdian Dictionary*, Sogdian-Persian-English, Tehran: Farhang Publications.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- KAFESOĞLU, İbrahim (1993). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- LE COQ, A. Von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotsho I*, APAW 1911 Anhang, Berlin.
- LE COQ, A. Von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotsho III*, APAW 1922, Anhang, Berlin.
- NOBEL, Johannes (1958). *Suvarnaprabhāsottama-Sūtra, Das Goldglanz-Sūtra*. Ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-Tsing's Chinesische Version und Ihre tibetische Übersetzungen. I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen. Erster Band. Leiden: E. J. Brill.
- ÖGEL, Bahaeddin (1997). *Türk Mitolojisi II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilgesu.
- RYSSBAEVA, G. K. (2009). "Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma", *Karadeniz-Blacksea- Çepnoe mope*, 02/2009, s. 141-144.
- ROUX, Jean-Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu.
- SOOTHILL, William Edward ve Lewis HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı –Notlar-*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, Bd. 1-2. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil. Analytischer und rückläufiger Index. Berlin (BT IX).
- TOKYÜREK, Hacer (2016). "Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi", *Belleten 2013*, 61 – 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 119-129.
- TOKYÜREK, Hacer (2015). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Kayseri: Laçın Yayınevi.
- MULLER, F. W. K. (1911). *Uigurica II*, Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1910, 3).
- WARDER, Anthony Kennedy (2004). *Indian Buddhism*, Motilal Benarsidass Publishers Private Limited, Delhi.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kılğuluk Nom Bitig, Teil I-II. Turnhout (Belgien): (BT 25).
- YAKUP, Abdurishid (2010). *Prajñāpāramitā Literature In Old Uyghur*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, Turnhout (Belgien): (BT28).
- ZIEME, Peter (1985). *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archeologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13).
- ZIEME, Peter (1996). *Altun Yaruq sudur*, Vorworte und das erste buch edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra Suvarnaprabhasottamasutra, Turnhout Brepols, (Berliner Turfantexte; 18).
- ZIEME, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto, Mit einem Appendix von Jorinde Ebert Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan, Brepols.

İSTEM VE İSTEM ANALİZİ: GAGAUZ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA *

Valence and an Analysis of Valence: A Comparative Analysis in Turkish and Gagauz

Ferhat KARABULUT** - Tuba ARI ÖZDEMİR***

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 91-112

Öz: Dil bilgisi konularından söz dizimi ile ilgili olan istem, fiilleri kendisine bağlı olan katılanların (üyelerin) sayısına göre niteleme ve sınıflandırma olarak tanımlanabilir. İstem konusu, Türkiye Türkçesi gramerlerinde genellikle “fiil-tamlayıcı” veya “yüklem-hal eki” ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu çalışmalarda; genellikle “fiillerin durum ekli tamlayıcıları”, “fiil-tamlayıcı ilişkisi”, “birleşim değeri” gibi kavramlar kullanılmıştır. Söz dizimsel analizlerde istem konusunu sadece “durum ekleri” temelinde değerlendirmek yeterli olmaz. Çünkü “mantıksal”, “morfolojik” ve “semantik” olmak üzere üç boyutu bulunan “istem”, sadece “durum ekleriyle” değil bir bütün olarak fiilin “yönetim”i ile ilgili bir konudur.

Bu çalışmada, Gagauz Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin söz dizimsel yapıları, istem temelinde karşılaştırmalı analiz edilecektir. Her iki lehçede istem analizinin tam olarak ortaya konması için öncelikle diğer söz dizimi kuramlarından bahsedilecek ve “istem” kavramı ana hatlarıyla tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstem, söz dizim, Gagauz Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

Abstract: Valency is related to syntax in grammar and described as modification and grouping in accordance with numbers of members that their verbs connected to themselves. In Turkish grammars, the valency is often considered as a case related to the relation between verb and genitival, attachment status and named such as the status of the attached group in verbs, relationship between verb and genitival, composition value in various studies. However, assessing the valency only in terms of attachment status would be a one dimensional approach. Because the valency has three dimensions as logical, morphological and semantic and it is not only a topic related to attachment status but also related to domination of the verb.

In this work, valency in Gagauz and Turkey Turkish will be analysed comparatively. Valency term will be described in detail and syntactic theories will be mentioned prior to analysis of valency. After the valency has been completed theoretically Gagauz and Turkey Turkish will be compared and differences will be introduced.

Keywords: Valency, syntax, Gagauz Turkish, Turkey Turkish.

* Bu makale, 2012 yılında Doç. Dr. Ferhat Karabulut danışmanlığında Tuba Arı Özdemir tarafından hazırlanan “Gagauz Türkçesinde İstem” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, ferhatkarabulut@gmail.com. Gönderim Tarihi: 27.04.2016 / Kabul Tarihi: 23.05.2017

*** Okt. , Celal Bayar Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, tubarim@hotmail.com.

Giriş

Dil bilgisindeki önemli konulardan biri de söz dizimidir. Geleneksel gramerin dışında ortaya atılan dil bilgisi akımları söz dizimine ve söz dizimi içindeki üyelerin durumlarına farklı açılardan yaklaşmışlardır. Söz dizimi içinde değerlendirilebilecek olan istem konusu da cümlede fiili merkeze alarak farklı bir yaklaşım ortaya koyar.

Türk dili grameri çalışmalarında durum ekinin çoğu zaman morfolojik temelde ele alındığını görürüz. Durum ekleri her ne kadar morfolojinin konusu olsa da aslında söz diziminin de bir konusudur. Esasında söz diziminde anlamın tam olarak ortaya konabilmesi için morfemin (biçim birim) söz konusu edilmesi kadar, bu morfemlerin birbiriyle olan ilişkileri de dikkate alınmalıdır. Gramer çalışmalarında durum eklerinin işlevi konusu, isimin yüklem (fiil) ile olan bağlantısı temelinde ele alınmıştır. Oysa bağımlı morfem (ek) de olsa; “durum ekleri”, biçim-söz dizimsel (morfo-sentaktik) bir özellik taşıdığı için her zaman çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınmalıdır. Durum eklerinin biçim-sözdizimsel olarak incelenmesi hem yabancı dil öğreniminde hem de Çağdaş Türk Lehçeleri arasında yapılacak aktarmalarda büyük kolaylık sağlar. Nitekim Mehmet Kara bu konuda şunları söyler: “İsimler; isimlere, edatlara ve fiillere değişik durum eklerini alarak bağlanır. Bunlar, istem (valenz) konusu içerisinde ele alınır. Ancak lehçelerin istem durumlarıyla ilgili çalışmalar, yok denecek kadar azdır. Fakat bu konu oldukça önemlidir. Sağlıklı aktarma yapabilmek için isimlerin hangi durum eklerini alarak isim, edat ve fiillere bağlandığının çok iyi bilinmesi gerekir. Aksi durumda aktarmalarda istem hataları yapılabilir.” (Kara 2009: 1074).

Bu çalışmada, temelde iki hedef belirlenmiştir: Birincisi, istem ve istem kuramının ortaya konması; ikincisi, istem kuramı temelli analiz çalışması. Her ne kadar Türkçede “istem kuramı” ile ilgili çalışmalar yapılmış olsa da dil araştırmacılarının bu konuya daha fazla eğilmesi gereklidir. Bu nedenle, ilk olarak “istem” kuramı hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci olarak, Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında karşılaştırmalı bir istem analizi yapılacaktır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde Türk dilinde söz dizimi analizleri üzerinde genel bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci bölümde “Bağlantılı Dilbilgisi” ve “İstem” konusu ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise birinci ve ikinci bölümden hareketle Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında karşılaştırmalı bir istem analizi yapılacaktır.

İstem, aslında sadece fiillerle (yüklem) ilgili bir durum değildir. Fiillerden başka isimlerin, sıfatların ve edatların da söz diziminde yer alan diğer üyeleri (öğeleri) yönetme¹ özellikleri vardır. Fakat bunlar başka bir çalışma konusu olduğundan, bu çalışmada sadece fiillerin (yüklem) istem durumundan bahsedilecektir.

İstem konusu, Türkiye Türkçesi gramerlerinde genellikle fiil-tamlayıcı ilişkisi olarak değerlendirilmiş; yapılan çalışmalara da fiillerin durum ekli tamlayıcıları,

1 “Yönetme” ya da “yönetim” esasında özel bir kavramdır. N. Chomsky'nin “Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı” temelinde ortaya attığı “Yönetim Bağlama Kuramı”nın en önemli kavramıdır. Chomsky'e göre söz diziminde üyeler; yönetme ve yönetilme ilişkisi ile birbirine bağlanırlar. Söz diziminde her üyenin yüklediği bir rol vardır. Rol ve durum yükleme bağlamında esas yönetici söz diziminde fiildir (yüklem). Bununla birlikte söz diziminde yönetici (rol veya durum yükleyen) sadece fiil (yüklem) değil, aslında fiilin (yüklem) çekimidir. Chomsky, rol ve durum yükleyici olarak fiilin dışında, edatları ve öbek başlarını da sayar. Burada, Tesniere'in kuramsal altyapısı esas alındığı için, “yönetim” kavramı değil, “istem” (valenz) kavramını kullanılmıştır. Chomsky'nin “yönetim bağlama” kavramları hakkında ayrıntı için bak. (Haegeman 1994).

fiil-tamlayıcı ilişkisi, birleşim değeri, istem gibi isimler kullanılmıştır.”İstem” terimi kullanılarak ya da kullanılmayarak “fiilin yönetimi” bağlamında Türkiye’de şu çalışmalar yapılmıştır:

Türkiye’de gramer çalışmalarında “İstem” kavramından ilk bahsedenlerden biri Tahsin Banguoğlu’dur. Banguoğlu, “nesnenin yükleme göre hallenmesine *istem* adının verildiğini söyler (Banguoğlu 2007: 528).

“İstem” kavramı kullanılsa da “fiil-tamlayıcı ilişkisi” üzerinde Türkiye’de ilk yapılan çalışma, Tahir Kahraman’ın “Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları” (1996) adlı eseridir. Kahraman eserinde ilk olarak fiillerin yapı özelliklerine göre kümelenmiş listesini vermiştir. Tespit ettiği fiillerden durum eki almış fiillerin örnek fişlerini alfabetik sırayla verdikten sonra durum ekli tamlayıcı olan fiillerin bu tamlayıcılarla ilişki derecelerini tablolar şeklinde göstermiştir.

Kahraman’ın çalışmasından sonra, Gülsel Sev’in “Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı” (2001) adlı eseri dikkat çeker. Sev, eserinde *et*-fiiliyle yapılan birleşik fiilleri ve tamlayıcılarını örnek cümlelerle birlikte alfabetik olarak listeledikten sonra, fiillerin genel ve tamlayıcılara göre dizinlerini verir.²

İstem konusunda Türkiye’de yapılan son çalışma Nuh Doğan’a aittir. Doğan, “Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri” (2011) adlı doktora tezinde yukarıda sayılan çalışmalardan çok farklı bir yöntem izlemiştir. Doğan çalışmasının birinci bölümü olan “temel konu ve kavramlar” adlı bölümde ilk olarak Türkiye Türkçesi’nde istem kavramına bakışı değerlendirmiştir. Daha sonra durum dil bilgisi, modern istem dil bilgisinin temel kavram ve ilkeleri, istem türleri ve düzeyleri, çok anlamlılık kavramlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. İkinci bölümde ise Türkiye Türkçesinde isteme göre anlam değişikliği gösteren fiilleri ve istem çerçevelerini örnek cümlelerle birlikte göstermiştir. “İsteme göre Türkçe fiil sınıfları” adını verdiği üçüncü

2 Bu çalışmalara ek olarak şu çalışmaları da zikretmekte fayda vardır: Arzu Özdemir “Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları” (2004); Aysun Demirez Güneri, “Yeni Uygur Türkçesinde Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları” (2007); Yasemin Kaya, “Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı” (2007); Seçkin Uysal, “Nehci’l-Feradis’te Kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı” (2010); Nesrin Arı, “Harezm Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları” (2010) adlı çalışmalarında “Durum Ekli Tamlayıcılar” terimini kullanırken; Vildan Emre, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Fiillerin Birleşim Değerleri”, (2008) adlı çalışmasında “Birleşim Değeri” terimini kullanmıştır. Derya Acar, “Die Syntaktische Valenz Deutscher und Türkischer Verben und Ihr Einfluss Auf Das Deutschlernen Türkischer Studierender” (2005); Dursun Ahmet Atacık “Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)” (2008); Hilal Uzunboy “Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)” (2008); ve Feyzi Çimen “Özbek Türkçesinde İstem (Valenz) (2009); Oktay Selim Karaca “Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri” (2011); Cüneyt Çetinkaya “Kazak Türkçesinde Fiilin İstemi: Valenz” (2012); Hanife Çiçekli “Azerbaycan Türkçesinde Fiilin İstemi” (2013) adlı çalışmalarında “istem” terimini kullanmıştır.

Kitap ve tez çalışmalarının yanı sıra istem konusundaki bildiri ve makaleler de yayınlanmıştır. Bu konuda yayınlanan makale ve bildiriler ise şunlardır: Esin İleri, “Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri” (1996); Leyla Karahan, “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine” (1997); Abdurrahman Özkan “Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi” (1999) ve “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler” (2011); Mustafa Uğurlu “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi” (2001); Melek Erdem “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin ‘İstem’e göre Anlam Değişimleri” (2006) ve “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri” (2007); Ertuğrul Yaman, “Özbek Türkçesinde Tamlayıcı Fiil İlişkisi ve Bazı Durum Eklerinin Farklı Kullanımları” (2007); Feyzi Ersoy “Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri” (2007); Muhsine Börekçi “Türkçede Durum Eklerinin İşlevsel Olarak Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme” (2007); Arzu S. Ertane Baydar “Kırım Tatar Türkçesi Edebi Dilinde Fiil-Tamlayıcı İlişkisine Dair” (2009); Aysun Demirez Güneri “Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkileri” (2009); Talat Dinar “Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig’deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi” (2010); Vügar Sultanzade “The Syntactic Valency of Some Verbs in The Book of Dede Korkut: Diachronic Differences” (2012).

bölümde ise fiillerin mantıksal istem yapılarına göre, söz dizimsel istem yapılarına göre ve semantik istem yapılarına göre listelerini vermiştir. Doğan'ın yapmış olduğu çalışma Türkiye'de bu alanda yapılmış ilk ve en kapsamlı çalışma sayılabilir.

İstem bağlamında yapılan çalışmaların genellikle tek bir dili analiz ettiği görülmektedir. Bu çalışma, Türk lehçelerini karşılaştırmalı analiz etmesi bakımından farklılık gösterecektir. Karşılaştırmalı çalışmalar, aynı dilin lehçeleri arasındaki benzer ve farklı tarafları ele alması bakımından önemlidir. Böylece lehçelerin dilbilgisel karakterleri ortaya konurken, aynı zamanda bireylerin ve toplumların farklı mantık sistemleri de ortaya konmuş olmaktadır.

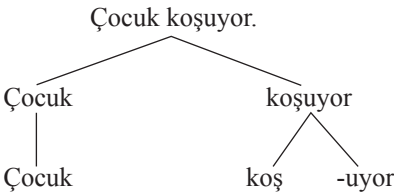
1. Söz Dizim Analizi: Genel Bir Bakış

“İstem” kavramını ele almadan ve fiillerin istem durumlarını incelemeyen önce konunun iyice aydınlatılabilmesi için diğer söz dizimi kuramlarına da değinmek gerekir.

Çağdaş söz dizimi yaklaşımlarında ilk olarak *Dolaysız Kurucular Dil Bilgisi (Immediate Constituent Grammar)* dikkat çeker. Amerikalı dilbilimciler Fries, Harris ve Gleason, cümle yapısının incelenmesinde, sözcüklerin biçimsel yapısının incelenmesine benzer bir yol izlediler. Cümleyi oluşturan parçaların diziminde belirli bir üstünlük sırası saptayarak bileşenleri dizim ağacı denilen şemalarla açıklayan bir dil bilgisi anlayışı geliştirdiler (Toklu 2003: 74). Bu dizim ağacında, cümle ilk olarak ad öbeği ve eylem öbeği olarak ikili parçalara ayrılır. Daha sonra bu öbekler de kendi aralarında çeşitli dallara ayrılır. Bu ayırım en küçük birime ininceye kadar devam eder. Böylece her alt birim bir üst yapının *dolaysız kurucusu* kabul edilir.

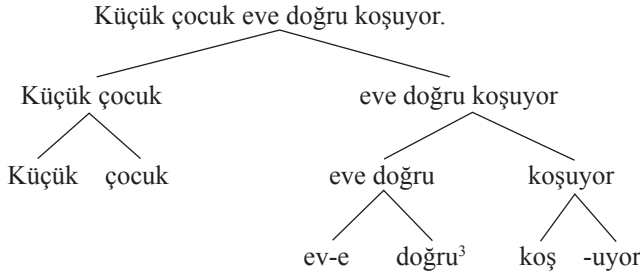
Dolaysız kurucuları bir de şemalar üzerinde anlatalım:

(1) Çocuk koşuyor.

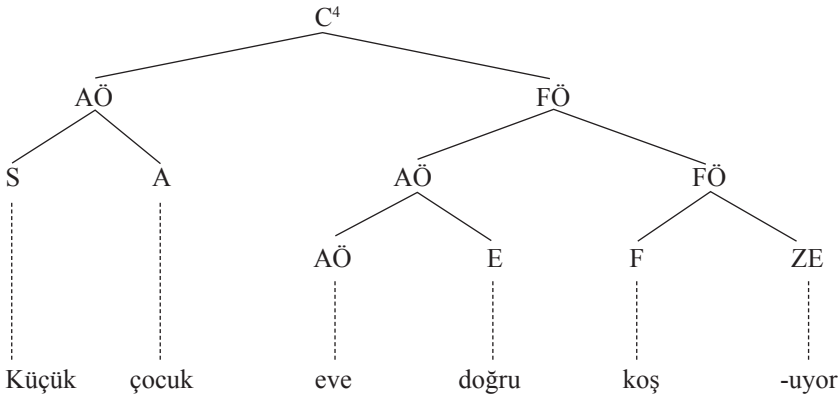

Yukarıdaki cümle iki kurucudan oluşmuştur: “çocuk” ve “koşuyor”. Bunlar cümlelerin dolaysız kurucularıdır. Bir de bu cümleyi aşağıdaki gibi genişleterek kuralım:

(2) Küçük çocuk eve doğru koşuyor.

(2)'deki dolaysız kurucuların dizim ağacını şu şekilde formülleştirilebilir:

Yukarıdaki şemadan hareketle; *ad öbeği* ve *fiil öbeğinin* cümlelerin dolaysız kurucuları olduğunu; alt birimlerde ise *küçük* ve *çocuk* sözcüklerinin ad öbeğinin dolaysız kurucuları olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde *eve doğru koşuyor* fiil öbeğinin; *ev* ve *-e yönelme durumu* ad öbeğinin, *eve* ve *doğru* edatı bir üstteki ad öbeğinin kurucularıdır. *Koşuyor* fiil öbeğinin dolaysız kurucuları da *koş-* ve *-uyor* zaman ekidir.

Dolaysız kurucular dil bilgisinden sonra N. Chomsky tarafından geliştirilen *Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisi (Generative-Transformational Grammar)*⁵ dikkat çeker. Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisine göre bir doğal dildeki sonlu sayıda kuralla dil bilgisine uygun sonsuz sayıda cümle üretebilir. Chomsky başta olmak üzere, söz dizimi üzerine çalışanların çoğu, bir cümlelerin öğeleri arasındaki gizli bağları ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Chomsky ve onun izinden gidenler ağaçlar (diyagram)⁶ çizerek cümle

3 İstem konusunun sadece fiillerle ilgili bir durum olmadığını; fiillerden başka isimlerin, sıfatların ve edatların da yönetme özellikleri olduğunu söylemiştik. Nitekim örnek cümlede sola doğru olan ok işareti edatın istem durumunu göstermektedir.

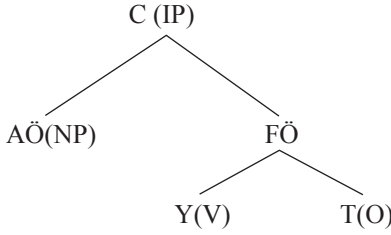
4 C: Cümle, AÖ: Ad öbeği, FÖ: Fiil öbeği, N: Nesne, T: Tümleç, F: Fiil, S: Sıfat, ZE: Zaman eki.

5 Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisi yerine Üretici-Dönüşümsel Dil bilgisi, Dönüşümsel Dil bilgisi, Dönüşümlü Üretimsel Dil bilgisi, Üretici ya da Üretimsel Dil bilgisi terimleri de kullanılmaktadır.

6 Chomsky de Dolaysız Kurucular Dil bilgisindekine benzer dizim ağaçlarını kullandı, ancak bunlardan Dolaysız Kurucular Dil bilgisinin yaptığı gibi, bir bütüncede hazır olarak bulunan tümceleri betimlemek için değil, o zamana kadar henüz üretilmemiş tümcelerin üretim sürecini açıklığa kavuşturmak için yararlandı (Toklu 2003: 78).

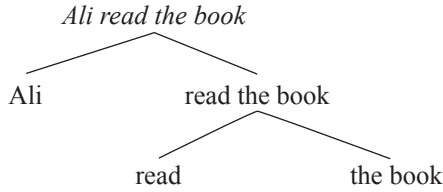
içindeki bu hiyerarşik bağlantıları (sıralı düzeni) göstermişlerdir. Chomsky'ye göre, bu örtük bağlantılar, ilk aşamada, yani dile getirmek istediğimiz düşüncenin oluşması aşamasında, hemen her dilde aynıdır. Düşünce aşamasındaki bu alt düzleme, Chomsky derin yapı adını verir. Ancak, düşünceyi dışa vurma aşamasında, diller arasında farklar belirir. Bu aşamada her dil kendi diziliş kurallarını dayatır. Chomsky, bu dışa vurma aşamasına yüzeysel yapı der (Erkman-Akerson 2008: 108). Chomsky'ye göre, derin yapıyla yüzeysel yapının birbirinden ayrı olması Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisinin temel düşüncesidir (Vardar 2007: 209).

Chomsky'e göre, dünya dillerinin temel öbek yapı görünüşü şu şekildedir:

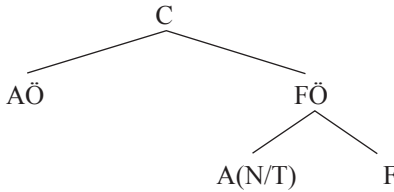

Temel öbek yapı görünüşü İngilizce bir cümle üzerinde gösterelim:

(3) Ali read the book.

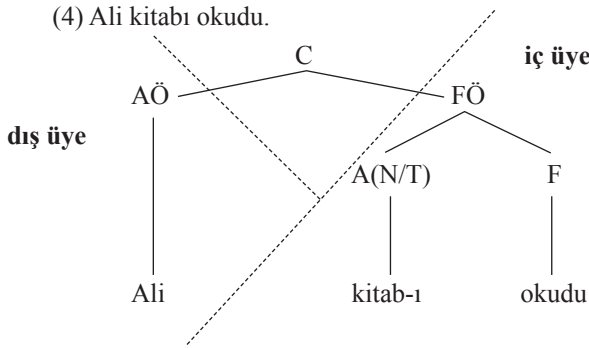

Dünya dillerinin temel öbek yapı görünüşü yukarıdaki gibiyken, Türk Dilinin bugünkü söz dizimi ve öbek yapı görünüşü şu şekildedir (Karabulut 2011: 101-102):

Chomsky'nin temel öbek yapı şemasını aşağıdaki cümlede açıklayalım:

Yukarıda görüldüğü gibi cümle bir ad öbeği ve eylem öbeğinin toplamından oluşur. Ad öbeği (özne), cümleden ayrılan ilk dal olduğu için fiil öbeğinden bağımsız bir yapıya sahip olur. Yani fiilin doğrudan yönetimi altına girmez. Fiilden dallanan üyeler ise doğrudan fiilin yönetimi altına girmiş olurlar ve bütün emirleri fiilden veya fiil öbeğinden alırlar. Bu yüzden fiilin yönetimi altında olmayan üyeye *dış üye*; fiilin yönetimi altındaki üyelere de *iç üye* adı verilir (Karabulut 2011: 103). Fiil, dış üyeyi (özneyi) yönetemediği için ona durum yükleyemez. İç üyelere fiilin kendisi durum yükleyebilirken, dış üyeye çekimin bizzat kendisi yalın durum yükler (Karabulut 2011: 104). (4)'te görüldüğü gibi AÖ (özne) fiile yalın durumda, FÖ içinde bulunan ad (tümleç) ise fiile belirtme durumu ile bağlanmıştır.

Yukarıdaki şema yapısal olarak (4)'teki örnek cümle üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

C	→	AÖ+FÖ	A	→	Ali, kitabı
AÖ	→	A	F	→	okudu
FÖ	→	A + F			
C	→	AÖ+FÖ			

Chomsky'nin kuramına göre bir çekirdek cümle formülüdür. Bu formüle dayanarak çok sayıda yeni cümle kurmak mümkündür. Fakat bu cümleler dilbilgisel açıdan doğru olsa bile anlamsız olabilirler. Örneğin, yukarıdaki formüle göre; *Ayşe resim yapıyor; polis hırsız yakaladı...* gibi çok sayıda anlamlı cümle üretilebilirken; *Ayşe resim uyuyor, araba tavşanı seviyor...* gibi anlamsız cümleler de üretilebilir. Chomsky, oluşan çekirdek cümle formülleriyle oluşturulabilecek cümlelerin dilbilgisel açıdan doğru ancak anlamsız olabileceği eleştirileri üzerine, derin yapıda bulunan söz dizimsel unsurlar için insan, canlı, sayılabilir, soyut gibi +/- yönleri olan bazı anlamsal nitelikler önererek kuramına anlam bilimsel bir boyut kazandırır (Doğan 2011: 22).

Çağdaş söz dizimi yaklaşımlarından diğeri Ch.J. Fillmore ve S.C.Dik'in temsilcisi olduğu *Durum Dil bilgisi(Case Grammar)*dir. Cümleyi bir eylem ve bu eyleme belli durum ilişkileriyle bağlı ad dizimleri olarak ele alan, bunlar arasındaki anlam bağlantısını derin yapıda incelemeyi ön gören *Durum Dil Bilgisi Kuramı*; C.J. Fillmore'un Üretici Dil Bilgisine verilen isimdir (Vardar 2007: 85). Buradaki derin yapı, bir eylemin

belirttiği bir durum içerisindeki anlamsal rolleri ve bu rolleri üstlenenleri belirler (Toklu 2003: 85). Chomsky'nin ortaya attığı görüşün yeni varyantı olarak görülen ve temellerinin 1868'de ortaya atılmış olduğu Durum Dil Bilgisi yaklaşımının temelini fiille ad öbeklerinin durum görevleri arasındaki semantik ilişkilerin belirlenmesi oluşturmaktadır (Erdem 2006: 39). Bu dil bilgisinde eylem cümlelerin temel kurucusu durumundadır. Bu nedenle de cümle, bir eylem ve bu eyleme durum ilişkileriyle bağlı ad dizileri olarak görülür (Toklu 2003: 85).

Fillmore'nin Durum Dil Bilgisi kuramında bir de rol kavramından bahsedilir. Uzun'a göre rol ve rolün yüklenmesi, üyelerin anlam bilimsel olarak fiiller tarafından seçilmesi, bunların, üyelerin herhangi bir rolü üstlenmesinin iç merkezli bir belirleme değil, bu üyenin dışındaki bir öge yani fiil tarafından yapılan dış merkezli bir belirleme olduğu anlamına gelir. Yani rol yükleme, üyelerin kendi kendilerine yaptıkları bir işlem değildir; bu roller onlara eylemler tarafından yüklenmektedir. Bu anlamda eylemler "rol yükleyici", ad öbekleri ise "rol yüklenici"dir (Uzun 2000: 103).

Kıscası Durum Dil bilgisi, fiil temelinde cümlelerin mantıksal biçimini betimleyen semantik istem olarak tanımlanabilir (Doğan 2011: 36).

2. Bağlantılı Dil bilgisi ve İstem

Bir önceki bölümde açıklamaya çalıştığımız Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisi ve Durum Dil bilgisinden sonra ortaya atılan diğer bir dil bilgisi kuramı, *Bağlantılı Dil Bilgisi (Dependency Grammar)* Kuramıdır. Bağlantılı Dil Bilgisi ve istem konusu, L. Tesniere'in ölümünden sonra yayınlanan *Elements de Syntaxe Structurale (Yapısal Söz dizim İlkeleri)* (1959) adlı eserinde ele alınır.

Bu yapıtta tasarlanan dilbilim kuramı temelde düşünce düzlemi ile dil düzlemi arasındaki karşıtlığa dayanır. Soyut, evrensel ulamların yer aldığı düşünce düzlemi, ruhsal, mantıksal bir düzlemdir ve dilin içerik boyutunu oluşturur. Bu boyutu inceleyen bilim dalı da anlam bilimidir. Karşıtlığın öbür ögesi olan dil düzlemiyse L. Tesniere'in kuramının asıl inceleme alanını oluşturan biçim boyutudur. L. Tesniere bu düzlemi de kendi arasında iç biçim ve dış biçim olarak ikiye ayırır. Dış biçim doğrudan doğruya biçim bilimin inceleme konusudur; iç biçimse söz dizimin inceleme alanına girer. Böylece biçim bilim, söz dizim ve anlam bilim bileşenlerinden oluşan bir dil bilim kuramı ortaya çıkar (Rifat 1983: 233).

Cümlelerin çözümlenmesinde, çekimli eylemden yola çıkarak eylemlerden kurulu soyut cümle yapılarını belirlemeyi amaçlayan dilbilim akımına Bağlantılı Dil Bilgisi⁷ adı verilir. L. Tesniere'in ortaya attığı bağlantılı dil bilgisi görüşü, Üretken-Dönüşümlü Dil Bilgisinde ele alınan parça-bütün ilişkisine değil, cümlelerin öğeleri arasındaki soyut bağımlılığa ağırlık verir (Vardar 2007: 30). Tesniere'in kuramında iki önemli kavram vardır: *bağımlılık ve istem* (Doğan 2011: 24).

Asıl konumuz olan isteme geçmeden önce *bağımlılık* kavramını kısaca açıklayalım:

Tesniere'e göre cümle, kurucu öğeleri sözcükler olan bir bütündür. Bir cümlede yer alan her sözcüğün sözlükteki yalnızlığı kendiliğinden sona erer. İşte sözcükleri

⁷ Bağlantılı Dil bilgisi yerine Bağımsal Dil bilgisi terimi de kullanılmaktadır.

birbirine bağlayarak bu yalnızlığa son veren *bağımlılıktır*. Çünkü cümle kurmak sözcükler arası bağımlılıklar bütününe gerçekleştirerek cansız bir sözcük yığına can vermektir. Örneğin “Çocuk gülüyor.” cümlesi sadece “çocuk” ve “gülüyor” gibi iki öğeden oluşmaz. Bunları birbirine bağlayan üçüncü bir öğe vardır. İşte bu öğe bağımlılıktır. Üçüncü öğe olmadan cümle de var olamaz. Bu bağımlılığı hiç bir öğe belirtmez ama bu zihinsel olarak algılanır (Tesniere 1999: 135). Kısacası, sözcükleri birleştirerek cümle haline getiren şey bağımlılıktır.

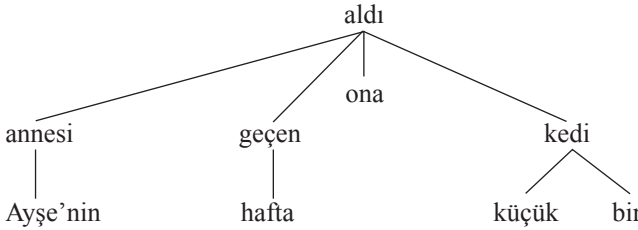
Bağımlılığa yapısal olarak baktığımızda her bağımlılık ilkece üst bir öğeyi alt bir öğeye bağlar. Böylece üst öğe yöneten, her alt öğe de bağımlı adını alır (Tesniere 1999: 135). “Çocuk gülüyor.” cümlesinde “gülüyor” yöneten onun altında yer alan “çocuk” öğesi bağımlı adını alır.

Oluşum ağacı bağımlılıkların aşamalanmasını açıkça gösterir. Oluşum ağacı, çizgisel düzende yer alan bir cümleyi görsel olarak betimler.⁸ Bu durumu aşağıdaki örnek cümle üzerinde gösterelim:

(5) Ayşe'nin annesi ona geçen hafta küçük bir kedi aldı.

Çizgisel düzen: Ayşe'nin annesi ona geçen hafta küçük bir kedi aldı.

Yapısal düzen veya oluşum ağacı:

L.Tersniere'e göre, her cümle bir tiyatro oyununa benzer. Cümledeki eylem olay örgüsünü gösterir. Fiil, cümlelerin bütün öğelerini kendisine bağımlı kılan ve bunlarla birlikte cümleyi oluşturan yönetici öğedir. Yönetilen bağımlı öğelerse *eyleyen* (katılan, actant) ve *tümleyen* olarak ikiye ayrılır. (Vardar 2007: 30). Yani bir eylemsel düğüm; fiil, eyleyenler ve tümleyenler olmak üzere üç öğeden oluşur. Fiil, bir oluşu dile getirir ve eylemsel düğümün merkezidir. Bu yüzden durumu gayet açıktır.

Yukarıda adı geçen “*eyleyen*” ve “*tümleyen*” terimlerini açıklayalım:

*Eyleyen*⁹, eylemin belirttiği oluşa etken ya da edilgen biçimde katılan varlık ya da nesnelere her biridir. Eyleyenler ad nitelikli sözcüklerdir ve tümü de fiile bağlıdır (Vardar 2007: 98). Türkçe açısından durum eklerini alabilen bütün isimler eyleyen (katılan, actant) olarak düşünülebilir (Erdem 2006: 41).

Fiillerin hepsi aynı sayıda eyleyen içermez. Bu yüzden fiilleri eyleyensiz, bir eyleyenli, iki eyleyenli ve üç eyleyenli olarak sınıflandırabiliriz. Eyleyensiz fiiller, hiç

⁸ Bir tümcenin oluşum ağacını gerçekleştirmek, çizgisel düzeni yapısal düzene dönüştürmektir (Tesniere 1999: 139).

⁹ Eyleyen=katılan(actant)=tamlayıcı

kimse ve hiçbir şey katılmaksızın kendiliğinden gelişen oluşu anlatırlar. Bir eyleyenli fiiller, bir tek kişi ya da bir tek nesnenin katıldığı oluşu anlatırlar. İki eyleyenli fiiller iki kişi ya da iki nesnenin katıldığı bir oluşu anlatırlar. Üç eyleyenli fiiller ise, üç kişinin ya da üç nesnenin katıldığı oluşu anlatır. Üç eyleyenli fiillerde birinci ve üçüncü eyleyen ilkece kişi, ikinci eyleyense nesnedir (Tesniere 1999: 149-154).

(6) Ali kitabı Ayşe'ye verdi.

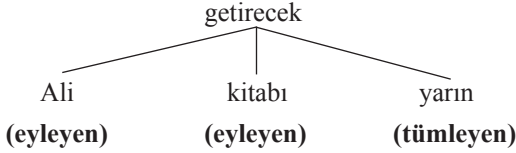
Yukarıdaki cümlede Ali, kitabı, Ayşe'ye öğeleri birer eyleyendir. Yani ver- fiilinin üç eyleyeni vardır. Görüldüğü gibi bunlardan birincisi ve üçüncüsü (Ali, Ayşe) kişi, ikincisi (kitap) ise nesnedir.

Ayrıca çeşitli eyleyenler bağımlı oldukları file göre aynı işlevi görmezler. Bu yüzden eyleyenler de üçe ayrılabilir. Tesniere eyleyen türlerini birinci eyleyen, ikinci eyleyen ve üçüncü eyleyen olarak adlandırır. Anlamsal olarak birinci eyleyen, eylemi yapandır. Bu yüzden birinci eyleyen fiilin öznesidir. İkinci eyleyen ise eylemin yöneldiği eyleyendir. İkinci eyleyen de cümlenin nesnesidir. Üçüncü eyleyen ise eylemden etkilenen, kâr ya da zarar sağlayan eyleyendir. Üçüncü eyleyen de cümlenin dolaylı tümlecidir (Tesniere 1965: 108).

*Tümleyen*¹⁰, eylemin belirttiği oluşla ilgili zaman, yer koşul, neden vb. anlatan zarf ya da zarf nitelikli birim ya da birimler bütünüdür. Tümleyenlerin sayısı belirsizdir, kullanımları da zorunlu değildir (Vardar, 2007: 200). Tümleyenler bu yüzden isteğe bağlı öge adını da alır. Ayrıca aynı cinsten iki tümleyen birbirini dışlamadıkları ölçüde, birlikte bulunabilir (Tesniere 1999: 155).

Eyleyen ve tümleyenleri bir cümle üzerinde şöyle gösterebiliriz.

(7) Ali kitabı yarın getirecek.

(7)'deki getir- fiili iki eyleyen ve bir tümleyene sahiptir.¹¹

Yukarıda verilen bilgilerle bağlantılı olarak *istem* terimi şu şekilde açıklanabilir:

Bağlantılı Dil Bilgisinde, fiilleri bunlara bağlantılı katılanların sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü, istem olarak nitelendirilmektedir (Vardar 2007: 46). Almanca'da *VALENZ*, İngilizce *VALENCY* ve Fransızca'da *VALENCE* Türkçe'de "birleşim değeri" veya "fiillerin rejimi" olarak da ifade edilebilecek olan *İSTEM*; katılanlar (eyleyen, actant) da denilen; zorunlu veya isteğe bağlı sentagmatik tümleçlerin, belirli bir sayıda olmak üzere belirli isimlerin, fiillerin tabii kapasitesi olarak ortaya çıkmasıdır (Erdem 2006: 41).

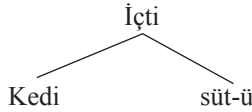
10 Tümleyen= şartlar(circonstants)= zarflar= isteğe bağlı öge

11 Burada eyleyenleri ve tümleyenlerin konumu da önemlidir. (7)'de görüldüğü gibi Türk Dilinde tümleyen, eyleyenlerden sonra, fiilden önce gelir.

Erkman- Akerson istemi şu şekilde tanımlar: Bir fiilin, tam bir cümle kurmak için gerektirdiği zorunlu öge sayısı, o fiilin değerliliğidir. Örneğin, uyumak fiili, sadece özneye ihtiyaç duyduğu için tek değerli, korkmak fiili özne ve –Den tümlecine ihtiyaç duyduğu için iki değerlidir (Erkman- Akerson 2008: 165).

Tesniere, istem (valenz) terimini kimya alanından dilbilim alanına aktarmıştır. Atomların istemi, kimyasal bileşiğin oluşumunda bir atomun diğer atomlarla birleşme kapasitesini veya belirli sayıda elektronu tutma kabiliyetini ifade eder (Doğan 2011: 26). Kimyadaki bu formül dile de taşınabilir:

(8) Kedi sütü içti.

(8)'deki iç- fiilinin birleşim değeri 2'dir. İç- fiili cümlelerin merkezindedir ve "kedi" ve "sütü" olmak üzere iki zorunlu ögesi vardır. "Kedi" ve "süt-ü" kelimeleri fiile bağlıdır ve koparılamazlar.

2.1. İstem Türleri

Tesniere, İstem Dil Bilgisinin kurucusu kabul edilebilir. Ancak İstem Dil Bilgisi Tesniere'den sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Tesniere istemi fiillerin yönetebildiği eyleyenlerin sayısı ile sınırlandırırken, modern İstem Dil bilgisi fiil istem boşluklarının sadece sayısını değil aynı zamanda türü ya da sınıfını da belirler (Doğan 2011: 27).

İstem üzerine çalışma yapan araştırmacılar istemi çeşitli sınıflara ayırmışlardır. Örneğin, Herbst (1999), istemi iki düzeyde ele alır. Herbst'e göre bu iki düzey sentaktik ve semantik istem düzeyidir. Bethke ise, istemi üç düzeyde ele alır. Bunlar mantıksal (logical), semantik ve sentaktik istem düzeyleridir (Bethke 2003: 2). Sultanov'a göre, fiil çevresindeki (çerçevesindeki) öğelerin sayısı, biçimi ve manasına uygun olarak, sentaktik, morfolojik ve semantik değere sahiptir (Sultanov 2001: 179). Bu tanım da istemin üç farklı boyutuna işaret eder. Derya Acar (2005), "Die Syntaktische Valenz Deutscher und Türkischer Verben und Ihr Einfluss Auf Das Deutschlernen Türkischer Studierender" (Almanca ve Türkçe fiillerde söz dizimsel istem ve Almanca öğrenimine yansımaları) adlı çalışmasında istemi söz dizimsel, semantik ve pragmatik istem olmak üzere üçe ayırır (Acar 2005: 30). Nuh Doğan (2011) da çalışmasında Helbig ve Schenkel'in önerdiği mantıksal, söz dizimsel ve semantik istem türlerini temel alır.

Karşılaştırmalı-uygulamalı istem analizine geçmeden önce, istem türlerinin ana hatlarıyla ortaya konması faydalı olacaktır. Şimdi istem türlerini sırasıyla açıklayalım.

2.1.1. Mantıksal İstem

Bağlantılı Dil Bilgisinde cümleyi fiilin yönettiğini ve fiile çeşitli şekillerde bağlı olan eyleyenlerin (katılan) olduğu görülür. İşte fiillere bağlı olan eyleyenlerin veya başka bir ifadeyle katılanların sayı değeri fiilin mantıksal istemidir. Mantıksal istem, bir fiili doyuran ya da fiilin doygunluğa ulaşabilmesi için gerekli zihinsel bileşenlerdir (Doğan 2011: 51).

Her fiil farklı sayıda eyleyene (katılana) ihtiyaç duyar. Bu yüzden Tesniere (1965) da fiilleri eyleyensiz, bir, iki ve üç eyleyenli fiiller olarak sınıflandırmıştır. Örneğin öl-fiili tek bir eyleyene ihtiyaç duyarken, ver- fiili üç eyleyene ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden öl- fiilinin mantıksal istemi 1; ver- fiilinin mantıksal istemi ise 3'tür.

Fiilin açtığı istem boşlukları doğal olarak ana dil konuşurları tarafından zihinde hissedilir. Yani bir dili ana dil olarak konuşanlar dilbilgisel açıdan doğru cümle kurmak için fiilin açtığı istem boşluklarını zihinlerinde doğal olarak doldururlar.

2.1.2. Söz Dizimsel İstem

Bir fiilin istemini belirlerken ilk önce cümlenin yüzey yapısından hareket edildiği için fiilin söz dizimsel istem düzeyiyle karşı karşıya kalınır (Doğan 2011: 49). Söz dizimsel istem, mantıksal yapıdaki istem boşluklarının ve bu boşlukları dolduran semantik katılanların yüzey yapıdaki şekilsel gerçekleştirmeleridir (Doğan 2011: 37). Başka bir ifadeyle söz dizimsel istem mantıksal istemin morfolojik olarak betimlenmesidir.

Fiil, istem boşluğunu dolduracak olan eyleyenlerin morfolojisini de belirler. Her fiil aynı sayıda eyleyeni kabul etmediği gibi, her durum ekini almış eyleyeni de kabul etmez. Fiil, söz dizimsel düzeyde belli sayıda tamlayıcıyı belli durum ekleriyle yönetebilir (Doğan 2011: 59). *Morfolojik istem* denilen bu durum, fiilin talep ettiği isim durum ekleridir.

Çalışmada söz dizimsel istem düzeyinde morfolojik istem değerlendirilmiş ve fiilin ihtiyaç duyduğu durum ekleri (yalın, bulunma, ayrılma, vasıta, yükleme) belirlenmiştir.

Burada mantıksal istem ile söz dizimsel istem arasındaki küçük bir farklılığa dikkat çekmek gerekir:

Bir fiilin mantıksal istemi ile söz dizimsel istemi her zaman örtüşmeyebilir. Yani, söz dizimsel yapıda bir cümle anlaşılır ve dil bilgisel olarak da doğruysa mantıksal istemin hepsini içermeyebilir. Tesniere'e göre de fiilin isteminin eyleyenle donanmış ve fiilin de böylece doymuş olması her zaman gerekmez. Bazı eyleyenler kullanılmayabilir veya boşta kalabilir (Tesniere 1999: 158). İstem gerçekleşmesini fiilin istem potansiyeli, cümlenin yapısı, sözcük üreticisinin niyeti ve söyleyenin alıcının bilgisiyle ilgili varsayımları gibi iletişimsel faktörler etkiler (Doğan 2011: 37).

(9a)Ali kalemi Ayşe'ye verdi.

(9b)Ali kalemi verdi.

(9c)Ali verdi.

Ver- fiili dilbilgisel açıdan doğru, tam anlaşılır bir cümle kurmak için mantıksal istem olarak 3 eyleyene ihtiyaç duyar. Yani ver- fiilinin mantıksal istemi 3'tür. (9a)'da fiil bu bakımdan tam olarak doymuştur. (9b)'de olduğu gibi "Ayşe'ye" eyleyeni, (9c)'de de "Ayşe'ye" ile birlikte "kalemi" eyleyeni cümleden çıkarılabilir. Fakat zorunlu istemler azaldıkça cümle dilbilgisel açıdan bozulmasa da anlamsal olarak zayıflar.

2.1.3. Semantik İstem

Fiil, mantıksal ve söz dizimsel istemin yanı sıra semantik istemi bakımından da değerlendirilebilir.

Bir cümlede yer alabilecek katılanların sayısı temel *baş* olan yüklemlerce belirlenir. Başka bir deyişle bunlar, yüklem içinde kodlu olarak mevcuttur. Bir cümlede isim ya da fiil yüklem semantik yüküne bağlı olarak açılan istem boşlukları, istem taşıyıcıları tarafından doldurulur, yani cümlede yüklem tarafından öğelere bir sentaktik *durum* ya da *rol* yükleme söz konusudur. İstem teorisinde zikredilen *istem potansiyeli* ve üretimsel gramerde geçen *rol yükleme* temelde birbiri ile örtüşür (Mehmet 2009: 470).

Zaten bir fiilin üye yapısı (eyleyenleri) veya mantıksal istemi ile semantik rolleri (istemi) arasında tam bir birliktelik söz konusudur. Cümlede bulunan bütün üyeler semantik olarak bir rol¹² yüklenirler¹³:

(10) Ali Ayşe'ye kalem verdi.

Bu cümledeki ver- fiili, üç üyeli (eyleyenli) bir fiildir. Ver- fiili, bir şeyi veren, verilen şeyi alan ve verilen şey olarak üç üyeye (eyleyene) sahiptir. İşte bu üç eyleyen semantik rollerle de ifade edilebilir. Bunlardan birincisi yani verme eylemini gerçekleştiren Ali *EDEN*, verilen şeyi alan Ayşe *HEDEF*, alınan şey olan kalem de *KONU* rolünü üstlenir.

Semantik istemin belirlenmesinde yukarıda görüldüğü gibi (eden, hedef, konu vb.) semantik roller kullanılır. Semantik roller Filmore'nin durum dil bilgisinde görülmektedir. Filmore, durum dil bilgisinde bir eylemin belirttiği bir durum içerisindeki anlamsal rolleri ve bu rolleri üstlenenleri belirler.

Filmore'den sonra da semantik roller gramerciler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiş ve ortaya birbirinden farklı semantik roller çıkmıştır.¹⁴ Bu yüzden evrensel ve ortak bir rol dökümünden bahsetmek zordur. Örneğin Toklu (2003), Filmore'un en önemli durum rollerini eden(agens), araç (instrumental), nesne(object, patiens), yönelme (rezipient, bebefaktiv), kalma ve yer olarak sıralar.

Uzun, Türkçe için edici, etkilenen, deneyimci, konu, hedef, kaynak, yer, yararlanıcı, araç olmak üzere dokuz rol önerir (Uzun 2000). Doğan (2011) ise; Eden (Agent/Actor), Etkilenen (Patient), Konu(Theme), Deneyimci (Experiencer), İçerik (Content), Alıcı (Recipient), Uyarıcı (Stimulus) , Sebep (Cause), Hedef (Destination), Kaynak (Source), Yer (Location), Amaç (Purpose), Araç (Instrument), Ürün (Product), Meteryal (Material), Faydalanan (Beneficiary), Söyleyen (Sayer), Söz (Verbiage), Mevzu (Topic), Güç (Force), Değer/Nitelik (Attribute), Güzergah (Path), Zaman (Time), Durum (Manner), Miktar (Asset), Süreç olmak üzere toplam 26 rol önerir.

12 Semantik rol yerine teta rol (theta rol) terimi de kullanılmaktadır. "Teta rol" terimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Karabulut: 2003:50-53.

13 Fiillerin yanı sıra başka sözlüksel kategoriler de rol yükleyebilmektedir. Fiilden başka edatlar da üyelere çeşitli roller yükleyebilmektedir:
(a)Senin için pasta yaptı.
(b)Pastadan sana kadar kalmıştı.
(c)Dünden beri aramanı bekliyor.
(a)'da "için" edatı kendinden önceki kelimeye "yararlanıcı", (b)'de "kadar" edatı kendinden önceki kelimeye "hedef" ve (c)'de "beri" edatı kendinden önceki kelimeye "kaynak" rolünü yüklemiştir.

14 Ayrıntılı bilgi için bk. Doğan 2011: 66-67.

Ayrıca Doğan, 26 rol dışında bir de *tamamlayıcı* rolünü kullanır. Tamamlayıcı, genellikle fiilin belirli ve sınırlı kavram ya da unsurlarla görünme isteğini ifade eder. Tamamlayıcıların görüldüğü yapılar, genellikle deyimsel sınırlılık ya da alışılmalı bazı ifade tarzları arz eder, ancak deyimlerden ya da deyimsel birleşmelerden sözlüğe girmemeleri bakımından farklıdır.

Burada ayrıca roller ve durum ekleri arasındaki bağlantıya da dikkat çekmekte fayda vardır. Akbay (2006)'a göre her durum eki belli bir rolü karşılamaktadır. Akbay, Türkçede kullanılmakta olan durum ekleri ile konusal roller arasındaki ilişkiyi şu şekilde tabloşturmuştur:

Durum belirleyici	Konusal Rol
(ø)	Edici
(-i)	Etkilenen
(ø)	Deneyimci
(-i)	Konu
(-e)	Hedef
(-den)	Kaynak
(-de)	Yer
(-e)	Yararlanıcı
(-le)	Araç

Durum ekleri ile roller arasında bir bağlantı olduğu kabul edilebilir. Fakat Akbay'ın yukarıda oluşturduğu tabloyu her zaman doğru saymak mümkün değildir. Çünkü durum ekleri ile roller arasındaki bağlantı mutlak bir bağlantı değildir. Örneğin yukarıdaki tabloda (-den) ayrılma durum eki için konusal rol "kaynak" olarak verilmiştir. Evet, bu doğrudur. Fakat bu kural her zaman işlemez. Bu durumu aşağıdaki iki cümleyle açıklayalım:

(12a) Gemi İzmir'den ayrıldı.

(12b) Gemi İzmir'den geçti.

Yukarıdaki iki cümlede de İzmir, "-den" ayrılma durum ekini almıştır. Yukarıdaki tabloya göre iki cümlede de "İzmir'den" KAYNAK rolünü üstlenmelidir. İzmir, (a)'da kaynak rolünü üstlenmiştir. Çünkü burada ayrılma eyleminin kaynaklandığı ya da başladığı yer ifade edilmektedir. Fakat (b)'de aynı durum söz konusu değildir. Çünkü geç- eyleminin kaynaklandığı veya başladığı bir nokta olamayacağından buradaki rol, kaynak değil YER olabilir.

3. Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Karşılaştırmalı İstem Analizi

Yukarıdaki bölümlerde istem konusu ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Bu bölümde ise Gagauz Türkçesindeki fiillerin istem durumu üzerinde durulacaktır. Ayrıca incelenen fiillerin Türkiye Türkçesindeki görünümünden bahsedilecek ve karşılaştırmalı bir analiz yapılacaktır.

Analiz ve karşılaştırma yapılacak olan fiillerin hangileri olacağı konusunda bir sınırlama yapmak gerekmştir. Kuşkusuz bütün fiillerin ele alınması mümkün değildir.

Fiiller, ilk olarak dildeki kullanım sıklıklarına göre değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı bir analiz yapılacağı için Türkiye Türkçesi ile Gagauz Türkçesi'ndeki istem yapıları farklı olan sınırlı sayıda fiil söz konusu edilmiştir. Her dilde olduğu gibi Türk dilinde de fiillerin genelde birden fazla anlamı vardır. Bunun için de bir sınırlama yapılmıştır. Bu amaçla fiillerin sadece birinci gerekirse (istem farkı varsa) ikinci anlamları değerlendirilmiştir.¹⁵

Aşağıda incelenen örneklerde, fiilin altında parantez içindeki sayı fiilin kaçınca anlamı olduğunu göstermektedir. Parantezin altındaki sayı ise “mantıksal istem”i simgelemektedir. Örnek cümlelerde parantez içindeki ifadelerden ilki “morfolojik istem”i ikincisi ise “semantik istem”i simgelemektedir. Örnek cümlelerin sonunda parantez içindeki ifadeler ise örnek cümlenin alındığı eserin adını ve sayfa numarasını göstermektedir.

Acı-:

(1)₁ Ağrı duymak.

Hepimizin canı (yal.- etkilenen) **acıyardı.** (Y/25)
[Hepimizin canı acıyordu.]

(2)₂ Birin-e acımak.

Ben de şükürüm, Allahım (yal.- deneyimci) **ben-i** (yük.- konu) **de acıdı.** (UK/234)
[Şükürler olsun ki; Allahım ban-a da acıdı.]

Acı- fiilinin birinci anlamının istem yapısı GT ve TT'de aynıdır. Fakat ikinci anlamda bir farklılık görülmektedir. TT'de konu rolündeki üye yönelme durum ekli tamlayıcıyı tercih ederken, GT'de yükleme durum ekli tamlayıcıyı tercih etmiştir. Nevzat Özkan da acı- fiiline “beni acıyacak; Acısa onu Alla” şeklinde iki örnek vermiştir (Özkan 1996; 126). Bu durumda acı- fiilinin “birine acımak” anlamında kullanıldığında geniş ünlü yerine dar ünlü tamlayıcı tercih ettiği için böyle bir görev değişikliği yaşandığını söyleyebiliriz.

Alış-:

(1)₂ Alışmak.

Külen (yal.- deneyimci) **tez alıştıydı** burada yaşamağ-**a** (yönl.- konu). (UK/25)
[Külen burada yaşamay-a kısa zamanda alışmıştı.]

Ama ben (yal.- deneyimci) **alıştım** buray-**ı** (yük.- konu). (SY/193)
[Ama ben buray-a alıştım.]

Alış- fiili iki cümlede de “bir işi kolaylıkla yapabilmek, yadırgamaz duruma gelmek” anlamında kullanılmıştır. Fiil, bu anlamında yönelme durum ekli tamlayıcıya ihtiyaç duymaktadır. Birinci örnekte yönelme durum ekli tamlayıcıyla kullanılan fiil,

15 Fiiller, “Gagauz Türkçesinin Sözlüğü” adlı çalışma taranarak elde edilmiştir (Doğru ve Kaynak 1991). Bu fiillere Gagauz Türkçesi ile yazılmış altı eserden örnek cümleler bulunmuştur. Daha sonra; “Bu fiillerin hangileri çalışmada kullanılabilir?” sorusuna cevap aranmıştır. Fiillerin hepsini kullanmak çalışmanın hacmini oldukça büyüteceğinden 14 tane fiilin analiz edilmesi “istem” konusunun karşılaştırmalı ortaya konması için yeterli görülmüştür.

ikinci örnekte yükleme durum ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. İkinci cümlede yönelme durumu yerini yükleme durumu almasını y'nin darlaştırma özelliğine bağlayabiliriz.

Nevzat Özkan da bu durumu komşu dar ünlülerin ve yarı ünlü y ünsüzünün darlaştırma etkisiyle ortaya çıkan bir görev değişikliği olarak açıklar (Özkan 1996: 125).

“y” sesinin darlaştırma etkisinden TT’de de bahsedilebilir. Fakat bu ses TT’de sadece kendisinden önce gelen ünlüyü daraltırken; GT’de kendisinden sonra gelen sesi de darlandırmaktadır.

Aşağıdaki örnekler bakıldığında ise y sesinin GT’de sadece yön bildiren kelimelerde darlaştırma meydana getirdiği görülmektedir:

Otur ta *burayı* divana da dinnen.

Çoktan hep çekerim neet gitmââ *orayı*.

Nereyi gidecek o, bâ Sava?

Bak-:

(1)₂ Bakmak. (Bakışı bir şey üzerine çevirmek.)

[**Siz**]_(yal.- eden) **Bakın** buray-ı_(yük.- hedef) ekmeâ koyêrım sobanın üstünâ. (Y/61)
[Buray-a bakın, sobanın üzerine ekmeği koyuyorum.]

(2)₂ İhtimam göstermek.

Ama hastalansın kul, çırak, on-**u**_(yük.- faydalanan) çorbacı_(yal.- eden) **bakar.** (UK/86)
[Kul, çırak hastalanırsa sahibi on-a bakar.]

Uzena_(yal.- eden) koyunnarı güder, kuzular-ı_(yük.- faydalanan) **bakar.** (UK/178)
[Uzena koyunları güder, kuzular-a bakar.]

Bak- fiili, GT’de “bakışı bir şey üzerine çevirmek anlamında kullanıldığında TT ile aynı istem yapısına sahiptir. Fakat, “ihtimam göstermek” anlamıyla kullanıldığında TT’den farklı olarak, faydalanan rolündeki üye yönelme durumu yerine yükleme durumunu tercih eder.

Bık-:

(1)₂ Bıkmak.

Bıktı babu¹⁶_(yal.- deneyimci) kendin-â_(yönl.- konu) ama ne yapcan? (Y/48)
[Yaşlı kadın kendin-den bıkmıştı; ama ne yapсын?]

Bık- fiilinin istem yapısı GT ile TT’de aynıdır. Fakat konu rolündeki üye TT’de ayrılma durum ekini tercih ederken; GT’de yönelme durum ekini tercih etmiştir. Nevzat Özkan bu durumu; “Sebep edatı ‘için’ fonksiyonuyla kullanılan ayrılma durumu yerine yönelme durumu kullanılmazken, fiilin gösterdiği işin nereden başladığını gösteren ayrılma durumu yerine yönelme durumu kullanılabilir.” ifadesiyle açıklamaktadır (Özkan 1996: 126-127).

16 Babu: 1) yaşlı kadın. 2)Nine. 3)Ebe.

Dene-:

(1)₂ Denemek.

[Onlar]_(yal.-eden) Sultan III. Mustafa'yı birkaç kere öldürmek_(yal.<filimsi>-süreç)
denemiştir.(UK/272)

[Sultan III: Mustafayı birkaç kere öldürmey-i denemiştir.]

Dene- filinin GT ve TT'de morfolojik isteminde farklılık görülmektedir. TT'de yükleme durum ekine ihtiyaç duyan üye GT'de yalın durum ile kullanılmaktadır.

Düşün-:

(1)₂ Düşünmek.

Prost et bizi, bulü, ani **[Biz]**_(yal.- deneyimci) san-a_(yönl.- konu) **düşündük.** (SY/217)

[Sen-i düşündük; bizi affet ağabey.]

Düşün- filinde konu rolündeki üye TT'de yükleme durum ekini alırken; GT'de yönelme durum ekini almıştır.

Düz-:

(1)₂ Düzmek, düzenlemek, tertip etmek.

“O_(yal.- eden) **düzdü** askerli kuvvetlerä_(yönl.- ürün) dışyandan. (UK/72)

[O askeri kuvvetler-i dışyandan düzdü.]

TT'de düzenlemek “bir gereksinimi karşılamak amacıyla birçok şeyi birbirini tamamlayacak biçimde bir araya getirmek” anlamında kullanıldığında “bir şey düzenlemek” veya “bir şeyi düzenlemek” kalıbında istem yapısına sahip olur. Dolayısıyla ürün rolündeki üye ya yalın durumu ya da yükleme durumunu tercih eder. GT'de ise “bir şeyi düzenlemek” anlamında kullanılan fiil yükleme durumu yerine yönelme durumunu tercih etmiştir.

Evlen-:

(1)₂ Evlenmek.

Sän_(yal.- eden) yanıldın, ani **evlendin** ban-a_(yönl.- araç). (SY/169)

[Sen benim-le evlendin; yanıldın.]

Evlen- fiilinin morfolojik istemi TT ile GT arasında farklılık göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi ve diğer lehçelerde de örneklerine rastladığımız evlen- fiili aldığı durum ekli tamlayıcılar bakımından çeşitlilik gösterir. Evlen- fiili TT'de vasıta durum ekli tamlayıcıyla kullanılır. Fakat aynı fiil Eski Anadolu Türkçesinde eksiz veya yükleme durum ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır. Ayrıca Uygur Türkçesinde eksiz veya yönelme durum ekli tamlayıcıyla kullanılan evlen- fiili, Türkmen Türkçesinde hem yönelme hem de ayrılma durum ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ise GT'de olduğu gibi yönelme durum ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır:

EAT. “göñlüñ ben-i evlenmek diler mi?”

“aķıbat bĳ-nedämet bir kıız evlendüm ki ‘älemde hiĳ nażĳresi yoĳ-ıdı.” (Özkan 2011; 519)

UT. “Savutxan ustam aksidin ikki yıl keyin colpan isimlik meñzi anardek yeziliq qiz-ğa öylendi.

“U kişi ikki qetim öyliniptu... (Demirez Güneri 2007; 679)

TmT. “İldeş hiç haçan owardangyz-a öylenmez.”

“Hokman moskoba-dan öylenmelimişinmi?” (Uzunboy 2008; 61)

Özb. “Endi kim-gä üylänmâqçısân? dep sorädi Yaxşıbâhev.” (Çimen 2009; 765)

Gül-:

(1)₂ Gülmek.

Sän_(yal.- eden) da mı **gülersin** ben-i_(yük.- uyarıcı), be? (SY/264)
[Sen de mi ban-a gülüyorsun?]

Gül- fiilinin morfolojik istemi GT ile TT’ de farklılık göstermektedir. TT’ de yönelme durum ekli tamlayıcıyla kullanılan fiil GT’ de yükleme durum ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır.

İnan-:

(1)₂ İnanmak.

Ürecciim_(yal.- deneyimci) san-a_(yönl.- içerik) **inanmêêr**/duygucuum sana yamanmêêr.
(SY/58)

[Yüreğim san-a inanmıyor, duygum sana yamanmıyor.]

Biz_(yal.- deneyimci) bir Allah-ı_(yük.- içerik) **inanırız** hem Allahın yollanmışını Muhammedi, üüsek prorokumuz olacağını. (UK/96)

[Biz Allahın bir olduğuna, Allahın yolladığı Muhammede, (onun) yüksek peygamberimiz olacağını-a inanırız.]

İnan- fiilinin istem yapısı TT ile GT’de aynıdır. Fakat morfolojik istemlerinde arada bazı farklar vardır. İnan- fiili birinci örnekte TT’de olduğu gibi yönelme durum ekli tamlayıcıyla kullanılırken; ikinci ve üçüncü örnekte yönelme yerine yükleme durum ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. Bu durumda GT’de fiilin hem yönelme hem de yükleme durum ekiyle birlikte kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kıy-:

(1) Kıymak.

(2)₂ Kesmek, öldürmek.

Siz_(yal.- eden) dâ hristiyansınız, yapmayın ölä, **kıymayın** parça-parça biz-i, fıkalar-ı_(yük.- etkilenen). (Y/27)

[Siz de Hristiyansınız, böyle yapmayın, biz fukalar-ı parça parça kıymayın.]

(3)₂ Merhametsizlik etmek.

Yazık, kardaş_(yal.- eden) kardaş-ı_(yük.- etkilenen) **kıydı**. (UK/186)

[Yazık, kardeş kardeş-e kıydı.]

Kıy- fiilinin morfolojik istemi TT ve GT’de farklılık göstermektedir. Kıy- fiili TT’de “kesmek, öldürmek veya merhametsizlik etmek” anlamında kullanıldığında “birin-e kıymak” kalıbında istem yapısına sahiptir. Dolayısıyla etkilenen rolündeki üye her iki anlamda da yönelme durumunu tercih eder. GT’de ise her iki anlamda da yönelme durum eki yerine yükleme durum eki tercih edildiği görülmektedir.

Kok-:

(1) Koklamak.

(2)₃ Kokmak. (Koku çıkarmak)

225) Tütün-**ä**_(yönl.- konu) **kokar** **içerdä**_(bul.- yer) bu talanlı, kısmetsiz karı_(yal.- kaynak). (SY-

[Bu yetenekli ve kısmetsiz kadın içerde tütün kokar.]

Kok- fiilinin GT ve TT’de morfolojik istemi birbirinden farklıdır. TT’de konu rolünde üye yalın durumlu tamlayıcı ile kullanılırken GT’de yönelme durumlu tamlayıcıyla kullanılmaktadır. Nevzat Özkan da bu fiile; etinä kok-, tütüne kok- ve südä kok- şeklinde örnekler verir (Özkan 1996; 127).

Sık-:

(1)₂ Çevresine sarılarak veya bir şey sararak çepeçevre basınç altına almak.

Adamnar_(yal.- eden) **sıkêrlar** yumrukların-**a**_(yönl.- etkilenen) üfkedän. (Y/58)

[Adamlar öfkeden yumrukların-ı sıkıyorlar.]

Sık- fiilinin morfolojik istemi TT ve GT’de birbirinden farklıdır. TT’de “bir şeyi sıkmak” kalıbında kullanılan fiil yükleme durum ekini alırken GT’de yönelme durum ekini aldığı görülmektedir.

Yaklaş-:

(2)₂ Yaklaşmak.(Az zaman kalmak.)

Yaklaşardı saat_(yal.- deneyimci) oniki-**ø**_(yal.- hedef). (SY/169)

[Saat on ikiy-e yaklaşırdı.]

Vakit geçer, Petika_(yal.- deneyimci) artık kırk-**a**_(yönl.- hedef) **yaklaşêr**.(Y/32)

[Vakit geçer, Petika artık kırkın-a yaklaşıyor.]

Yaklaş- fiilinin istem yapısı TT ve GT’de aynıdır. Fakat fiil “az zaman kalmak” anlamında kullanıldığında GT’de yönelme durumu dışında yalın durumu ile de kullanılabilir.

Sonuç

Çalışmamızda istem terimi açıklanıp on dört fiil üzerinde Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin istem durumları incelenmiş ve iki lehçe mukayese edilmiştir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin mantıksal ve semantik yapıları aynıdır. Fakat morfolojik istemlerinde bazı farklılıklar görülmektedir

Acı-, bak-, gül-, inan-, kıy- fiillerinde Gagauz Türkçesi, Türkiye Türkçesinden farklı olarak yönelme durum eki yerine yükleme durum ekini tercih etmektedir. Bık-, düşün-, düz- ve sık- fiillerinde ise yönelme durum eki yerine yükleme durum ekini tercih etmektedir. Gagauz Türkçesi, dene- filinde yükleme yerine yalın; evlen- filinde vasıta yerine yönelme; kok- filinde yalın yerine yönelme; yaklaş- filinde ise yönelme yerine yalın durum eklerini tercih etmektedir. Örneklerde görüldüğü gibi değişim genellikle yükleme durum eki ile yönelme durum eki arasında yaşanmaktadır.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

BULGAR, Stefan (Editör) (1996). *Sabaa Yıldızı ve Güneşçik (Çocuk eki)*, S.1.

_____ (1997). *Sabaa Yıldızı*, S. 3.

KARAÇOBAN, Dimitri (2004). *Seçmâ Yaratmalar*, Ankara: Türksoy Yayınları.

KÖSE, Mina (1983). *Topraan Ürek Düülmesi*, Kişinev.

KUROĞLU, Stefan (1970). *Yollar*, Kişinev.

TANASOĞLU, Dionis (2009). *Uzun Kervan*, Ankara: Gündüz Yayıncılık.

Kaynakça

ACAR, Derya (2005). *Die Syntaktische Valenz Deutscher und Türkischer Verben und Ihr Einfluss Auf Das Deutschlernen Türkischer Studierender*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKBAY, Okan Durumuk (2006). *Japonca ve Türkçe Eylemlerin Üye Yapısı- Dil Öğretimi Amaçlı Bir Karşılaştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARI, Nesrin (2010). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATACIK, D. Ahmet, (2008). *Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

BETHKE, Matthias (2003). "Valency theory in description of English", www.linguistik.unerlangen.de.1-20, 10.01.2012.

ÇETİNKAYA, Cüneyt (2012). *Kazak Türkçesinde Fiilin İstemi: Valenz*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi), Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇİÇEKİLİ, Hanife (2013). *Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İstemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇİMEN, Feyzi (2009). *Özbek Türkçesinde İstem (Valenz)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2007). *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2009). "Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkileri", *Turkish Studies*, S.4/4, Ss.505-515.

DİNAR, Talat (2010). "Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi", *Turkish Studies*, C. 5/3 Yaz, Ss.1045-1091.

- DOĞAN, Nuh (2010). "Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3/10, Ss.225-230.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOĞRU, Abdülmecit ve KAYNAK, İsmail (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- EMRE, Vildan (2008). *Dede Korkut Hikâyelerinde Fiillerin Birleşim Değerleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- ERDEM, Melek (2006). "Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin "İstem"e Göre Anlam Değişimleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.2, Ss.38-50.
- ERDEM, Melek (2007). "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ss.939-958.
- ERDEM, Mevlüt (2006). "Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller", *Büyük Türk Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ss.523- 529.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2008). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- ERSOY, Feyzi (2007). "Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Ss. 81-98.
- ERTANE BAYDAR, Arzu S (2009). "Kırım Tatar Türkçesi Edebî Dilinde Fiil-Tamlayıcı İlişikisine Dair", *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.40, Ss.25- 35.
- GABAİN, A. Von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haegeman, Liliane (1994). *Introduction to Government and Binding Theory*, Blackwell: Oxford UK, Cambridge USA.
- HERBST, Thomas (1999). "English Valency Structures-A first sketch", www.uni-erfurt.de, 22.11.2011.
- İLERİ, Esin (1996). "Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri", *VII. Uluslar arası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, Ss.157-165.
- KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARA, Mehmet (2009). "Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar", *Turkish Studies*, S.4/4, Ss.1056-1082.
- KARABULUT, Ferhat (2003). *Relative Clause Constructions in Kazakh*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ABD: University of WisconsinMadison.
- KARABULUT, Ferhat (2007a). "Türk Diline Kuramsal Yaklaşımlar (Taşınımli-Dönüşümlü Dil bilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı Işığında Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Oluşumların ve Sıfat Fiilli Yapıların incelenmesi)", *I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, Ege Üniversitesi 9-15 Nisan 2006*, İzmir: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Ss.1255-1270.
- KARABULUT, Ferhat (2007b). "Fiilimsi Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK 2007)Bildirileri I.(Türkçenin Söz dizimi)*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- KARABULUT, Ferhat (2011). *Türk Dili ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARACA, Oktay Selim (2011). *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*, Ankara: Kesit Yayınları.

- KARAHAN, Leyla (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549, Ss. 209–213.
- KAYA, Yasemin (2007). *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZDEMİR, Arzu (2004). *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZKAN, Abdurrahman (1999). “Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirilmesi”, *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S.1, Ss.125–143.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2011). “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, Ss.512-522.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RİFAT, Mehmet (1983). *Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları Temel Metinlerin Çevirisiyle Birlikte*, İstanbul: Yazko.
- RİFAT, Mehmet (2008a). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları:1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*, İstanbul: YKY Yayınları.
- RİFAT, Mehmet (2008b). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları: 2. Temel Metinler*, İstanbul: YKY Yayınları.
- SEV, Gülsel (2001). *Etmek Birleşik Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SULTANOV, Vugar (2001). “Türkçe Sözlüklerde Semantik- Sentaktik Bilgilerin Verilmesi”, *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri 20-23 Mayıs 1999 Gazimağusa*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Ss.179-190.
- SULTANZADE, Vügar (2012). “The Syntactic Valency of Some Verbs in The Book of Dede Korkut: Diachronic Differences” , *Bilig Dergisi*, S.61, Ss.223-244.
- TESNİERE, Lucien (1965). *Elements de Syntaxe Structurale*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- TESNİERE, Lucien (1983). “Bir Söz dizim Nasıl Oluşturulur.”, *Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları Temel Metinlerin Çevirisiyle Birlikte*, (çev. Zeynel Kiran), İstanbul: Yazko, Ss.241-244.
- TESNİERE, Lucien (1999). “Lucien Tesniere”, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, (Çev. Nühket Güz), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- TESNİERE, Lucien (2008). *Yapısal Söz dizim İlkeleri, XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları: 2. Temel Metinler*, (çev. Mehmet Rifat- Sema Rifat), İstanbul: YKY Yayınları, Ss.168-173.
- TOKLU, Osman (2003). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (Güncel Türkçe Sözlük) (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UĞURLU, Mustafa (2001). “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi” *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri 20-23 Mayıs 1999 Gazimağusa*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları.
- UYSAL, Seçkin (2010). *Nehcü'l-Feradis'te Kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UZUN, Nadir Engin (2000). *Ana çizgileriyle Evrensel Dil bilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.
- UZUNBOY, Hilal (2008). *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VARDAR, Berke, vd., (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- YAMAN, Ertuğrul (2007). “ Özbek Türkçesinde Tamlayıcı- Fiil İlişkisi ve Bazı Durum Eklerinin Farklı Kullanımları”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül 2000)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ss. 1907-1920.

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE GÖZ İLE KURULMUŞ DEYİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Idioms with Eye in Chuvash Turkish and Their Comparison with Turkey Turkish

Gül Banu DUMAN* - **Oksana SOROKİNA****

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 113-128

Öz: Deyimler, bir dilin söyleyiş gücünü, kavram zenginliğini ortaya koyan sosyal, kültürel, folklorik, felsefi yönü bulunan dil hazineleridir. Her dilde mevcut olan deyimler, lehçeler arası çalışmalar başta olmak üzere; anlam, yapı, sözdizimi gibi hususlarıyla karşılaştırmalı çalışmalara konu olmaktadır. Sözvarlığı dilin en değişken unsurları olmakla birlikte, temel kelimeler grubuna giren kelimelerin bu değişimden en az etkilenen kelimeler olduğu görülür. Temel kelimeler arasında yer alan “göz”, ana temel organ adlarından biridir ve Türkiye Türkçesinde organ adları ile başlayan deyimler arasında ilk üçte yer almaktadır. Bu sebeple “göz” organ adı ile kurulu deyimler, deyimler üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çeken konular arasında yer alır.

Bu çalışmada Çuvaş Türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimler, anlam, yapı ve sözdizimi bakımından incelenmiş, Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda incelenen deyimler arasında ortaklıklar, benzerlikler bulunduğu gibi birbirinden farklı yapı ve anlamda deyimlerin olduğu da görülmüştür. Çalışmada Çuvaş Türkçesindeki deyimler öncelikle Türkiye Türkçesine harfi harfine aktarılmış, ardından deyimlerin hangi durumda nasıl bir anlam üstlendiği verilmiştir. Taranan kaynaklarda Türkiye Türkçesindekinden daha az sayıda deyimle rastlanmakla birlikte; incelenen deyimler, Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla kurulu deyimlerin anlamsal, yapısal ve sözdizimsel özellikleri hakkında fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Türkiye Türkçesi, deyim, karşılaştırma, göz.

Abstract: Idioms are treasures of a language which reveal the power of speech and its richness in concepts, and which have a social, cultural, folkloric, philosophical, etc. aspect. Idioms, present in every language, are subject to comparative studies, especially those between dialects, for their features such as meaning, structure and syntax. While vocabulary is the most changeable element of a language, it is observed that the words that can be included in the basic words groups are least affected by this change. Being among the basic words, “eye” is one of the main organ names and it ranks in the first three among the idioms that start with an organ name in Turkish that is spoken in Turkey. Therefore, idioms established with the organ name “eye” are one of the attention-grabbing issues in the studies on idioms.

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Zonguldak/ TÜRKİYE. gulbanuduman@gmail.com. Gönderim Tarihi: 04.05.2017 / Kabul Tarihi: 16.10.2017

** Doç. Dr., Çuvaş Devlet Üniversitesi, Rus- Çuvaş Filolojisi ve Gazetecilik Fakültesi, Çuvaş Filolojisi ve Kültürü Bölümü, Çeboksarı/ÇUVAŞİSTAN. oksanasorokina-chgu@yandex.ru

In this study, the idioms established with the organ name “eye” in Chuvash Turkish are analyzed with regards to meaning, structure and syntax and are compared with Turkish that is spoken in Turkey. As a result of this comparison, it is observed that while there are commonalities and similarities between the idioms that are analyzed, there are also idioms with different structures and meanings. In this study, the exact meanings of the idioms in Chuvash Turkish are first translated into Turkey Turkish, and what kind of a meaning is ascribed to the idiom in different situations is explained afterwards. While the number of idioms in the reviewed sources is less than that in Turkey Turkish, the idioms that are analyzed give ideas about the semantic, structural and syntactic features of the idioms with the organ name “eye” in Chuvash Turkish.

Keywords: Chuvash Turkish, Turkey Turkish, idioms, comparison, eye.

Giriş

Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış ifadeler, bir dilin söz gücünü ortaya koyan dil unsurlarıdır. Bu türden kalıplaşmış ifadelerin tek başına incelenmesi bile, bir dilin zenginliği, ifade gücü, o dilin kullanıcısı olan milletin kültürü, yaşam tarzı gibi konularda birçok veriye ulaşılmasını sağlar. Bu durum, deyimler, atasözleri üzerine birçok çalışma yapılmasını gerekli kılmakta, özellikle lehçeler arası karşılaştırmalı çalışmalarda bu türden çalışmalar başı çekmektedir.

Türkiye sahasında deyimler üzerine yapılan çalışmalarda deyimlerin tanımı yapılmış nelerin deyim kabul edileceği konusu, deyimlerin sınıflandırılması gibi hususlarda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Aksoy (1988: 141) deyimleri a) Ekli sözcük biçiminde deyimler (Gözde, sözde, sudan...) b) Sözcük topluluğu şeklinde deyimler (Adamakıllı, ağır başlı, eli bayraklı, püf noktası...), c) Cümle halinde deyimler (Dostlar alış verişte görsün. Halep ordaysa arşın burda...) şeklinde sınıflandırmakta ve “göz yummak, gönül almak, dirsek çevirmek...” gibi master şeklindeki deyimleri de “çekimlerinde bir fiil ile biten cümle kılığına gireceklerinden” cümle halindeki deyimler içinde değerlendirmektedir. Görüldüğü üzere Aksoy’un bu sınıflandırmasına göre “gözde, sözde, sudan” örneklerinde olduğu gibi tek başına bir kelime de deyim olabilmektedir. Aksan da “Deyim, belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada *seyrek olarak da tek bir sözcüğün* yan anlamıyla kullanılmasıyla oluşan sözdür.” (2009: 35) tanımıyla Aksoy gibi tek kelimeden ibaret deyimler olduğu görüşünü savunmakta “tek ögeli deyimler için de *akşamcı, kaşarlanmış, sudan, gözde, gedikli* gibi örnekler”i (Aksan 2009: 35-36) vermektedir.

“Deyimler *birden fazla sözcükten oluşan* kalıplaşmış anlatımlardır.” (Yüceol Özezen 2001: 878), “*En az iki sözcükten kurulan*, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, *kalıplaşmış söz öbeklerine* verilen addır.” (Çotuksöken 1992: 5), “Anlatım gücünü artırmak, anlatımı renkli, canlı kılmak için *birden çok sözcükle kurulmuş*, kiminde de mantık dışı, mecazlı ve kalıplaşmış anlatım birimleri.” (Bolulu 1998: 17) şeklindeki tanımlarda ise deyim in en az iki kelimeden oluşan söz öbekleri olarak tanımlandığı dikkat çekmektedir.

Aksoy daha sonra “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” adlı kitabında “Deyimler en az iki sözcükle kururlar.” (1993: 39) demektedir ve “ekli sözcük biçiminde deyimler” dediği tek kelimelik yapıları deyim listesinden çıkarmaktadır. Görüldüğü üzere deyimler üzerine çalışan birçok araştırmacı, tek kelimelik yapıları deyimler içerisinde değerlendirmemektedir.

Bir dilin söz varlığı içinde önemli bir yer tutan temel kelimeler, “İnsan yaşamında birinci derecede önemli olan, çok kullanılan ve tarihsel süreç içerisinde en az değişikliğe uğrayan sözcüklerin oluşturduğu bütünlük” (Hengirmen 1999: 355-356.) şeklinde tanımlanmaktadır. Organ adları, temel kelimeler içinde ilk sıralarda yer alır. Ana ve ara temel kelimeler bağlamında Türkçedeki organ adlarını inceleyen Doğan (2005: 141-163) temel kelimeler ile ilgili ölçütleri sıralarken, temel kelimelerin “Deyimsel Kullanım Kaynaklığı”na dikkat çeker. “Yukarıda sözü edildiği gibi temel sözcükler, insan hayatında önemli varlık, kavram, iş ya da oluşları karşılamaktadır. Bu önem, dil alanında da kendini değişik kullanım çeşitliliğine itmiş ve dillerde sık sık başvurulan mecaz yoluyla deyim anlamları kazanmıştır. Temel kelimelerin kaynaklık ettiği deyimler diğer kelimelere kıyasla daha fazla ve çeşitli kullanılmaktadır.” (2005: 155) görüşünü ileri süren Doğan, bunun ispatı olarak da “TDK tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’ün 1998 baskısına göre “göz” temel kelimesiyle kurulmuş olan deyimler bu durumu kanıtlayacak niteliktedir. “ demektedir.

Organ adları, dilin temel kelimeleridir ve temel kelimeler, atasözü deyim gibi kalıplaşmış ifadelerde oldukça fazla kullanılmaktadır. Sinan’ın (2015) “Türkçenin Deyim Varlığı” adlı çalışmasında organ isimlerine ayrı bir başlık ayrılmış ve organ isimlerinin deyimlerde sık kullanılması konusuna dikkat çekilmiştir. Oldukça hacimli olan ve deyim sözlüklerinin titizlikle tarandığı bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde hangi organ adının kaç kez deyimlerde kullanıldığı ile ilgili sayısal bir bilgiye de yer verilmiştir. Deyimlerin ilk kelimesi esas alınarak yapılan sayım sonucuna göre 386 ile “baş” birinci sırada yer alırken 349 ile “el” onu izlemektedir. “Göz” kelimesi ile başlayan deyim sayısı ise 344 olup “göz” bu durumda deyimlerde en çok kullanılan organlar sıralamasında üçüncü sırada yer almaktadır. “Kaşla göz arasında, anasının gözü, iki gözü iki çeşme, eli işte gözü oynasta” vb. ilk kelimesi “göz” olmadığı halde içinde “göz” kelimesinin geçtiği başka deyimler de buna eklendiğinde 344 sayısının çok üstünde bir rakama ulaşılacağı ortadadır.

Organ adlarının deyimlerde çok kullanılan kelimelerin başında gelmesi, içinde organ adları geçen deyimlerle ilgili çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Gözün temel organlardan biri olması, beş duyu organı içerisinde insanın dünyayı algılamasında görme eylemini gerçekleştirme fonksiyonu ile önemi ve deyimlerde en çok geçen ilk üç organ içinde yer alması gibi sebeplerden “göz organı ile kurulan deyimler” üzerine yapılan çalışmalar, bir hayli fazladır. “Kırgızca ve Türkçede ‘Göz’ ile İlgili Deyimler ve Çağırışım Alanlarının Karşılaştırılması” (Tursunova 2007), “Türkçe’de Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri” (Uslu 1985), “Azerbaycan Türkçesinde ‘Göz’ Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri” (Hacızade 2003), “Türkçe’de ‘Göz’ İle Başlayan Deyimler” (Kaçarava 2006), “Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri” (Atmaca 2009) gözle ilgili deyimler üzerine yapılan çalışmalardan bazılarıdır.

“Türk dilinin Bulgar ve Hazar Türkçelerinin de girdiği Bulgar grubuna girmekte” (Bayram 2007: 23) olan Çuvaş Türkçesinde de göz organ adı ile kurulmuş deyimler dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesindeki “göz” kelimesinin karşılığı Çuvaş Türkçesinde “kuş” şeklindedir. Bu çalışmada öncelikle “göz – kuş” kelimesinin etimolojisi üzerinde durulmuş daha sonra Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla başlayan deyimler anlam, yapı ve sözdizimi bakımından incelenmiştir.

Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adı ile başlayan deyimlerin büyük bir kısmı, en yeni ve en hacimli kaynak olan Fedorov’un (2016) “Çıvaş Frazеologiyin İnlantarullı Sımah Kіneki” adlı eserinden tespit edilmiştir. Fedorov dışında Yakimova’nın (2007), “Somatiçeskiye Frazеologičeskiye Yedinitısı Çuvaşskogo Yazıka (Opıt Sravnitel’no-sopostavitel’nogo İssledovaniya s Tatarskim, Başkırskim, Turetskim Yazıkamı)” adlı yayımlanmamış doktora tezi, Aşmarin’in (1999) “Çıvaş Sımahisen Kіneki (Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka)” adlı kitabının 7. cildi, Yılmaz’ın (1996), “Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri” adlı kitabı da taranarak Fedorov’da bulunmayan deyimler çalışmaya dâhil edilmiştir. Bütün bu kaynaklarda “göz” organ adı ile başlayan 83 deyime rastlanmıştır.

1. Göz Kelimesinin Etimolojisi ve Çuvaş Türkçesinde Göz:

“Dilin değişime en açık alanı, söz varlığı olmasına rağmen temel kelimeler değişime uğramazlar.” (Doğan 2005: 153) Temel kelimeler arasında yer alan organ adları da tarihi Türk lehçeleri ve çağdaş Türk lehçelerinde bir takım fonetik değişimlere rağmen çoğunlukla değişmeyen söz varlığı arasında olmuştur. Göz kelimesini “Ana Temel Organ Adları” başlığı altında inceleyen Doğan “Eski Türkçe köz ‘göz’ ve kör- ‘görmek’ kelimelerinin anlam ve seslik paralellüğünden yola çıkarak bu dönemden önceki Türkçe devresi için bir *kö- fiili tasarlayabiliriz.” (2005: 143) demekte, görüldüğü üzere ‘göz’ kelimesinin ‘kö-’ fiilinden gelebileceğini öne sürmektedir.

Tufar (2010: 71) çalışmasında “Tenişev, son sesin değişmesi durumunun genel Çuvaş ve diğer Türk lehçelerinde ses yapısına uygun olduğu ve sözün, Eski Türkçede kör- fiilinden -s isim yapım eki ile oluşturulduğunun düşünülebileceğini belirtmiştir.” (Tenişev 1997: 210) diyerek Tenişev’in görüşüne yer verir. Gülensoy da (2007: 389) “kö:-z” şeklinde “kö-” fiilinden gelebileceği görüşündedir. Eski Türkçe “köz” kelimesi ilk metinlerden başlayarak “**K** (> g) **Ö** (> o, u, ü) **Z** (> s, ş)” şeklinde K’nin g; Ö’nün o, u, ü; Z’nin s ve ş varyantlarıyla birlikte tespit edilmektedir.

Fedotov (1996: 314-315) “kuş” kelimesinin etimolojisi ile ilgili birçok görüşü yer verir. Fedotov’un verdiği bu görüşler içerisinde Serebrennikov’un görüşü diğer görüşlere en aykırı görüştür. Serebrennikov, “kuş ‘göz’ ve kur- ‘gör-’ kelimelerinin çift oluşturmadığını “kuş” kelimesinin sonundaki ş’nin “puş” ‘baş’ kelimesinden etkilenmiş olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Halbuki “gör-” fiili ile “göz” organ adı arasındaki anlam ilgisi açıkça ortadadır. Eski Türkçedeki “kör-” fiilinin Çuvaş Türkçesinde “kur-” şeklinde ünlüsünün kalın ve darlaşmış şekliyle kullanıldığı; aynı şekilde eski Türkçedeki “köz” isminin de ünlüsünün /ö/ yerine /u/ olarak kullanıldığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde kur- (gör-) fiili ile kuş (göz) arasındaki anlam ilgisi hemen göze çarpar. Göz kelimesinin sadece ünlüsünde değişiklik olmamış aynı zamanda sondaki /z/ sesi, z > s > ş şeklinde gelişim göstermiştir. Çuvaş Türkçesinde

/s/ sesinin /ş/ sesine dönüştüğü başka örnekler de vardır. Bütün bunlar düşünüldüğünde “kuş” kelimesinin sonundaki ş'nin “puş” kelimesinden etkilenecek ortaya çıktığı görüşü geçerli görünmemektedir.

Ceylan (1997: 182) da ilk Türkçe ve Çuvaş Türkçesi arasında ö > u değişimine dikkat çekerken “görmek” ve “göz” üzerinde durur. Ceylan'ın çalışmasında “İT *ö > Çuv. u.” değişimi, “a. Çuv. kur- ‘görmek’ < *kör- ; GT kör-. b. Çuv. kuş ‘göz’ < *körç (?); GT. köz” (Ceylan 1997: 182) şeklinde örneklendirilmektedir.

2. Çuvaş Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Deyimler Arasında Anlam Bakımından Ortaklıklar:

Lehçeler arasındaki ortak sözcüklüğü, zaman, coğrafya, farklı kültür sahaları ile etkileşimde bulunma gibi faktörlerin de etkisiyle değişmelere uğrayabilmekte, zaman zaman ise her türlü faktöre direnerek ortak kullanımını sürdürebilmektedir. Kalıplaşmış ifadeler olan deyimler için de durum aynıdır. Çuvaş Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki “göz” kelimesi ile kurulu deyimler karşılaştırıldığında anlam bakımından paralellikler göze çarpar.

Kuş şilat’ (Göz açılıyor) “her şeyin bilincine varmak” anlamındaki deyim, “gözü açılmak” şeklinde birebir kuruluş olarak da anlam olarak da Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Çuvaş Türkçesinde aynı deyim için benzeri olarak “**kuşa uş-**” (**gözü açmak**) deyimini de kullanılır. Bu deyim de yine “bir şeyin farkına, bilincine varmak” anlamındadır.

Kuş an uştar (Göz açtırma) ve **kuş uşma an par (göz açmaya müsaade etme)** “karşı tarafın bir şey söylemesine ya da yapmasına müsaade etme, fırsat verme” deyimleri Türkiye Türkçesinde “Göz açtırmamak” şeklinde birebir Çuvaş Türkçesi ile örtüşmektedir.

Kuşran ük- (Gözden düşmek) “bir kimsenin karşısında mahcup kalmak, küçük düşmek, değerini yitirmek” deyimini **kuşran an ük (gözden düşme)** şekliyle de ayrı bir deyim gibi Fedorov’un kitabında yer alır. Aynı deyimini **kuşran üker- (gözden düşürmek)** “küçük düşürmek” şekliyle de verir. Türkiye Türkçesinde “Daha önce kendisine değer verenlerin sevgi ve güvenini yitirmek.” (Aksoy 1993: 808) anlamına gelen “gözden düşmek” deyimini ile Çuvaş Türkçesindeki **kuşran ük- (gözden düşmek)** deyimini aynı anlama gelmektedir.

Kuş üket (Göz düşüyor) “nazar değmek” anlamında Çuvaş Türkçesinde kullanılan deyimle ortak anlamda Türkiye Türkçesinde “göze gelmek”, “göz (nazar) değmek” deyimleri kullanılmaktadır.

Kuş alçirat’ (Göz kamaştırıyor) “çok renkli ya da çok çeşitli bir manzara karşısında nereye bakacağını şaşırarak” deyimini de Türkiye Türkçesinde “göz kamaştırmak” şeklinde kullanılmaktadır. “Göz (ü) almak” deyimini de yine göz kamaştırmak manasındadır.

Kuş şarsa kayat’ (Göz kamaşıp gidiyor) “ışık sebebiyle gözlerin kamaşması” durumunu anlatan deyim, “Göz(ü) kamaşmak” şeklinde “güçlü ışık dolayısıyla bakamamak” anlamında Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Kuşa tart- (Gözü kaçırmak, gözü çekmek) “Bir şeye doğrudan bakmamak, gözünü kaçırmak” deyimini Türkiye Türkçesindeki “gözünü/ gözlerini kaçırmak” (biriyle göz göze gelmemek için bakışlarını başka tarafa çevirmek) deyimini ile ortak yapı ve anlamdadır.

Gözler insanın içinden geçen duyguları düşünceleri yansıtan bir aynadır adeta. Bu sebeple göz için “Gözler ruhun aynasıdır.” tabiri kullanılır. Sevinç, üzüntü, nefret, öfke, şaşırma gibi birçok duyguyu gözler karşı tarafa hissettirir. Bundan dolayı bu tarz duyguları anlatan gözlerle kurulmuş deyimlere her iki Türk lehçesinde de rastlamak mümkündür.

Kuşisem şişeşi (Gözleri parlıyor) deyimini Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sevinç bildiren bir deyimdir. Türkiye Türkçesinde de “gözleri parlamak” deyimini “yüzünde, gözlerinde sevinç belirtileri oluşmak, çok sevdiğini gözleriyle belli etmek” anlamında Çuvaş Türkçesindeki “kuşesem şişeşi” deyimini ile kuruluş bakımından da anlam bakımından da birebir örtüşmektedir.

Kuşa çarsa pırah- (Gözü açıp bırakmak) “gözlerini şaşkınlıktan geniş açmak” şeklinde tanımlanan deyim beden dilinin halk tarafından ne denli iyi takip edildiğini ortaya koymaktadır. Şaşırın insan gözlerine genişleterek bakar. **Kuş çarilat’ (Göz genişçe açılıyor)** deyimini de aynı şekilde çok şaşırma ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de şaşırma gözler ele verir ve şaşırın insanın göz bebekleri büyür. Türkiye Türkçesinde “gözleri fal taşı gibi açılmak”, deyimini şaşkınlık ifade etmekte Çuvaş Türkçesindeki deyimlerle anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Yine Türkiye Türkçesindeki “gözlerine inanmamak” deyimini de “Gördüklerinin doğru olduğunu kabul edemeyecek kadar şaşırma” (Aksoy 1993: 812) anlamında yine şaşkınlık belirten bir deyimdir.

Kuşşamka şine ulıhsa larat’ (Göz alınca çıkıp oturuyor) deyimini Çuvaşçada çok şaşırma ya da korkmak anlamında gelmektedir. Türkiye Türkçesinde “gözleri yuvalarından fırlamak” deyimini, “aşırı heyecan, korku veya öfke gibi nedenlerden gözleri yuvasından fırlayacakmış gibi olmak” anlamındadır. Çuvaş Türkçesinde de çok şaşırma ve korkmak gibi aşırı heyecanlar sebebiyle bir anlamda gözlerin yuvalarından fırlayıp alna oturması tasvir edilmektedir.

Ölüm olgusu insanoğlunun kaçındığı, insanı üzen, hatta korkutan bir olgudur. “Ölüm” olgusunun bu denli üzücü ve korkutucu olması ölümle ilgili tabu sözleri de beraberinde getirmiştir. “Ölüm kavramının yaratacağı etkiyi azaltmak için ölmek yerine Türkçede bu anlama gelen birçok ifade kullanılmaktadır.” diyen Türkmen (2009: 134) bunların tespit edilmesinin bile başlı başına bir araştırma gerektirdiğini belirtir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de ölümü anlatan “göz” organ adı ile kurulu deyimler vardır.

Kuşisem sünciş (Gözleri söndü) ve **kuşisem hupınciş (gözleri kapandı)** deyimleri “ölmek” anlamına gelen deyimlerdir. Bu iki deyim Türkiye Türkçesindeki “hayata (dünyaya) gözlerini kapamak”, “dünyaya (hayata) gözlerini yummak”, “gözleri kapanmak” deyimleri ile benzerlik gösterir. Gözler insanın hayat ışığını yansıtır. Ölen insanın gözleri bir daha açılmamak üzere kapanır.

Kuşpa şise yar- (Göz ile yiyip bırakmak) “çok dikkatli bakmak” anlamındaki

deyim “gözle yemek” şeklinde “bir şeye çok istekle ve dik dik bakmak” anlamında Türkiye Türkçesinde de vardır.

Kuşa vıyat- (Göz oynatmak) “cilveli, çapkın” anlamında Çuvaş Türkçesinde kullanılan deyim bir benzeri, Türkiye Türkçesinde “şeytanca ve çapkınca bakmak” anlamına gelen “gözleri fıldır fıldır etmek/ dönmek / oynamak” (Sinan 2015: 384) deyimini ile paralel anlamdadır. Bu deyim kurnazlık bildirmesinin yanında çapkın bakış için de kullanılır.

Kuş hüripe pih- (Göz kuyruğuyla bakmak) deyimini “kurnazca, yan bakış ile gizlice hissettirmeden bakmak ” deyimini Türkiye Türkçesiyle yapı ve anlam olarak birebir örtüşmektedir. Göz kuyruğuyla bakmak deyimini Türkiye Türkçesinde de “sezdirmemeye çalışarak, başını çevirmeksizin yandan bakmak” anlamına gelmektedir. Aksoy (1993: 20) “Bir deyim, ayrı ayrı bölgelerde değişik sözcüklerle ya da değişik biçimlerle söylenebilir” demekte ve örnek olarak “göz ucuyla bakmak” deyiminin farklı söylenişleri olarak “göz kuyruğuyla bakmak” şeklini vermektedir. Türkiye Türkçesinde iki şekilde de rastlanılan bu deyim Çuvaş Türkçesinde “göz kuyruğuyla bakmak” şeklinde rastlanılmaktadır.

Kuş an il (Göz alma) “çok dikkatli bak”, **kuş kaymast’ (göz gitmiyor)** “gözünü alamadan devamlı bakmak” anlamındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “Gözünü alamamak” deyimini ile benzer anlam taşımaktadır. “Gözünü alamamak” TDK sözlüğünde “bir şeye, bir yere bakmaktayken, gözünü oradan başka bir yere çevirememek” şeklinde tanımlanmaktadır.

Kuşran an vişert (şuhat) [Gözden ayırma (kaybetme)] (dikkatli ol, takip et.) deyimleri Türkiye Türkçesinde “gözünü ayırmamak”, “gözden kaçırmamak”, “gözden kaybetmemek” deyimleri ile benzer anlamdadır.

Göz, çevredeki olup bitenleri görmemizi, olayların gidişatının nasıl ilerlediğini anlamamızı sağlayan en önemli organlarımızdan biridir. Göz çevremizde olup biten birçok durumdan haberdar olmamızı sağlar. Bir kişinin görüşünü engellemek o kişiyi kandırmayı kolaylaştıracağından “kandırmak, aldatmak” anlamında her iki lehçede de gözle kurulu deyimlere rastlamak mümkündür:

Kuşa tıtım yar- (Göze duman atmak) “aldatmak, kandırmak” anlamındaki deyim, Türkiye Türkçesindeki “Gözünü boyamak” deyimini ile benzerlik gösterir. “Göz(ünü) boyamak” deyimini “Kötü şeyi iyi gibi göstererek aldatmak” (Aksoy 1993: 807) anlamına gelmektedir.

Gözün ne denli kıymetli bir organ olduğu ortadadır. Bu durumun farkında olan insanoğlu değerli şeyleri anlatırken göze benzetir.

Kuş şırşı pek (Göz boncuğu gibi) “kıymetli, değerli” anlamındaki deyim bir benzeri de Türkiye Türkçesinde vardır. Türkiye Türkçesinde de “değerli, kıymetli” şeyler için “göz bebeği” kullanılır. Öte yandan “ortaya çıkarmak için gözleri çok yoran iş, değerli iş” için de “göz nuru” deyimini kullanılır. **kuş şırşine sıhlanı pek sıhla- / upra-” (göz boncuğunu korur gibi korumak / saklamak)** şeklinde yukarıdaki deyim daha genişletilmiş bir başka varyantı da vardır. Aynı deyim Türkiye Türkçesinde “gözünün bebeği gibi bakmak” “gözünü gibi sakınmak/ saklamak/ esirgemek” (Sinan 2015: 385) şeklinde benzer anlamdaki kullanımları mevcuttur.

Kuş tullı (Göz dolu) deyimini “çok kıymetli, değerli, mükemmel” anlamına gelmektedir. Bu deyim, Türkiye Türkçesinde “göz doldurmak”, “göz doyurmak” deyimleri ile paralel bir anlamdadır. “Göz doldurmak”, “göz doyurmak” deyimleri de beğenilen, değerli bulunan şeyler için kullanılmakta “değerinden çok, görünüşü ile etkili olmak” (Aksoy 1993: 809) anlamına gelmektedir.

Kuş umne tuh- (Göz önüne çıkmak) “aklına gelmek; hatırlamak” deyimini de Türkiye Türkçesinde “gözünün önüne gelmek” ve “gözünde canlanmak” deyimleri ile ortak anlamdadır.

Kuş ıvıt- (Göz atmak) deyimini Türkiye Türkçesi ile yapı ve anlamca birebir örtüşen deyimlerden biridir. Çuvaş Türkçesindeki “kuş ıvıt” deyimini de Türkiye Türkçesindeki “göz atmak” deyimini de “bakıvermek” anlamında kullanılır.

Kuş hupsa iliççen (Göz kapatıp alana kadar) “kısa sürede, çok çabuk” anlamındaki bu deyim Türkiye Türkçesinde de “göz açıp kapayınca kadar” ya da “göz yumup açınca kadar” şekilleriyle “bir işin çok kısa bir sürede, çok çabuk yapıldığını/yapılacağını” anlatmak için kullanılır. Yine “kaşla göz arasında” deyiminin de “çok kısa bir zaman içinde, çabucak” anlamlarına geldiği bilinmektedir.

Kuş umne kurin- (Göz önüne görünmek) “birilerinin görebileceği yerde olmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “göz önünde olmak”, “göz önünde bulunmak” deyimleri ile aynı anlamdadır.

Kuş huralat’ (Göz kararıyor) “genellikle yorgunluktan ve halsizlikten fenalaşmak” anlamına gelen deyim, Türkiye Türkçesinde de aynı anlam ve yapıda “gözü kararmak” şeklinde kullanılır.

Kuş hursa kit- (Göz koyup beklemek) “sabırsızlıkla beklemek” deyimini de Türkiye Türkçesindeki “dört gözle beklemek” deyimini ile benzer anlamdadır.

Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe (Göze karşı göz, dile karşı dil) (Yılmaz 1996: 38) “birilerinin davrandığı şekilde o kişiye karşılık vermek” anlamındaki deyim küçük bir değişikliklerle Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Aynı deyim Türkiye Türkçesinde dil yerine diş organ ismi ile kurulur. Çuvaş Türkçesindeki “**Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe**” deyimini Türkiye Türkçesinde “göze göz dişe dişe” şeklinde daha kısalmış olarak kullanılmaktadır.

3. Yapı ve Sözdizimi Özellikleri Bakımından Deyimler:

Deyimler çoğunlukla birleşik fiiller başlığı altında incelenir. Gencan (1971: 267), birleşik fiilleri incelerken deyimleri “deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler” alt başlığı içinde ele alır. Şimşek de eylem öbekleri başlığı içinde “Kimi bileşik eylemler sözdizimi özelliği taşır. En çok da, anlambilgisinde deyim olarak değerlendirilen bileşik eylemlerde görülür bu özellik.” (1987: 376) demekte ve deyim örneklerini sıralamaktadır. Karahan da deyimleri “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller” başlığı içinde inceler. Anlamca kaynaşmış birleşik fiilleri “Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir. İsim başta, fiil unsuru sonda bulunur. Unsurların biri ya da hepsi, kendi sözcük anlamları dışında kullanılır. Bunların bir kısmı deyimleşmiştir.” (1999: 39) demektedir.

“Sözcük öbeği durumunda olan deyimler, sınıflandırılmayacak kadar çok değişik biçimlerde oluşmuşlardır.” (1993: 43) diyen Aksoy iki sözcüklü olan deyimleri yapı bakımından sınıflandırma denemesi yaparak sekiz maddede toplamış, bunları da örneklendirmiştir: “a) Öğeleri ekli ya da eksiz ad tamlaması biçiminde olanlar vardır. b) Öğeleri ekli ya da eksiz sıfat tamlamak biçiminde olanlar vardır. c) Tamlanan - ad yapısında olanlar vardır. ç) Tamlanan - önad yapısında olanlar vardır. d) Ekli ya da eksiz ad - önad yapısında olanlar vardır. e) Biri ya da her ikisi ekli iki addan oluşanlar vardır. f) Biri ya da her ikisi ekli iki sıfattan oluşanlar vardır. g) İki eylemden oluşanlar vardır.” (Aksoy 1993: 43- 44)

Aslına bakılacak olursa deyimler çok farklı yapılarda olabilmektedir. Deyimler söz öbekleri olduğu için en az iki kelimededen oluşmaktadır. Öte yandan ikiden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuş deyimlere de rastlanır. İki kelimededen oluşmuş deyimler çoğunlukla “bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir” (Karahan 1999: 39); ancak yapısında fiil bulunmayan deyimler de vardır. Anasının gözü (belirtili isim tamlaması), cadı kazanı (belirtisiz isim tamlaması), çetin ceviz (sıfat tamlaması), güllük gülistanlık (tekrar grubu), gözü kara (kısaltma grubu), ha bugün ha yarın (bağlama grubu)... örneklerinde olduğu gibi birleşik fiil yapısında olmayan deyimler de mevcuttur. Tabii bunların oranı birleşik fiil yapısındaki deyimlere göre çok daha azdır.

Çuvaş Türkçesinde göz organ adı ile kurulu deyimlere bakıldığında bunların büyük bir kısmının iki kelimededen oluşan söz öbekleri olduğu görülür. Çuvaş Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gibi üç ve daha fazla kelimededen kurulu deyimler de mevcuttur. Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla kurulu deyimlerin önemli bir kısmı Türkiye Türkçesindeki deyimlerde olduğu gibi “isim+mastar halindeki fiil” yapısındadır. Öte yandan yapısında fiil unsuru bulunmayan ya da değişik kiplerde çekimlenmiş cümle kurulumundaki deyimlere Çuvaş Türkçesinde de rastlanır.

3.1. İki Kelimededen Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler:

Kuş umıñçe (Göz önünde) “her şey ortada, açık” anlamına gelen bu deyim belirtisiz isim tamlaması yapısındadır.

Kuş hıññçe (Göz arkasında) “birinin yokluğunda onun hakkında konuşmak, arkasından konuşmak, dedikodusunu yapmak” (Yakimova 2007: 53) deyimini de “göz önünde” deyimini gibi belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuşşutipe (Göz ışığıyla) deyimini “gündüz, aydınlıkken” anlamına gelmektedir. “göz ışığı” belirtisiz isim tamlamasına vasıta eki getirildiği görülür.

Kuş tullı (Göz dolu) “çok kıymetli, değerli, mükemmel” anlamında kullanılan bu deyim, isnat grubu biçimindedir.

Kuş şitik (Gözü delik) görülecek şeyi göremeyen kişiler için kullanılan “kör müsün?” anlamına gelen bir deyimdir. Bu deyim de “göz dolu” deyimini gibi isnat grubu yapısındadır.

Kuşa kuşın (Göze gözle) (Aşmarin 1999: 25) Türkiye Türkçesindeki “yüz yüze / göz göze” deyimini ile ortak anlamlı bu deyim kısaltma grubu biçimindedir.

Kuş pek (Göz gibi) bir şeyin temiz olduğunu anlatmak için kullanılan bu deyim, “pek” (gibi) edatıyla kurulmuş edat grubu biçimindedir.

3.2. İkiden Fazla Kelimeden Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler:

Yapısında ikiden fazla kelime olan deyimlerde çoğunlukla kelime grubunun unsurlarının da kelime grubu olduğu görülür. “Pek” (gibi) edatı deyimlerde en yaygın kullanılan edattır. Taranan kaynaklarda “göz” kelimesi ile başlayan “pek” edatı ile kurulmuş edat grubu biçiminde beş deyim rastlanmıştır. “**kuş pek**” deyimini iki kelimeden oluştuğu için bir önceki başlık altında ele alınırken ikiden fazla kelimeden oluşan “pek” edatı ile kurulmuş diğer deyimler şunlardır:

Kuşşuti pek (Göz ışığı gibi) “çok kıymetli, göz gibi değerli” anlamına gelen deyim üç kelimeden oluşmuş edat grubu biçiminde bir deyimdir. Edat grubunun isim unsuru olan “kuşşuti” belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuş şirşi pek (Göz boncuğu gibi) “*kuşşuti pek*” deyiminde olduğu gibi “kıymetli, değerli” anlamına gelen bu deyim, edat grubu oluşturur. Edat grubunun isim unsuru olan “kuş şirşi” belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuşa kını şüpi pek (Göze girmiş çöp gibi) yaptıklarıyla, söyledikleriyle sürekli rahatsızlık veren insanlar için kullanılan bu deyim de edat grubu biçimindedir. Dört öğeden oluşan bu deyimın isim unsuru “kuşa kını şüpi” sıfat tamlaması şeklindedir. “kuşa kını” ise sıfat-fiil grubudur. Görüldüğü üzere kelime grubu içinde kelime grubu vardır.

Kuş ulma pek (Gözü elma gibi) “büyük göz” için kullanılan bu deyim de “pek (gibi)” edatıyla kurulmuş edat grubu biçimindedir.

Aşağıdaki deyim ise isim cümlesi biçimindedir:

Kuş uşma namıs (Göz açmak utanç) “insanların içine çıkmaktan utanmak” anlamına gelen bu deyim “göz açmak utançtır/ ayıptır” şeklinde isim cümlesi görünümündedir. “namıs (utanç)” yüklemken “kuş uşma (göz açma)” isim-fiil grubu ise öznedir.

Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe (Göze karşı göz, dile karşı dil) (Yılmaz 1996: 38) “birilerinin davrandığı şekilde o kişiye karşılık vermek” anlamındaki bu deyim iki parçadan oluşmaktadır. Deyimin her iki parçası da sıfat tamlaması olup tamlamanın sıfat unsurunu “göze karşı” ve “dile karşı” edat grupları oluşturmaktadır.

Gözle kurulu deyimlerde aşağıdaki örneğin ise zarf-fiil grubu biçiminde olduğu görülmektedir:

Kuş hupsa iliçen (Göz kapatıp alana kadar) “Çok çabuk” anlamına gelen bu deyim Türkiye Türkçesinde de benzer bir yapı ve anlamda “göz açıp kapayınca/yumuncaya kadar” şeklinde kullanılmaktadır.

3.3. Masterla Biten İki Kelimeden Oluşan Deyimler:

İki kelimeden oluşan göz organ ismiyle kurulu masterla biten birleşik fiil görünümündeki deyimlerde göz isminin değişik hal ekleriyle fiile bağlandığı görülür. “Göz (Kuş)” adı, zaman zaman yalın halde olup belirtisiz nesne görevi üstlenirken, en çok da uzaklaşma hali alıp yer tamlayıcısı görevi üstlenir. Çuvaş Türkçesinde yaklaşma ve yükleme hali ekleri için aynı ek kullanılmaktadır. “Göz” kelimesi,

yükleme(yaklaşma) hali eki alıp belirtili nesne görevi de üstlenir. Öte yandan taranan kaynaklarda göz organ ismi ile kurulu deyimlerde bulunma hali eki almış isme rastlanmamıştır. Göz adının yalın halde olduğu deyimler şunlardır:

Kuş uşaymi- (Göz açamamak): “çok ağlamak” anlamında; **Kuş hıs- (Göz kırpmak):** Her hangi bir olay ya da durumdan birilerini haberdar etmek); **Kuş hıv- (Göz koymak):** 1. beğenmek 2. Kıskanmak. **Kuş ıvıt- (Göz atmak) :** “Bakmak, dikkat etmek” (Federov 2016: 110)

Yükleme (yaklaşma) hali eki alan deyimler şunlardır:

Kuşa vıyat- (Gözü oynatmak): “Birisine cilveli çapkın bakışlarla bakmak” (Yakimova 2007: 55) **Kuşa şi- (Gözü yemek):** Rengiyle gözü kamaştıran, gözü rahatsız eden, uzun süre bakmaya fırsat vermeyen şeyler için kullanılır. **Kuşa tart- (Gözü çekmek/ gözü kaçırmak):** Bir şeye doğrudan bakmamak, gözünü kaçırmak. **Kuşa uş- (Gözü açmak):** Bir şeyin farkına varmak

Uzaklaşma hali eki alan deyimlerin sayısının biraz daha çok olduğu görülür:

Kuşran kala- (Gözden söylemek): Hiç korkmadan çekinmeden birinin yüzüne gerçeği söylemek. **Kuşran şuhul- (Gözden kaybolmak):** Gözüme görünme, gözüm seni görmesin, def ol anlamında kullanılmaktadır. **Kuşran tük- (Gözden dürtmek):** 1. Bir kimsenin namussuz, yüzüstü olduğunu kendisine açıkça söylemek. 2. Sitem etmek, yakınmak. **Kuşran sur- (Gözden tükürmek):** Bir kimseye güvenilir biri olmadığını söylemek. **Kuşran pih- (Gözden bakmak):** Birine ta:bi yaşamak, birine muhtaç olmak. **Kuşran pihtar- (Gözden baktırmak)** Birine muhtaç bırakmak. **Kuşran ök- (Gözden düşmek):** Bir kimsenin karşısında mahcup olmak, küçük düşmek. **Kuşran üker- (Gözden düşürmek):** Küçük düşürmek.

Tespit edilen deyimlerin ikisinde “göz” kelimesinin “-ın / -in” isimden zarf yapım eki (mînlelik formi: nasıllık-nicelik biçimi eki) (bkz. Sergejev ve Andreyeva 2004: 75) aldığı görülmektedir:

Kuşin kala- (Gözle söylemek): Açıkça, hiç utanmadan söylemek. **Kuşin kur- (Gözü ile görmek):** Farkına varmak.

3.4. Masterla Biten İki Den Fazla Kelimeden Oluşan Deyimler:

İki kelimeden oluşan deyimlerde “göz” ismi tek başına nesne, yer tamlayıcısı, zarf görevindeyken kelime sayısının artması ile “göz” kelimesinin kelime grubu içinde yer aldığı görülür. Örneğin “zil zurna sarhoş olmak” anlamına gelen “**Kuş kurmi puliççen işse lart- (Göz görmez oluncaya kadar içip oturtmak)**” deyiminde “göz (Kuş) kelimesi “Kuş kurmi puliççen” zarf fiil grubunun bir parçası olarak görev almıştır. **Kuşa kitarma hira- (Gözü göstermeye korkmak)** (Birinin karşısına çıkmaktan korkmak, rahatsızlık hissetmek). **Kuş ilmesir pih-/ tinker- (Göz almadan bakmak):** Bir şeyden gözlerini alamamak, dikkatlice bakmak (Yakimova 2007: 43). **Kuş umne kilar- (Göz önüne çıkarmak):** Hatırlamak. **Kuş umne (tilne) kurin- (Göz önüne görün):** Bir kimsenin görebileceği yerde olmak, gözüne ilişmek. **Kuş umne tuh- (Göz önüne çıkmak):** Gözünün önüne gelmek, hatırlamak. **Kuş hursa kit- (Göz koyup beklemek):** Sabırsızlıkla beklemek. **Kuş hüripe pih- (Göz kuyruğuyla bakmak):**

Gizlice, kurnazca çaktırmadan yan bakışla gözetlemek. **Kuş şurri kītart- (Göz beyazı göstermek)**: Soğuk bakmak. **Kuş şurripe pih- (Göz beyazıyla bakmak)**: Soğuk bakmak. **Kuşpa şise yar- (Göz ile yiyip bırakmak)**: Çok dikkatli bakmak.

Yukarıdaki örneklerde göz kelimesi kelime grubu içinde yer almakta grupça yüklemle bağlı öge oluşturmaktadır. Örneğin “**Kuş umne kīlar- (Göz önüne çıkarmak)**” örneğinde çıkarmak yüklem kabul edilirse, “göz önüne” ise yer tamlayıcısı görevi üstlenen bir isim tamlamasıdır.

“**Kuşa tītīm yar- (Göze duman atmak)**: Aldatmak, kandırmak. **Kuşa çavsa kīlar- (Gözü oyup çıkarmak)**: Birini korkutmak, tehdit etmek. **Kuşa (kuşa-puşa) çarsa pīrah- [Gözü (gözü –başı) açıp bırakmak]**: Çok şaşırarak.” örneklerinde ise “göz” kelimesi kelime grubu oluşturup grupça öge görevi üstlenmez. “Göze duman atmak” deyiminde yer tamlayıcısı, nesne ve yüklem; “gözü oyup çıkarmak” ve “gözü açıp bırakmak” deyimlerinde ise nesne, zarf, yüklem şeklinde bir sıralanış vardır.

3.5. Cümle Biçimindeki Deyimler:

Çuvaş Türkçesinde cümle kuruluşundaki deyimlerin çoğunlukla şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde oldukları görülmektedir. Bilindiği üzere “Çuvaş Türkçesinde geniş zaman için ayrı bir ek bulunmamaktadır.” (Ersoy 2010: 346) Şimdiki zaman ekiyle geniş zaman da ifade edilir. Aşağıdaki örnekler iki ögeden oluşan şimdiki zamanda (geniş zamanda) çekimlenmiş cümle biçimindeki deyimlerdir:

Kuş kaymast’ (Göz gitmiyor): Devamlı bakmak. **Kuş kurat’ (Göz görür)**: “Geleceğin nasıl olacağı elbet belli olur.” anlamında bir deyimdir. Yani “her şey olacağına varır, sonrasına bakarız, ne olacağını zaman gösterir.” manasındadır. **Kuşa kīmest (Göze girmez)** Umursamamak, kaile almamak, söylenenlere aldırmmamak. **Kuş alçirat’/ çalirat’ (Göz kamaşıyor)**: Çok renkten ya da ışıktan gözleri kamaşmak. **Kuş ş itet (Göz yetiyor)**: Her şeyi takip edebilmek. **Kuşşem (piçi-kuşşem) şişeşşi- [Gözleri (yüzü- gözleri) parlıyor]**: Çok sevinmek. **Kuş uşilat’ (Göz açılıyor)**: Her şeyin bilincinde varmak. **Kuş ūket (Göz düşüyor)**: Nazar değmek. **Kuş çarilat’ [Göz (genişçe) açılıyor]**: Şaşırarak, şaşkınlıktan göz bebeklerinin açılması. **Kuş huralat’ (Göz kararıyor)**: Genellikle yorgunluktan ve halsizlikten fenalaşmak. (Yakimova 2007: 46)

Şimdiki zamanda (geniş zamanda) çekimlenmiş ikiden fazla kelimedeki kurulu deyimler de vardır:

Kuşran vut tuhsa kayat’ (Gözden ateş çıkıp gidiyor): Çok acı çektiğini, canının çok yandığını belirtmek için kullanılır. **Kuşşamka şine ulihsa larat’ (Göz alınma çıkıp oturuyor)** Şaşırarak ya da korkmak. **Kuşran tīksen te kurīnmast’ (Gözden dürtse de görünmüyor)**: Çok karanlık olduğunu anlatmak için kullanılır. **Kuş tītrellī kītartat’ (Göz bulanık gösteriyor)**: Görülecek şeyi görememek. **Kuş tula yulat’ (Göz dışarıya kalıyor)**: Dışarıdan içeri girince ışığa alışan gözün bir müddet bir şey seçememesi. **Kuş salansa kayat’ (Göz parçalanıp gidiyor)**: Çok renkli bir şeyin gözü kamaştırması. **Kuş şarsa kayat’ (Göz kamaşıp gidiyor)**: Işıktan gözleri kamaşmak. **Kuş ayınçen pīhat’ (Göz altından bakıyor)**: Gizlice bakmak.

Göz organ adıyla kurulu deyimlerde, çok az da olsa, geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş cümle yapısındaki deyimlere de rastlanmaktadır:

Kuşran (kuşpuşran) vut sirpînçĭ (tuhrĭ) [gözden (gözbaştan) ateş sıçradı (çıkta)]: canı yanmak, acı çekmek. (Yakimova 2007: 62) **Kuşpa ta kurman (Göz ile de görmemiş):** Hiçbir şeyden haberi yok, hiçbir şey görmemiş, bilmiyor. **Kuşişem sünciş (hupînçiş) (Gözleri söndü/ kapandı):** Ölmek. **Kuş hursa hıvarman (Göz koyup bırakmamış):** Bir işi kimin yaptığının belli olmaması.

Bayram'ın (2007: 35) "Olumsuzluk bildiren edat" açıklamasıyla verdiği "an" edatının kullanıldığı deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Bu deyimler emir kipinin olumsuzuyla çekimlenmiş cümle kuruluşundaki deyimler içinde yer alırlar:

Kuş an il (Göz alma): Gözünü ayırmadan dikkatlice bak. **Kuş an sikter (Göz kırpma):** Kişinin dikkatli bir biçimde dinlemesi istenildiğinde söylenen söz. **Kuş an uştar (Göz açtırma):** Karşı tarafa hiç söz verme. **Kuş an hup (Gözünü kapama):** 1. Hiç uyuma 2. Dikkatli ol, tetikte ol. **Kuş uşma an par (Göz açmaya müsaade etme):** Kişinin karşısındakine konuşma fırsatı vermemesi istenildiğinde söylenen söz. **Kuşran an vişert / şuhat (Gözden kaçırma, kaybetme):** Gözünle dikkatlice izle, görüş alanından kaybetme. **Kuşran an pih (Gözden bakma):** Kimseye bağlı kalma, serbest hareket et. **Kuşran an ük (Gözden düşme):** Küçük düşme. **Kuş tilne an pul (Göz önünde olma):** Görüşmekten kaçın. **Kuş umne an kurin (Göz önüne görünme):** Gözüme görünme! Kişinin gözden uzak olması istendiğinde söylenen söz.

4. Kelime Sayısı Bakımından Deyimler:

Kalıplaşmış ifadeler olan deyimler, atasözleri gibi az sözle çok şey anlatma özelliği taşırlar. "Deyimleşme sürecinde kalıplaşma gerçekleşirken sınırlı sayıda kelime görev alır." (Sinan 2009: 1999) Bu sebeple deyimlerin kelime sayılarının çok olmadığı görülür. Kelime sayıları bakımından deyimleri ele alan ve Türkiye Türkçesinde on beş binin üzerinde deyimini inceleyen Sinan (2009: 1999), 10790 deyimini iki kelimedenden meydana geldiği ve bu sayının toplam deyimlerin % 63'lük bir bölümünü meydana getirdiği bilgisini verir. Tespit ettiği deyimlerin 3918'i üç kelimedenden meydana gelmekte bu sayı da % 22.8'lik bir oranı ifade etmektedir. Üç kelimedenden meydana gelen deyimleri de bu orana eklediğinde Türkiye Türkçesindeki deyim varlığının % 86'sının iki ve üç kelimedenden oluşan deyimler olduğu makalede belirtilmektedir. Bu sayısal veriler Türkiye Türkçesindeki deyimlerin kelime sayısı bakımından durumunu ortaya koymakta buna göre Türkiye Türkçesinde iki kelimedenden oluşan deyimler sınıflandırmada üst sıralarda yer almaktadır. % 86'lık oran da deyimlerin çoğunlukla iki-üç kelimedenden oluşan kısa, öz anlatımlar olduğu gerçeğini somutlaştırmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde "göz" organ adı ile kurulu deyimler incelendiğinde taranan kaynaklarda tespit edilen deyimlerin büyük bir oranının Türkiye Türkçesindeki gibi az sözcükle oluştuğu görülmektedir. Sinan'ın verdiği oranlara göre iki kelimedenden oluşan deyimler sayıca en üstlerde yer almaktadır. Taranan kaynaklarda tespit edilen Çuvaş Türkçesindeki "göz" organ adı ile kurulu deyimlere bakıldığında iki kelimedenden oluşan deyimlerin sayısının üç kelimedenden oluşan deyimlerin sayısının biraz önünde olduğu görülür. Yapısında fiil unsuru bulunmayan deyimlerin 7'si iki kelimedenden, 5'i

üç kelimededen, 1'i dört kelimededen, 1'i altı kelimededen oluşmuş deyimlerdir. Yapısında fiil unsuru bulunan mastarla biten deyimlerin 18'i iki kelimededen, 16'sı üç kelimededen, 1'i dört kelimededen, 1'i beş kelimededen oluşmaktadır. Cümle kuruluşundaki deyimlerde ise 12 deyim iki kelimededen, 15 deyim üç kelimededen, 5 deyim dört kelimededen, 1 deyim ise beş kelimededen oluştuğu görülmektedir. Bu sonuçlara bakıldığında incelenen 83 deyim 73'ü iki ya da üç kelimededen oluşmakta bu da % 87,95'lik bir orana karşılık gelmektedir. 83 deyimden sadece 10 tanesi üçten fazla kelimededen oluşmaktadır. Üç kelimededen fazla kelimededen oluşan deyimlerin oranı % 12,04'dür. Bu oranlar Sinan'ın verdiği oranlara yakın oranlardır.

Sonuç

Lehçeler arasında ortaklık ve paralellik gösteren deyim ve atasözlerinin daha çok temel kelimelerle kurulmuş olduğu gözlenmektedir. Organ adları, temel kelimelerdendir. Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adıyla kurulmuş deyimler, anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki deyimlerle karşılaştırıldığında anlam ortaklıklarının, paralelliklerinin oldukça fazla olduğu görülür.

Çuvaş Türkçesindeki göz organ adıyla kurulan deyimler yapı ve sözdizimi bakımından incelendiğinde kimi deyimlerin yapısında fiil unsurunun yer alırken kimisinde yer almadığı dikkat çeker. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerin sayısı, yapısında fiil unsuru bulunmayanlardan fazladır. Taranan kaynaklarda Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adı ile başlayan 83 deyim ulaşılmış, bunların sadece 14 tanesinin yapısında fiil unsuru olmadığı görülmüştür. Tespit edilen deyimlerin %83'ünün yapısında fiil unsuru olduğu görülmektedir. Yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerin bir kısmı mastar halindeki fiillerden kurulu deyimlerdir. “İsim+mastar halindeki fiil” yapısında olmayıp çekimli fiil olarak cümle oluşturmuş deyimler de vardır. Cümle kuruluşundaki deyimlerde şimdiki zaman (geniş zaman) ve geçmiş zaman, emir çekimleri kullanılmıştır. Şimdiki zaman çekimi, geçmiş zaman ve emir çekiminden daha fazladır. Taranan kaynaklarda 19 deyimde şimdiki zaman çekimine rastlanırken sadece 4 deyimde geçmiş zaman, 12 deyimde ise olumsuz emir çekimi tespit edilmiştir. “Göz” kelimesi ile başlayan deyimlerde mastar halindeki deyimlerin sayısı ise 30'un biraz üzerindedir. İsim cümlesi biçimindeki deyimlere ise pek rastlanmamıştır. Sadece “Kuş uşma namıs [Göz açmak utanç(tır)]” deyimini isim cümlesi oluşturur.

Tespit edilen deyimler olumsuzluk açısından ele alındığında sadece 17 deyim olumsuzluk bildirdiği görülmüştür. Olumsuz deyimlerin hepsi yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerdir. 17 olumsuz deyim 11 tanesi “an” olumsuzluk edatı kullanılarak olumsuz yapılmış emir çekiminde olan deyimlerdir. Cümle biçimindeki deyimlerden şimdiki zamanda çekimlenmiş 3 deyim, geçmiş zamanda çekimlenmiş 2 deyim olumsuz cümle kuruluşundadır. “Kuş uşaymi- (Göz açmamak)” deyimini olumsuzluk bildiren mastar halindeki tek deyimdir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2009). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). “Atasözleri, Deyimler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1993). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- AŞMARİN, Nikolay İvanoviç (1999). Çıvaş Simahisen Kineki.(Slovar’ Çuvaşskogo Yazıkı). T.7-8. S. – 696. Çeboksarı: Gosudarstvennyy Komitet Çuvaşskoy Respubliki po Peçati.
- ATMACA, Emine (2009). “Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, vol. IX/2, s. 19-35.
- BAYRAM, Bülent (2007). Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, Konya: Tablet Yayınları.
- BOLULU, Osman (1998). “Deyimler- Deyimlemeyenler”, Türk Dili Dergisi, S. 64, Ankara, s.16-18.
- CEYLAN, Emine (1997). Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). Deyimlerimiz, İstanbul: Özgül Yayınları.
- DOĞAN, Levent (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme -Ana ve Ara Temel Kelimeler”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 6 Haziran, S. 1, s. 141-163.
- ERSOY, Feyzi (2010). Çuvaş Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi.
- FEDOROV, Georgiy İosifoviç (2016). Çıvaş Frazеologiyin İnlantarullı Simah Kineki. A-S. Ç-Ya. Şupaşkar: Çıvaş kineke izd-vi.
- FEDOTOV, Mihail Romanoviç (1996). Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıkı, 1-Tom S. – 467, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarınh Nauk.
- GENCAN, Tahir Nejat (1971). Dilbilgisi, İstanbul: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, C. I, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIZADE, Naile (2003). “Azerbaycan Türkçesinde ‘Göz’ Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 13, s. 87-103.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara: Engin Yayınları.
- KAÇARAVA, Nana (1996). “Türkçede ‘Göz’ ile Başlayan Deyimler”, Türk Dili, S. 650, Ankara, s. 129-133.
- KARAHAN, Leylâ (1999). Türkçede Sözdizimi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SERGEYEV, Leonid Pavloviç ve ANDREYEVA Yevdokiya Aleksandrovna (2004). Çıvaş Çilhi Spravoçnik, Şupaşkar: ÇGPU İm. İ. Ya. Yakovleva.
- SİNAN, Ahmet Turan (2009). “Deyimlerin Yapısı Değişir mi?”, Turkish Studies, Volume 4/8 Fall, s. 1996-2009.
- SİNAN Ahmet Turan (2015), Türkçenin Deyim Varlığı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987). Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Trabzon: Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık.
- TENİŞEV, Edhyam Rahimoviç (1997). Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika, Moskova: Nauka.
- TUFAR, Nicolai (2010). Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları, Ankara Üniversitesi basılmamış doktora tezi, Ankara.
- TURSUNOVA, Aigul (2007). “Kırgızca ve Türkçede ‘Göz’ ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması”, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2009). “Türkçedeki Örtmece Sözcükler”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 6, S. 23 (Güz), s.131-140.

- USLU, Necati Asım (1985). Türkçe'de Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: TDAV Yayınları.
- YAKİMOVA, Nadejda İvanovna (2007). Somatiçeskiye Frazеologiçeskiye Yedinitısı Çuvaşskogo Yazıka (Opıt Sravnitel'no-sopostavitel'nogo İssledovaniya s Tatarskim, Başkırskim, Turetskim Yazıkami), İzd-vo Çuvaşskogo Gosuniversiteta yayımlanmamış doktora tezi, Çeboksarı.
- YILMAZ, Emine (1996). Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri Çuvaşça-Türkçe Türkçe-Çuvaşça Sözlük, Ankara: Simurg Yayıncılık.
- YÜCEOL ÖZEZEN Muna (2001). "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 600, s. 869-879.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE {+rA} YÖNELME DURUMU EKİ

The {+ rA } Dative Suffix in Old Anatolian Turkish

Erkan SALAN*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 129-141

Öz: Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz lehçesine ait ilk edebî ürünlerin şekillendirdiği ve günümüz Türkiye Türkçesinin temellerinin atıldığı dönemdir. Bu dönem, yazılı kaynaklar bakımından Türkçenin en zengin dönemi olarak ifade edilebilir. Adı geçen dönemde kaleme alınmış pek çok yazılı kaynak, bugün dil araştırma(cı)larının beslendiği önemli kaynaklardandır. Bu eserlerin ayrıntılı incelemelere tabi tutularak dil özellikleri bakımından işlenmesi, gerek dönem Türkçesi gerekse günümüz Türkiye Türkçesi bakımından hayati öneme sahiptir.

Eski Anadolu Türkçesi, durum eklerinin zengin kullanımlarla işlerlik kazandığı tarihî dönemlerden biridir. Bu dönemde kullanılan durum eklerinden biri {+rA} ekidir. Bu ek, adı geçen dönemde kalıplaşmış ve kalıplaşmamış olmak üzere iki şekilde kullanılmıştır. Özellikle *soñra*, *ışra*, *içre*, *üzre*, *taşra* gibi örnekler ekin kalıplaştığı örneklerdir ve bu sözcüklerde {+rA}, durum eki olarak işlev görmez. Ekin kalıplaşmadığı yani durum eki olarak yer verildiği örneklerde ise yönelme durumu işlevindedir. Bu çalışmada; {+rA} ekinin dönem Türkçesindeki konumu, yönelme durumu işlevindeki kullanımları ve dil çalışmalarına yansımalarının ne şekilde olması gerektiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, {+rA} eki, yönelme durumu.

Abstract: Old Anatolian Turkish is a period when the first literary works belonging to the Oghuz dialect were formed and the foundations of today's Turkish of Turkey were laid. This period can be stated to be the richest period of Turkish in terms of written sources. Numerous written sources penned in the said period are among the important sources from which today's language studies and language researchers derive their information. Subjecting these works to detailed analyses to find out their linguistic properties is of vital significance for both the Turkish of the period and contemporary Turkish of Turkey.

Old Anatolian Turkish is one of the historical periods when case suffixes acquired functionality through rich uses. One of the case suffixes used in that period is {+rA}. This suffix was used in two forms in that period, namely stereotyped and non-stereotyped. Especially, examples such as *soñra*, *ışra*, *içre*, *üzre* and *taşra* are those where the suffix was stereotyped and {+rA} does not serve as a case suffix in these words. In examples where the suffix was not stereotyped, in other words it was used as a case suffix, on the other hand, it functions as a dative suffix. In this study, the position of the {+rA} suffix in the Turkish of the period, its uses as a dative suffix and in what way its reflection on language studies should be were discussed.

Keywords: Old Anatolian Turkish, {+rA} suffix, dative case.

* Yrd. Doç. Dr.; Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, salanerkana@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 16.01.2017 / Kabul Tarihi: 09.10.2017

Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz lehçesine ait ilk edebî ürünlerin şekillendirdiği ve günümüz Türkiye Türkçesinin temellerinin atıldığı dönemdir. Bu dönem, yazılı kaynaklar bakımından Türkçenin en zengin dönemi olarak ifade edilebilir. Bu dönemde kaleme alınmış pek çok yazılı kaynak, bugün dil araştırma(cı)larının beslendiği önemli kaynaklardır. Bu eserlerin ayrıntılı incelemelere tabi tutularak dil özellikleri bakımından işlenmesi, gerek dönem Türkçesi gerekse günümüz Türkiye Türkçesi bakımından hayati öneme sahiptir.

Eski Anadolu Türkçesinin özellikleri üzerine birbirinden değerli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Yazılı kaynakların zenginliği ve yeterince işlenmemişliği, dönem Türkçesine ait çeşitli konuların ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu konulardan biri, farklı kullanım özellikleriyle karşılaşılan {+rA} yönelme durumu ekidir. Bu ekin yönelme durumu işlevindeki kullanımları, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Farklı kullanımlarına geçmeden önce ekin tarihî gelişiminden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

{+rA} eki, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarında *içre* “içte, içerde”, *taşra* “dışarıya; dışta, dışarda”, *tarduş şadra* “Tarduş Şadı’na”, *kisrâ* “batıdaki, sonra” gibi örneklerde kullanılmıştır (Alyılmaz 1994: 62; Tekin 2003: 115, 140, 154). Daha sonra Eski Uygur Türkçesi döneminde genellikle yön bildiren isimlere getirildiği ifade edilen bu ekin *kisre* “sonra”, *öngre* “önce”, *içreki* “içindeki” (Eraslan 2012: 157, 158), *töpüre* “aşağıya, dibe” (Duran 1956: 19), *yürekre* “kalbe” (Korkmaz 2000: 8) gibi örnekleriyle karşılaşılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *asra* “alt”, *içre* “içeri, içeride, içeriye, içinde, +de”, *taşra* “dışarı”, *başra* “başa (kak-)”, *yüzre* “yüze”, *közre* “göze” gibi örneklerde yer verilen ekin (Duran 1956: 19; Durgut 1999: 135-136; Hacıeminoğlu 2003: 31; Nalbant 2008: 59, 60; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 559, 578, 661, 861) seyrek kullanıldığı görülür. Harezmi Türkçesinde ek; *asra* “art, arka”, *içre* “içinde”, *taşra* “dışarı, dışarıda”, *songra* “sonra”, *ortara* “ortadan”, *üzre* “üzerinde, +de” gibi örneklerle kullanım imkânı bulmuştur (Hacıeminoğlu 1992: 44, 45, 84, 89; Hacıeminoğlu 1997: 66; Kalsın 2013: 60; Ata 2016: 78). Eski Anadolu Türkçesinden önceki dönemlerde işlek olmayan ekin *taşra*, *kisre*, *içre*, *asra*, *songra*, *üzre*, *öngre* gibi örneklerdeki kullanımlarına bakarak genellikle kalıplaşmış¹ hâlde kullanıldığı ve kalıplaşmamış örneklerinin ise çok nadir olduğu ifade edilebilir. Nitekim *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan bir çalışmada ek, *içre* ve *asra*ki sözcüklerinden hareketle yer zarfları türeten bir yapım eki olarak değerlendirilmiştir (Taş 2009: 67). Bununla birlikte *taşra*, *kisre*, *içre*, *asra*, *songra*, *üzre*, *öngre* gibi sözcüklerin çekim edatı olarak kullanılabilmesi (Hacıeminoğlu 1992: 8, 9, 44, 59, 69, 84, 89) ekin kalıplaştığını destekler mahiyettedir. {+rA} eki, -kalıplaşmış veya kalıplaşmamış olmak üzere- en eski yazılı kaynaklardan bugüne herhangi bir fonetik değişime uğramamıştır (Duran 1956: 18). Özellikle Türkçenin ilk yazılı kaynaklarında *kisrâ* “batıdaki, sonra”, *içre* “gizli, +da”, *öngre* “doğuda, doğudaki” (Tekin 2003: 139, 140) gibi örneklerde kalıplaşmış olması, ekin tarihî geçişini ilk yazılı kaynaklardan çok daha eski dönemlere götürebilmeye imkân verir.

Eski Anadolu Türkçesinde asıl yönelme durumu ekinin genellikle {+A} biçiminde olduğu görülmektedir (Gülsevin 2007: 38, 39). Oğuzcanın ilk edebî ürünlerinde karakteristik olmayan {+GA} biçimi de nadiren kullanılmıştır (Gülsevin 2007: 39).

1 Kalıplaşma kavramı hakkında bk.: (Korkmaz 2000: 1, 2)

Bunlara ek olarak dönem Türkçesinde aynı işleve sahip {+rA} ekinin varlığı çeşitli örneklerle tanımlanabilmektedir. Adı geçen ekler dışında bazı durum eklerinin de yönelme durumu işlevinde kullanılabildiği örneklere rastlanmaktadır (Daşdemir 2000: 130-131; Gülsevin 2007: 40, 41).

Eski Anadolu Türkçesinde {+rA} ekinin kalıplaşmış ve kalıplaşmamış örnekleri bir arada kullanılmıştır. Özellikle *şoñra*, *ışra*, *içre*, *üzre*, *taşra* gibi örnekler ekin kalıplaştığı örnekler olarak ifade edilebilir (Korkmaz 2000: 8-9; Köktekin 2008: 95; Özek 2015: 77). Bu yapıların dönem Türkçesinde çekim edatı olarak kullanılabilmeleri (Hacıeminoğlu 1992: 9, 45, 76, 77, 85, 89) ve özellikle *taşra* sözcüğünün durum eki alabilmesi (Karahan 1994: 232; Özek 2015: 77) kalıplaşmayı destekler. Bunun yanı sıra *ışra* ve *taşra* sözcüklerinin sıfat ve zarf (Olçay 1965: 164, 187; Karahan 1994: 225; Kültürel ve Beyreli 1999-I: 187; Korkmaz 2000: 9; Köktekin 2007: 139; Sarıkaya 2009: 112); *şoñra* ve *üzre* sözcüklerinin zarf olarak (Hacıeminoğlu 1992: 76; Yavuz 2006: 338; Köktekin 2007: 287) kullanılabilmesi ifade edilen düşünceye katkı mahiyetindedir. Bu bakımdan mezkûr sözcüklerde geçen {+rA} eki, yapım eki olarak değerlendirilmelidir (Şahin 1993: 166; Ergin 1998: 242; Gülsevin 2007: 119). Dolayısıyla bu tarz kullanımlardaki {+rA}, durum eki olarak kullanılabilmek özelliğini kaybettiğinden çalışmanın kapsamı dışındadır.

{+rA} ekinin kalıplaşmadığı yani yönelme durumu işlevinde kullanıldığı örneklere dönem Türkçesine ait çeşitli eserlerde sınırlı sayıda yer verilmiştir. Bu örneklerin genellikle halka hitaben sade bir dille yazılmış dinî eserlerde geçmesi, dikkat çekicidir. Bu durum, {+rA} yönelme durumu ekinin halkın konuşma dilinde de var olduğunu düşündürmeye imkân vermektedir:

... *kamçı birle ol kadar urdı İbrāhim'i başı+ra kim İbrāhim kana bulaşdı.* (Yavuz 2006: 425) “... İbrahim’in başına o kadar çok kamçı vurdu ki İbrahim kana bulandı.”

... *yüzi+re, fercine urmayalar* ... (Bilgin 1996: 182) “... yüzüne ve fercine vurmamak gerekir ...”

... *göksi+re urdılar* ... (Olçay 1965: 175) “... göğsüne vurdular ...”

Bir kul kamçı ile birkaç kez Mâlik'i başı+ra urdu. (Tarama Sözlüğü VII 2009: 241) “Bir kul, kamçı ile birkaç kez Mâlik’in başına vurdu.”

... *anı dahı gögsi+re urdılar* ... (Olçay 1965: 175) “... onun da göğsüne vurdular ...”

Mūsā bir kez 'azrâyili yüzi+re urdı ve bir gözün çıkardı ... (Yılmaz vd. 2013: 318) “Musa, Azrail’in yüzüne bir kez vurdu ve bir gözünü çıkardı ...”

Şerif bir yumrukla göğüsü+re urdı ... (Akalin 1987: 11) “Şerif, atın göğsüne bir yumruk vurdu ...”

... *elüñdeki degnegile başı+ra vur* ... (Kavruk vd. 2004: 156) “... elindeki değnekle başına vur ...”

... *Ķudār süñüyle gögsi+re urdı* ... (Yılmaz vd. 2013: 132) “... Kudar, süngü ile onun göğsüne vurdu ...”

Dişi kesegin kim kâfirler ağzı+ra urdukları vaktin sindiyıdı ... (Çetin 2002: 207) “Kâfirler, ağzına vurdukları zaman dişinin bir parçası kırılmıştı ...”

... *cemî'-i 'âlem anı başı+ra depici olur.* (Özkan 1993: 143) “Herkes, onun başına vurucu olur.”

Kılıcım çıkardım, saldım boynu+ra fi'l-hâl başı kesildi ... (Tarama Sözlüğü VII 2009: 241) “Kılıcımı çıkarıp boynuna vurunca başı kesildi ...”

Ve bu kişiniñ kızı kalkmış, ol cânavarı başı+ra urup öldürmüş. (Özkan 2009: 349) “Ve bu kişinin kızı kalkıp o canavarın başına vurup öldürmüştü.”

Kıldây kılıcı çıkardı Peygâmberi başı+ra çaldı. (Tören 2007: 147) “Kılday, kılıcı çıkarıp peygamberin başına vurdu.”

... *yüzi+re urmaya ...* (Yavuzarslan 2002: 369) “... yüzüne vurmasın ...”

... *ökçeleriyle gögsi+re ururlar ...* (Yavuzarslan 2002: 222) “... ökçeleriyle göğsüne vururlar ...”

... *ökçeleriyle anı gögsi+re dögerler ...* (Yavuzarslan 2002: 383) “... ökçeleriyle göğsüne vururlar ...”

... *red eylemek eli birle beni gögsi+re kaçasın² ...* (Toska 1989: 164; Nahmedov 2009: 129) “... redderek göğsüme vur ...”

... *Cebra'îl 'alm kanadıyla ol kavmu yüzi+re urdı gözleri görmez oldı ...* (Bayraktar 2008: 191) “... Cebrail aleyhisselam, kanadıyla o kavmin yüzüne vurunca gözleri görmez oldu ...”

Aşağıdaki örneklerde {+ra} ekli yapı ikileme biçiminde kullanılmıştır. Dönem Türkçesinde bu tarz kullanımlara pek rastlanmaz:

... *bir 'aşâ-y-ıla başı+ra başı+ra urdı* (Özkan 2009: 485) “... bir asa ile kafasına kafasına vurdu.”

Ha Dögerler başı+ra başı+ra kaçaban deprenmedi ... (Tören 2007: 200) “Kafasına kafasına vurmalarına rağmen sinirlenip kıvıldamadı ...”

Örneklerin alındığı eserlerin tamamında en işlek yönelme durumu eki {+A}'dır. Buna karşılık {+rA} biçimi çok seyrek. Verilen örneklerde görüldüğü gibi {+rA} ekinin Eski Anadolu Türkçesinde genellikle iyelik/tamlanan eki almış organ adlarıyla kullanıldığı görülür. Bu yapıya, *ur-* “vurmak” fiilinin yüklem olduğu cümlelerde daha sık yer verilmiştir. Dolayısıyla yapı, çoğunlukla *ur-* fiiliyle oluşmuş yüklem gerçeğe yerini/yönünü belirtir. {+rA} ekli örneklerin tamamında sözcüklerin ünlü ile bitmiş olması, ekin kullanımı bakımından dikkat çekicidir. Eke ait bu derece sistemli bir kullanımın ilk defa ifade edilen dönemde ortaya çıktığı söylenebilir. Zira daha önceki dönemlerde ekin belirli bir kurala bağlanabildiği bu tarz kullanımlar söz konusu değildir (Sev 2007: 555-578).

{+rA} ekinin yönelme durumu işleviyle kullanıldığı bütün örneklerin ya ünlü ile biten veya teklik 3. kişi iyelik eki almış isim olması dikkate değerdir. Bu durum, ekin ünsüz ile biten yapılarla kullanılmaya elverişli olmadığını düşündürmektedir. Dönem Türkçesine ait eserlerde {+rA} ekinin özellikle 1. ve 2. kişi iyelik eki almış isimlerden sonra kullanılmamasının temel nedeni de bu olsa gerektir. Nitekim aşağıdaki örneklerde *omzuma, yüzüme, başuma ve başuña* biçiminde kullanılması

2 Kul Mesûd'un *Kelile ve Dimne*'sinde {+rA} eki, *gögsire ve yüzire* biçiminde dört yerde geçer (Nahmedov 2009: 129).

gereken yapılar, ifade edilen nedenden dolayı sırasıyla *omuzıra*, *yüzire*, *başıra*, *başıra* biçiminde kullanılmıştır:

Ol beg kişilerinden birisi bini omuzı+ra kamacı birle urdı. (Yavuz 2006: 367) “O beylerden biri, omzuma kamçı ile vurdu.”

... *beni yüzi+re kanadlarıyla urup* ... (Yavuzarslan 2002: 444) “... yüzüme kanatlarıyla vurup ...”

... *sen beni başı+ra urduñ balığı aldun* ... (Yavuzarslan 2002: 299) “... sen, başıma vurup balığı aldın ...”

... *seni başı+ra urdum balığıñ aldum* ... (Yavuzarslan 2002: 298) “... başıma vurup balığı aldım ...”

Çalışmada verilen örnekler bakıldığında {+rA} ekinin geldiği unsurun daima (belirtili) isim tamlaması olduğu görülür. İsim tamlamasının tamlayan unsuru, -tamlayanın kullanıldığı durumlarda- {+(n)Uñ / +üm} ilgi durumu ekinin yerine bütün örneklerde {+I} belirtme durumu ekini almıştır. Başka bir deyişle, {+rA} ekinin kullanıldığı isim tamlamasında tamlayan unsur {+(n)Uñ / +üm} eki almamış ve {+I} belirtme durumu eki ilgi durumu işlevinde kullanılmıştır. Yukarıda geçen cümlelerdeki *bin+i omuzı+ra* “benim omzuma”, *ben+i yüzi+re* “benim yüzüme”, *ben+i başı+ra* “benim başıma” ve *sen+i başı+ra* “senin başıma” tamlamalarının tamlayan unsurunda *binüm/benüm* yerine *bini/beni*; *senüñ* yerine *seni* biçimlerinin kullanılması, ifade edilen sistemli kuralın somut örneklerini oluşturur³. Belirtme durumu ekinin ilgi durumu eki yerine kullanılabilmesi, her iki ekin işlev yakınlığına işaret eder (Grönbech 2000: 141; Karahan 2011: 214, 216). Bu tarz kullanımlara Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde yer verilmiş olması (Karahan 2011: 211; Pekacar ve Erdem Uçar 2015: 446-451), adı geçen ekler arasındaki işlev yakınlığının Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren var olduğunu gösterir⁴. Dolayısıyla çalışmaya konu olan örnekler, Türkçenin tarihî gelişimi açısından aykırılık teşkil etmez.

Eski Anadolu Türkçesinde {+rA} ekinin eş değeri olarak {+A} yönelme durumu eki kullanılmıştır. Hatta {+rA} ekinin kullanıldığı veya kullanılmadığı eserlerde, aynı işlevle {+A} ekinin işlek olduğu görülür. Bu bakımdan her iki ek, *yönelme* veya *yaklaşma* durumu adı altında aynı hâl kategorisinde değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle ekler, *yönelme* ve *yön gösterme* biçiminde farklı kategorilerde yer verilmemelidir. Aksi takdirde {+rA} ekinin incelenmesinde ve öğretilmesinde tereddütlü noktaların ortaya çıkması kaçınılmazdır:

... *bir kılıç aınsuzda başı+ra eyle urdı kim ebrü kaşına dek iki pâre eyledi.* (Akalin 1988: 84) “... birden başına öyle bir kılıç vurdu ki beline (?) dek ikiye böldü.” ~ ... *cân başın+a sıçrayup at sürdi* ... (Akalin 1988: 174) “... can başına sıçrayıp at sürdü ...”

Şerif bir yumrukla göğüsü+re urdı ... (Akalin 1987: 11) “Şerif, atın göğsüne bir yumruk vurdu ...” ~ ... *Dan’ı göğsin+e urdı, öldürdi.* ((Akalin 1988: 174) “... göğsüne vurup Dan’ı öldürdü.”

3 Eski Anadolu Türkçesinde, belirtme ve ilgi durumu eklerinin çalışmaya konu olan örnekler dışında nadiren eş değer kullanılabilirdiği görülür (Gülsevin 2007: 36).

4 İlgi durumu işlevinde kullanılan {+I} belirtme durumu ekinin bazı tarihî ve çağdaş lehçelerden hareketle aslında belirtme durumu eki olmayıp bir ilgi durumu eki olduğu da düşünülmektedir (Özdemir 2014: 121-131).

... ol gişi Yūsufi yüzi+re urdı ve çeküp devesi üzere bindürdi ... (Yılmaz vd. 2013: 182) "... o kişi, Yusuf'un yüzüne vurdu ve çekip devesine bindirdi ..." ~ ... *Âzer İbrâhîm yüzün+e bir tabanca urdı* ... (Yılmaz vd. 2013: 136) "... Azer, İbrahim'in yüzüne bir tokat attı."

Süheyl'i revân urdı çah gögsi+re (Dilçin 1991: 307) "Süheyl'in tam göğsüne vurdu." ~ *Kaçan kim elüm gögsin+e ururam* (Dilçin 1991: 241) "Elimi ne zaman göğsüne koysam ..."

Yanı+ra gelüp bürime tonluyı (Dilçin 1991: 498) "Vücudu zırhla kaplı kişinin yanına gelip ..." ~ *Söze başladı oturup yanın+a* (Dilçin 1991: 253) "Yanına oturup konuşmaya başladı."

Gürz-ile ağzı+ra urdı ol la'in (Öznel Güder 1997: 184) "O melun gürz ile ağzına vurdu." ~ *Ağzın+a aldı ol maşrabayı nāgehān* (Öznel Güder 1997: 183) "Aniden maşrabayı ağzına aldı."

*Kırk Vezir Hikâyeleri'*nden alınan aşağıdaki örnek, farklı bir nüshada *Yüzün+e, başın+a, boğazın+a, karnın+a şöyle dögerdi*. (Birinci 2012: 99) "Yüzüne, başına, boğazına ve karnına öyle vurdu." biçiminde geçer. Aynı eserin farklı nüshalarında {+rA} ve {+A} ekleri, yönelme işleviyle eş değer kullanılmıştır. İki farklı nüshada {+rA} ve {+A} biçimindeki farklı yapıların tercih edilmesi, {+rA}'nın müellif veya müstensih'e ait standart dışı ağız özelliğinin bir yansıması olabileceğini düşündürmektedir. Zira {+A}, Eski Anadolu Türkçesi dönemi için genel ve standart bir yönelme durumu ekidir:

Ol bāgi ol dānlü yüzi+rā, gözi+rā ve boğazı+ra ve karnı+ra dürtürdi, kim öldürdi (Mansuroğlu 1998: 260) "O beyin yüzüne, gözüne, boğazına ve karnına o denli vurdu ki sonunda öldürdü."

*Saltuk-nâme'*den alınan aşağıdaki örnekte geçen *başına* ifadesi, farklı bir nüshada *başına* biçiminde kullanılmıştır (Akalin 1998: 279). Bu durum, yukarıda ifade edilen düşünceyi desteklemektedir:

... *bir kılıç aınsuzda başı+ra eyle urdı kim ebrü kaşına dek iki pâre eyledi*. (Akalin 1988: 84) "... birden başına öyle bir kılıç vurdu ki beline (?) dek ikiye böldü."

Eski Anadolu Türkçesinde {+rA} yönelme durumu eki, *tepe* "baş", *arğa* "sırt", *eñse* "ense" ve *orta* "baş, sırt veya vücudun orta yeri?" sözcükleriyle iyelik eki olmadan kullanılmıştır. Ancak kullanıldığı örneklerde biçim olarak yer almayan iyelik ekinin işlev olarak var olduğu anlaşılmaktadır. Yani yapılar, *depe+Ø+re* (< depe+si+re), *arğa+Ø+ra* (< arğa+sı+ra), *eñse+Ø+re* (< eñse+si+re) ve *orta+Ø+ra* (< orta+sı+ra) biçiminde gösterilebilir. Bu gelişmenin ortaya çıkmasında yani iyelik ekinin düşmesinde veya kullanılmamasında *tepe*, *arğa*, *eñse* ve *orta* sözcüklerinin ünlü ile bitmesi muhtemel etkindir. Zira {+rA}'nın birlikte kullanıldığı iyelik ekli sözcüklerin ortak özelliği, hepsinin (*baş*, *omuz*, *gögüs*, *yüz*, *boyun*, *ağız*, *göz*, *boğaz*, *karnın*, *yan*, *yol*) ünsüz ile biten sözcükler olmasıdır:

Ardından yetişüp depe+re urdı, beynisini hürd eyledi. (Bakır 2008: 46) "Ardından yetişip başına vurdu ve beynini parçaladı."

Eger bir gişi bir gişiyi arğa+ra vursa bilin bükse ... (Akkuş 1995: 387) "Eğer bir kişi başka bir kişinin sırtına vurup belini bükse ..."

Cumhūri depe+re bir kez urdu hem (Gümüşkılıç 2007: 233) “Cumhur’un başına bir kez vurdu...”

Ardınca bir kimse kodu kim kayış ile ardından eñse+re urdu giderken. (Tarama Sözlüğü VII 2009: 241) “Ardında bıraktığı kişi, giderken ensesine kayışla vurdu.”

Dānişmend anuñ ardından irişüp kâfiri depe+re şöyle çaldı kim eyer kaşına dek iki pāre kıldı. (Demir 2004: 130) “Danişmend Gazi, kâfirin ardından yetişip başına kılıçla vurunca beline (?) dek iki parçaya ayırdı.”

Orta+ra çaldı Kuddām-i revān / İki bölde tenden oldı cān revān (Öznel Güder 1997: 237) “Kuddam’ın başına (/ sırtına veya vücudunun orta yerine ?) kılıçla vurunca ikiye ayırdı ve Kuddam öldü.”

Farklı eserlerden alınan aşağıdaki örneklerde, aynı sözcükte yapıların değişmesiyle iyelik/tamlanan ekine ait kullanımın da değiştiği görülür. Yani {+re} ekinden önce düşen veya kullanılmayan iyelik eki, {+den} ve {+e} eklerinden ve *üzere* edatından önce kullanılmıştır. {+re} ekli yapıda iyelik ekinin düşmesi, iyelik işlevini ortadan kaldırmamış ve anlam düşüklüğü meydana gelmemiştir. Ancak Eski Anadolu Türkçesinde -tamlayanın zamir olduğu durumlar dışında- {+dAn} veya diğer durum eklerinden önce gelebilen iyelik eklerinin düştüğü örnekler genellikle rastlanmaz. Düşmesi hâlinde ise iyelik işlevinin ortadan kalkması ve anlam düşüklüğünün meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bu yönüyle {+rA}’nın kullanımı, diğer durum eklerinden farklıdır:

... *harbesiyle depe+Ø+re urısar. Ağusı, depe+si+n+den ayakları dırnağına yitişiserdür.* (Efendioğlu 2007: 252) “... süngüsüyle başına vuracak. Zehri, başından ayak tırnaklarına ulaşacaktır.”

... *ol oğlançuğñ depe+si+n+e dürteler* ... (Yavuzarslan 2002: 430-431) “... o çocuğun başına sürsünler ...”

... *bıçğu getirüp anuñ depe+si üzere urdılar* ... (Yılmaz vd. 2013: 523) “... bıçkı getirip onun başına vurdular ...”

{+rA} ekinin *şoñra, işra, içre, üzre, taşra* gibi kalıplaştığı örneklerden hareketle kalıplaşmaya meyilli bir ek olduğu söylenebilir. Belki de {+rA}’nın kalıplaşma sürecine girmesi, iyelik ekinin düşmesinden sonradır. İyelik ekinin düşmesi, kalıplaşmayı tetikleyen sebep olarak ifade edilebilir. Zira iyelik ve durum ekli yapıların kalıplaşması, sadece durum ekli yapıların kalıplaşmasına göre daha zordur. İfade edilen düşüncelerden hareketle *depere, eñsere, arkara* ve *ortara* sözcükleri, kalıplaşma sürecine girmesi muhtemel sözcükler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte *başıra, ağzıra, yüzire, yanıra* gibi yapıların ise iyelik eki dolayısıyla kalıplaşmadan kaçınan bir özelliğe sahip olabildikleri düşünülebilir.

Tarama Sözlüğü’nde *başıra başıra* “başına başına”, *başra* “başına”, *yüzre* “yüzüne” biçiminde iyelik eki almamış biçimler geçer (Tarama Sözlüğü VII 2009: 241, 242). Bu biçimler, muhtemelen taramayı yapan araştırmacıların *taşra, içre, üzre, şoñra* gibi sözcüklere benzeterek yaptıkları okumalardır. Ancak {+rA} yönelme durumu ekinin dönem Türkçesine ait kullanımlarından hareketle bu okumaların mezkûr sözcüklerde *başıra başıra, başıra, yüzire* olarak düşünülmesi ve *Tarama Sözlüğü*’ndeki ilgili kısımların (Tarama Sözlüğü VII 2009: 241, 242) bu doğrultuda düzeltilmesi, dönemin dili açısından bir gerekliliktir.

Şeyyād Ḥamza'nın *Yūsuf u Zelīhā* adlı eserinden alınan aşağıdaki örnekte, {+rA} ekinin iyelik ekli yer ismiyle kullanıldığı görülür:

Göçdi andan dahı gitdi yolu+ra

Söz üküşdür bu kez érdi Mışıra (Taş 2008: 174; Yıldız 2008: 223)

“Oradan ayrıldı ve yoluna gitti. Anlatılacak söz çoktur, bu kez Mısır'a vardı.”

Eserde, özellikle iyelik ekli yapılardan sonra {+A} yönelme durumu ekinin oldukça sık kullanılmasına karşılık {+rA} eki sadece yukarıdaki örnekte geçer. Bu örnek dışında *yol* sözcüğü, üç yerde *yolına* biçiminde kullanılmıştır (Taş 2008: 519; Yıldız 2008: 527). Eserde gerek {+A} yönelme durumu ekinin oldukça sık kullanılması gerekse yukarıdaki yapının eş değeri olarak üç yerde *yolına* biçimine yer verilmesi, *yolına* ifadesinin yerine *Mışıra* sözcüğü ile uyak oluşturmak için *yolıra* biçiminin tercih edildiğini düşünülebilir hâle getirmektedir. Yani verilen örnekte geçen {+ra} eki, uyağın dolayısı kullanılmış olmalıdır. Nitekim dönem Türkçesinde aruz vezni ve uyağın ek kullanımını değişik şekillerde etkilediği bilinmektedir (Salan 2016: 295-314; Salan 2017: 90-106).

{+rA} yönelme durumu eki, Hasan Halveti'nin 15. yüzyılda manzum-mensur karışık yazdığı *Sülûki 'l-Âşîkîn* (Uyğur 2016) adlı eserde dört yerde geçer:

Şimdi Allāh adını añsalar ağzı+ra taşıla urursın. (Uyğur 2016: 247) “Şimdi Allah adını ananın ağzına taşla vuruyorsun.”

... anuñ adını dile getirüp güstāhlık eyleyeni ağzı+ra taşıla niçesi urmayam. (Uyğur 2016: 248) “... onun adını dile getirip küstahlık eyleyenin ağzına taşla nasıl vurmuyayım!”

Ķakıyıp urdı topuzla başı+ra / Pes ne fāyde şoñ peşimān işine (Uyğur 2016: 305) “Sinirlenip başına topuzla vurdu fakat son pişmanlık fayda etmez.”

Ben ho bir kelbem beni her kim görür / Kimi süñü kimisi baş+ra urur (Uyğur 2016: 296) “Ben de bir köpeğim; beni kim görse ya süngü ile dürtür (?) ya da başıma vurur.”

Verilen örneklere bakıldığında, ilk üçünün (*ağzıra*, *başıra*) iyelik/tamlanan ekinin kullanımı bakımından dönem Türkçesiyle uyumlu olduğu görülür. Ancak son örnekte (*başra*) iyelik eki kullanılmamıştır. İyelik ekinin kullanılmamasında veznin başlıca etken olduğu düşünülebilir. Zira örneğin *başıra* biçiminde kullanılması, hece sayısının artmasına ve dolayısıyla veznin bozulmasına yol açar. Ayrıca diğer üç örnekte {+rA} ekinin iyelik ekinden sonra kullanılmış olması ifade edilen düşünceyi desteklemektedir.

Kastamonulu Şâzî'ye ait olan *Maḳtel-i Hüseyñ* adlı eserde {+rA} ekinin *ağzıra* “ağzına” (Öznel Güder 1997: 184, 287, 356, 361), *başıra* “başına” (Öznel Güder 1997: 345), *yüzire* “yüzüne” (Öznel Güder 1997: 361), *ortara* “başına (/ sırtına veya vücudunun orta yerine ?)” ve *ardıradın* “ardından, arkasından” (Öznel Güder 1997: 237) örneklerinde olmak üzere toplam dokuz yerde kullanıldığı görülür. *ardıradın* biçimi, dönem Türkçesi bakımından farklı bir örnektir:

Ardıradın irdi düşürdi girü

Ķariciler tiğ çekdi düşürü (Öznel Güder 1997: 237)

“Arkasından yetişip yere düşürdü ve daha sonra *hariciler* kılıç çekti.”

Beyitte geçen *ardıradın* biçimini, Oğuz lehçesinin standart dışı ağız veya ağızlarına özgü kalıplaşmış bir yapı olarak değerlendirmek dönemin dili açısından daha olasıdır. Zira verilen örnekte {+rA} ekinin herhangi bir işlevi yoktur ve kullanılmasını gerektirecek bir dilsel gerekçe de söz konusu değildir. Ayrıca iki durum ekinin üst üste gelmesi, kalıplaşma olmadan mümkün görünmemektedir. Dönem Türkçesine ait sadece iki eserde (Dilçin 1991; Özal Güder 1997) rastlanmış olan *ardıradın*, {+rA} ekinden sonra durum ekinin kullanıldığı tek örnektir. Buna karşılık çeşitli eserlerde *ardıradın* biçiminin yerine genellikle *ardından* (Karahan 1994: 158; Köktekin 1994: 220; Demir 2004: 130; Bakır 2008: 46) ve *ardınca* “ardından, peşi sıra” (Korkmaz 1973: 274; Argunşah 1999: 201; Üstünova 2003: 330; İlhan 2009: 173) sözcükleri tercih edilmiştir. Dolayısıyla {+dan}’ın yerine {+dın} biçiminin kullanılmış olması da kalıplaşmayı desteklemektedir. Ayrıca dönem Türkçesindeki zarfları ele alan bir dil çalışmasında *ardıradın* biçiminin basit yer-yön zarfı olarak değerlendirilmiş olması, kalıplaşmayı doğrular mahiyettedir (Turan 2000: 42).

ardıradın, *Süheyl ü Nev-bahâr*’da beş yerde kullanılmıştır (Dilçin 1991: 338, 373, 385, 512, 513). Örneklerin tamamı Dehri Dilçin nüshasında geçer. Mordtmann (Berlin Devlet Kütüphanesi) nüshasında ise *ardıradın* biçiminin iki yerde *ardından* (Dilçin 1991: 338, 373) ve bir yerde *ardumuzdan* (Dilçin 1991: 385) biçiminde kullanıldığı görülür. Farklı nüshalardaki bu kullanımlar, *ardıradın* yapısının müellif veya müstensihne ait standart dışı ağız özelliği olduğunu desteklemektedir. *ardıradın* sözcüğünün geçtiği her iki eserin manzum eser olması, standart dışı ağız özelliklerinin yer yer manzum eserlere taşınmasında vezni muhtemel etken hâline getirir.

Eski Anadolu Türkçesinde {+rA} yönelme durumu ekinin ele alındığı bu çalışmayla ortaya çıkan başlıca tespit, yorum ve öneriler şunlardır:

1. Eski Anadolu Türkçesinde iki şekilde kullanılmış {+rA} eki vardır. Bunlardan biri; *şoñra*, *ışra*, *içre*, *üzre*, *taşra* gibi sözcüklerle kullanılan ve kaynaşık kalıplaşmış olan {+rA} ekidir. Kalıplaşma dolayısıyla durum eki olma özelliğini kaybetmiştir. Bu yüzden yapı, durum eki kategorisinden ziyade yapım eki kategorisinde değerlendirilmelidir. Diğeri ise; durum eki işlevinde kullanılan {+rA} ekidir. Bu bakımdan kalıplaşmış olan {+rA} ile durum eki olan {+rA} birbirine karıştırılmamalıdır.
2. Adı geçen dönemde durum eklerinin farklı işlevleri yerine getirebildiği görülmektedir (Gülsevin 2007: 17-78). Oysa {+rA} durum eki, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde sadece yönelme durumu işlevinde kullanılmıştır.
3. Eski Anadolu Türkçesinde {+A} dışında kullanılan yönelme durumu eklerinden biri {+rA} ekidir. İşlek olmayan bu ek, genellikle iyelik eki almış organ adlarıyla kullanılmıştır. *tepere* “başına”, *arķara* “sırtına”, *eñsere* “ensesine” ve *ortara* “başına, sırtına veya vücudunun orta yerine ?” biçimindeki kullanımlarda ise iyelik ekinin düştüğü fakat iyelik işlevinin korunduğu görülür. Bu sözcüklerde iyelik ekinin düşmesinin veya kullanılmamasının temel nedeni, muhtemelen *tepe*, *arķa*, *eñse* ve *orta* sözcüklerinin ünlü ile biten sözcükler olmasıdır. Zira iyelik ekinin korunduğu bütün sözcükler (*baş*, *omuz*, *göğüs*, *yüz*, *boyun*, *ağız*, *göz*, *boğaz*, *ķarın*, *yan*, *yol*), ünsüzle biten sözcüklerdir.

4. {+rA} ekli yapıya genellikle *ur-* “vurmak” fiilinin yüklem olduğu cümlelerde yer verilmiştir. Dolayısıyla {+rA}, çoğunlukla *ur-* fiiliyle oluşmuş yüklem in gerçekleşme yerini/yönünü belirtir. Farklı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde tercih edilmemesinde, ekin daha çok organ adlarıyla kullanılabilmesi başlıca etkendir. Zira yönelme durumu ekiyle kullanılan organ adları; *ur-*, *dep-*, *çal-*, *dög-*, *şal-*, *dürt-*, *kağ-* “vurmak” gibi sınırlı sayıda fiile tamlayıcı olabilmıştır. Bu fiillerin cümlelerde genellikle “vurmak” anlamına gelen fiiller olması, {+rA} ekli yapı açısından tesadüfi değildir. Nitekim ekin kullanıldığı yapıların *yan* ve *yol* biçiminde yer bildiren sözcükler olması durumunda, *git-* ve *gel-* fiillerinin cümlede yüklem olarak kullanılabilirdiği görülür. Kısacası {+rA} ekli yapı, her fiille kullanılamamaktadır. Bu bakımdan yüklem fiilinin tercihinde, tamlayıcının niteliği yani {+rA} durum ekini almış olması ve durum ekinin birlikte kullanıldığı sözcüğün anlam özelliği (organ adı, yer adı) belirleyici rol oynamıştır. Zira tamlayıcı niteliği, fiil-tamlayıcı ilişkisini etkiler (Karahan 2011: 252).
5. {+rA} ekinin yönelme durumu işleviyle kullanıldığı bütün örneklerin ya ünlü ile biten veya teklik 3. kişi iyelik eki almış isim olması dikkat çekicidir. Bu durum, ekin ünsüz ile biten sözcüklerle kullanılmaya elverişli olmadığını düşündürmektedir. Dönem Türkçesine ait eserlerde {+rA} ekinin özellikle 1. ve 2. kişi iyelik eki almış isimlerden sonra kullanılmamasının temel nedeni de bu olsa gerektir.
6. {+rA} ekinin geldiği yapı, daima (belirtili) isim tamlamasıdır. İsim tamlamasında tamlayan unsur, -tamlayanın kullanıldığı durumlarda- {+(n)Uñ / +üm} ilgi durumu ekinin yerine {+I} belirtme durumu ekini almıştır. Başka bir deyişle, {+rA} ekinin kullanıldığı isim tamlamasında tamlayan unsur {+(n)Uñ / +üm} eki almamış ve {+I} belirtme durumu eki, ilgi durumu işlevinde kullanılmıştır. İfade edilen bu kurallar, {+rA} ekli yapı için sistemli ve standarttır.
7. Eski Anadolu Türkçesini ele alan dil bilgisi çalışmalarında {+A} ile {+rA}'ya farklı durum kategorilerinde yer verilmiştir (Timurtaş 1994: 69, 73; Korkmaz 1995: 551, 552; Mansuroğlu 1998: 258; Özkan 2000: 114, 117; Şahin 2003: 48, 49; Köktekin 2008: 91, 95; Yelten 2009: 291, 293; Türk vd. 2013: 37). Yani {+A}'nın *yönelme / yaklaşma* durumu (eki); {+rA}'nın ise *yön gösterme / yön* durumu veya *yön eki* kategorisinde yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde, {+A} ve {+rA} ekleri yönelme durumu işleviyle eş değer kullanılmıştır. Dolayısıyla her iki ek, aynı kategoride değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle {+A} eki *yönelme* (/yaklaşma) işleviyle hangi kategorideyse {+rA} eki de o kategoride yer almalıdır. Aksi takdirde dönem Türkçesi için {+A} eki ile {+rA} ekinin incelenmesinde ve öğretilmesinde tereddütlü durumların ortaya çıkması kaçınılmazdır.
8. Adı geçen dönemde {+rA} biçiminde bir *yön gösterme / yön* durumu eki yoktur. Özellikle dil incelemelerinde yer verilen *şoñra*, *ışra*, *içre*, *üzre*, *taşra* gibi sözcükler, ekin kalıplaştığı örneklerdir. Dolayısıyla bunlar, *yön gösterme* durumu kategorisinde değerlendirilmemelidir. Zira bu sözcükler, dizinli çalışmalarda madde başı olarak yer almaktadır. *şoñra*, *ışra*, *içre*, *üzre*, *taşra* gibi yapıları hem dizinlerde madde başı hem de bu sözcüklerdeki {+rA} ekini *yön gösterme / yön* durumu eki kabul etmek çelişkidir. Dönem Türkçesi üzerine yapılacak olan dil incelemelerinde bu çelişki ortadan kaldırılmalıdır.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halûk (1987). *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî Saltuk-nâme I*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AKALIN, Şükrü Halûk (1988). *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî Saltuk-nâme II*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AKKUŞ, Muzaffer (1995). *Kitab-ı Gonya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALYLILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erzurum.
- ARGUNŞAH, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- BAKIR, Abdullah (2008). *Yazıcızâde 'Alî'nin Selçuk-nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği Giriş-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2008). *Ebü'l-Fazl Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznîkî Kaşâşü'l-Enbiyâ Tercümesi (Metin-Dizin)*, Ankara: Ebabil Yayınları.
- BİLGİN, Azmi (1996). *Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BİRİNCİ, Aziz (2012). *Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- ÇETİN, Abdülbaki (2002). *Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2000). *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- DEMİR, Necati (2004). *Dânişmend-nâme*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991). *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nevbahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- DURAN, Suzan (1956). "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, s. 1-110.
- DURGUT, Hüseyin (1999). *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsm Hâlleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çanakkale.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2007). *Muhammed bin Hacı İvaz Cinânü'l-Cenân (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (2000). *Türkçenin Yapısı* (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜDER ÖZNAL, Nurcan (1997). *Kaştamonulu Şâzî Mahtel-i Hüseyin (İnceleme, Metin, Sözlük, Adlar Dizini)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet (2007). *Tursun Fakîh Gazavât- Bahr-ı 'Ummân ve Şanduk (Cumhür-nâme) (Giriş - Gramer İncelemesi - Metin - Sözlük - Tıpkı Basım)*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İLHAN, Nadir (2009). *Eşref b. Muhammed Hazâ'înu's-Sa'âdât (İnceleme – Metin – Dizin – Sözlük)*, Malatya: Öz Serhat Yayıncılık.
- KALSIN, Şirvan (2013). *Harezmi Türkçesi Grameri -İsim- (Mevlûk Kıpçak ve Kuman Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAHAN, Leylâ (1994). *Erzurumlu Darîr Kissa-i Yûsuf*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (2011). “Yüklem (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 211-218.
- KARAHAN, Leylâ (2011). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 249-253.
- KAVRUK, Hasan; ÇALDAK, Süleyman; YOLDAŞ, Kâzım (2004). *El-ferec Ba'de's-Şidde (Karşılaştırmalı Metin) II*, Malatya: Özserhat Yayıncılık.
- KORKMAZ, Zeynep (1973). *Şadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Türkiye Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 537-606.
- KORKMAZ, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖKTEKİN, Kâzım (1994). *Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme-Metin-Dizin) C. I*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2007). *Yûsuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2008). *Eski Anadolu Türkçesi*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KÜLTÜRÂL, Zuhâl; BEYRELİ, Latif (1999). *Şerîfi Şehnâme Çevirisi I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998). “Eski Osmanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 247-276.
- NAHMEDOV, Ahmet (2009). “Kul Mesud'un Kelile ve Dimne Tercümesinde Bazı Arkaik Kelime ve Yapılar Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C IX, S 1, İzmir, s. 125-130.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008). *Divânü Luğâti'l-Türk Grameri-I İsim*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- OLCAY, Selâhattin (1965). *Ebu'l-Leyl Semerkandî Tezkiretü'l-Evliyâ (Tercümesi) İnceleme - Metin - İndeks*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- ÖZDEMİR, Hakan (2015). “Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, S 16, Ankara, s. 121-132.
- ÖZEK, Fatih (2015). *Kitâbu Fezâ'îli'l-Mekke ve-l-Medîne ve-l-Kudüs İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2009). *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Mustafa (1993). *Mahmûd bin Kâdî-i Manyâs Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

- PEKACAR, Çetin; UÇAR ERDEM, Filiz Meltem (2015). “Çağatay Türkçesinde +nI İlgili Hâli Eki”, *International Journal Of Languages' Education And Teaching /UDES 2015*, Special Issue, Mannheim – Germany, p. 443-456.
- SALAN, Erkan (2016). “Eski Anadolu Türkçesinde Aruz Vezni ve Uyağın Ek Kullanımına Etkisi”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S 77, Ankara, s. 295-318.
- SALAN, Erkan (2017). “Eski Anadolu Türkçesinde Aruz Vezni ve Uyağın Zarf-fiil Eklerine Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 26, Denizli, s. 90-113.
- SEV, Gülsel (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞAHİN, Hatice (1993). *Hatiboğlu Ferah-nâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya.
- ŞAHİN, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARMA SÖZLÜĞÜ VII EKLER (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAŞ, İbrahim (2008). *Yusuf ve Zeliha*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TAŞ, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1963). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOSKA, Zehra (1989). *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi II (Edisyon Kritik)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- TÖREN, Hatice (2007). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul: Çantay Yayınları.
- TURAN, Fikret (2000). *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- TÜRK, Vahit; DOĞAN, Şaban; ŞERİFOĞLU, Yasin (2013). *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- UYĞUR, Sinan (2016). *Hasan Halveti'nin Sülûki'l-Âşîkîn'i Giriş - İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2003). *Kutbe'd-dîn İznîkî Mukaddime Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- YAVUZ, Orhan (2006). *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri [İnceleme-Gramer-Metin]*, Konya: Tablet Kitabevi.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2002). *Mûsâ bin Hâcî Hüseyin el-İznîkî Münebbihü'r-Râkîdîn (Uyurları Uyandırucu) Giriş - İnceleme - Tenkitli Metin I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YELTEN, Muhammet (2009). *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- YILDIZ, Osman (2008). *Şeyyâd Hamza Yūsuf u Zelihâ (Destân-ı Yūsuf) Giriş - İnceleme - Metin - Dizinler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YILMAZ, Emine; DEMİR, Nurettin; KÜÇÜK, Murat (2013). *Kısas-ı Enbiya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORTA TÜRKÇE SÖZLÜKLERİNDE ZETASİZM / ROTASİZM

Zetacism / Rhotacism in Middle Turkish Dictionary

Ezgi DEMİREL*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 143-160

Öz: Dillerin oluşumu ve birbirleriyle akrabalığı meselesi uzun zamandır dil bilimcilerin üzerinde tartıştıkları bir konudur. Bu tartışmalar neticesinde dünya dilleri birbirleriyle benzeşen ve ortaklaşan fonetik, morfolojik, sentaktik özelliklere göre sınıflandırılmış ve böylelikle dil aileleri ortaya çıkmıştır. Altayistik ise dünyadaki büyük dil ailelerinden biri olan Altay dillerinin akrabalığını çeşitli dillik malzemelerle ortaya koymayı amaçlamış bir bilim dalıdır.

Bu malzemelerin başında ses denklileri gelmektedir. Ortaya konulan ses denklileri rotasizm, lambdasizm, zetasisizm, sigmatizm gibi seslik olayların Altay dillerindeki durumunu belirlemiştir. Bu seslik olaylar çerçevesinde hangi dilin daha eski ve arkaik unsurlara sahip olduğu tartışması gündeme gelmiştir.

Sözü edilen ses denklileri dil çalışmalarında aynı dil ailesine ait farklı diller arasında kurulabildiği gibi bir dilin tarihi ve yaşayan lehçeleri arasında da kurulabilmektedir. Bu yazıda Türkçenin tarihi seyri içinde önemli bir dönemi oluşturan ve kendisinden sonra da lehçeleşmenin başladığı Orta Türkçenin sözlüklerinde bulunan r / z ses denkliliğini tanımlayan sözcükler ele alınacaktır. Bu çalışmayla Orta Türkçenin sözlüklerinde tespit edilen r'li şekillerin bulunması bu dönemin söz varlığında hâlâ arkaik unsurların korunduğunu göstermesi bakımından tarihî lehçe incelemelerindeki fonetik çalışmalarına katkı sunacaktır.

Anahtar Sözcükler: Zetasisizm, rotasizm, Orta Türkçe, söz varlığı, sözlük.

Abstract: The formation of languages and the issue of cognation with each other is a topic that has long been debated by linguists. As a result of these discussions, world languages are classified according to their phonetic, morphological and syntactic characteristics which are similar to each other and thus language families have emerged. Altaistic is a science that aims to reveal the affinity of the Altaic languages, one of the great language families in the world, with various language materials.

At the beginning of these materials are sound equivalents. The confessed sound equivalents are related to sound events such as rotacism, lambdacism, zetacism, sigmatism have identified the situation in the Altaic languages. From this point on, studies of language relationships and the formation of languages have been explored, sometimes by comparing the languages that have been discussed with the way of reconstruction vocabulary.

The sound equivalents mentioned can be established among different languages belonging to the family of the same language in their language

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, edemirel@mehmetakif.edu.tr. Gönderim Tarihi: 22.11.2016 / Kabul Tarihi: 16.10.2017

studies, and a language can be established between historical and modern dialects. Within the limits of this article which constitutes an important period in the historical process of Turkic the words that witnessed the sound of the r / z sound in the dictionaries of the middle Turkic language, from which the dialect begins. The presence of the r-shaped forms found in the glossaries of the Middle Turkic in this study will contribute to the phonetic studies of the historical dialect studies in that it shows that the archaic elements are still preserved in the vocabulary.

Keywords: Zetacism, rhotacism, Middle Turkic, vocabulary, dictionary.

Giriş

Dillerin ortaya çıkışı ve birbiriyle akrabalığı meselesi dil bilimcilerin uzun zamandır üzerinde tartıştıkları bir konudur. Dillerin akrabalığını çeşitli fonetik, morfolojik ve sentaktik ölçütlere göre sınıflandıran dil bilimciler bunları Ural-Altay, Hint-Avrupa dil ailesi gibi başlıklar altında ele almıştır. Hatta dil bilimcilerin ortaya koyduğu yeni veriler ışığında, Avrasyatik ve Nostratik gibi büyük dil ailesi teorileri dillerin akrabalığı meselesine ve bu arada Altayistik çalışmalarına farklı bakış açıları kazandırmıştır.

Bu yazının sınırları içerisinde bizi ilgilendiren terim ise Altayistik'tir. Altayistik, Ural-Altay dil ailesinin Altay kolunu oluşturan Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın ortak bir ana dilden –Ana Altaycadan– türediğini öne sürenlerin çeşitli dillik malzemeyle bunu kanıtlamaya çalıştıkları bir bilim dalı olarak tanımlanabilir.

Her ne kadar bazı dil bilimciler bu diller arasındaki ortaklığı karşılıklı ödünçlemelere bağlasalar da Altayistik'in üzerine temellendirildiği birtakım ölçütler bulunmaktadır. Bunlar, fonetik, morfolojik, sentaktik benzerliklerin yanı sıra söz varlığının karşılaştırılması olarak sıralanabilir. Bu dillerin kendisinden türediğine inanılan Ana Altayca farazi bir dil olduğu için bunun özellikleri sayılan ölçütlere göre yeniden kurma yöntemiyle oluşturulmuştur. Yeniden kurmanın ise temel taşlarından birisi ses denklikleridir.

Altay dilleri arasında kurulan birtakım ses denklikleri Altayistik'in sağlam temellere oturtulmasını sağlamıştır. Bu ses denkliklerini şu şekilde göstermek mümkündür: “Türkçe z = Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece r; Türkçe ş = Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece l; Mançu-Tunguzca d- = Moğolca d- = Türkçe y-; Mançuca j- = Moğolca j- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca n- = Moğolca n- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca ñ- = Moğolca n- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca y- = Moğolca y- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca (Goldi) p- = Mançuca f- Moğolca (Mongour) f- = Orta Moğolca h- = Klasik Moğolca Ø- = Türkçe Ø-; Mançu-Tunguzca g- = Moğolca g- = Türkçe k-; Mançu-Tunguzca ğ- = Moğolca ğ- = Türkçe k-” (Tekin 2003: 84-85).

Bunlardan en önemlileri r / z ve l / ş denklikleridir. Bu denklik, öncelikle Türkçe ve Çuvaşça arasında Schott (Tekin 2003: 1) tarafından daha sonra da aynı denklik Türkçe ve Moğolca arasında Ramstedt (Tekin 2003: 1) tarafından kurulmuştur. Kurulan bu denklikleri dil bilimciler rotasizm, zetasizm, lambdasizm ve sigmatizm

terimleriyle adlandırmıştır. Ancak bunların hangisinin daha eski olduğu meselesi uzun yıllar boyunca Türkologları meşgul etmiştir.

Rotasizmi savunanlara göre z, r'den daha eskidir ve r'leşme söz konusudur. Zetasizmi savunanlara göre ise r, z'den daha eskidir ve z'leşmeden bahsetmek olasıdır. Bazı araştırmacılar r'nin aslı ses olduğunu düşünürken; bazıları da z'nin aslı ses olduğuna inanmaktadır.

Bu konuyla ilgili çalışanların başında Radloff, Ramstedt, Poppe, Şçerbak, Talat Tekin gibi Türkologlar gelmektedir.

Radloff, z > r değişiminin yaşandığı örnekleri Çuvaşçada erken bir dönemde yaşanan z > r değişimine bağlamaktadır. Gombocz, z : r durumunun iki ayrı yapım ekinden kaynaklandığını söyler. Gombocz'a göre Macarcadaki Eski Çuvaşça ödünçlemeler z > r değişimi yaşandıktan sonra alınmıştır. Benzing ise Ana Türkçe *d'nin 11. yüzyılda z aşamasını geçirecek r'ye; Ana Türkçe z'nin de bundan etkilenerek r'ye değiştiğini iddia etmiştir (Ceylan 1997: 115-116).

Ramstedt, r ve l seslerinin z ve ş'den daha eski olduğunu ve bunların r / l'den türediğini çeşitli kanıtlarla ortaya koymuştur. Yazar, "Macarcadaki en eski Çuvaşça (Ana Bulgarca) alıntılar; Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar; Eski Bizans ve Çin kaynaklarında bulunan Ana Bulgarca sözcük, özel ad ya da unvanlar; IV. yüzyıl Huncası" gibi kanıtlardan yola çıkarak bu görüşünü temellendirmiştir (Tekin 2013: 574).

Poppe da bu seslerle ilgili Ramstedt gibi düşünmektedir. Poppe, r sesinin iki farklı şekilde temsil edildiğini söyler ve bunları *r¹ ve *r² olarak gösterir. Aslı olan *r sesi bütün Altay dillerinde r şeklindedir. Poppe'a göre bir taraftan Moğolca r = Türkçe r denkliği¹ *r¹'e giderken diğer taraftan yine Moğolca r = Türkçe z denkliği *r²'ye dayanmaktadır (Poppe çev. Kaymaz 1994: 123). Moğolca r = Türkçe z denkliği başka bir sese gitmektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar Türkçe z sesinin aslı olduğunu söylese de Türkçe z'nin diğer dillerde r ile karşılaşmasından dolayı bu görüş geçerliliğini yitirmektedir. Bu durum da r sesinin z sesinden daha eski olduğunu göstermektedir. Poppe'a göre bunun kanıtları ise Macarcada Ön Türkçedeki sözcüklerde sızıcı z yerine r olması; *r > z değişiminin pek çok dilde bilinen bir durum olması (örneğin Çuvaşçada palatal *ř, ř olur ve bu, Lehçede ž olarak telaffuz edilir ve ayrıca On Oğuz sözcüğünün daha eski bir şeklinin On Oğuz olması); Türkçe z'nin sadece bahsedilen yerlerde r olması şeklinde ifade edilebilir (Poppe çev. Kaymaz 1994: 126-127).

Talat Tekin'in zetasizm / rotasizmle ilgili yayımlanmış pek çok yazısı bulunmaktadır. Tekin, Ramstedt'in Çuvaşça ve Moğolca r, l seslerinin Türkçe z, ş seslerinden daha eski olduğu ve bunların r, l seslerinden geldiğine dair görüşüne dil bilimsel kanıtları olduğundan dolayı katılmaktadır (Tekin 2003: 1-2).

Tekin'e göre şüphesiz Ön Türkçedeki *r sesi farklı bir sestir. Yani "normal" *r sesinden farklıydı. Ön Türkçedeki *r sesinin niteliği neydi? Ramstedt, bildiği gibi *ř sesinin i'nin önünde damaksillaşan bir r olduğunu söylemiştir. Poppe'a göre Altayca

1 Kaymaz'ın çevirisinde (Poppe çev. Kaymaz 1994: 123) bu ifade "Eğer Mo. r = Tk z denkliği..." şeklinde verilmiştir. Ama verilen örneklerin Moğolca r = Türkçe r'li olmasından dolayı bunun bir yazım yanlışlığı olduğu tarafımızca tespit edilip ifade yukarıda olduğu gibi "Moğolca r = Türkçe r" şeklinde düzeltilerek verilmiştir.

r damaksıl bir r sesi değildir. Fakat belki de Çekçe ř tipi bir r'dir. Talat Tekin de Poppe'un görüşüne katılır. Yani Ön Türkçe *r sadece Ortak Türkçedeki z'nin kaynağı değildir. Bazı durumlarda Ortak Türkçe z son ya da ünlüler arası *s'ye gider (Tekin 2003: 30-31).

Tekin, *Zetacism And Sigmatism: Main Pillars Of The Altaic Theory* adını taşıyan yazısında r / z ve l / ş meselesiyle ilgili olarak asıl sesin *z değil; ama r benzeri bir ses olduğuna dair güçlü kanıtlar olduğunu söylemektedir (Tekin 2003: 216).

Görüldüğü gibi r sesinin mi yoksa z sesinin mi aslı olduğu meselesi üzerinde bir anlaşmaya varılamamıştır. Bu yazıda Orta Türkçe dönemine ait sözlüklerdeki r ve z sesini aynı anda koruyan örnekler / örnek çiftleri araştırmacılara sunulurken rotasizm / zetacism meselesinin bu dönem sözlüklerindeki görünümü gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Orta Türkçe Sözlüklerinde R / Z'li Örnekler²

Kök ve Gövdedeki R / Z Denklikleri³

Baldır / Baldız

Bu sözcükler Dîvânü Lüğât'it-Türk'te yer almaktadır.

Baldır [I. 379/455] 229. varak DLT (Dankoff-Kelly 1982-I:342) sözcüğü DLT'de "baldır oğul" ve "baldır kız" sözcük gruplarında geçmektedir. Sözcük grupları Dankoff-Kelly tarafından "üvey oğul" ve "üvey kız" şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly 1982-I:342). Bu sözcüğün kökeniyle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Ancak Clauson, bunun *bıldır* sözcüğünün yanlış telaffuz edilmiş ya da ikincil şekli olabileceğini düşünmektedir (Clauson 1972: 334). Bu noktada Moğolcadaki "balcır" sözcüğüne dikkat çekmek gerekmektedir. Bu sözcük, Lessing'in sözlüğünde "küçük çocuk, bebek, süt çocuğu, yeni doğan hayvan, acemi" şeklinde açıklandığı gibi "balcırar" sözcüğünün de bununla aynı anlama geldiği belirtilmiştir (Lessing 1960: 80).

Baldız [I. 380/457] 230. varak DLT (Dankoff-Kelly 1982-I:343) sözcüğünün anlamı "eşin (erkeğin eşi) küçük kız kardeşi" olarak verilmiştir (Dankoff-Kelly 1982-I:343). Çeşitli etimolojik sözlüklerde "eşin (erkeğin eşi) küçük kız kardeşi; baldız, hanımın en küçük kızkardeşi" olarak açıklanan sözcüğün kökeni hakkında bir bilgi verilmemiştir (Clauson 1972: 334, Räsänen 1969: 60, DTS 1969: 80). Ancak Gülensoy, sözcüğün kökeniyle ilgili "<*bältiz< ? *bāla + dız" bilgisini vermiştir (Gülensoy 2007: 109).

Talat Tekin, *Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic* adlı yazısında bu örnek çiftinden bahsetmiştir. Tekin'e göre zetacism geçmiş bir noktada aniden durmamıştır. *r > *z değişimi İlk Türkçenin sonunda ya da Ön Türkçenin başında oldukça kısa bir zamanda gerçekleşmemiştir. *r'den *z'ye geçiş uzun bir zaman almış ve bazı sözcüklerde arkaik telaffuzları korumuştur. Uygurcada **baltiz* sözcüğü *baltir* (üvey

2 Bu makalede daha önce Talat Tekin'in Altayistik konusundaki çeşitli çalışmalarında ortaya koyduğu örneklerin yanı sıra Orta Türkçe sözlüklerinden tarafımızca tespit edilen yeni örnekler sunulmuştur.

3 Bu başlıkta incelenen "edir / ediz; ökür / öküz; arman / azman; tartar / tartaz; obur / obuz; imir / imiz; müngür / müngüz" sözcüklerinin r'li şekillerinin sebebi imladan kaynaklanan bir unutulma olabileceği gibi lehçe özelliğinden de kaynaklanabilir. Bunlarda böylesi bir ihtimal de düşünülmelidir.

kız kardeş) sözcüğünün yerini almıştır. Bu da söylenenler için bir kanıt niteliğindedir (Tekin 2003: 20).

Görüldüğü gibi günümüzde “baldız” olarak kullanılan sözcüğün arkaik bir şekli “baldır” sözcüğüdür. Moğolcada bunun “balcır” olarak bulunması söyleneni desteklemektedir (Lessing 1960: 80).

Kurı- / Kuzı-

Kurı- sözcüğü, Dîvânü Luġāt’it-Türk’te “qurıdı tön” [III.197/262] 560. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 286) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “elbise kurudu” şeklinde ifade edilebilir (Dankoff-Kelly 1984-III: 286).

Kuzı- sözcüğü ise Dîvânü Luġāt’it-Türk’te “anig boġzi aŝqa quzıdı” [III.197/262] 560. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 286) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “boġazı yemekten kurudu” olarak açıklanabilir (Dankoff-Kelly 1984-III: 286).

DLT’de başka eserlerde tanıklanamayan ya da Ön Türkçe dönemine götürülemeyen bazı şekilleri görmek mümkündür. Tıpkı *quzi-* “kuru-” ve *quzut-* “kurut-” gibi. Bu fiiller *qurı-* ve *qurut-* / *qurıt-* fiillerinin eş değer şekilleridir. Bu şaşırtıcı, tartışmalı –z’li şekillerle ilgili Kaşgarlı’nın yorumu da bulunmaktadır. Kaşgarlı, “quzi-” maddesinde bu şeklin de kullanımda olduğunu; fakat doğru şeklin noktasız yani r’li olduğunu söylemiştir. Kaşgarlı’ya göre *ämüz-* sözcüğünün *süt* *ämüzdi* “o emzirildi” cümlesinde kullanıldığı gibi kuralın istisnasıdır. Kaşgarlı benzer açıklamaları “quzut-” maddesi için de yapmıştır. Kaşgarlı’nın onayı zetasizm teorisinin 11. yüzyıldan itibaren olduğunu göstermektedir (Tekin 2003: 21). *Quzi-* ve *quzut-* fiillerinde ortadaki z’nin oluşumu kolayca açıklanabilir. *Qurı-* fiili *qūr* “kuru” sıfatından türemiştir. *Quzi-* ve *quzut-* şekilleri *qurı-* ve *qurut-* şekillerinden gelmez. Bunlar *qūr* sıfatının eş değeri olan **qūz* sözcüğünden türemiştir. Zetasizm’in olduğu bu eski diyalekt Ön Türkçe döneminden sonra bir süre etkili olmuş ve sonlanmıştır. Bu diyalekt tüm olasılığıyla Oğuz diyalektidir. Sonra bu zetasizm eğiliminin yoğunluğu Kıpçak diyalektine kaymıştır. Dillerde ettirgenlik eki z’nin görülme sıklığı azalmıştır (Tekin 2003: 22).

Tirs+Gek / Tiz

“Dirsek” sözcüğü DLT’de *tirsgāk* (dirsekle bilek arası) [III. 312/423] 628. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 367) şeklinde EK’de ise *tirse*k (dirsek) olarak verilmiştir (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 126).

“Diz” sözcüğü ise DLT’de *tiz* (dirsekle bilek arası) [III. 87/122] 496. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 211) ve EK’de de *tiz* (diz) olarak yer almaktadır (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 126).

Clauson’a göre “dirsek” sözcüğünün etimolojisi belirsizdir (Clauson 1972: 553). Gülensoy, sözcüğün kökenini “<*ti:r + s + gek” olarak göstermiştir (Gülensoy 2007: 289). Başdaş, anlam ilgisinden dolayı sözcüğün diz (<tiz), dik- (<tik-: dikiş dikmek) sözcükleriyle *ti ortak kökünden ti-r-is-gek şeklinde türemiş olabileceğini söylemiştir (Başdaş 2006: 49).

Stachowski, “diz” ve “dirsek” sözcükleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için Yakutçadan ve diğer Türk diyalektlerinden yararlanmıştır ve “tiz” sözcüğünün “tîrē-” fiilinden türediğini öne sürmüştür. Yazar bu durumu şu şekilde göstermiştir:

“*tîz “diz”:

- Eski Tü. tiz, Trkm. d̄yδ, TT. diz “diz”;
  - *tîz+gek>Tuv. diskek “diz” (§ 4);
  - *tîz+ek>> Yak. tihex “sonu/ucu (bir nesnenin)” ~ tühex “diz” [2d, g];
  - *tîz+irkē-č> Eski Yak. *tisirges>> modern Yak. tühürges “diz”[2e, h].
- *tîrē- “1. geçi. desteklemek, gecikmek 2. geçsz. yaslanmak”:
- Eski Tü. tire-, TT. dial. dire- “desteklemek” ~ Trkm. dîre- “1.desteklemek, 2. yaslamak”
  - *tîrē-k > TT. direk “destek, dayak, dayanak” (§ 3);
  - *tîrē-g > Hak. türeg, Özb. dial. dîrāw “destek, dayak, dayanak” (§ 3);
  - *tîrē-g+en- >> Osm. Tü. dirgen- “karşı koymak, direnmek” (§ 3);
  - *tîrē-g+sek (>> Osm. Tü. diregsek> dirsek “dirsek”)> *tîrgsek (> Hak. tirsgek “dirsek”)(§ 3, 4)” (Stachowski çev. Kayışlı 2013: 139-140).

Stachowski, yazısında sözcükleri Altayistik açısından da ele almıştır. Stachowski’ye göre “tîz” sözcüğü “tîr” sözcüğüne götürülebiliyorsa; “tîrē-” fiili morfolojik olarak “+ē-”nin türevi olarak düşünüldüğünde Ana Altayca “*tîr” ve türevi “tîr+ē-” kabul edilebilir. Yazar, “diz” ve “dirsek” sözcüklerinin birden fazla sebeple birbiriyle ilişkili olduğunu belirtir. Pek çok araştırmacının bunların filolojik geçmişi, semantik ve morfolojik yapısını göz ardı ederek rotasizm ve zetazisme odaklandığına dikkat çeker (Stachowski çev. Kayışlı 2013: 140).

Stachowski’nin söylediklerinden farklı olarak şunu söylemek gerekir: –gak ekinin *kulgak*, *tamgak* sözcüklerinde görüldüğü gibi isim tabanlarına gelerek organ adı yaptığı bilinmektedir.

Talat Tekin’in *Zetacism And Sigmatism in Proto-Turkic* adlı yazısındaki bu sözcüklerin Türkçenin çeşitli diyalektlerindeki karşılıklarını şöyle bir tabloyla göstermek mümkündür:

Diz sözcüğüyle ilgili örnekler:

Genel Türkçe	Türkmence	Altayca, Kazakça, Kırgızca	Özbekçe	Hakasça	Sagayca	Hakasça = Çuvaşça > Macarca
tiz	d̄id̄ < *tîz	tize < tiz-ä	tiz, tizzä < *tîz-ä	tizek < tiz-äk (küçültme)	tizenek < tiz-ä-näk (küçültme)	Hak. Tistenek < *tissänäk < *tizzänäk < tîz-ä-näk < *tîr = Çuv. çër < *tîr > Mac. tér-d

Tablo 1: Diz sözcüğünün lehçelerdeki durumu

Bu örneklerde türemeler aslı olarak sözcükte bulunmayan bir ünlünün sözcük sonunda belirmesidir. Yani bir ünlü türemesi olayıdır (Yalçın 2015: 52). Bu durum Stachowski'nin teorisinin tersine sözcüğün uzun ünlülü olması nedeniyle görülen bir türemedir.

Dirsek sözcüğüyle ilgili örnekler:

Kaşgarlı Mahmud	Türkçe, Azerice	Türkmence	Kazakça	Kırgızca	Hakasça	Tuvaca
tirsgäk< tir-s-gäk (küçültme)	dirsäk	tirsek	tirsek	tirsek	tirsek	diskek

Tablo 2: Dirsek sözcüğünün lehçelerdeki durumu

Tekin, ayrıca bu sözcükleri Moğolca *türey*, *türüy* ve Tunguzca *turaksa*, *turekse* sözcükleriyle kıyaslamıştır (Tekin 2003: 18).

Bogur+Dak / Boguz

“Bogurdak” sözcüğü ZT’de *boğurdağ* (boğaz) (Kara 2011: 314); Kİ’de *bağurdağ* (buğaz, gırtlak) (Caferoğlu 1931: 14); EK’de *boğardağ* (yutak) (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 105) şeklinde yer almaktadır. “Boğaz” sözcüğü ise DLT’de *boğuz* (boğaz) [I.303/363] 183. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 281); ZT’de *boğuz / boğaz* (boğaz) (Kara 2011: 314); Kİ’de *boğaz* (bugünkü anlamında) (Caferoğlu 1931: 20); EK’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 105); ME’de *boğaz* (boğaz) (Yüce 1993: 105); KM’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 95); İML’de *boğaz* (gırtlakın yukarısı: boğaz) (Battal 1997: 21); EZ’de *bogaz* (boğaz) (Atalay 1945: 154); EM’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı 2003: 77); AL’de *boğuz* (boğaz) (Kaçalın 2011: 912); ŞS’de *buğuz* (boğaz) (Kunos 1902: 33) şeklinde bulunmaktadır.

Sözcüğün ikinci hecesi çok kısadır ve alışıldığı şekilde yuvarlanır. –u– ile –a– arasındaki uyumsuzluk bunun daha sonra –o– ile temsil edilmesi sonucunu ortaya çıkartmıştır (Clouston 1972: 322). Eren’e göre sözcük Türkçe *boğ-* kökünden gelir ve *boğ-* + *-(u, a)z eki* şeklinde incelenebilir (Eren 1999: 56). Gülensoy ise sözcüğün kökeniyle ilgili “<*boğ- (u)z <*buğ- ur = Çuv. pır < *bogur” bilgisini vermiştir (Gülensoy 2007: 156).

Tekin, Genel Türkçe *boyaz*, *boyuz* sözcüğünü Çuvaşça *pîr* = *boyur sözcüğüne dayandırmaktadır. Aynı şekilde *boyurdağ* sözcüğü de Başkurt Türkçesinde *boyardağ* < *boyurdağ, Nogay Türkçesinde *boyirdağ* < *boyurdağ, İbnü-Mühenna Lûgati’nde *boyuzdağ*, Tuva Türkçesinde *böstā* < *boyuztağ şeklinde yer almaktadır (Tekin 2003: 10).

Doerfer, *boyurdağ* sözcüğünün farklı bir ek olan *-rdağ* ile yapıldığını ve bunun **boyo-* kökü ile ilişkilendirilebileceğini söylemiştir. Doerfer aynı zamanda Çağataycadaki *kekirtäk* sözcüğünün de bu ekle yapıldığını belirterek bunun *boyurdak* sözcüğündeki eke bir örnek teşkil ettiğini ifade eder. Ancak Tekin, Doerfer’in *kekirtäk* sözcüğü için kök olarak gösterdiği **keki-*? sözcüğünün anlamını sorgular. Tekin’e göre İbnü-Mühenna Lûgati’ndeki *boyuzdağ* ve Tuva Türkçesindeki *böstā* (<*boyuztağ) sözcüklerinin ekin –XrdAK değil –DAK olduğunu açıkça göstermektedir (Tekin 2003: 229-230).

Kumurska - Kumurşka / Kumuzka

Bu sözcükler KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 124)'de *kumurska* “karınca”; Kİ (Caferoğlu 1931: 81)'de *qumursuğa* “karınca”; EZ (Atalay 1945: 211)'de *kumsuka* “karınca”; EM (Toparlı 2003: 89)'de *kumuruska* “karınca”; ŞS (Kunos 1902: 48)'de *kumursğa* “karınca”; ZT (Kara 2011: 363)'de *kumuruska* / *kumuruşka* / *kumuruşka* “karınca” şeklinde adı geçen sözlüklerde geçmektedir.

Sözcüğün kökeniyle ilgili Besli Altayca proto tiplerine bakarak Proto-Altay “kumi- (haşere türü)” ve Proto Mançu-Tunguz “kumi-r- (haşere, karınca)” bilgisini vermiştir (Besli 2010: 76). Ayrıca Clauson da sözcüğün sonu -ğa: ile biten eski bir hayvan adı olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 628). Bu sözcüklerde muhtemelen bir r düşmesi olmuş ve s > z değişimi gerçekleşmiştir. Ancak r > z değişimi de bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Edir / Ediz

Edir sözcüğü, Zebân-ı Türkî'de yer alır ve “yüksek yer, yükselti, tepe” anlamına gelir (Kara 2011: 329). DLT'deki *ädiz* sözcüğü ise “yükseltilmiş bir zemin yani yüksek yer” demektir [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 101).

Gülensoy, *ediz* sözcüğünün kökenini *ädi- “yüksekte olmak” kökünden getirmektedir. Yazar, ayrıca sözcükle ilgili <*idiz* ~ *yitiz*< * (y)i + *diz* bilgisini de vermiştir (Gülensoy 2007: 319).

Moğolcada bulunan *öndör* (Lessing 1960: 637) sözcüğünün “yüksek” anlamına geldiği bilindiğine göre örnek çiftlerini bununla kıyaslamak da mümkündür.

Ökür / Öküz

KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 132)'de *öküz* “öküz”; İML (Battal 1997: 55)'de *öküz* “enenmiş sığır aygırı”; Kİ (Caferoğlu 1931: 65)'de *öküz* “bugünkü manasında”, EZ (Atalay 1945: 225)'de *öküz* “öküz”; EK (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 120)'de *öküz* “öküz”; EM (Toparlı 2003: 101)'de *öküz* “öküz”, ZT (Kara 2011: 373)'de *ökür* / *öküz* “öküz, erkek sığır”; DLT [I.57/57] 41. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 103)'deki “öküz” anlamına gelen *öküz* sözcükleri yer almaktadır.

Moğolcada *hüker*, *üker* şekli “öküz” anlamındadır. Toharcadan ödünç alınmıştır. Sözcüğün burada iki şekli vardır. A *ökäs* şekli ve B şekli *okso*. A şekli birçok metinde zarar görmüştür. Ama *ökes* şekli güvenli bir biçimde yeniden kurulmuştur. Standart Türkçedeki *ökez* / *ököz* sözcüğü *öker* olarak bir r / l dili olan Moğolcadan ödünçlenmiştir (Clauson 1972: 120)⁴. Räsänen de “(h)öküz” maddesinde sözcüğün Moğolcada *üker*, *hüker* ve Mongorcada *fuguor* şekillerinde bulunduğunu belirtmiştir (Räsänen 1969: 370). Menges, sözcüğün Toharca *okso* sözcüğünden geldiğini söylemiştir. Ramstedt ise Türkçe (Moğolca, Tunguzca) şekillerin Altayca *pökü-r şekline dayandığını ifade etmiştir. Ramstedt'in dikkatleri çektiği Türkçe ve Moğolcadaki h-'lerin Altaycadaki *p-'den geldiğine dair düşüncesine Pelliot da katılmış ve h-'nin *p-'den geldiğini

4 Clauson'un “öküz” sözcüğüyle ilgili görüşüne katılmayan Emine Ceylan'ın bu konudaki eleştirileri giriş bölümünde verilmiştir.

aktarmıştır. Sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiştir: Türkçe –z Moğolcada –r’ye çevrilmiştir. Gombocz da Türkçe öküz ~Moğolca *üker, ükür* örneklerini rotasizme tanık göstermiştir (Eren 1999: 315). Gülensoy ise sözcüğün kökenini “<*ök (~g) ü [>i-e] + z, Ana Tü. *pöker” şeklinde göstermiştir (Gülensoy 2007: 658).

Arman / Azman

Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye’de geçen sözcük “azman” maddesine yönlendirilmiş ve “azmış, iri yarı” şeklinde açıklanmıştır (Atalay 1945: 141).

Arman sözcüğünün kökeniyle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Azman sözcüğünün ise “az-” fiilinden türediği görülmektedir.

Isırka / Sızga

Isırka sözcüğü EZ’de “küpe” olarak açıklanmıştır (Atalay 1945: 174). Ayrıca sözcük ŞS (Kunos 1902: 66)’de *eserğa* “küpe, guşvare”, ŞS (Kunos 1902: 66)’de *isırğa* “küpe, halka, guşvare” şekilleriyle yer almaktadır. *Sızga* sözcüğü ise EZ’de “küpe” anlamıyla verilmiştir (Atalay 1945: 238).

Tekin de Tuhf.’deki *sızya* “küpe” sözcüğünün AH’de *sırya, isırya, isirya*, İbnü-Mühenna Lûgati’nde *isırya*, Tarj.’da *isıryaq* ve Genel Türkçede *sırya* < *isırya*, Yakutçada *iirya, itarya* < **isırya* gibi karşılıklarının olduğunu aktarmıştır (Tekin 2003: 24).

Isırka sözcüğünün ısır- “sok-, bat-” fiiline eklenen –GA fiilden isim yapma ekiyle oluştuğu söylenebilir.

Kutur- / Kutuz-

Kutur- ve *kutuz-* fiilleri EZ’de “kudurmak” anlamıyla bulunmaktadır (Atalay 1945: 212-213).

Clauson, “kutur-” maddesinde bu sözcüğün morfolojisinin belirsiz olmakla beraber “kutuz” sözcüğüyle akraba olduğunu söylemiştir (Clauson 1972: 605).

Tekin ise kutuz sözcüğünün isim kökü olan şekliyle ilgili Genel Türkçede *qutuz*, Türkçede *quduz*, Azericede, Türkmencede *ğuduz* < **qütuz* < **qütur* gibi örneklerinin olduğunu göstermiştir (Tekin 2003: 15).

Tekin ayrıca kutur- fiili ile kutuz sözcüğü arasındaki bağlantıyı fiilin Türkmence şekliyle kurmuştur. Çünkü Tekin’e göre bu çift şekilli örneklerde iç sesteki r’ler korunurken son sesteki r’ler z olmaktadır. Bu doğrultuda Türkmencede gudura-şeklinde karşımıza çıkan fiil daha eski bir **kutur-* (<*kutur + ı-) şeklinden gelmiş olmalıdır. Bundan dolayı kuduz sözcüğündeki z’leşme gerçekleşmeden önceki şekli **kutur* olarak tasarlanabilmekteydi (Tekin 2013: 575).

Tartar / Tartaz

Tartaz sözcüğünün anlamı EZ’de “bıldırcın” olarak verilmiştir ve karşısındaki açıklamada diğer sözlüklerde “tartar = kumruya benzer bir kuş” şeklinde bir bilgi

olduğu dikkat çekmektedir (Atalay 1945: 252). *Tartar* (*turtur* ?) şekliyle sözcük DLT’de de yer almaktadır [I.402/485] 244. varak (Dankoff-Kelly 1982-I:360).

Clauson, “tartar” sözcüğünün yansıma bir kuş adı olduğunu söylerken bunun Latince *turtur* şeklinde yer aldığını da belirtmiştir (Clauson 1972: 536). *Tartaz* sözcüğünün köken bilgisi bulunamamıştır.

Obur / Opuz

EZ (Atalay 1945: 220)’de “oyuk ve çukur yer” şeklinde açıklanan *obur* sözcüğüne karşılık DLT’de pürüzlü yer anlamında “opuz” sözcüğü bulunmaktadır [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 100).

Clauson, “opuz” sözcüğünün “o:p-” filinden geldiğini söylemiştir. “Pürüzlü, engebeli zemin” anlamına gelen sözcük yalnızca güneybatı diyalektlerinde *obus*, *obuz* olarak yaşamaktadır (Clauson 1972: 16-17). Gülensoy, “obur” maddesinde sözcüğün Anadolu ağzlarında “evcil hayvanların geceledikleri çevresi çitsiz ve duvarsız kuytu yer” anlamına geldiğini söylerken kökenini “<*ōp- + -(u)r” şeklinde göstermiştir (Gülensoy 2007: 610).

İmir / İmiz

ŞS (Kunos 1902: 87)’de “sis, duman” anlamına gelen *imiz* sözcüğüne karşılık DLT’deki “imir (karanlık, sis)” bulunmaktadır [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 100).

Clauson, imir sözcüğünün Oğuzca şeklinin iñir olduğunu söyleyip “gece ve gündüz arasındaki yarı aydınlık” anlamına geldiğini belirtir. Ancak yazar bir köken bilgisi vermemiştir. İmiz sözcüğüyle ilgili bir köken bilgisi de bulunamamıştır.

Müñgür / Müñgüz

ŞS (Kunos 1902: 147)’de *müñgür* sözcüğünün anlamı “boynuz” olarak verilmiştir. Bu sözcüğe karşılık KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 96)’de *boynuz* “boynuz”; Kİ (Caferoğlu 1931: 21)’de *boynuz* “muynuz”, Kİ (Caferoğlu 1931: 59)’de *muyuz* “boynuz”; EZ (Atalay 1945: 155)’de *boynuz* “boynuz”, EZ (Atalay 1945: 218)’de *muyuz* “boynuz”; EM (Toparlı 2003: 78)’de *boynuz* “boynuz”; ŞS (Kunos 1902: 35)’de *bunguz* “boynuz”, ŞS (Kunos 1902: 147)’de *müñgür* “boynuz”; ZT (Kara 2011: 368)’de *müñüz* “boynuz” sözcükleri bulunmaktadır. DLT’de sözcük *müñüz* şeklindedir [III.268/362] 603. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 335).

Müñüz sözcüğü aslı -ñ-’nin açıkça görüldüğü sözcüklerdendir. Clauson’a göre “beñi” (beyin) sözcüğü ile kıyaslanabilir (Clauson 1972: 352). Räsänen, sözcüğü Moğolca *mügèresün*, *bügèresün*, Kalmukça *mörsn*, Tunguzca *müjrä* < Moğolca *mören* sözcükleriyle kıyaslamıştır (Räsänen 1969: 347-348).

Sözcüğün Çuvaşçadaki şekli “mıyraka”dır (Ceylan 1997: 11; Ersoy 2012: 135). Moğolcada ise “eber” şeklinde yer alır (Lessing 1960: 286). Dolayısıyla *müñgür* sözcüğü bunlarla kıyaslanabilir.

Kırkın / Kız

Kırkın sözcüğü DLT’de madde başı olarak yer almasa da *qoluş-* [II. 87/108] 323. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 19) maddesinde verilen örnek dörtlükte “qırqın taqi qolušti” dizesinde geçmektedir. Sözcük, isim kökü olan “kır” ve çokluk eki “+kın”dan oluşmaktadır. Nalbant, Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde görülmediğini söylediği bu ekin adı geçen sözcükte kalıplaştığını belirtmektedir (Nalbant 2008: 23). Hamilton *qırqın* sözcüğünün “kızlar” anlamına geldiğini ve “qız” ve topluluk eki “-qun”dan oluştuğunu ifade etmiştir (Hamilton, çev. Köken, 2011: 185). Nalbant, Hamilton’un kırkın sözcüğüne ilişkin görüşünü “Kız sözcüğünün topluluk biçimi ya da çoğuludur. Kız ve +kün ekinden meydana gelmiş bir birleşik sözcüktür; kün “grup, topluluk”, sözcüğü aynı nitelikte insanlardan oluşan bir topluluğu göstermek üzere ek olarak da kullanılır” şeklinde açıklamıştır (Nalbant 2008: 23).

Sözcüğün “kır” kökünden geldiğine dair önemli bir örnek de “qirnāq” sözcüğüdür. DLT [I.393/472] 238. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 353)’de sözcük “Yabaku, Kay, Çömül, Basmil, Oğuz, Yemek, Kıpçak diyalektlerinde *köle kız*” şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün sonuna eklenen “+nAq” sosyal tabaka ifade eden bir yapım ekidir (Nalbant 2008: 69). Bu sözcük, ekin DLT’de kullanıldığı tek örnektir.

Kız sözcüğü ise DLT [I.273/325] 164. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 260)’de yer almaktadır. Sözcük ayrıca ME (Yüce 1993: 145)’de *kız* “kız”; KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 118)’de *kız* “kız”; EZ (Atalay 1945: 200)’de *kız* “kız”; EK (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 115)’de *kız* “kız”; ŞS (Kunos 1902: 132)’de *kız bala* “kız çocuk”; ZT (Kara 2011: 354)’de *kız* “kız (kız evlat)” şekillerinde tespit edilmiştir.

Eren, Pedersen’in bu sözcüğün Ermenice *koisten* geldiğine dair düşüncesini Munkácsi’ye dayandırarak çürütür. Çünkü Munkácsi *kız* ve *kóis* sözcükleri arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur (Eren 1999: 241). Gülensoy’a göre sözcük “<*kız <kır” şeklinde gelişmiştir (Gülensoy 2007: 522).

Hamilton, kırkın ve kız sözcüklerinin kökeniyle ilgili Bang’ın “*kır-*, *boz-* anlamındaki *qır-* fiilinden geldiğine dair düşüncesini soru işaretiyle göstermiştir (Hamilton çev. Köken 2011: 185).

Tekin ise *qız* sözcüğünün durumunu Türkçenin tarihî ve çağdaş diyalektlerinden çeşitli örneklerle somutlaştırmıştır. Örneğin Genel Türkçedeki *qız* sözcüğünün Yakutça ve Çuvaşçadaki gelişimini *qır sözcüğüne dayandırmıştır. Yazar, ayrıca DLT’deki *qırqın* “kadın köle”, *qız qırqın* “kadın köleler” ve Çağatayca *qırqın* “kızlar; kız evlatlar; kadın köleler” sözcüklerindeki “-qın” ekini Orhun Türkçesindeki –yun / –gün ekiyle kıyaslamıştır (Tekin 2003: 14). Bilindiği üzere Orhun Türkçesinde bu ekler çokluk eki görevindedir.

Bütün bu görüşler ışığında kökenini vermeye çalıştığımız sözcükte bir r-z denkliği olduğu açıkça görülmektedir.

Eklerdeki R / Z Değişimleri

-tur- / -tuz- Eki

Zetasizm -r- || -z-, -tur- || -tuz-, -ğur- || -ğuz-, -ğar- || -ğaz-, -ar- || -az-, -yar- || -yaz- gibi eklerde varlığını göstermektedir (Tekin 2003: 25). Tekin'e göre bu sözcüklerde gördüğümüz -tiz- / -tiz- eki -t- ve -z- den oluşan birleşik bir ektir. Ettirgen gövde -tiz- / -tiz- (sonra -duz- / -düz-) yeni ya da Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminin diyalektik şekli gibi savunulsa da ettirgenlik eki -z- asla yeni değildir. Ortak Türkçedeki *ämiz-* "emzir-", *tamiz-* "damlat-" gibi örneklerin varlığını bunu Ön Türkçe dönemine kadar götürmektedir (Tekin 2003: 21).

Bultur- / Bildüz-, Bulduz-

Bildüz- sözcüğü Dîvânü Luğât'it-Türk'te "ol maña iş bildüzdi" cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde "o beni işle ilgili bilgilendirdi" şeklinde ifade edilebilir [II. 160/202] 368. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 63). Bu sözcüğün Ortak Türkçe döneminde *biltür-* şeklinin olduğu dikkat çekmektedir (Tekin 2003: 27). *Bulduz-* sözcüğü ise Dîvânü Luğât'it-Türk'te "bulduzdi nāñni" cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde "onu buldurdu" şeklinde açıklanabilir [II. 160/202] 368. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 63). Bu sözcüğün Ortak Türkçe döneminde *bultur-* şeklinin olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir (Tekin 2003: 27).

Altur- / Altuz-

"Altuzur" sözcüğü Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk'de geçer ve günümüz Türkçesinde "aldırır, kaptırır" anlamına gelir (Caferoğlu 1931: 3). Bu sözcük DLT'de de "ol tawâr alduzdi" şeklinde yer almaktadır [II.71/86] 312. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 9).

Bu sözcük Orhun Türkçesinde *alt(i)z-* "yakalanmaya neden ol-"; Kaşgarlı Mahmut'ta Oğuz diyalektinde *alduz-* "birinin soyulmasına izin ver-"; AH'de *altuz-* "almaya neden ol-" şeklinde yer almaktadır. Tekin, bu sözcüğün Kaşgarlı Mahmut'taki ve Genel Türkçedeki *altur-* fiiliyle kıyaslanmasını önermiştir (Tekin 2003: 27).

-r- / -z- Eki

Tamur- / Tamuz-

Bu sözcükler Dîvânü Luğât'it-Türk'te yer almaktadır.

*Tamur*⁵- sözcüğü Dîvânü Luğât'it-Türk'te "âr burni tomurdi" [II.69/84] 311. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 7) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde "adamin burnu kanadı" şeklinde ifade edilebilir.

Clauson, bu sözcükle ilgili etraflıca bilgi vermiştir. Yazara göre "tam-" fiilinin ettirgen şekli için "kana-" anlamı çok uygundur. "Tamur-" fiilinin ikincil şekli olduğunu savunmak cazip görünmektedir. Çünkü sözcük Kaşgarlı'da ara sıra böyle

5 Bu sözcük Ercilasun-Akkoyunlu'da "tamur-" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 256); Dankoff-Kelly'de "tomur-" olarak gösterilmiştir.

telaffuz edilmiştir. Ama şüphesiz ilk ünlü yuvarlaktır ve –m–’den önce –a– > –o– ses değişimi bu dönemden önce bile olasılık dışıdır. Uygurcada ve takip eden VIII. yy sivil Uygurcada “kan tomurmakka em” ifadesi “burun kanaması için ilaç” anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 509).

Tamuz- sözcüğü Dîvânü Lugât’it-Türk’te “ol sūw tamuzdi” [II.71/86] 312. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 8) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “o suyu damlattı” şeklinde ifade edilebilir.

Clauson, bu fiilin “tam-” fiilinin ettirgen şekli olduğunu söylemekle yetinmiştir (Clauson 1972: 510). Tekin, bu eklerin değişimiyle ilgili olarak –z– ekinin oluşumunun oldukça nadir olduğunu; Eski ve Orta Türkçedeki köklerinin takibinin sınırlı olduğunu belirtmiştir (Tekin 2003: 25).

-yaz- / -yar- Eki

Toygar- / Toygaz-

-yaz- / -yar- eki zetasizmin gözlemlendiği ekler arasında yer almaktadır (Tekin 2003: 25).

Toygaz- sözcüğü, Zebân-ı Türkî’de geçer ve günümüz Türkçesinde “doyur-” anlamına gelir. Sözcüğün karşısında “toyğarmağ” fiilinin de verilmesi dikkat çekmektedir (Kara 2011: 402).

-yuz- / -yur- EKİ

Turgur- / Turguz-

-yuz- / -yur- eki de zetasizmin gözlemlendiği eklerdendir (Tekin 2003: 25).

Turguz- sözcüğü, Zebân-ı Türkî’de “durdur-” anlamıyla verildiği gibi bunun karşısında “turgurmağ” fiili de verilmiştir (Kara 2011: 404). Ayrıca Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgât-it-Türkiyye’de de “durdurmak, dikeltmek” olarak açıklanmıştır ve sözcüğün karşısında “turgur-” fiili de bulunmaktadır (Atalay 1945: 265).

Bu sözcük Türkçenin çeşitli diyalektlerinde benzer şekillerle tanıklanmıştır: Yeni Uygurca, Kırgızca, Karaçay-Balkarca, Kar.L.T. *turguz-*, Tuvaca *turgus-*, Azerice *durguz-*, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca *turgüz-*, Hakasça *turgis-*, Tatarca *torgüz-*, Başkurtça *torgod-*, Türkmence *turuz-*, *duruz-* < *turtuz-*, *durzul-*, Nogayca *turgist-* < *turguz-t-*, Uygurca MK *turtur-* bunların örneklerindedir (Tekin 2003: 28).

Sonuç

Orta Türkçenin sözlüklerinde geçen r / z’li örnekleri kök ve gövdede tanıklananlar ve eklerde tanıklananlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Buna göre kök ve gövdedeki r / z denklikleri *baldır / baldız*, *kurı- / kuzı-*, *tirsgek / tiz*, *bogurdak / boguz*, *kumurska / kumurşka-kumuzka*, *edir*, *ökür / öküz*, *arman*, *ısrıka / sızga*, *kutur- / kutuz-*, *tartar / tartaz*, *obur / opuz*, *imir / imiz*, *müingür / müingüz*, *kırkın / kız* sözcüklerinde görülmektedir. Eklerdeki r / z denklikleri ise *bildüz-*, *buldız-*, *altuz-*, *tomur- / tamuz-*, *toygaz-*, *turguz-* sözcüklerinde örneklenmiştir.

Çalışmada ortaya konulan örnek çiftlerinin bazıları tek sözlükte yer alırken bazılarının r'li ve z'li şeklinin başka başka sözlüklerde geçtiği görölmektedir. Tespit edilen örnekler aşağıda tablolaştırılmıştır.

İkili Şeklin Tek Sözlükte Geçtiği Örnekler

Baldır / baldız	DLT
Kurı- / kuzı-	DLT
Tırsgök / tiz	DLT
Kumuruska / kumuruşka / kumuruzka	ZT
Isırka / sızga	EZ
Kutur- / kutuz-	EZ
Bildüz- / bultur-	DLT
Tomur- / tomuz-	DLT

Tablo 3

İkili Şeklin Farklı Sözlüklerde Geçtiği Örnekler

Bogurdak / baqurdaq / bogardak	Boguz / bogaz / buğuz
ZT, Kİ, EK	DLT, ZT, Kİ, K, ME, KM, İML, EZ, EM, AL, ŞŞ

Tablo 4

Edir	Ediz
ZT	DLT

Tablo 5

Ökür	Öküz
ZT	KM, İML, Kİ, EZ, EK, EM, ZT, DLT

Tartaz	Tartar
EZ	DLT

Tablo 6

Obur	Opuz
EZ	DLT

Tablo 7

İmiz	İmir
ŞŞ	DLT

Tablo 8

Müngür	Boynuz / muyuz / müñüz / bunguz
ŞS	KM, Kİ, EZ, EM, ŞS, ZT, DLT

Tablo 9

Kırkın	Kız
DLT	DLT, ME, KM, EZ, EK, ŞS, ZT

Tablo 10

Sözlüklerde Denkliği Olmamasına Rağmen Açıklamayla Verilenler

Arman	Azman
EZ Aynı sözlükte “azman” maddesine yönlendirilmiş.	“Arman” sözcüğünün yönlendirildiği sözcük.

Tablo 11

Altuz-	Aldır-
Kİ, DLT	Anlamı “aldır-” olarak verilmiş.

Tablo 12

Toygaz-	Toygur-
ZT	Karşısındaki açıklamada “toygur-” yer alıyor.

Tablo 13

Turguz-	Turgur-
ZT, EZ	Karşısındaki açıklamada “turgur-” yer alıyor.

Tablo 14

Ramstedt'in ortaya koyduğu “Macarcadaki en eski Çuvaşça (Ana Bulgarca) alıntılar; Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar; Eski Bizans ve Çin kaynaklarında bulunan Ana Bulgarca sözcük, özel ad ya da unvanlar; IV. yüzyıl Huncası” (Tekin 2013: 574) kanıtlar r ve l seslerinin z ve ş'den daha eski olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda tespit edilen örnekler şu sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır:

- 1) Tekin'in de belirttiği üzere (Tekin 2003: 216) sonu z sesi ile biten Türkçe sözcükler ortada r sesini barındıran muadili ile morfolojik olarak bağlantılıdır. Yani *z sesi *r sesinden daha eski olsaydı bu şekilde çiftler de olmazdı. Çalışmamızda tespit ettiğimiz örnekler bu duruma Orta Türkçenin sözlüklerinden kanıtlar sunmaktadır.
- 2) Zetasizm görüşü doğru kabul edildiğinde r'li örnekler daha eskicil olduğuna göre bu sözcükler belki de Ana Altayca için yeniden yapılandırılan örneklerin kalıntıları olabileceğini göstermektedir.

- 3) Konuyla ilgili önemli araştırmalar yapan Tekin'in *r > *z değişiminin bir anda olup bitmediğini aksine bir süreç olduğuna dair düşüncesini bu çift şekilli örnekler kanıtlamaktadır.
- 4) Oğuz Türkçesi z'li bir lehçe olmasına rağmen Dîvânü Luğât'it-Türk'teki *imir* sözcüğü r'li şekli muhafaza etmektedir. Bu sözcüğün Oğuzcada alıntı olduğu varsayılabilir.
- 5) Yapılan değerlendirme, tespit edilen örneklerin çoğunun Dîvânü Luğât'it-Türk'te olduğunu ortaya koymaktadır. Dîvânü Luğât'it-Türk'ün bir derlem sözlüğü olması bu çalışmadaki çift şekilli örneklerin çoğunun neden bu eserde bulunduğunu da açıklamaktadır.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânü Luğât'it-Türk

ME: Mukaddimetü'l Edeb

KM: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî

İML: İbnü-Mühenna Lûgati

Kİ: Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk

EZ: Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye

EK: El-Kavâninü'l-Küllîye li Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye

EM: Ed-Dürettü'l-Mudiyye Fi'l Lûgati't Türkiyye

AL: El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşhâdâtü'l-Cagâtâ'iyye (Abuşka Luğati)

ŞS: Şeyh Süleyman Efendi Luğati

ZT: Zebân-ı Türkî

Kaynakça

AKALIN, Şükrü Haluk vd (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

AKSAN, Doğan (2005). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayın Evi.

ALTAYLI, Seyfettin (1984). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Cilt: I-II, İstanbul: MEB Yayınları.

ATALAY, Besim (1945). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.

ATALAY, Besim (2006). *Dîvânü Lûgâti 't-Türk Tercümesi*, I-IV Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

BAŞDAŞ, Cahit (2006). "Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 21, İstanbul, s. 45-57.

BESLİ, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BOZKURT, F. (2012). *Dîvânü Luğât-it-Türk*, Konya: Eğitim Yayınevi.

CAFEROĞLU, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.

CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınlar: 675.

CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

CLAUSON, S. G. (2005). "Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi", (çev. İsmail ULUTAŞ), *Türk Dünyası İncelemeleri (Journal of Turkish World Studies)*, C: 5, S. 2, İzmir, s. 311-323.

- DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect*, C I-III, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- DEMİREL Ezgi, NALBANT, Mehmet Vefa (2014). *Divânü Luğât'it-Türk Grameri II Söz Dizimi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- DEMİREZEN, Mehmet (1981). "Dil Tarihlemesi (Glottochronology)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Türk Dil Kurumu-Belleten, Ankara, s. 101-111.
- DEVELLİOĞLU, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1984). "The Problem of Rhotacism/Zetacism", *Central Asiatic Journal*, S. 28, Harrassowitz Verlag, s. 36-42.
- DOERFER, Gerhard (1988). "Zetacism / Sigmatism Plays No Role", *Central Asiatic Journal*, C. 32, Harrassowitz Verlag, s.61-63.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Divânü Luğât'it-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill: LeidenBoston.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ERSOY, Feyzi (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GUDSCHİNSKY, Sarah (2016). "The ABC's of lexicostatistics (glottochronology)", *Word*,12, 175–210, www.llf.uam.es/~dase/acces, alıntılanma tarihi: 16.01.2016.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HAMİLTON, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2011). *Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstihādâtu'l-Cağâtâ'iyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARA, Funda (2011). *Zebân-ı Türkî*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Divânü Luğât'it-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- KÚNOS, Ignos (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- LESSİNG, Ferdinand, HALTOD, Mattai, HANGİN, John Gombojab, KASSATKİN, Serge (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- LİGETİ, Louis (1980). "A Propos du Rhotacisme et du Lambdacisme", *Central Asiatic Journal*, C. 24. Harrassowitz Verlag, s. 222-250.
- NADYELYAYEV V. M., NASILOV D. M., TENİŞEVE R., ŞÇERBAKA M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008). *Divânü Luğâtü't-Türk Grameri-I İsim*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2013). "Türk Lehçeleri Sözlüğü Olarak Divanü Luga'ti-Türk Üzerine Temel Sözcükler Bakımından Bir Değerlendirme", *Bengü Bitig Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 101-107.
- NAUTA, Ane (1972). "Rhotacismus, Zetacismus und Betonung im Türkischen", *Central Asiatic Journal*, C. 16, Harrassowitz Verlag, s. 1-13.
- POPPE, Nicholas (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri I. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Çev. Zeki KAYMAZ) İstanbul.

- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RUHLEN, Merritt (2012). “Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış”, (çev. Ahmet Bican ERCİLASUN), *Dil Araştırmaları*, S. 10, Bahar 2012, Ankara, s. 167-182.
- STACHOWSKI, Marek (2013). “TÜRKÇE dirsek “DİRSEK”, YAKUTÇA tühürges “DİZ” VE BAĞLANTILI BAZI SÖZCÜKLER”, (Çev. Esra KAYIŞLI) *Türkbilig*, S. 25, Ankara, s. 135-142.
- STAROSTİN, Sergei (2016). “Comparative-Historical Linguistic And Lexicostatistic”, http://newstar.rinet.ru/Texts/Starostin_Glotto.pdf alıntılanma tarihi: 16.01.2016.
- ŞÇERBAK, Aleksandr Mihail (1987). “Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe İle Moğolca Arasındaki Münasebetlere Dair Bazı Düşünceler”, *TDAY-Bellten/1987 [1992]*, s. 281-288.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1997). *İbnü-Mühenna Lüğati*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 9.
- TEKİN, Talat (2003). “Zetacism and Sigmatism in ProtoTurkic”, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 1-37.
- TEKİN, Talat (2003). Further Evidence for “Zetacism” and “Sigmatism”, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 45-54.
- TEKİN, Talat (2003). Altay Dilleri Teorisi, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 73-86.
- TEKİN, Talat (2003). Once More Zetacism and Sigmatism, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 111-130.
- TEKİN, Talat (2003). Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 215-234.
- TEKİN, Talat (2003). New Examples of Zetacism, (Türk Dilleri Araştırmaları, 1991: 145-150), *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 281-287.
- TEKİN, Talat (2003). Yeni Zetasizm Örnekleri, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 353-355.
- TEKİN, Talat (2013), Ana Türkçede Z’leşme ve Ş’leşme, *Makaleler-2 (Tarihî Türk Yazı Dilleri)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: TDK Yayınları, s. 573- 586.
- TERES, Ersin (2006). *Divânü Lüğati’-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TOPARLI Recep, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK Nevzat H. (1999). *El-Kavâninü’l-Küllîye li Zabti’l-Lüğati’-Türkiyye*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 728.
- TOPARLI Recep, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK Nevzat H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 763.
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü’l-Mudîyye Fi’l Lüğati’l Türkiyye*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 836.
- YALÇIN, Süleyman Kaan. (2015). Türkçede Son Seste Görülen Ünlü Türemeleri Üzerine Bir Değerlendirme, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 54, Erzurum, s. 51-69.
- YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetü’l Edeb*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 535.

TARİHÎ SEYRİ İLE GÜNEYDOĞU GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE mI_4 ENKLİTİĞİ

The mI_4 Enclitic in the Southeast Group Turkish Dialects with its Historical Process

Neşe HARBALİOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 161-177

Öz: Ek ile edat arasında özellikler gösteren mI_4 enklitiği tarihî dönemlerden itibaren fonetik, işlevsel ve sözdizimsel açıdan farklı evreler geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Taranan metinlerin ışığında mI_4 enklitiğinin sadece eski özelliklerini devam ettirmekle kalmadığı, süreç içerisinde yeni özellikler kazandığı da görülmektedir. Bu çalışmada tarihî dönemleri ile birlikte Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde mI_4 enklitiğinin fonetik varyantları, dizilimdeki yeri, işlevleri üzerinde durulacak, belirtilen özellikler taranan metinlerden örnekler ile desteklenerek konu ile ilgili değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: mI_4 Enklitiği, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi.

Abstract: The mI_4 enclitic, that exhibits characteristics between suffix and postposition, has remained until these days through undergoing different phonetic, syntactic and functional stages since historical periods. In the light of the texts that are scanned, it is seen that, the mI_4 enclitic has not only maintained its old characteristics but has also won new properties within the process. In this study, it will be focused on the phonetic variants of the mI_4 enclitic, its place in phrase and its functions with the historical process in the Southeast Group Turkish Dialects and the specified features will be supported by examples from the scanned text and the subject will be evaluated.

Keywords: mI_4 Enclitic, New Uighur Turkish, Uzbek Turkish.

Giriş

Tarihî dönemlerde edat olarak kullanılırken zaman içerisinde ekleşme sürecine giren ancak bu süreci bütünüyle tamamlamayan yapılara enklitik denir. Ne tam olarak edat ne de tam olarak ek gibi çalışan enklitikler, bu iki yapının arasında seyretmektedir. Her sözcük türünden sonra gelebilmesi yönü ile edatlardan, sıralamada özel bir yerinin bulunmaması nedeni ile de eklerden ayrı bir kategoriye sahiptir¹.

Soru, pekiştirme gibi işlevlerde kullanılan mI_4 (mi , mi , mu , $mü$) enklitiği² süreç içerisinde Eski Türkçede görülen bazı özelliklerini bünyesinde saklarken bazı yeni özellikler de kazanmıştır. Bu enklitik, Köktürkçeden Güneydoğu grubu Türk

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, nese80nese@gmail.com. Gönderim Tarihi: 24.10.2016 / Kabul Tarihi: 17.10.2017

1 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun 2008, Erdal 2004, Kornfilt 1997, Yazıcı-Ersoy 2011.

2 mu görünümünün hangi sözcük türüne girdiği ile ilgili olarak araştırmacılar arasında farklı kabuller bulunmaktadır. bk. Ercilasun 2008; Kaymaz 2007; Yaman 1995; Acarlar 1970; Muhemmedi 1984.

lehçelerine gelene kadar fonetik değişimlerin yanı sıra işlevsel ve sözdizimsel değişimler de geçirmiştir³.

1. Köktürkçede *mu* Enklitiği

Köktürkçede enklitik *mu* şeklindedir (Gabain 1995: 106; Şirin 2016: 284). Orhun Abideleri'nde iki kez kullanılmış olan bu enklitik⁴ sadece kalın sıradan sözcüklere eklenmiş, *mü*'lü şeklin kullanıldığını gösteren herhangi bir şekle rastlanmamıştır.

Enklitiğin dizilimdeki yerine bakıldığında iki farklı ögeden sonra da kullanılabildiği görülür: *Öñre Kıtañyda biriye Tabğaçda kıriya kıridınta yıriya Oğuzda iki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne* “Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda Batılılardan, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba” (OA Tonyukuk-Birinci Taş-Güney Yüzü 7); *Kağan mu kılayın tidim* “Kağan mı kılayım, dedim” (OA Tonyukuk-Birinci Taş-Batı Yüzü 5)

2. Eski Uygur Türkçesinde *mU* Enklitiği

2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik *mu*, *mü* şeklindedir⁵ (Eraslan 2012: 168, 355): *Bir barsar yarağay mu* “Yalnız gitse uygun olur mu” (İKP XXVI), *Kañım kıtu meni sever mü siz* “Devletli babam, beni seviyor musunuz” (İKP VI)

2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Eski Uygur Türkçesinde bütün cümle ögelerinden sonra kullanılabilir⁶: *Burқан mu y(a)rlıkar erki* “Burkan mı buyurur ki” (AY 189²-5); *Yaşların mu akıdur* “Gözyaşları mı akıtır” (ETS 248); *Alkuka mu qar yağdurur* “Her tarafa mı kar yağdırır” (ETS 248); *Köp mü yağmur ol yağıdur* “Çok mu yağmur yağdırır” (ETS 248); *Burқан kıtın bulğusın utğurak ukar mu siz* “Burkanlığı bulmasını kesin olarak anlar mısınız” (M 103-17)

Enklitik yükleme geldiğinde dizilimdeki yeri değişebilir. *Ayıtmadım mu* “demedim mi” (UHR 57, 58), *kördünüz mu* “gördünüz mü” (M 55-14) gibi örneklerde şahıs

3 Bu çalışmada transkripsiyonda birlik olması için örneklerin alındığı kaynaklarda farklı transkripsiyon işaretleri ile gösterilen *ğ* (*kalın g için kullanıldığında*) için *ḡ*, *ḡ*, *ḡ* için *ñ*; *x* için *h*; *q* için *k*; *ä* için *e*; *é* için *é* işareti kullanılmıştır. Özbekler resmi olarak Latin alfabesine geçtikleri için Kiril alfabesi ile yazılan ya da Kiril alfabesinden Türkiye Türkçesine transkripsiyonu yapılan metinlerden alınan Özbek Türkçesine ait örnekler Özbek Latin alfabesine çevrilerek verilmiştir.

4 bk. Çetin 2008: 315.

5 Enklitiğin fonetik varyantları ile ilgili araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Enklitik Zeki Kaymaz’a göre (2007: 1028) Eski Uygur Türkçesi döneminde sadece *mu* şeklindedir. Ceval Kaya tarafından AY’da *mu* şeklinde okunurken İKP’de *mu/mü* şeklinde, Gabain tarafından ETG’de *mu*, Talat Tekin tarafından M ve KİP’te *mu* şeklinde okunmuştur. Diğer bazı Eski Uygur Türkçesi yayımlarında (Ül, İKP, ETS, EUT) enklitiğin çoğunlukla ünlü uyumuna uydu olarak *mu*, *mü* şeklinde okunduğu görülmektedir. Şınası Tekin (1992: 95) Eski Türkçede bu yapının incelik-kalınlık uyumuna uyup uymadığının belli olmadığını ancak daima yuvarlak olduğunu belirtir. Uygur harfli metinlerde imla, enklitiğin kalın mı ince mi olduğunu açıkça belli etmediğinden (Ayazlı-Ölmez 2011: 47) enklitiğin ince şeklinin bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla Eski Uygur Türkçesi uzmanlarıncı Brahmi metinlerine bakılabilir ve şayet metinlerde geçmişte hangi şeklin kullanıldığını tespit edilmesi konunun aydınlanmasında fayda sağlayabilir. Çünkü “Uygurlar o ile u için kullanılan Brahmi harfleri üzerinde birtakım değişiklikler yaparak, bu alfabe ile ö ve ü seslerini de çok açık bir şekilde birbirinden ayırt etmişlerdir.” (Röhrborn 2011: 24)

6 bk. Erdal 2004: 411.

ekinden sonra gelirken *körür mu s(e)n* “görüyor musun” (AY 394-3), *küsey(ür) mu sizler* “ister misiniz” (M 64-7) gibi örneklerde kip ile şahıs eki arasında; *alkınmaz mu erti* “azalmaz mıydı” (ETŞ 44-140), *sakınmayuk mu erdiñiz* “düşünmediniz mi” (ETG 81) gibi örneklerde kip ile ek-fil arasında kullanılmıştır. *Kunçuyı mu sizler* “eşleri misiniz” (İKP XLIII) örneğinde isim ile bildirme eki arasında; *bar mu idi* “var mı idi” (AY 635-12) örneğinde isim ile ek-fil arasında; *adruk ermez mü* “ayrı olmaz mı” (ETŞ 106-6), *üküş erür mu* “çok mu” (AY 137) örneklerinde ek-filden sonra gelmiştir.

2.3. Enklitiğin İşlevleri

Bu enklitik Eski Uygur Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *Icazat bar mu* “İzin var mı” (UHR 45); *Oğlum muntuda inaru öñtün yñağ altun tağ bar közünür mü* “Oğlum ileride doğu yönüne doğru bir altın dağ var, görünüyor mu” (İKP XXXVII)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde kullanıldığında cümleye kuvvetlendirme, şaşırtma gibi anlamlar kazandırır: *Amrağ ögüküm meniñ eltä kazğançım siziñ ermaz mü* “Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi” (İKP XVI); *Qan kazğansar oğlı için temez mü* “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi” (İKP VIII); *Töşekin otña emiñe tegi alku tüketi tegürser ol edgü kılınç erüş mu titir* “Döşegini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa bu iyi amel çok mudur” (KİP 87, 88)

Erki, ki ile birleşerek kuşku, merak gibi anlamlar bildirir: *Katun uka y(a)rılkadı mu erki* “Han karısı (bunu) anlayarak buyurdu mu acaba” (AY 622-1); *Amtı kertgüntüñüz mü ki* “Şimdi inandınız mı” (İKP A Kalıntısı-5,6); *Burkanlar yirtinçüde belgürdi tip timiş savağ kirtgürür mu erki* “Burkanlar dünyada belirdi diye söylenen söze acaba inanılır mı” (M 9-26, 27)

Seçenekli sorular yapabilir: *Alku ağığlığ noml(a)rığ bir teg bululur mu bir bilip öçmek azu kentü kentü adırt öngi mü ol* “Bütün asravalı dharmaları uzaklaştırdığında bir bilip sönme aynı mı bulunur, yoksa kendi kendine ayrı, farklı mıdır” (Ü 110a-10, 11, 12); *Bultuqar mu munuñ köñüline kögüzinte qorqınç ayınçlığ edgü töz yltız azu bultuqmaz mu* “Var mı bunun kalbinde hürmetin, korkunun iyi cevheri veya bulunmaz mı” (M 4-16, 17, 18, 19)

3. Karahanlı Türkçesinde *mU* Enklitiği

3.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik Karahanlı Türkçesinde *mu*, *mü* şeklindedir⁷ (Hacıeminoğlu 2008: 198): *Şena mu ayuğay seza bu tilim* “Dilim senayı mı layık bir şekilde söyleyecek” (AH A₃-3); *Usal yalñuq oğlı öküş neñ tirer/Yigüke tegir mü sakınmaz birer* “Gafil insanoğlu çok mal toplar; yemek nasip olacak mı bunu düşünmez” (KB 1422)

7 Kaşgarlı Mahmud soru enklitiğindeki ünlütün *ı* ile ifade edildiğini Oğuzlardan bazısının diğer Türklerden farklı olarak 3. kişi çekiminin sorusunda enklitikteki *ı*’yi *esre*, *ı* harfini *ı* yaptığını, bu farklılığın sadece fiillerde olup isimlerin *mI*, ile sorusunda Oğuzların diğer Türklerden ayrıldığını kaydeder (DLT III 214).

3.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Karahanlı Türkçesinde cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra gelebilir: *Men mü tetrü kişimen* “Ben mi ters biriyim” (KB 6591); *Şena mu ayuğay seza bu tilim* “Dilim senayı mı layık bir şekilde söyleyecek” (AH A₃-3); *Közümke mü körnür* “Gözüme mi görünür” (KB 6590); *Yana mu mini ıdğay erki* “Yine mi beni gönderecek ki” (KB 3824); *Bu oğul seniñ mü* “Bu çocuk senin mi” (DLT III 214)

Yükleme geldiğinde enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Unuttıñ mu* “unuttun mu” (KB 5763), *keldiñ mü* “geldin mi” (DLT III 214) gibi örneklerde şahıs eki almış fiilden sonra gelirken *eşitmez mü erdiñ* “duymaz mıydın” (KB 650), *tirilgey mü erdi* “dirilmeyecek miydi” (KB 4920) gibi birleşik zamanlı fiil örneklerinde kip ile ek-fiil arasına; *firişte mü erdi* “melek miydi” (KB 6596) örneğinde isim ile ek-fiil arasına girmiştir.

3.3. Enklitiğin İşlevleri

Karahanlı Türkçesinde bu enklitiğin yaygın işlevlerinden biri gerçek sorular yapmaktır: *Sende yarmak bar mu* “Sende para var mı” (DLT III 147); *Tilekiñ ne boldı kelür mü işiñ* “Dileğin ne oldu arkadaşın geliyor mu” (KB 3843); *Münüñ bar mu ayğıl bileyin seniñ* “Senin kusurun var mı, söyle bileyim” (KB 683)

Sözde sorular yapabilir. Sözde sorular yaparken cümleye kuvvetlendirme, şaşıрма gibi anlamlar kazandırır: *Hiredliğ mu bolur tili boş kişi* “Boşboğaz adam akıllı olur mu” (AH A₂₉-137); *Atañni anañni ölüm koğmadı/Sini mü koğur kör yetilse öđi* “Ananı babanı ölüm bırakmadı, vakit gelince seni mi bırakır” (KB 5159); *Saña birdi dünya esirkemedi/Mañña birmegey mü birigli idi* “O hiç esirgemedi sana dünya nimetlerini verdi, vergili rabbim bana da vermez mi” (KB 3745)

Erki, kin ile birleşerek cümleye kuşku, merak anlamı kazandırır: *Unuttıñ mu erki azu örtülüp/Bu iş ötrü tuttuñ ne aşğı körüp* “Sen acaba unuttun mu, yoksa kapalı mı kaldı; ne fayda umarak bu işi yapmak istiyorsun” (KB 5763)

Seçenekli sorular yapabilir. Bu sorularda *azu* edatı da kullanılabilir: *İter bolsañ işni sanıp sakñıp it/Kerek mü kereksiz mü kirtü bilip* “Bir iş yapacaksan düşünüp taşınarak onun gerekli mi gereksiz mi olduğunu bilerek yap” (AH A₈₈-367, 368); *Kelir müsen azu barır musan* “Gelir misin, yoksa gider misin” (DLT I 88); *İsiz mü saña yig azu eđgü mü* “Kötü mü daha iyi senin için, yoksa iyi mi” (KB 243)

Bu enklitik temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin gerçekleşmesinin yan cümlede belirtilen iş ya da harekete bağlı olduğu anlamını verebilir. Şart işlevindeki bu kullanıma seyrek rastlanmıştır: *Muñadığlı bar mu elig tarlıkñ/Muñña yarasa ötese haqın* “Eli darda kalan varsa ihtiyacını karşılamalı ve hakkını vermeli” (KB 2565); *Tuz etmek haqı tip küdezigli bar mu/Kümüş gevher altun bile men kalayı* “Tuz ekmek hakkını gözetin var mı (varsa), ben onu altın, gümüş ve cevhere boğayım” (KB 6584)

DI+mU yapısı temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin gerçekleşme zamanını-şartını bildirir: DLT’de *Alp Er Toña öldi mü* cümlesindeki *DI+mU* yapısı *-dığı zaman*,

-*sA* anlamını verir⁸: *Ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu/Kişi igledi mü ölüm koşnısı* “Hastalık ölümün ilk habercisidir, insan hastalanınca ölüm yanı başındadır” (KB 4618)

4. Harezmi-Kıpçak Türkçesinde *mI*₄ Enklitiği

4.1. Harezmi Türkçesinde *mU* Enklitiği

4.1.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Harezmi Türkçesinde bu enklitik *mu*, *mü* şeklindedir (Eckmann 1998: 207): *Ey za'îfa, cüftüñ bar mu* “Ey kadın, eşin var mı” (NF 107-2); *Vâlidemiz éwde mü* “Annemiz evde mi” (NF 167-12). Enklitiğin *mi*’li şekli Nehcü’l-Ferâdîs’te bir kez geçmiştir: *Hak te'âlâ bir kuluñga munça mi üküş 'ilm ruzî kılur ermiş* “Hak Teala bir kuluna bu kadar mı çok ilm nasip ediyormuş” (NF 190-6)

4.1.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Harezmi Türkçesinde cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra gelebilir: *Yaratılmış teñriler mü yegrek ya yaratқан Allâh mu yegrek* “Yaratılmış tanrılar mı daha iyi, yoksa yaratan Allah mı daha iyi” (KE 88v-11); *Ey melik bu ot içinde kamuğ dünyâ tağları bolsa köygey erdi İbrâhîmi mü koyar* “Ey Melik bu ateş içinde bütün dünyanın dağları olsa yanacaktı, İbrahim’i mi bırakır” (KE 42r-19); *Ammâ Havvâ yér yüzünde mü yaratıldı ya uçmağda mu* “Ama Havva yeryüzünde mi yaratıldı, yoksa cennette mi” (HŞ 8r/18; 12); *Sen bizni teñrilerimizdin adırğalı mu keldiñ* “Sen bizi tanrılarımızdan ayırmak için mi geldin” (KE 29r-14); *Yârânlarım, sizler bu kün Abû Bekrni erte namâzında kördüñüz mü* “Dostlarım, sizler bugün Ebubekir’i sabah namazında gördünüz mü” (NF 100-17)

Yükleme geldiğinde dizilimdeki yeri değişebilir. Harezmi Türkçesinde bu enklitik *köre mü men* “görür müyüm” (ME 174-5), *bütmes mü sen* “inanmaz mısın” (KE 39r-17) örneklerinde kip ile şahıs eki arasında; *bilmediñ mü* “bilmedin mi” (NF 43-10), *helâk kılmadım mu* “helak etmedim mi” (NF 55-16) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelmiştir. *Bulğay mumen* “bulacak mıyım” (NF 176-15), *unutğaymen mü* “unutacak mıyım” (HŞ 2288) gibi örneklerde enklitiğin aynı kip ile kullanımında farklı dizilimlerde olabildiği de görülmüştür. *Buzulmağay mu erdi* “bozulmayacak mıydı” (NF 21-16), *kabul kılğay mu erdiñ* “kabul edecek miydin” (NF 377-6) örneklerinde kip ile ek-fiil arasında; *peri mü sen* “peri misin” (HŞ 3747), *sen mü sen* “sen misin” (KE 63r-13) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında; *açığ mu erdi* “acı mı idi” (KE 88r-21), *süçüğ mü erdi* “tatlı mı idi” (KE 88r-21) örneklerinde isim ile ek-fiil arasında gelmiştir.

4.1.3. Enklitiğin İşlevleri

Harezmi Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *Atañ seni kaçça éltür bilür mü sen* “Baban seni nereye götürüyor biliyor musun” (KE 50v-17); *Sizlerde et yâ hurmâ satlık bar mu* “Sizde satılık et ya da hurma var mı” (NF 22-1); *Bu sözge tanukuñ bar mu* “Bu söze şahidin var mı” (KE 58v-9)

8 bk. Ercilasun 2008: 50.

Sözde sorular yapabilir: *Halî bolmasa mâ-sivâ zulmeti/Yarar mu köñül haq nuri tolğuğa* “Allah’tan başka her şeyin karanlığı boşalmazsa gönle, Hak nurunun dolması bir işe yarar mı” (MM 24a[200a]-374); *Hêç bu ‘azab sêndin eksülür mü* “Hiç bu azap senden eksilir mi” (NF 18-10); *Yüñi yoq oq atğıl barur mu qanı* “Tüyü olmayan oku atsan hiç gider mi” (MM 22b[198b]-345)

Erki, erkin ile birleşerek cümleye kuşku, merak anlamı kazandırır: *Zühre yulduznu kördi gâyet yaruq, meniñ teñrim mundağ mu erki* “Zühre yıldızını gördü gayet parlak, benim tanrım böyle mi acaba” (KE 38v-3); *Meniñ teñrim bu mu erki* “Benim tanrım bu mu acaba” (KE38v-7); *Ne ‘acab tüş kördüm, rahmânî mü erkin yâ taqı şeytânî mü erkin* “Ne tuhaf düş gördüm, rahmani mi acaba şeytani mi” (NF 213-1)

Seçenekli sorular yapabilir: *Kulaq mu eşitür bu köz mü körer* “Onların kulağı mı işitir, yoksa gözü mü görür” (MM 22b[198b]-346); *Maqbül mu mahrüm mu* “Makbul mü, mahrum mu” (HŞ 106); *Meni mü artuq sewersiz yâ taqı Fâţmanı mu* “Beni mi fazla seviyorsunuz, yoksa Fatma’yı mı” (NF 160-3, 4) “Yapar mı yapmaz mı”, “olur mu olmaz mı” şeklinde sorular oluşturmak için *Mâlindın keçer mü yâ yoq mu* “Malından geçer mi, yoksa geçmez mi” (NF 212-14); *Bu küweç içindeki ta’am murdâr bolur mu ya yoq mu* “Bu güveç içindeki yemek murdar olur mu, olmaz mı” (NF 193-8) örneklerindeki gibi fiilin olumsuz şeklini kullanmak yerine *yoq* sözcüğü kullanılabilir.

“da” anlamı kazandırabilir: *İrâdet mürîddin tilek kéterür/Mürîd mü tilekin tilin eğerür/İrâdet bêrip soñ tilek izdese/Mürîd êrmes ol tég kurug ot êrür* “İrade, müritten dileği yok eder, mürit de dileğini dili ile kovalar. İradeyi terk ettikten sonra dilek dilese, o mürit değil, kuru ot gibidir” (MM 18a[194a]-271)

4.2. Kıpçak Türkçesinde mI_4 Enklitiği

4.2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik *mı, mi, mu, mü* şeklindedir (Güner 2013: 261, 262): *Ança mu köp sövmekden êsirdiñ* “Çok sevmekten o kadar mı kendinden geçtin” (CC 75a-7, 8); *Bi kele midir* “Bey geliyor mudur” (EZF 56b); *Vaqt namazı mu kıılır* “Vakit namazı mı kılar” (İM 162b-2, 3); *Müsülmân degül mü sen* “Müslüman değil misin” (İM 23a-2).

4.2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

mI_4 enklitiği Kıpçak Türkçesinde bütün cümle öğelerinden sonra kullanılabilen, hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o öğeden sonra gelebilmektedir. mI_4 enklitiğinin özne, nesne, zarf tümleci, dolaylı tümleç ve yüklem ile kullanımı Kıpçak Türkçesinde de devam etmektedir: *Siz mi keldiñiz* “Siz mi geldiniz” (EZF 57 a); *Sên anı yibek mü dêp[t]ir-sên* “Sen ona ipek mi demişsin” (CC 82a-24 b); *Qur’en’ni kendüsinden mi indirdi yâ Teñri Te’âlâdan mi indirdi* “Kuranı kendisinden mi indirdi, Allahu Teala’dan mı indirdi” (İM 52a-4, 5); *Ança mu köp sövmekden êsirdiñ* “Çok sevmekten o kadar mı kendinden geçtin” (CC 75a-7, 8); *İmân keltürür mü sen* “İman getirir misin” (İM 26b-6)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Keldüm mi* “geldim mi” (EKK 19a), *ayıtayım mu* “söyleyeyim mi” (İM 29b-5) örneklerinde şahıs ekinden

sonra; *kelgey misiz* “gelecek misiniz” (EZF 56b) örneğinde kip ile şahıs eki arasında kullanılmıştır. *Kelmez misiz* “gelmez misiniz” (EZF 57a), *körmes sen mi* “görmez misin” (GT 158a-10) gibi aynı kip ile çekimlenmiş bazı örneklerde enklitiğin iki farklı dizilim ile kullanılabildiği ancak *kelmez misiz* şeklinin daha fazla olduğu görülmüştür. *Yaşşı midur* “güzel midir” (EDM 23a), *yay midur* “yay mıdır” (KFİ 183) örneklerinde enklitik isim ile bildirme eki arasında kullanılmıştır.

4.2.3. Enklitiğin İşlevleri

Kıpçak Türkçesinde *mI*, enklitiği gerçek sorular yapabilir: *Sen Türkişe bilür mi* sen “Türkçe bilir misin” (EDM 19 a); *Arañızda ‘acem tilin bilür kişi bar mi* “Aranızda Farsça bilen var mı” (GT 132a-8); *Bir fâzıl müftiğe sordular vakf itmeki halâl mi turur* “Erdemli bir müftüye sordular bağışlaması helal mi” (GT 72b-12, 73a-1)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde cümleye kuvvetlendirme, şaşıрма gibi anlamlar kazandırır: *Ölülerdin kilür mi hergiz âvâz* “Ölülerden gelir mi hiç ses” (GT 5b-3); *Cehânda senden ulu himmetli körgeñiñ yâ işitkeniñ bar mi* “Dünyada senden ulu, gayretli gördüğün ya da duyduğun biri var mı” (GT 88a-2); *Körmediñ mü sen yâ Muhammed, niçük kıldı seniñ teñriñ* “Görmedin mi sen ey Muhammed nasıl yaptı senin tanrın” (İM 66a-7)

Kıpçak Türkçesinde bu enklitiğin *ki* ile kullanımına çok seyrek rastlanmıştır: *Bilmäs misiz ki dacarisiz teñriñiñ* “Bilmez misiniz ki Tanrı’nın tapınağısınız” (EHKT 507); *Bilmäs misiz ki haysına hadirlärsiz boyuñuznu sizizñ* “Bilmez misiniz ki hangisine hazırlarsınız bedeninizi” (EHKT 329)

Seçenekli sorular yapabilir: *Eger şeklense tört rek’et namâzlarda kim ol avvalkısu mu turur yâ ikincisi mü turur* “Eğer dört rekatlık namazlarda şüphelense ilk midir, yoksa ikincisi midir” (İM 209b-8); *Tuvra mu arkırı mu* “Doğru mu eğri mi” (CC 81a-5b); *Farz mu kıılır yâ nâfile mü kıılır kazâ mu kıılır yâ vaqt namazı mu kıılır* “Farz mı kıılır, nâfile mi kıılır, kaza mı kıılır, yoksa vakit namazı mı kıılır” (İM 162b-2, 3) Bu dönemde *yoğ mu, degül mü* kalıbı ile de seçenekli soru yapılabilmektedir: *Ündedi mü anlarnı imânğa yâ yoğ mu* “Çağırdı mı onları imana, çağırmadı mı” (İM 61a-1); *Öldi mü kâmil imân birle yâ kâmil imân degül mü* “Öldü mü olgun iman ile, yoksa olgun iman değil mi” (İM 61a-6)

5. Çağatay Türkçesinde *mI*, Enklitiği

5.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Çağatay Türkçesinde bu enklitik genellikle *mu*, *mü*⁹ şeklindedir ancak ekin seyrek olarak *mi*, *mi* şekillerine de rastlanır: *Behişt içinde uyumağ revâ mu* “Cennet içinde uyumak reva mıdır” (MSD TK11b-11); *Köz, tişleri[n] körgey mü tip körmedi hiç uyku yüzün* “Göz, senin dişlerini acaba görür müyüm diye uyku yüzünü görmedi” (MSD TK20b-11); *Katıq aħımdın miniñ birle mi irkin münħariif* “Derin ahımdan yoldan çıkan benimle mi ki” (HBD T94a-5); *Şüfî midür zâhid midür* “Sufi midir, zahid midir” (ŞHD 100b-5,6)

9 bk. Argunşah 2014: 180.

5.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

mI_4 enklitiği cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra kullanılır. Enklitik öznenen sonra gelebileceği gibi nesneden, dolaylı tümleçten, zarf tümleçinden ve yüklemden sonra da gelebilir: *Haddiñ leṭāfeti mü gül ü yāsemende bar* “Yanağının letafeti mi gül ve yaseminde var” (HHD 308); *Sāmī Nerīmān mu diyin* “Sami, Neriman mı diyeyim” (MSD BM5b-11); *Köñülge tāze koyğan dāğlardın mu sevād olmuş* “Gönle yeni konmuş yaralardan mı kararmış” (NŞ D269a-2); *Munça mu bolur cihānda āfet* “Dünyada bu kadar mı güzel olur” (LM P297b-548; IX-548); *Aytūñ ol āvāre-i bī-hānumānım kildi mü* “Söyleyin o evsiz barksız serseri geldi mi” (BV T3/288-1)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. Enklitik *bilmediñ mü* “bilmedin mi” (BV A94a-5) örneğinde şahıs ekinden sonra; *bilür müsün* “bilir misin” (ŞHD 103a-8) örneğinde kip ile şahıs eki arasında; *anber müdür* “amber midir” (NS 776), *revā mudur* “reva mıdır” (MSD BM14a-5) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında kullanılmıştır.

5.3. Enklitiğin İşlevleri

Çağatay Türkçesinde mI_4 enklitiği gerçek sorular yapabilir: *Behişt içinde uyumak revā mu, bir fetvā* “Cennet içinde uyumak reva mıdır, fetva ver” (MSD TK11b-11); *Yazukum köpdür uşanıñ hazretinde bī-hisāb/Aytsam kiçgey mü ol yazuklar üçün rabbenā* “Onun hazretinde hesapsız günahım çoktur/O günahlar için rabbena okusam başışlar mı” (HHD 4a-47); *Aytūñ ol āvāre-i bī-hānumānım kildi mü* “Söyleyin o evsiz barksız serseri geldi mi” (BV T3/288-1)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde kullanıldığında cümleye kuvvetlendirme, şaşırma gibi anlamlar kazandırır: *Yüzüñ şifātını güyende ger simā’ itse/Kişi turup mu bolur il āh u vāyında* “Senin yüzünün vasıflarını okuyucu söylese ah, vay etmeyen kişi kalır mı” (MSD BM17b-7); *Munça mu bolur cihānda āfet/Her yan kadem ursa anda āfet* “Dünyada bu kadar mı güzel olur/Her nereye ayak bassa orada afet” (LM P297b-548; IX-548); *Yana Türknñ mülāyemet-i ṭab’ınıñ Sartdın artuğluğığa mundın vāzıhraḡ ve şāhidi mundın lāyıhraḡ bola alur mu* “Yine Türk’ün yaradılışça yumuşaklığının Sart’tan fazla olduğuna delili bundan daha açık ve şahidi bundan daha aşikâr olabilir mi” (ML T775b 1-5, 6)

mI_4 enklitiği *i(r)kin* ile birleşerek cümleye merak, kuşku anlamı kazandırır: *Közgü içre ārıziñ ‘aksi mi irkin cilve-ger/Ey zülāl içre körüngeñ mihr-i enver mü ikin* “Ey cilveli sevgili, aynadaki yanağının aksi mi ki/Ey su içinde görünen çok güzel güneş mi ki” (NŞ D454b-4); *Ḳatıḡ āhımdın miniñ birle mi irkin münharif* “Derin ahımdan yoldan çıkan benimle mi ki” (HBD T94a-5); *Dirler ki Nevāyī mü ikin deşt-i fenāda* “Derler ki acaba Nevayî mi yokluk çölünde” (BV A57b-7)

Seçenekli sorular yapar: *Kızıl tonın keyip yaşıl zeberced taht üze ağsa/Şir’in mü aytayın gülge, yā Husrev mü diyin anı* “Gül, kızıl renkli elbisesini giyip yeşil taht üzerine çıksa ona Şirin mi, yoksa Husrev mi diyeyim” (MSD TK10a-10); *Ḳaşı yayın mu dēyin közi ḡarasın mu dēyin/Köñlüme her biriniñ derd ü belāsın mü diyin* “Yay kaşını mı diyeyim, kara gözünü mü diyeyim/Gönlüme her birinin dert ve belası mı

diyeyim” (NŞ P118b-7); *Zülf ü dāmin mu deyin la ‘li kelāmin mu deyin/Biriniñ kaydı yana birniñ edāsın mu diyin* “Saçının tuzak olduğunu mu, dudağının sözünü mü edeyim/Birinin zinciri, yine birinin nazı mı diyeyim” (NŞ D460b-4)

6. Güneydoğu Grubu Türk Lehçelerinde *mu*, *mi* Enklitiği

6.1. Yeni Uygur Türkçesinde *mu* Enklitiği¹⁰

6.1.1. Fonetik Varyantları

Bu enklitik Yeni Uygur Türkçesinde sadece *mu* şeklindedir (Yazıcı Ersoy 2007: 378): *Hékmetlik sözler “ekliye sözliri”, “tepekkur cevherliri” depmu atilidu* “Hikmetli sözler ‘akıl sözleri’, ‘düşünce cevherleri’ diye de adlandırılır” (UO 22); *Mavu çinar cim turuptimu* “Bu çınar sağlam duruyor mu” (SBH 21); *Sen ségindiñmu méni* “Sen özledin mi beni” (UHDB 4, 15). *mu* enklitiğindeki *u* ünlüsünün *yazamsen*<*yazamusen* “yazacak mısın”, *yazamsiz*<*yazamusiz* “yazacak mısın” örneklerindeki gibi düştüğü şekillere de rastlanmaktadır (HT 463, SN 285). Enklitik ek-fiil ile kullanıldığında *alğanmidi*<*alğanmu idi* “almış mıydı”, *kelgenmidi*<*kelgenmu idi* “gelmiş miydi” örneklerindeki gibi *mu+i->mi* şekline dönebilmektedir (UTM 735).

6.1.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Enklitiğin Yeni Uygur Türkçesindeki yaygın işlevlerinden biri gerçek sorular yapmaktır. Soru işlevi ile kullanıldığında yükleme eklenir. Sorulmak istenen öge vurgu ile belirtilir: *Argımaq éti égilda barmu* “Asil atı ağılda mı” (UHDB 146, 158); *Menla tartısam bolmamdu* “Kendim çeksem olmaz mı” (UHDB 6, 17)

Bu enklitik “da” anlamı ile kullanıldığında pekiştirdiği ögeden sonra gelmektedir. Bu işlevdeyken *mu* enklitiği öznenen, nesneden, zarf tümlecinden ya da dolaylı tümleçten sonra kullanılabilir: *Bu kızmu sodiger Abdunebige oşşaş bilimlik kız iken* “Bu kız da tüccar Abdunebi gibi bilgili kız imiş” (UO 6); *Çoñ hotuni bunimu kölge taşlıvétip ornıga müşükniñ balisini épkélip koyuıptu* “Büyük karısı bunu da göle atıp yerine kedi yavrusu koymuş” (UHDB 143); *Bundaç çağlarda, aşıq-meşuklarğa tünmu kızguç körinidu* “Böyle zamanlarda, âşıklara gece de kırmızımsı görünür” (İİKÇ 557); *Akañdinmu ayrılsam/Seniñdinmu ayrılsam* “Kardeşinden de ayrılısam senden de ayrılısam” (UHDB 2)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *mu* enklitiği kip ile şahıs eki arasında gelebildiği gibi şahıs ekinden sonra da gelebilir. *Oylimidiñmu* “düşünmedin mi” (ÇTB 153), *kördüñlarmu* “gördünüz mü” (ÇTB 148) gibi örneklerde şahıs ekinden sonra; *yazğanmusen* “yazmış mısın”, *yazamsen* “yazacak mısın” (HT 463) gibi örneklerde kip ile şahıs eki arasında; *kadirmusen* “güçlü müsün” (HT 463), *barmusen* “var mısın” (UO 15) gibi örneklerde ise isim ile bildirme eki arasında gelmiştir. Ek-fiil almış isimlerde soru işlevi ile kullanıldığında ek-fiilden önce de sonra da gelebilir. Aynı kip ile çekimlenmiş olmasına rağmen enklitiğin *öyde iduñmu/öydimiduñ* “evde miydik”, *yazar idimu/yazarmidi* “yazar mıydı” (HT 463) örneklerinde olduğu gibi iki

10 Bu bölüm, Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu TÜKAS 2014’te sunulan *Yeni Uygur Türkçesinde mu Enklitiği* adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

farklı dizilimde gelebildiğini görmek mümkündür. Eksiltili yapılarda *Erençini alamsız, ayalçinimu* “Erkeğinkini mi alacaksınız, kadınınkini mi” (UTS 38); *Het bilenmu telegramma bilenmu* “Mektup ile mi, telgraf ile mi” (UTS 60); *Pahtilikni alamsız, yalañnimu* “Pamuklusunu mu alacaksınız, incesini mi” (UTS 41) örneklerindeki gibi kullanım da mevcuttur.

6.1.3. Enklitiğin İşlevleri

Gerçek sorular yapabilir: *Çin Tömür Batur öyide barmu* “Çin Tömür Batur evinde mi” (UHDB 146, 158); *Açaymu dédi kéri kız ğalildap titrep* “Açayım mı dedi yaşlı kadın titreyip” (AYİ 848); *Mavu çinar cim turuptimu* “Bu çınar sağlam duruyor mu” (SBH 21)

Sözde sorular oluşturabilir. Bu işlevdeyken cümleye kuvvetlendirme, şaşırtma gibi anlamlar kazandırır: *Keşkerge can yétermu* “Kaşgar’a can dayanır mı” (UHDB 6, 17); *Kördüñlarmu, uruş başliniş bilenla el tevrinip ketti* “Gördünüz mü savaşın başlaması ile halk sarsıldı” (SBH 753); *He, şundaķmu* “Ha, öyle mi” (SBH 755)

mi+kin/m(u)+di+kin yapısı ile kuşku, merak anlamı vermektedir: *Yürigimni yérip bak/Taza yéri barmikin* “Yüreğimi açıp gör/Sağlam bir yeri var mı ki” (UHDB 9); *Pereñ yağlıklık kızni ħiyal kılivatamdikin* “Al başörtülü kızı mı hayal ediyor ki” (İBKY 6); *Çin Maçingā baraymikin deymen* “Çin Maçin’e gideyim mi ki diyorum” (UO 6)

Seçenekli sorular yapabilir: *Erençini alamsız, ayalçinimu* “Erkeğinkini mi alacaksınız, kadınınkini mi” (UTS 38); *Het bilenmu telegramma bilenmu* “Mektup ile mi, telgraf ile mi” (UTS 60); *Pahtilikni alamsız, yalañnimu* “Pamuklusunu mu alacaksınız, incesini mi” (UTS 41). Seçenekli soru cümlesinde yüklem *yoķ* sözcüğü eklenerek cümleye *yaparmı yapmaz mı, olur mu olmaz mı* gibi anlamlar kazandırılabilir: *Bu işlar uniñ ħolidin kélemdu-yoķ* “Bu işler onun elinden gelir mi, gelmez mi” (UZİ 299); *Sabit Damollini yoķitişka cüret kılamdu-yoķ* “Sabit Damolla’yla ortadan kaldırmaya cüret eder mi, etmez mi” (UZİ 299)

Yeni Uygur Türkçesinde “da” anlamını da karşılamaktadır: *U çağda téhimu kızgin keypiyat şekillengen bolatti* “O zaman daha da çok keyifli olacaktı” (HZUT 293); *Bu esirlerniñ içide Buğraħanniñ ħatunimu bar idi* “Bu esirlerin içinde Buğraħan’ın eşi de var idi” (SBH 18); *İliğa heydelgen sürgünler içide kélişken, yoķsul ailidin bolğan danişmen Uyğur kızi Nuzugummu bar idi* “İli’ye sürülen sürgünler içinde, fakir bir ailenin evladı olan güzel, okumuş Uygur kızı Nozugum da vardı” (UHDB 1, 12)

Yeni Uygur Türkçesinde *fül-DI+mu+boldi* yapısında kullanıldığında zaman-şart bildirmektedir (Tömür 1993: 468): *Adette u bir uħlidimu boldi kırķ keçe kündüz uħlaydiken* “O bir uyudu mu (uyursa) kırk gün kırk gece uyurmuş” (ÇTB 148, 176); *İşiñ tügidimu boldi, yoluña mañ* “İşin bitti mi (bitince) yoluna git” (HT 468); *Kış keldimu boldi, uni muz meydanidin başka yerde körmeyseñ* “Kış geldi mi (gelince) onu buz meydanından başka yerde göremezsin” (HT 468)

-sA(+şahıs eki)+mu şeklinde yüklemi olumlu yardımcı cümleye eklenirse temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin hiçbir durumda gerçekleşmeyeceğini, yüklemi olumsuz yardımcı cümleye eklenirse temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin her durumda gerçekleşeceğini bildirir: *Biz uni kélip kélişka kaçne nesihet kılsaķmu*

unimidi “Biz ona kalması için ne kadar nasihat ettikse de kabul etmedi” (İBKY 7); *Qasim derske şunçe tirişkan bolsimu, lëkin dersni igellişi yahşi bolmide* “Kasım derse o kadar çalışmış olsa da dersi iyi kavrayamadı” (HZUTE 380); *Uniñğa nurğun şeerlerdin elçiler kelgen bolsimu kız ret kıptu* “Ona birçok şehirden elçiler gelmişse de kız reddetmiş” (UHM 2, 3)

Bu enklitik ...*mu* ...*mu* şeklinde tekrarlı kullanılarak bağlama grubu oluşturabilir. İsim unsurlarının eşit degerde olduğu bu bağlama grubunda *mu* enklitiği isim unsurlarından sonra gelmektedir: *Sen arkilik “İkki Tiginniñ Hékeyisi”mu* “Çaştani İlig Begniñ Hékeyisi”*mu* *kelb sehipemge nekişlendi* “Senin aracılığınla ‘İki Yiğidin Hikâyesi’ de ‘Çaştani Bey’in Hikâyesi’ de gönül sayfama işlendi” (UO 35); *Yermu, sumu, yaylaqmu, étizmu—hemmisi helikniki* “Yer de su da yayla da tarla da hepsi halkın” (HZUTMS 263); *Hudayerhanmu Ableyhanmu dana emesti* “Hudayerhan da Ableyhan da akıllı değıldi” (AYİ 704)

İkilemenin oluşumunda görev alabilir: *Méhmanhana paskina, tertipsiz ve her hil iş bilen kelgen hilmuñil ademler bilen tolganidi* “Otel kirli, düzensiz ve her tür iş için gelen çeşit çeşit adam ile dolmuştu” (İİKÇ 334); *Ular yüzmu yüz këlip neyzilirini uruşturup koyup arkiğa buruldi* “Onlar yüzyüze gelip mızraklarını dövüştürüp arkaya çevirdi” (SBH 80); *Ve kedemmu kedem Aydiñğa yëkinlaştı* “Ve adım adım Aydın’a yaklaştı” (SBH 83)

Başka sözcükler ile kalıplaşarak edat oluşturabilir: *Ularınñ çiraylirida bolupmu közlidiride kükiliri, çakçaqliri, hetta mëniş-turuşlirida bu séhirlük muhebbet tuyğusiniñ şolisı lavuldaytti* “Onların yüzlerinde özellikle gözlerinde gülüşleri, şakaları, hatta yürüyüşlerinde bu sihirli sevginin ışıltısı beliriyordu” (AYİ 974); *Şundaqtimu u sinap soridi* “Öyle olduğı halde o deneyip sordu” (SBH 21)

6.2. Özbek Türkçesinde *mi* Enklitiği

6.2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Özbek Türkçesinde enklitik sadece *mi* şeklindedir (Coşkun 2000: 79): *Siz emasmisiz* “Siz değil misiniz”(VT 17); *Mumkinmi, uyda kişi bormi* “Müsaade var mı, evde kimse var mı” (YK 181); *Yaxşimisiz* “İyi misiniz” (RP 318)

6.2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik soru işlevi ile kullanıldığında yüklem gelmektedir. Cümlelerin yüklem dışındaki herhangi bir ögesi vurgulanmak istendiğinde enklitik vurgulanmak istenen ögeden sonra değil yalnızca yüklem eklenir. Sorulmak istenen öge ise vurgu aracılığı ile belirtilir (Yaman 1995: 1119, 1120). *Sen uni ko’rganmisan* “Sen onu gördün mü” (MÇ 148); *Voy o’lay, qutluq uydan quruq ketasanmi, bolam* “Vay, kurban olurum, kutlu evden boş mu gideceksin, evladım” (SH 401, 46); *Shu zamonda odamiyat qoldimi* “Bu zamanda insanlık kaldı mı” (MÇ 218) Özbek Türkçesinde eksilteli yapılarda *Uch yillik umringami, deb so’radi u* “Üç yıllık ömrüme mi, diye sordu o” (SH 728) şeklindeki kullanıma da rastlanmıştır.

Enklitiğin yüklem dışındaki herhangi bir öğeden sonra geldiği *Yemastan-ichmasthan o'limlikka yiqqanlarimmi opketishti* “Yemeyip içmeyip cenazem için biriktirdiğim paraları da alıp gittiler” (SH 581, 230) şeklindeki kullanımına seyrek rastlanmıştır. Enlitik bu yapıda geldiğinde soru işlevinde değil, pekiştirme işlevindedir. Bu kullanım Özbek Türkçesinde Yeni Uygur Türkçesindeki gibi yaygın değildir.

Kom'-ko'k paxtazorning ustida shulamı, havomi mayın, sokin cimirlaydi “Yemyeşil pamuk tarlasının üstünde şule de güneş de sakın sakın parlamaktaydı” (SH 407, 52); *Toshdanmi, gishtdanmi belgi qo'yilganlari ham bor* “Taştan da kerpiçten de işaret koyanlar bile var” (SH 417) örneklerindeki gibi bağlama grubu oluşturduğunda cümlenin çeşitli öğelerinden sonra kullanılabilir. Ancak bu kullanıma seyrek rastlanır.

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Buzdimmi* “bozdum mu” (RP 323), *taniysizmi* “tanıyor musunuz” (SH 410) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelirken *o'ylamasmiding* “düşünmez miydin” (MÇ 142), *berganmiding* “vermiş miydin” (SH 504) örneklerinde iki kip arasına girmiştir. *GAn* ekini alan *ko'r bolup qolganmisan* “kör mü oldun” (SH 554), *ko'rganmisan* “gördün mü” (MÇ 148), *kelganmisiz* “geldiniz mi” (SH 410) örneklerinde kip ile şahıs eki arasındayken *qolganmanmi* “kalmış mıyım” (SH 511), *boqqanmizmi* “bakmış mıyız” (SH 562) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelmiştir. *Kasalmisan* “hasta mısın” (SH 403), *ozmidir* “az mıdır” (MÇ 140) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında; *shunchamidi* “bu kadar mı idi” (BA 16), *yoqmi edi* “yok mu idi” (BA 16) örneklerinde isim ile ek-fil arasında kullanılmıştır.

6.2.3. Enklitiğin İşlevleri

Özbek Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *O'shal kun fohihaga kelgan bo'zchi muxlisingizni xotirlaysizmi* “O gün fatihaya gelen halıcıyı hatırlıyor musunuz” (MÇ 160); *Otongiz salomatmi* “Babanız iyi mi” (SH 387); *Opa, ro'ymolingiz tushti, siznikimi* “Abla başörtünüz düştü, sizinki mi” (MÇ 146)

Şaşırtma, kuvvetlendirme gibi anlamlar bildiren sözde sorular yapabilir: *Közlarimdan sevgimni xam sezdirgan sen emasmi* “Gözlerimden sevgimi de hissettiren sen değil misin” (VT 30); *Umr deganliri şarafmi, singlim* “Ömür dedikleri şeref mi, bacım” (RP 408); *Menmi, menga nime* “Ben mi, bana ne” (MÇ 139); *Heç tinarmi bu küy, bu og'riq* “Hiç diner mi bu ateş, bu ağrı” (RP 370)

mi+kin, mi+kan yapısı ile kuşku, merak gibi anlamlar bildirir. *Sog'inchlardan yaraldim balki/Bitarmikan qalbindagi iz* “Özlemlerden yaratıldım belki/Kapanır mı acaba kalbimdeki yara” (US 30); *Yo, usta avaldan semizlikni xush ko'rmaganidan shunday tuyulyaptimikan* “Ya da usta eskiden şişmanlığı sevmediğinden mi böyle şaşırmıştı acaba” (SH 420, 67); *O'zi uylanganmikin* “Kendi evlenmiş mi ki” (MÇ 148) örneklerinde cümleye kuşku anlamı kazandırmaktadır.

Seçenekli sorular yapabilir: *Xo'sh, yana yozasizmi yoki yengildingizmi* “Peki, yine yazıyor musunuz, yoksa vazgeçtiniz mi” (MÇ 111); *Osmandan tushdimi, yerdan chiqdimi bu* “Gökten mi düştü, yerden mi çıktı bu” (SH 413, 58); *Choli xixillab kulyaptimi, yo'talyaptimi* “İhtiyar adam gülüyor muydu, ağlıyor muydu” (SH 402,

48) gibi örneklerde seçenek sayısı kadar enklitik kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde cümleye *yapar mı yapmaz mı, olur mu olmaz mı* gibi anlamlar kazandırmak için *emasmi, yokmi* kalıbı kullanılabilir. *Yoqmi* 'li şekil Özbek Türkçesinde *emesmi* 'li şekle göre daha yaygındır¹¹. *Ro 'ymolim yerga tushdimi, yo 'qmi* “Başörtüm yere düştü mü, düşmedi mi” (MÇ 146); *İkromning so 'zlaridin o 'ng 'aysizlandimi, yo 'qmi* “İkram'ın sözlerinden utandı mı, utanmadı mı” (SH 421); *Men qayoqdan bilay, uylanganmi, emasmi* “Ben nereden bileyim evlenmiş mi, evlenmemiş mi” (MÇ 148)

mi enklitiği yüklem dışındaki herhangi bir ögeden sonra gelerek pekiştirme işlevi ile kullanılır. Özbek Türkçesinde bu kullanıma seyrek rastlanır: *Yemastan-ichmastan o 'limlikka yiqqanlarimmi opketishti* “Yemeyip içmeyip cenazem için biriktirdiğim paraları da alıp gittiler” (SH 581, 230)

Özbek Türkçesinde *mi* enklitiği *mi... mi...* şeklinde tekrarlı kullanılarak bağlama grubu oluşturabilir. Ancak bu kullanıma çok seyrek rastlanmıştır: *Ko 'm-ko 'k paxtazorning ustida shulami, havomi mayin, sokin cimirlaydi* “Yemyeşil pamuk tarlasının üstünde şule de güneş de sakin sakin parlamaktaydı” (SH 407, 52) *Toshdanmi, gishtdanmi belgi qo 'yilganliri ham bor* “Taştan da kerpiçten de işaret koyanlar bile var” (SH 417, 62) Abduraxmonov, Shoabduraxmonov, Xojiyev (1975: 576, 587) de *mi* enklitiğinin *Futbolgami, lola sayligami—ona uchun bari bir* “Futbol da oyun da onun için hepsi bir” şeklinde kullanılabileceğini belirtmektedir.

-DI(+şahıs eki)+mi yapısı ile cümleye zaman-şart anlamı kazandırabilir. *mi* enklitiği Özbek Türkçesinde zarf-fiil oluşturmada kullanılır (Yaman 1995: 1118): *Şu paytgeçe şunday yaşap keldiñmi, yana bir küngine umrniñ kalgen bolse hem huddi yaşaysen* “Bu zamana kadar böyle yaşadıysan bir günlük ömrün kalmış olsa da yine aynı yaşarsın” (TTÖT 1118); *Non yopdimi, albatta yo piyoz somsa, yo oshqovoq somsa qilardi* “Ekmek yaptı mı (yaptığında/yaparsa) mutlaka ya soğanlı börek ya kabaklı börek yapardı” (SH 407); *Dunyoga keldingizmi, miriqip yashayvering* “Dünyaya geldiniz mi doya doya yaşayın” (SH 491)

Sonuç

Ek ile edat arasında bir karaktere sahip olan *mI*, enklitiği, tarihî devirlerden itibaren pekiştirme ve soru işlevleri ile kullanılagelmiş ve tarihî süreç içerisinde bazı değişimler geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Orhun Abideleri'nde sadece kalın sıradan sözcükler ile *mu* şeklinde izlenebilen bu enklitik tarihî lehçelerde farklı fonetik görünümler de alarak Güneydoğu grubu Türk lehçelerine *mu* ve *mi* şekilleri ile gelmiştir.

Enklitik tarihî lehçelerde ve Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde “gerçek soru”, “sözde soru”, “seçenekli soru”, “dA” gibi pek çok işlevde kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde enklitiğin “soru” işlevi ile kullanımına sıklıkla rastlanmış ancak “dA” işlevi seyrek olarak izlenebilmiştir. Günümüzde eklitiğin “soru” işlevi ile kullanımı Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde devam etmekte; “dA” işlevi ağırlıklı olarak Yeni Uygur Türkçesinde, seyrek olarak da Özbek Türkçesinde kendini göstermektedir.

11 bk. Yaman 1995: 1118.

Enklitiğin sözdizimindeki yerinde işleve bağlı olarak süreç içerisinde bazı değişimler yaşanmıştır. Enklitik “gerçek soru” ve “sözde soru” gibi işlevlerde kullanıldığında tarihî lehçelerde cümlede vurgulanmak istenen ögeden sonra kullanılabilirken Güneydoğu grubunda yaygın olarak sadece yüklemden sonra kullanılır. Enklitiğin sözdizimindeki yeri Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde anlam ayırt eder. Enklitik, *Turğanmu keldi* örneğindeki gibi vurgulanmak istenen herhangi bir ögeden sonra kullanıldığında *Turğan da geldi* şeklinde “dA”; *Turğan keldimu* örneğindeki gibi yüklemden sonra kullanıldığında *Turğan geldi mi* şeklinde “soru” anlamını verir. Bu özellik Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olmakla birlikte Özbek Türkçesinde de seyrek olarak görülür.

mI_4 enklitiğinde Köktürkçeden Güneydoğu grubu Türk lehçelerine kadar işaret edilen tüm bu değişimler dilin geçirdiği farklılaşmanın bir sonucudur.

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- AH** ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Edip Ahmet B. Mahmut Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- AY** KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYİ** SABİR, Zordun (2002). *Ana Yurt (Tarihiy Roman) 2*, Ürümçi: Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- BA** SAMANDAR, Erkin (1984). *Bahar Oqshamlari*, Taşkent: Özbekiston LKSM Markaziy Komiteti Yosh Gvardio Nashriyoti.
- BV** KAYA, Türkay (haz.) (2002). *'Alî Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l-Vasa' Üçünçü Divân*, Ankara: TDK Yayınları.
- CC** ARGUNŞAH, Mustafa ve Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÇTB** MEHMET, Abdulkhakim (2011). *Uygur Halk Destanı Çın Tömür Batur (İnceleme-Metin)*, İzmir: Egetan.
- DLT I** ATALAY, Besim (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk I*, Ankara: TDK Yayınları.
- DLT III** ATALAY, Besim (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk III*, Ankara: TDK Yayınları.
- EDM** TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyeye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- EHKT** GÜVENÇ, Lütfiye (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- EKK** TOPARLI, Recep, Sadi ÇÖGENLİ ve Nevzat YANIK (1999). *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- ETG** GABAIN, A. Von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ETŞ** ARAT, Reşid Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yayınları.
- EUT** ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- EZF** ATALAY, Besim (çev.) (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye*, İstanbul: Kılışçecilik ve Matbaçılık T. A. Ş.
- GT** KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan Bi't-Türkî)*, Ankara: TDK Yayınları.

- HBD** YILDIRIM, Talip (haz.) (2010). *Hüseyn Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınları.
- HHH** TOPARLI, Recep (1998). *Hârezmlî Hafız'ın Divanı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- HŞ** HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- HT** TÖMÜR, Hemit (1993). *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye)*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- HZUT** BAKİ, Abdükerim (1983). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- HZUTE** MUSA, Enseridin (1985). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Ürümçi: Şincañ Maarip Neşriyatı.
- HZUTMS** KAYDAROV, A. T. vd. (1966). *Hazirki Zaman Uyğur Tili II Morfologiya ve Sintaksis*, Almatı: Qazaq SSR Penler Akademiyası Uygurşunaslık Bölümi.
- İBK** SABİR, Zordun (2006). *İzdiniş 1-Kimmetlik Yaşlık*, Ürümçi: Şincañ Helk Neşriyatı.
- İİKÇ** SABİR, Zordun (2006). *İzdiniş 2-Kıran Çağlar*, Ürümçi: Şincañ Helk Neşriyatı.
- İKP** HAMILTON, James Russell (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- İM** TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB** ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, İstanbul: Kabalıcı.
- KE** ATA, Aysu (1997). *Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî Qısaşu'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- KFİ** ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002). *Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb Memluk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul: Şafak Offset.
- KİP** TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- LM** ÇELİK, Ülkü (haz.) (1996). *Alî-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- M** TEKİN, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Ankara: AÜ Yayınları.
- MÇ** QADİRİY, Abdulla (2004). *Mehrabdan Çayan*, Taşkent: Şark Neşriyat.
- ME** YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: TDK Yayınları.
- ML** BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (haz.) (1996). *Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- MM** TOPARLI, Recep ve Mustafa ARGUNŞAH (2008). *Mu'inü'l-Mürîd İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- MSD** ERASLAN, Kemal (haz.) (1999). *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- NF** *Nehcü'l-Ferâdis I-II* (2004) (Tıpkıbasım-Çevriyazı: J. ECKMANN, Yayımlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yayınları.
- NS** KAÇALIN, Mustafa S. (2011). *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK yayınları.
- NŞ** KARAÖRS, Metin (haz.) (2006). *Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü's-Şebâb*, Ankara: TDK Yayınları.
- OA** ERGİN, Muharrem (2005). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- RP** KORAŞ, Hikmet (2009). *Özbek Şairi Rauf Parfi*, Konya: Kömen.
- SBH** EZİZİ, Seypidin (1987). *Sutuğ Buğrahan*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- SH** AÇIK, Fatma (2012). *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*, İstanbul: Kurgan.

- SN** SEPER, Sulayman ve Nesirulla YOLBOLDİ (2000). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- ŞHD** KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divânî (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TTÖT** YAMAN, Ertuğrul (1995). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde mi Soru Ekinin Kullanılışı, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 526, s. 1113-1120.
- UHDB** İNAYET, Alimcan (2004). *Uyğur Halk Destanları I*, Ankara: TDK Yayınları.
- UHM** HAŞİM, Ehet, Ahmet B. ERCİLASUN ve Şekür TURAN (1989). *Uyğur Halk Masalları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- UHR** KAYA, Ceval (2008). *Uyğur Harfli Rızvan Şah ile Ruh-Avza Hikâyesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- UO** TURAN, Abdulhelil (2010). *Uyğurçe Okuşluk*, Teklimakan Uyğur Neşriyatı.
- US** AHMEDOVA, Halima (2008). *Umid Soyasi*, Taşkent: Ofsent Print.
- UTM** MUHEMMİDİ, Gappar (1984). “Uyğur Tilidiki mu Ulanmisi Toğrisida”, *Uyğur Tili Mesililiri* 3, s. 730-739.
- UTS** *Uyğurçe Turmuş Sözliridin 500 Cümle* (2001). Ürümçi: Şincañ Hëlq Neşriyatı.
- UZİ** ÖTKÜR, Abdurehim (2003). *Uyğanğan Zëmin 2*, Ürümçi: Şincañ Hëlq Neşriyatı.
- Üİ** BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema (1998). *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks)*, Ankara: TDK Yayınları.
- VT** BAYQABİLOV, Barat (1983). *Vatan Tupragi*, Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyet ve Sanat Neşriyatı.
- YK** Batu (1980). *Yaz Küni*, Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyet ve Sanat Neşriyatı.

Kaynakça

- ABDURAXMONOV, F. A. vd. (1975). *Ozbek Tili Grammatikasi, I Morfologiya*, Toshkent: Ozbekiston SSR Fan Nashriyoti.
- ACARLAR, Kevser (1970). “Mî Ekinin Türülü Kullanılışları”, *Türk Dili XXII (227)*, s. 358-363.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Çağatay Türkçesi*, Ankara: Kesit Yayınları.
- AYAZLI, Özlem ve Mehmet ÖLMEZ (2011). “Eski Uyğurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler*, s. 43-83.
- COŞKUN, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİN, Engin (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- ECKMANN, János (1998). “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 173-210.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uyğur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 35-56.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- GABAIN, A. Von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

- KAYMAZ, Zeki (2007). “Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, s. 1025-1048.
- KORNFİLT, Jaklin (1997). *Turkish Grammar*, London: Routledge.
- MUHEMMİDİ, Gappar (1984), Uygur Tilidiki mu Ulanmisi Togrisida”, *Uygur Tili Mesililiri*, s. 730-739.
- RÖHRBORN, Klaus (2011). “Eski Uygur Alfabesindeki ‘Fonolojik Prensip’ Problemi Üzerine”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Alfabeler*, s. 21-28.
- ŞİRİN, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1992). “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı II*, Ankara: TKAE Yayınları, s. 69-119.
- TÖMÜR, Hemit (1993). *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiye)*, Pekin: Milletler Neşriyati.
- YAMAN, Ertuğrul (1995). “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde mi Soru Ekinin Kullanılışı”, *Türk Dili*, S. 526, s. 1113-1120.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 355-428.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2011). “Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları”, *Türkbilig*, S. 22, s. 43-56.

TOFA (KARAGAS) TÜRKÇESİNDE ZAMAN ADLARI ÜZERİNE

On the Nouns for Time Divisions in Tofa (Karagas) Turkish

Ali ILGIN*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 179-187

Öz: İnsanoğlunun zihinsel bir tasarımı olarak görülen zamanın anlaşılması ve anlamlandırılması üzerine çabalar toplumsal ihtiyaçların bir sonucu olarak çok eski çağlara kadar uzanmaktadır. Zamanın bölünmesi toplumların kendine özgü sosyokültürel özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Zamanın adlandırılması ve bölümlendirilmesi ile ilgili olarak Türk düşünce sisteminin kendine özgü yöntemleri olmakla birlikte yoğun ve sürekli kültürel ilişkiler sonucunda farklı kültürlerin de etkileri görülmektedir. Bu çalışma, esasen avcı ve toplayıcı bir topluluk olan Tofa Türklerinin söz varlığında zaman adlarının tespit ve tahlil edilmesiyle Türk düşünce sisteminde gün, hafta, ay, mevsim ve yıl gibi zaman dilimlerinin bölünmesinde kültürel kodların ortaya konulmasına dönük katkı sunmayı amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tofa (Karagas) Türkçesi, Zaman, Ay, Mevsim, Yıl, Takvim.

Abstract: The efforts to understand and name time as a result of social needs, which can be regarded as a cognitive design of human beings, go back to ancient times. Division of time may vary according to distinctive sociocultural properties of societies. While it has distinctive methods in Turkish thought generally, division and naming these divisions of time may reveal some foreign effects as result of intense and permanent interaction with other cultures. The present study aims to contribute to explaining cultural codes for division of time such as day, week, month, season and year in Turkish thought by determining and analyzing the nouns for time divisions in the vocabulary of Tofa Turks, who are essentially a hunter and collector community.

Key Words: Tofa (Karagas) Turkish, Time, Month, Season, Year, Calendar.

1. Giriş

Felsefi bir terim olarak zaman, evrende meydana gelen olayların başlangıcı ve bitişi bilinmeksizin ardışık biçimde diziliminin sınırsız olarak düşünüldüğü akıp giden bir süreçtir. İnsanoğlu var olduğu günden itibaren bu süreci kavramak ve anlamlandırmak için zamanı bölümlere ayırma gereğini duymuştur. Zamanın bölünmesi toplumların kendine özgü sosyokültürel özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Gerçekleşmesi düzenli biçimde tekrar eden doğadaki olaylar ve hareketlilik, zamanın bölünmesinde ve takvimlerin ortaya çıkmasında ana ölçüt olarak karşımıza çıkar. Tarıma dayalı bir toplum olan eski Mısırlılara hayat veren Nil

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ali.ilgin@istanbul.edu.tr. Gönderim Tarihi: 13.07.2017 / Kabul Tarihi: 24.10.2017

nehrinin alçalması ve yükselmesi tarihsel açıdan takvimi ortaya çıkan ilk meteorolojik olayların başında gelir.

Çeşitli doğa olayları ve kültürel unsurların insan yaşamında gösterdiği etkin bir yansımaları olarak karşımıza çıkan takvim, eski çağlarda toplumların tecrübelerini doğa olaylarına bağlı kalmak suretiyle hiyerarşik bir düzende vermiştir. İnsanoğlu zamanı eşit ölçüde parçalara ayırma işini, insanın insanla, hayvanla ve doğayla yürüttüğü mücadeleler bağlamında uzun gözlemler ve tecrübeler sonunda başarabilmiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak zamanın bölünmesi yani takvimlerin ortaya çıkışı gerçekleşmiştir.

Bireylerce ortak kabul gören bir olgu olarak zamanın bölünmesi ve takvimle ilgili çoğu söz, toplumların atasözü ve bilmece gibi sözlü ürünlerine yansımalarla adeta kültürel bir bellek taşıyıcısı hâline gelmiştir. Bunların önemli bir kısmı zamanın pratik anlamda iyi değerlendirilmesini öğütleyen özlü sözlerdir. Bir işe başlayıp başlamamanın doğuracağı iyi ya da kötü sonuçlara ilişkin inanç sistemini bünyesinde barındırır. “Bu gereksinimler başlangıçta tamamen toprağın ne zaman sürüleceği, ekileceği ve ürünlerin ne zaman toplanacağı, yağmurun yağması ya da sel olması, iyi mahsulün garantilenmesi veya birkaç çeşit şeytanın ya da başka birinin engellenmesi için tanrıların ne zaman yatıştırılacağı gibi pratik nedenlere dayalıydı (O’neil 2001: 3)”.

Türk dilinde zaman konusu, farklı araştırmacılar tarafından ele alınmışsa da (bk. Aydın 2002; Karabacak 2004) Tofa (Karagas) Türkçesinde zaman adları üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Eldeki çalışmanın temel amacı, Tofa Türkçesindeki zaman adları, tespit ve tahlil edilerek Türk düşünce sisteminde gün, hafta, ay, mevsim ve yıl gibi zaman dilimlerinin bölünmesinde kültürel kodların ortaya konulmasına katkı sağlamaktır.

Esasen avcı ve toplayıcı bir topluluk olan Tofa Türklerinde sosyokültürel özellikler ile iklim, zamanın adlandırılmasında ve bölünmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Tofa Türklerinde zamanın adlandırılması ve bölünmesinde, toplumsal düzen ile üretime dayalı ekonomik bir motivasyona ilişkin temel uğraşı alanlarının yansımaları karşımıza çıkar. Öte yandan besin ve barınak bulma gibi temel ihtiyaçlara ilişkin faaliyetler zaman kavramının gelişmesine katkı sunmuştur.

2. Zaman ve Zaman Bölümlerini İfade Eden Sözcükler

Zamanın adlandırılması ve bölünmesi ile ilgili olarak Türk düşünce sisteminin kendine özgü yöntemleri olmakla birlikte yoğun ve sürekli kültürel ilişkiler sonucunda Çin, İran, Hint, Arap ve Batı kültürlerinden etkilenildiği görülmektedir. Eski Türkçede “zaman” kavramı *öd*, *tuş* ve *ugur* sözcükleriyle karşılanmaktaydı.

Ol ödke kul kullug, küñ küñlüg bolmuş erti (KT KD) “O **dönemde** köleler (bile) köle sahibi, cariyeler (bile) kadın hizmetkar sahibi olmuş idi.” (Ercilasun 2016)

Bu tuşta [borluq]çılar tiler bolup. “Bu **zamanda** üzümçüler isteyici olup” (Nadelyayev vd. 1969: 590)

Bu ugur ol böri ulı.gu denir ki “Bu **vakit** kurt vb. hayvanların uluma vaktidir” demektir (DLT, Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 69)

Bugün Türkiye Türkçesi başta olmak üzere modern Türk lehçelerinin önemli bir kısmında zaman kavramına karşılık Arapça kökenli *zaman* ve *vakit* sözcükleri kullanılmaktadır. Tofa Türkçesinde ise zaman, *şağ* (< Moğ. *çağ*) ve *hire* (< Bur. *hire*) sözleriyle ifade edilir. Her iki sözcük de yoğun ve sürekli kültürel ilişkiler neticesinde Moğolca ile Buryatçadan ödünçlenmiştir.

Tofa Türkçesinin söz varlığında, zaman ve zamanı genel olarak içine alan ifadeler şunlardır: *barşada* ‘her zaman’ (Tof. *barşa* < ET. *barça*); *çerlik* ‘hayat, ömür’; *demin* ‘az önce’ < ET. *temin* ~ *timin*; *hirede* ‘bir süre geçici olarak’; *hur* ‘geçen yıl’; *hücü* ‘her zaman’ < Bur. *khuja*; *na şın* ‘yaş, çağ; yaşam, ömür’ < Moğ. *nası(n)* < ET *yaş*; *na şında* ‘her zaman, ebedi’; *na şın-üye* ‘yaşam, ömür’; *nemdiik* ‘öğle yemeği’; *ol-ıñca* ‘her zamanki gibi’; *ol-ıñca emes* ‘ara sıra, zaman zaman’; *olut* ‘hayat, ömür’; *suqlan* ‘tofa avcı kurultayı’ < Bur. *suqlan*; *tu ũuş* daima, her zaman < ET. *tutçı* ~ *tutşı*, *tutaşı*; *tülük* ‘hasat döneminde en kızgın zaman’; *uluğ-hün* ‘bayram (yeni yıl)’; *ür* ‘uzun zaman’ < ET. *ür*; *ürde* ‘çoktan beri’; *ürde-şağda* ‘çok eski zamanda’; *üye* ‘ömür’.

3. Gün Kavramını ve Günün Bölümlerini İfade Eden Sözcükler

Yeryuvarlığının kendi çevresinde bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik zaman dilime gün denir. Günün oluşumunda gözlemlenebilen üç astronomik olay vardır:

1. Gün doğmadan önceki alaca karanlık tan vakti
2. Güneşin en yüksek noktaya eriştiği gün ortası
3. Gün batımı.

Tofa Türklerinde gün kavramı için *kün* ~ *hün* (< ET. *kün*) ve *honuq* (< Moğ. *honug*) sözcükleri kullanılır. Günün bölümleri için kullanılan sözcükler ise şöyledir:

dañğarı ‘sabah erkenden’; *dañ-e’rte* ‘tan vakti’ (< ET *tañ-erte*); *tura* ‘sabah’; *tura*: ‘sabahleyin’; *e’rte* ‘erken’ (< Moğ. *erte(n)*); *e’rten* ~ *e’rteñ* ‘erkenden’ (< Moğ. *erte(n)*); *düş* ‘öğle’ (< ET. *tüş*); *tüşteg* ‘öğle arası’; *keçe* ‘akşam’ (< ET. *keçe*); *keçe*: ‘akşamki’ (krş. ET. *keçe*); *kündüs* ~ *hündüs* ‘gündüz’ (< ET. *küntüz*); *hünnüg* ‘günlük’; *künzedi* ~ *hünzedi* ‘bütün gün’; *tün* ‘gece’ (< ET. *tün*); *tünne* ‘geceleyin’ (< ET. *tünle*); *qonduru* ‘bütün gece’; *tünedi* ‘bütün gece’; *turay* ‘yarın’; *turaystı* ‘ertesi gün’.

Tofa Türkçesinde günün askatlarından saat için *şas* (< Rus. *час*), dakika için *minuta* (< Rus. *минут*) sözcükleri kullanılır. Öte yandan saniye ve salise kavramları Tofaların söz varlığına yansımamıştır.

Tofa Türkçesinde gün adları *pazar* (*dıştanığ* ‘dinlenme’ ~ *dıştanır hün* ‘dinlenilecek gün’) dışında Rusçadır. Günün bölümlerine verilen adlar, Türkçe ve Moğolca kökenli olmasına karşılık gün adları önemli ölçüde Rusçadan ödünçlenmiştir.

- Panidelnik* ‘Pazartesi’ (Rus. < понедельник)
Vtornik ‘Salı’ (Rus. < вторник)
Sredi ‘Çarşamba’ (Rus. < среда)
Çetverg ‘Perşembe’ (Rus. < четверг)
Pyatnitsa ‘Cuma’ (Rus. < пятница)
Subbota ‘Cumartesi’ (Rus. < суббота)
Dıştanığ ~ *dıştanır hün* ‘Pazar’

4. Hafta Kavramını İfade Eden Sözcükler

Birbiri ardınca gelen yedi günlük süreyi kapsayan zaman birimine hafta denir. Esasen Farsça kökenli bir sözcük olan *hafta*, tarihsel süreçte Harezmi Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlanmış olup modern Türk lehçelerinin önemli bir kısmında farklı seslik gelişmelerle karşımıza çıkmaktadır (Şahin 2017: 5-18). Tofa Türkçesinde ise hafta kavramı için *çedi* ‘yedi’ ve *çedi-hün* sözcükleri kullanılır.

“Asurlularda hafta beş gündü. Onlar haftaya “Hamuştayn” derlerdi ki, bu sözcük, Asurca gibi Sami dil grubuna ait olan Arapçada beş sayısının adı olan “hamse” sözcüğünün aynısıdır (Çağatay 1978:108)”. Günlerin yedilik gruplar hâlinde ele alınması ise eski Mısırlılar, Kaldeliler ve Yahudilere kadar uzanmaktadır. Göğün yedi kat olarak tasavvur edilmesi, yediler gibi mitsel inançlar “yedi” sayısının kutsallığına atfedilir.

L. Bazin *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* başlıklı önemli çalışmasında, gezegenlere dayalı hafta kavramının Türkçe ilk kanıtını Thomsen tarafından yayımlanmış olan ve *Toyok*’ta bulunan 9. yüzyılda Runik harflerle yazılmış bir metne dayandırır. Bazin, gezegenlerin listesi, gezegenlerle ilişkili taşlar ve bu taşları taşıyanlara yönelik koruyucu etkiler vb astrolojik bilgiler içeren bu metinde geçen *yetti pagarla* ‘yedi gezegenle’ ibaresindeki *pagar* ‘gezegen’ sözcüğünün Soğdca *paxar*’dan türediğini öne sürmüştür (Bazin 2010: 249-250). Bazin’e göre genellikle dar anlamlı “gezegen”den çok “gök cisimleri” anlamına gelen ve beş gezegenden (Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs, Satürn) başka Güneş ve Ay’ı da içine alan *pagarla* sözcüğü, Soğdca bir deyimden türemiştir. Türkçedeki sıfat biçimi de kuvvetle muhtemel buradan türemiştir. İşte Tofa Türkçesinde hafta kavramına karşılık olarak kullanılan *çedi* sözcüğü de Eski Türkçedeki *yetti pagarla* ibaresinin kısaltılmış biçimidir. Ayrıca Tofa Türkleriyle etnik ve dilsel bağlamda yakın akrabalık bağlarına sahip olan Tıva Türklerinde de hafta kavramı için *çedi-honuk* ifadesi kullanılır. *Çedi* ‘hafta’ sözcüğü çalışkanlık/tembellik konusunu içeren bir Tofa atasözünde tanıklanmıştır: *Ba’q kişâ: hün uzun / Be’rt kişâ: çedi qı’sqa!* “Tembel insana gün uzun / Çalışkan insana **hafta** kısa!” (Ilgın 2016: 123).

5. Ay Kavramını İfade Eden Sözcükler ve Ay Adları

“Ay’ın, yer yuvarlağının çevresinde on beş gün, küçücük biçimden, her gün büyüyerek tam bir bütün olduktan sonra on beş gün de küçülerek en küçük durumuna gelişine dek geçen süreye ‘bir ay’ denir (Çağatay 1978: 107)”. Bu süre itibari olarak 30 günden oluşur.

Türkler, İslamiyet’e geçmeden önce güneş yılına dayalı On iki Hayvanlı Türk takvimini kullanmışlardır. İslam-Türk alimleri on ikili bu takvim sistemine *Tarih-i Türki*, *Tarih-i Türkistan*, *Tarih-i Khita* ve *Uygur* veya *Sal-i Türkistan* (Türk Yılı) olarak adlandırmışlardır (Turan 2009). Bu takvimde yıllar ve aylar, hayvan isimleri ile adlandırılır. On ikili sistemde yıllara adını veren hayvanlar sırasıyla şöyledir: 1) Sıçan (Sıçgan), 2) Öküz (Ud), 3) Pars (Pars), 4) Tavşan (Tavişgan), 5) Timsah (Nek), 6) Yılan (Yılan), 7) At (Yund), 8) Koyun (Koy), 9. Maymun (Bicin), 10. Tavuk (Tagaku), 11) Köpek (İt), 12) Domuz (Toğuz).

On İki Hayvanlı Türk Takvimi, İslamiyet’in kabulünden sonra çeşitli Türk coğrafyalarında kullanılmışsa da Hicri-Kameri takvim daha yaygın bir kullanım alanı

bulmuştur. Tofaların kullandıkları takvim ise kendilerine özgü ve son derece ilgi çekicidir.

Tofaların temel geçim kaynağı, avcılık ve geyik besleyiciliğidir. Balık, samur, sincap, kızıl geyik ve dağ keçisi, başlıca av hayvanlarıdır. Bunun dışında yerleşik düzene geçmeden önce toplayıcılık da temel geçim kaynağı olarak göze çarpar. Dağ kekiği ve zambak öne çıkan toplama bitkileridir. Öte yandan büyük baş hayvancılık ve sebze yetiştiriciliği yerleşik düzene geçişin getirdiği bir uğraşı alanı olarak karşımıza çıkar (Mel'nikova 1994: 45).

Ekim Devrimi'nden önce *Kaş, Sarığ-Kaş, Çoğdu, Kara Çoğdu ve Çeptey* olmak üzere beş boy hâlinde yaşayan Tofa Türkleri geleneksel konargöçer yaşam tarzına sahipti. Tofalar 1927 yılında yerleşik düzene geçirilmişler, ardından yaşadıkları bölgeye de 'Tofalariya' adı verilmiştir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl ortalarına kadar bölgedeki ekonomik durum sürekli üretim sürecinden oluşmaktaydı. Yerleşik düzene geçmeden evvel Tofalar yazlık ve kışlık olmak üzere başlıca iki bölgeyi yaşam alanı olarak seçmişlerdi. Doğu Sayan dağlarının tundra bitki örtüsüyle kaplı yüksek zirveleri ile hayvanların yoğun olduğu bölgeler yazlık yaşam alanlarını oluştururken kara sedir ormanları ile bataklık alanların oluşturduğu nehir vadileri kışlık ve sonbahar mevsimlerindeki göç alanları olarak karşımıza çıkar. Konar-göçer yaşam tarzı son derece belirli bir çerçevede idi. Tofaların yıl içindeki av mevsimlerini ve göç dönemlerini Mel'nikova'nın değerli çalışmasından aynen aktarıyoruz:

14 Ekim – 19 Aralık: kış av mevsimi.

19 Aralık: Kış suğlamı (Avcıların düzenlediği kurultay). Aralık ayının ikinci yarısından Ocak ayının sonuna kadarki dönemde şiddetli soğuklar nedeniyle av yapılmaz. Bu süre bir bakıma dinlenme dönemidir.

Şubat ve Mart ayları: İlkbaharın başlangıcı ve av mevsimidir.

Nisan ve Mayıs ayları: Geyiklerin üreme dönemidir.

22 Mayıs'tan 1 Temmuz'a kadarki dönemde Akdağ (Belogorye) bölgesine göç. D. K. Solovyev'in bildirdiğine göre Mayıs ayının sonundan Haziran ayının sonuna kadarki dönem yaz av mevsimini kapsar. Bu dönemde esasen maral avlanmaktaydı. Mel'nikova'ya göre Solovyev'in verdiği bilgiler Tofaların, Gutara alt grubuna ait topluluğun avlanma sürecini yansıtmaktadır (Mel'nikova 1994: 43).

1 Temmuz – 20 Ağustos: Akdağ (Belogorye) obalarına yerleşme dönemi.

20 Ağustos – Ekim ayının başları: Avlanmak suretiyle av bölgelerine göç dönemi.

28 Ağustos: Batı Tofaların son bahar suğlamına toplanma günü.

14 Eylül: Doğu Tofaların son bahar suğlamına toplanma günü (Mel'nikova 1994: 43).

Tofalar, av mevsimleri ve göç dönemleri dışında yılın aylarını da adlandırmışlardır. Bu adlandırmalar resmî takvim olmayıp yerel takvim özelliği taşımaktadır. 1788 yılında ünlü doğa bilimci Peter Simon Pallas'ın çalışmalarıyla ilk kez bilimsel literatüre kazandırılan Tofalar hakkındaki yeni çalışmalarla oldukça zengin bir dil ve kültür malzemesi ortaya çıkmıştır. Söz konusu malzemler ışığında Tofaların yılın adlarını birbirine benzer olmakla birlikte esasen üç farklı türde kodlandığını görmekteyiz.

Avcı-toplayıcı toplumsal düzenin ve bölgesel bir özellik olan iklimin temel ölçüt alınmasıyla yapılan kodlamalar şöyledir:

a. Birinci kodlama, Ştubendorf tarafından 1858 yılında kayda geçirilmiştir. Söz konusu çalışmada yılın başlangıcı 7 Mayıs'tır. Her bir ay 28 günden yani dört haftadan oluşur. Dolayısıyla bir yıl 13 aydan müteşekkildir (Mel'nikova 1994: 44).

Tofaca Karşılığı	Miladi Takvime Göre Tarih Aralığı	Yerel Takvimin Özelliği
<i>Şomray</i>	7 Mayıs – 4 Haziran	<i>Şomur</i> : Küçük otlar.
<i>Dozaray</i>	4 Haziran – 2 Temmuz	<i>Dozor</i> : Kabuk, yazlık obalar için akağaç kabuğunun çıkarıldığı dönem.
<i>Ayqıslay</i>	2 Temmuz – 30 Temmuz	<i>Ay¹</i> : Rodiola bitkisi; <i>kısel</i> : kırmızı: rodiola bitkisinin çiçek açtığı dönem.
<i>Aynaray</i>	30 Temmuz – 27 Ağustos	<i>Nar</i> : Kazmak, rodiola bitkisinin toplandığı dönem.
<i>Eptunhay</i>	27 Ağustos – 24 Eylül	<i>Eptun</i> : Sedir ağaçlarından kozaları düşürmek için kullanılan büyük çekiç.
<i>Carriteray</i>	24 Eylül – 22 Ekim	<i>Car</i> : Erkek geyik; <i>itter</i> : üreme, hayvanların çiftleşme dönemi.
<i>Qaştray</i>	22 Ekim – 19 Kasım	<i>Qış</i> : Samur; <i>ter</i> : yakalamak, avlamak: samur avının başladığı dönem.
<i>Irgleray</i>	19 Kasım – 17 Aralık	<i>Irgler</i> : Kısa gün; kısa günler dönemi
<i>Soğay</i>	17 Aralık – 15 Ocak	<i>Soq</i> : Soğuk; soğukların bastırdığı dönem
<i>Ulusoğay</i>	15 Ocak – 12 Şubat	<i>Uluğ</i> : Büyük; sert soğukların başladığı dönem.
<i>Huruğoğ</i>	12 Şubat – 12 Mart	Hayvanları kayak üzerinde kovalamak.
<i>Torbitay</i>	12 Mart – 9 Nisan	Karın yapışkan, çamurlu hale geldiği dönem.
<i>Itallaray</i>	9 Nisan – 7 Mayıs	Hayvanları köpeklerle kovalamak.

b. Ünlü bilgin N.F. Katanov'un kaydettiği ikinci kodlamada, Ştubendorf'tan farklı olarak yıl 12 aydan oluşsa da avcı-toplayıcı toplumsal düzen ve bölgesel bir özellik olan iklim temel ölçüt alınmıştır (Mel'nikova 1994: 44).

Miladi Takvime Göre Aylar	Tofaca Karşılığı	Miladi Takvime Göre Tarih Aralığı	Yerel Takvimin Özelliği
Ocak	<i>Quruğ-ay</i>	1-31 Ocak	Kuru oba.
Şubat	<i>Torbaş-ay</i>	1-28 Şubat	Odun ayı, odun hazırlama.
Mart	<i>Ittur-ay</i>	1-31 Mart	Köpek ayı.
Nisan	<i>Şamur-ay</i>	1-30 Nisan	Yeşillik ayı.
Mayıs	<i>Tozak-ay</i>	1-31 Mayıs	Akağaç ayı.

Haziran	<i>Kızır-ay</i>	1-30 Haziran	Rodiola ayı.
Temmuz	<i>Çoylar-ay</i>	1-31 Temmuz	Yaz göçü ayı.
Ağustos	<i>Eptın-ay</i>	1-31 Ağustos	Fıstık toplama ayı.
Eylül	<i>Çarış-ay</i>	1- 30 Eylül	Hayvan otlatma ayı.
Ekim	<i>Aldılar-ay</i>	1-31 Ekim	Samur avlama ayı
Kasım	<i>Örgüler-ay</i>	1-30 Kasım	Kısa günler ayı.
Aralık	<i>Soq-ay</i>	1-31 Aralık	Soğuk ay.

c. Üçüncü kodlama ise Tofa Türkçesi üzerine yetkin bir araştırmacı olan Valentin İvanoviç Rassadin'e aittir. Rassadin'in verdiği ay adlarında yine avcı-toplayıcı toplumsal düzenin ve iklim özelliklerinin izleri görülmekle birlikte yerleşik düzene geçişin getirdiği bazı uygulamalar da göze çarpmaktadır (Rassadin 2016).

Miladi Takvime Göre Aylar	Tofa Türkçesinde Karşılığı	Miladi Takvime Göre Tarih Aralığı	Halk Takvimin Özelliği
Ocak	<i>Aq ay ~ Soq ay ~ uluğ aq ay</i>	1-31 Ocak	Büyük ay ~ Soğuk ay.
Şubat	<i>Biçe aq ay ~ Quruğ hovuğ ay</i>	1-28 Şubat	Küçük ay ~ Kuru soğuk ay.
Mart	<i>Torbaş ay</i>	1-31 Mart	Odun ayı.
Nisan	<i>Italor ay ~ mal ça'sor ay</i>	1-30 Nisan	Tırnaklı hayvanların donmuş kar üzerinde köpeklerle kovalandığı ay ~ Hayvanların hadım edildiği ay.
Mayıs	<i>Şomur ay</i>	1-31 Mayıs	Otların yeşillendiği ay.
Haziran	<i>Taygalor ay ~ Ekkı tozor ay ~ Ay kızır ay</i>	1-30 Haziran	Patateslerin çapalandığı ay ~ Akağaç kabuğunun kolay soyulduğu ve toplandığı ay.
Temmuz	<i>Ba'q tozor ay ~ Kök qa'har ay</i>	1-31 Temmuz	Akağaç kabuğunun zor soyulduğu ve toplandığı ay ~ Kök toplama ayı.
Ağustos	<i>Aynor ay ~ Çe'kpelik</i>	1-31 Ağustos	Mantar toplama ayı.
Eylül	<i>E'tiñ ay ~ E'tiñnär ay ~ Çarı sürter ay</i>	1- 30 Eylül	Eylül ayında çiftleşme döneminde geyiklerin çıkardığı şiddetli ses.
Ekim	<i>Küzär ay ~ Qi'star ay ~ Çarı e'ter ay</i>	1-31 Ekim	Güz ayı ~ Kış ayı.

Kasım	<i>Aldılar ay ~ Aynar ay</i>	1-30 Kasım	Samur avlama ayı ~ Avlanma ayı.
Aralık	<i>Soxq ay ~ Örüglär ay</i>	1-31 Aralık	Soğuk ay ~ Saçların örüldüğü ay.

6. Mevsim Kavramını İfade Eden Sözcükler ve Mevsim Adları

Arapça kökenli bir sözcük olan mevsim, güneş ışınlarının yeryüzüne farklı yansımaları sonucunda ortaya çıkan iklim şartlarındaki farklılığı gösteren ve 30'ar günlük üç aydan oluşan zaman dilimidir. *Bahar* sözcüğünün bulunmadığı Tofacanın söz varlığında mevsim adlarının tamamı Türktür. Buna karşılık mevsim kavramının Tofacanın söz varlığına yansımaması dikkat çekicidir.

Küs 'güz' (< ET. *küz*) *küzün* 'güzün, sonbaharda' (< ET. *küzün*); *küskü*: 'güze ait'; *küskärri* 'güz başı'; *qı'hin* 'kışın' (< ET. *qışın*); *qı's* 'kış' (< ET. *qış*); *qı'sqı* ~ *qı'sqı* 'kışa ait'; *qı'sqarı* 'kış başı'; *qı'stadı* 'bütün kış'; *ças* 'ilkbahar' (< ET. *yaz*); *çazın* 'ilkbaharda' (< ET. *yazın*); *çasqarı* 'ilkbahar başı'; *çasqı* 'ilkbahara ait'; *cay* 'yaz' (< ET. *yay*); *caygarı* 'yaz başı'; *caygı*: 'yaza ait'; *çayladı* 'bütün yaz'.

7. Yıl Kavramını İfade Eden Sözcükler

Dünya'nın Güneş etrafında tam bir dönüm yapmasıyla geçen 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman dilimine ve 12 aylık süreyi kapsayan döneme yıl denir. Tofacanın söz varlığında yıl kavramı *çıl* (ET. *yıl*) sözcüğü ile ifade edilir. Öte yandan Tofacanın söz varlığında yaş yılı için ayrı bir sözcük yoktur. Diğer bir ifadeyle hem yaş yılı hem de takvim yılı aynı sözcükle yani *çıl* ile karışılır.

Siler qa's çılığ siler? 'Siz kaç yaşındasınız?' (Yaş yılını ifade eder.)

On çıl erte bergen. 'On yıl geçmiş.' (Takvim yılını ifade eder.)

Moğolca *nası(n)*, Eski Türkçe *yaş* 'yaş' sözcüğünün ödünçlenmiş biçimidir. Moğolcaya ödünçlenen bu sözcüğün Tofacaya tekrarlı ödünçleme yoluyla *na'sın* biçiminde geri dönmesi oldukça dikkat çekicidir. Ancak sözcük biçim olarak Tofacaya ödünçlenmiş olsa da yaş yılı anlamını koruyamadığı, ilgili anlamın 'yaşam, çağ, ömür' yönünde değiştiği görülmektedir. Öte yandan Tofaların etnik ve dilsel bağlamda yakın akrabalık bağlarına sahip olduğu Tıvaların söz varlığında yaş yılı *har* 'kar', takvim yılı için de *çıl* 'yıl' sözcükleri ile kullanılmaktadır. *Har* somut olarak 'kar' anlamını korumasının yanında soyut olarak 'yaş' anlamını da kazanmıştır. Sözcükteki bu anlamsal gelişim yıllık kar durumunun Tıvaların yaşadığı coğrafyada en önemli olay olmasıyla ve yaş yılının tespitinde ölçüt olarak kabul edilmesiyle açıklanmıştır (Bazin 2010: 55).

Siler qaş harlığ siler? 'Siz kaç yaşındasınız?' (Yaş yılını ifade eder.)

Men üş çıl qalhosta ajıldan men. 'Ben üç yıl kolhozda çalıştım' (Takvim yılını ifade eder.)

Sonuç

Eldeki çalışmada bugün Sibiry coğrafyasında varlığını sürdüren ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Tofa (Karagas) Türklerinin söz varlığındaki zaman adları tespit ve tahlil edilmiştir. Tofa Türkçesi eskicil dil öğelerini bünyesinde barındırmasıyla nispeten diğer Türk lehçelerinden ayrılır. Bu durum zaman adları bağlamında Tofacanın söz varlığında kendini göstermektedir. Esasen avcı ve toplayıcı bir topluluk olan Tofa Türklerinde sosyokültürel özellikler ile iklim, zamanın adlandırılmasında ve bölümlenmesinde kendine özgü bir özellik taşımaktadır. Özellikle farklı yerel takvimlerin kullanılmasında bu durum göze çarpar. Temel besinlerin elde edilmesi, avcılık ve nispeten tarımsal faaliyetler gibi uğraşı alanları önemli bir işlev üstlenmiştir. Ancak, yoğun ve sürekli ilişkiler neticesinde Moğol kültüründen etkilenen Tofa Türklerinin söz varlığında küçümsemeyecek oranda zaman adlarına ilişkin ödünçleme sözcük de göze çarpmaktadır. Öte yandan Sovyetler Birliği döneminde ağır tahribata uğrayan Tofa Türkçesinin söz varlığında Rusçadan ödünçlenen zaman adları da yerini almıştır.

Kaynakça

- AYDIN, Erhan (2002). *Türk Dilinde Zaman Adları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- BAZIN, Louis (2010). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Çeviren: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞATAY, Neşet (1978). “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: C. 22, S.1, s. 105-138.
- ERCİLASUN, Ahmet B. – Ziyat AKKOYUNLU (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Divânı Lugâti 't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergah.
- ILGIN, Ali (2016). “Tofa (Karagas) Türklerinin Atasözleri”, *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*, Ankara, S. 32, s. 115-130.
- KARABACAK, Esra (2004), “Zaman İsimleri Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-26 Eylül 2004)*: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1855-1946.
- MEL'NIKOBA, Larisa Vladimirovna (1994), *Tofi, İstoriko-etnografiçeskiy oçerk*, İrkutsk.
- NADELYAYEV V. M. vd. (1969). *Drevnetyurksiy slovar*, Leningrad.
- O'NEIL, W.M. (2001). *Zaman ve Takvimler*, Çeviren: Çiğdem Öndem, İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- RASSADİN, Valentin İvanoviç (1980). *Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurksskih yazıkah*, Moskva.
- RASSADİN, Valentin İvanoviç (2016). *Tofalarsko-Russkiy Slovar*, Moskva.
- ŞAHİN, Erdal (2017). “Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ‘Hafta’ Kavramının Adlandırılması”, *Takvim Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: s. 5-18.
- TURAN, Osman (2009). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

KURAN'IN TÜRKÇE SÖZCÜK ÇEVİRİLERİNE KAYNAK METİN MERKEZLİ BİR ELEŞTİRİ DENEMESİ

A Source Text-Centered Criticism Essay on Interlinear Turkish Koran Translations

İsmail SÖKMEN*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 189-198

Öz: Kuran'ın sözcük çevirileri, sahip oldukları söz varlığı bakımından eleştirilirken, açılacak başlıklardan birisi de kaynak metindeki bir anlam için birden fazla ve birbirinden farklı kelimelerle karşılık verilmesi durumudur. Bu durumun söz varlığı bakımından salt bir "sözcük çeşitliliği"nden öte çeviri kalitesi bakımından bir "zenginlik" sayılabilmemesinin bazı koşulları bulunmaktadır. Bu koşulların başta geleni ve belki de en önemlisi, hedef metindeki bu karşılıkların kaynak metnin taşıdığı dilbilimsel özelliklere gösterdiği uygunluktur. Bu çalışmada, kaynak metinde tespit edilen bazı anlambilimsel ve edibilimsel özelliklerin bir ölçme-değerlendirme kriteri olarak kullanılması yoluyla hedef metinlerde sözü edilen karşılıkların durumunu değerlendirmek ve bu bağlamda bir inceleme önerisi sunmak amaçlanmıştır. Böylelikle durumun, yanlış tercüme etme korkusuyla veya salt farklı sözlükbirimler kullanmak adına veyahut daha başka sebeplerle bir anlamı ifade edecek bütün eşanlamlı yahut yakın anlamlı birimlerin gelişigüzel sıralanmasından mı ibaret olduğu yoksa kaynak metnin anlam özelliklerinin farkında olan ve buna dikkat eden bir bilinçten mi kaynaklandığına dair fikir elde edilecektir. Hedef metin olarak ise, konu edinilen sözlükbilimsel özelliği belirgin bir biçimde taşınması nedeniyle, satırlı tarzda yapılmış Kuran'ın Türkçe sözcük çevirilerinden biri olan Türk İslâm Eserleri Müzesi 73 numaralı nüsha seçilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kuran, sözcük çevirisi, sözcük anlambilim, edibilim, zengin söz varlığı.

Abstract: One of the titles about criticism of vocabulary word for word translations of Koran have, is to give more than one and different translations for a meaning. There are conditions in order to regard this situation as a richness in terms of translation quality beyond a word variety. The dominant and may be the most important one of them is the translations of target text's being in concordance with the linguistic features of Koran. In this paper, it is aimed to examine them and give a suggestion about examining by the way of using some lexical semantic and pragmatic features of the source text as an assessment criteria. Hereby it will be possible to have some ideas about whether this variety sources from using all synonyms for a meaning irrelevantly for fear of wrong translating or just so as to use different lexemes or any reason else or an awareness related with paying attention to linguistic features of source text. It is chosen the manuscript numbered 73 in Turkish and Islamic Art Museum is one of the Turkish word for word translations of Koran in interlinear type, in consequence of having the mentioned lexical feature prominently.

Keywords: Koran, word for word translation, lexical semantics, pragmatics, extensive vocabulary.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi, İzmir/TÜRKİYE, i.sokmen@deu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 01.03.2017 / Kabul Tarihi: 28.07.2017

Giriş

Kuran'ın Türkçe sözcük çevirileri, sahip oldukları söz varlığı bakımından eleştirilirken, açılacak başlıklardan birisi de kaynak metindeki bir anlam için birden fazla ve birbirinden farklı sözlükbirimlerle (lexeme) karşılık verilmesi durumudur. Bir edebî metinde yahut iki dilli bir sözlükte bir anlam için farklı sözlükbirimlerin kullanılması – Türkçe yahut yabancı kökenli olması fark etmeksizin – bir zenginlik sayılabilir. Fakat “çoklu karşılama” olarak tanımladığımız bu durumun bir kutsal metin çevirisinde söz varlığı bakımından salt bir “çeşitlilik”ten öte çeviri kalitesi bakımından bir “zenginlik” sayılabilmesinin bazı koşulları bulunmaktadır. Bu koşulların başta geleni ve belki de en önemlisi, hedef metindeki bu karşılıkların kaynak metnin taşıdığı dilbilimsel özelliklere gösterdiği uygunluktur. Bu bağlamda yapılacak kaynak metin merkezli çalışmalar, bu durumu, yanlış tercüme etme korkusuyla veya salt farklı sözlükbirimler kullanmak adına veyahut daha başka sebeplerle bir anlamı ifade edecek bütün eşanlamlı yahut yakın anlamlı birimlerin mütercim tarafından gelişigüzel sıralanmasından mı ibaret olduğu yoksa kaynak metnin anlam özelliklerinin farkında olan ve buna dikkat eden bir bilinçten mi kaynaklandığına dair fikir verecektir. Kuran'ın tarihî veya modern bir Türkçe sözcük çevirisinin sahip olduğu söz varlığı bu yönüyle eleştirilirken sağlıklı yorumlar yaparak tam bir hükme varabilmek için bütün örneklerin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Birkaç örnek üzerinden bazı genellemeler yapmak eksik yahut yanlış sonuçlar verebilir. Sözgelimi, taşıdığı dil özellikleri nedeniyle Karahanlı Türkçesine aidiyeti benimsenmiş olan TİEM 73 nüshası üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda, bu nüshada Türkçe öğelerin bir hayli fazla olduğu belirtilmiş, “daha önceki metinlerde tanıklanmamış kelimelerin çokluğuna” değinilmiş, bu bağlamda “mütercimin her kelimeye Türkçe bir karşılık bulma gayreti” bazı araştırmacılar tarafından “Türkçecilik şuru” bazıları tarafından ise “Kuran'ın ilk Farsça tercümesini yapanları taklit” olarak izah edilmiştir. (Kök 2004: XXX; Ünlü 2004: 21-23; Ata 2004: XXVIII; İz 1987: 275; Eckmann 1973: 17). Çeviricinin bu çabası, sözü edilen durumlardan başka yanlış çeviri yapma korkusu yahut Kuran'ın Türkçeye çevirisinin ilk örneklerinden birini ve belki de ilk örneğini meydana getirmekten doğan bir titizlikten de kaynaklanıyor olabilir. Fakat salt Türkçe öğelerin niceliksel ve niteliksel durumlarına bakmak yahut örnek alınan çevirilerle kıyaslama yapmak yeterli değildir. Yukarıda öne sürdüğümüz Kuran'ın dilbilimsel özelliklerini bir ölçme-değerlendirme kriteri olarak kullanma esasına dayalı inceleme modeli, gerek bu hususun gerekse de buna sebebiyet veren unsurlardan biri olması bakımından “çoklu karşılama” hususunun kesin sonuçlara vardırılması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada, hedef metin olarak satırlı tarzda yapılmış Kuran'ın tarihî Türkçe sözcük çevirilerinden biri olan Türk İslâm Eserleri Müzesi 73 numaralı nüshanın seçilmesinin nedeni, eleştiri alanımız olan bu sözlükbilimsel özelliği belirgin bir biçimde taşımasıdır.² Karahanlı mütercimi adeta, kaynak metindeki bir anlama karşılık gelen bütün eş yahut yakın anlamlı sözlükbirimleri kullanma gayreti içindedir.

2 Kuran'daki fiillere tarihî Türk lehçelerinden seçilen üç satırlı tercümenin verdiği karşılıkları karşılaştırmalı olarak inceleyip analiz eden bir doktora çalışmasında – çokanlamlı olanlar da ayrı ayrı hesap edilerek – birbirinden farklı 1866 ayrı anlama ulaşılmış ve bunun üzerinden yapılan değerlendirmede bu nüshadaki tercümenin %36 gibi yüksek bir oranda çoklu karşılama yaptığı anlaşılmıştır. Ayrıca, Karahanlı müterciminin kaynak metindeki her bir fiil için ortalama 4 farklı karşılık kullandığı, ayrıca kimi fiillerde bu sayının 10'un üzerine çıktığı tespit edilmiştir. (bk. Sökmen 2016: 77-82)

Sözgelimi “toplamak” anlamındaki *ceme* ‘a fiili için *tir--tiril*³, *biriktür*⁴, *cem* ‘*kıl*⁵, *yığıl*⁶; *cerā* fiilinin “hareket etmek, akmak” anlamı için *ak*⁷, *yori--yöri/yörit*⁸, *sür*⁹ ve *élet*¹⁰; “değiştirerek bozmak” anlamındaki *harrafe* fiili için *adnat*¹¹, *tegşür*¹², *kışur--kıştur*¹³ gibi birden fazla ve birbirinden farklı karşılıklar vermiştir.

Çoklu karşılamanın bir çokanlamlı sözcüğün tercümesinde yapılması gayet tabiidir. Sözgelimi; Karahanlı müterciminin, “arzu etmek, yüz çevirmek, tercih etmek ve yönelmek” (Okuyan 2015: 377) anlamlarına gelen *rağibe* fiili için *tile*¹⁴, *yüz ewür*¹⁵, *kiterü yori*¹⁶ ve *rağbet kıl*¹⁷ gibi birden çok karşılık kullanması, bu fiilin sahip olduğu çokanlamlılık özelliğinden kaynaklanmaktadır. Fakat bu, çokanlamlılık özelliği taşımayan bir sözcüğün tercümesinde görülürse, o zaman akla ilk gelen, sözü edilen sözlükbilimsel özelliğin kaynak metindeki bağlamsal anlam (contextual meaning) yahut kullanımbilim (pragmatics) ile ilgili bir durumdan kaynaklanabileceğidir. Sözgelimi; “inşa etmek” anlamına gelen *benâ* fiili çokanlamlılık özelliği göstermemesine rağmen Karahanlı mütercimi tarafından *turgur--turguz*¹⁸, *binâ kıl*¹⁹, *kopar*²⁰ ve *yokla*²¹ sözcükleri ile karşılanmıştır. İşte bu noktada; ilgili durumu titizlik, özen, gayret, dil şuuru, çeviri korkusu, taklit, sözlükbirimsel çeşitlilik kaygısı vb. sebeplere bağlamadan ve söz varlığı bakımından salt bir “çeşitlilik”ten öte çeviri kalitesi bakımından bir “zenginlik” saymadan önce şüphe ile hareket ederek, bağlamsal anlama ve bundan doğan nüanslara ve de kullanımbilime müracaat edilmelidir.

1. Anlambilimsel/Edimbilimsel Özelliklerin Ölçme-Değerlendirme Kriteri Olarak Kullanılması

Hedef metnimizin çoklu karşılama bulduğu fiillerden birisi, yukarıda sözü edilen ve kaynak metinde 11 kez geçen²²*benâ* fiilidir. Karahanlı müterciminin bu fiile verdiği karşılıklar - cümle içerisinde koyu yazılmak suretiyle – şu şekilde gösterilebilir:

3 Genel karşılık.

4 4:23, 18:99.

5 3:25, 157.

6 3:173.

7 Genel karşılık.

8 2:164; 13:2; 14:32; 16:31; 21:81; 22:65; 30:46; 31:29, 31; 35:13; 36:38; 38:36; 39:5; 45:12.

9 10:22.

10 11:42.

11 2:75.

12 4:46.

13 5:13, 41.

14 4:127.

15 2:130.

16 9:120.

17 94:8.

18 37:97, 51:47, 66:11, 78:12, 79:27, 91:5.

19 9:110, 26:128, 50:6.

20 18:21.

21 40:36.

22 9:110, 18:21, 26:128, 37:97, 40:36, 50:6, 51:47, 66:11, 78:12, 79:27, 91:5.

“aydılar **turğuru**ñlar añar bir êw kemişgeler anı yalınlıg ot içre” (37:97)

“köknü **turğuz**dımız anı kudret eli birle biz” (51:47)

“aydı **turğuz**ğül maña seniñ üskinde uşmağ içinde” (66:11)

“yme **turğuz**dımız silerniñ üze yêti kat kök küçlüg” (78:12)

“siler mü katıgrak siler yaratmakın azu kök mü **turğuz**dı anı” (79:27)

“kök hakkı yme ol kim **turğuz**dı anı”(91:5)

“tutaş yemişleri ol kim **binā kıldılar**²³ köñülleri içinde meger kesmek ol köñülleri” (9:110)

“**binā kılur** mu siler tégme yol üze bir belgü oynar siler” (26:128)

“bakmazlar mu kökke tepelerinde neteg **binā kıldımız** anı” (50:6)

“aydılar **koparu**ñlar anlar üze tamlar aydılar bilgenrek turur anlarını” (18:21)

“ay hāmān **yoklap** maña karşı bolgay kim men téggey men kapuğlarka” (40:36)

Bu duruma zemin hazırlayan unsurlar arasında ilk akla gelen *benā* fiilinin çokanlamlı olabileceğidir. Fakat gerek geçtiği ayetler incelendiğinde gerekse de ilgili kaynaklara bakıldığında, yalnızca “inşa etmek” anlamına gelen (Penrice 1990: 20; Okuyan 2015: 158; Çanga 2007: 96) bu fiilin - en azından Kuran metninde - çokanlamlılık özelliğine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Çokanlamlılıktan kaynaklanmadığına göre bu durumun başka bir dilbilimsel sebebi olduğundan şüphe edilmelidir. O hâlde bu şüpheyi gidermek için ikinci adım olarak fiilin geçtiği ayetlerde aldığı fâil ve mef’üllerle kurduğu bağlam ilişkileri incelenmelidir.

Edimbilim (kullanımbilim/pragmatik) dilin bilgisi ile kullanımı arasında bir ayrım olduğu varsayımı üzerinde temellenmiş bir disiplin olarak, iletişimde elde edilen çok farklı etkime türünün doğuşuna sebebiyet verecek şekilde dili anlama sürecinde genel muhakeme ve dil bilgisinin nasıl etkileştiğini tespit eden birtakım ilkeler belirlemeyi hedeflemektedir. (Kempson 2003: 396) Bu disiplinin ilgilendiği konulardan birisi “özel bir bağlam içerisinde demek istendiğinin ve bu bağlamın söyleneni nasıl etkilediğinin yorumu”dur. (Yule 1996: 3) Yukarıda sözünü ettiğimiz bağlam ilişkilerini konuşur, konuşur amacı, durum bağlamı vb. edimbilimsel açılardan inceleyerek bu duruma açıklık getirmeye çalışacağız. Bu kapsamda, geçtiği ayetlerin altında ilgili fiilin fâilinin Allahu Teâlâ, mef’ülünün ise *semâ*, *beyt* ve *şidād* olduğu tespit edilmiştir:

E fe lem yenzurū ile’s-semāi fevkahum keyfe beneynāhā (...) “Bakmazlar mı üzerlerindeki göğe ki onu nasıl yükseltmişiz?” (50:6)

Ve’s-semā’e beneynāhābi eydin (...) “Ve gökyüzü, onu büyük bir kudretle yükselttik.” (51:47)

(...) *rabbibni lī’indeke beyten fi’l-cenneti (...)* “Rabbim benim için cennette bir ev yükselt.” (66:11)

Ve beneynā fevkahum seb’an şidādā “Ve üzerinizde yedi sağlam (gök) yükselttik.” (78:12)

E entum eşeddu halkan emi’s-semā’u benāhā “Sizi yaratmak mı daha güçtür yoksa o göğü mü, ki onu Allah yükseltti.” (79:27)

23 Kök tarafından *yana kıl-* okunan (Kök 2004: 144) bu kelime *binā kıl-* şeklinde okunmalıdır.

Ve ş-semā'i ve mā benāhā “Andolsun göğe ve onu yükseltene.” (91:5)

Fâilin insan olduğu diğer beş ayette ise mef'ûl *bunyān* (mf. binā'), *āyet* ve *şarh* kelimeleridir:

Lā yezālu bunyānuhumullezī benev rībeten fīkulūbihim illā en tekaṭṭa 'a kulūbuhum (...) “İnşa ettikleri yapı kalpleri parça parça oluncaya kadar kalplerinin üstünde bir şüphe olarak varlığını sürdürecektir.” (9:110)

(...) *Fe kālubnū 'aleyhim bunyānen rabbuhum a'lemu bihim* (...) “Üzerlerine yapılar inşa edin, rabları onları daha iyi bilir.” (18:21)

E tebnūne bi kullī rī'in āyeten ta 'beşūn “Her bir yüksek tepeye bir yapı inşa ederek boş işlerle mi uğraşıyorsunuz?” (26:128)

Kālubnū lehu bunyānen fe elkūhu fī'l-cehīm “Onun için yapılar inşa edin ve onu ateşe atın.” (37:97)

Ve kāle fir 'avnu yā hāmānubni lī şarhan le 'allī ebluğu 'l- esbāb “Ve Firavun: ‘Ey Hâmân, (amacıma ulaştırarak) araçlara/yollara erişebilmem için bana bir yüksek kule inşa et.’ dedi.” (40:36)

Dikkat edilirse fâilin Allâhu Teâlâ olduğu ayetlerdeki mef'ûller yeryüzündeki yapılar değildir. Bunlar, “gökyüzü” ve “cennette inşa edilecek olan bir mesken” olarak yeryüzünün dışında ve Allâhu Teâlâ'nın kudretinin ve yaratma bakımından eşsizliğinin bir eseri olarak metin bağlamı içerisinde “olumluluk” arz eden yapılardır. Fâilin insan olduğu ayetlerde ise mef'ûlü oluşturan yapılar yeryüzünde olan ve “temeli takva üzerine kurulu olmamak (9:110), Allah'ın elçisini öldürme amaçlı inşa edilmiş olmak (37:97), boş işlerle meşguliyetin neticesinde meydana getirilmek (26:128)” gibi konuşur amacına bağlı olarak olumsuz bağlama geçmiş olan yapılardır. Bunun dışında kalan yalnızca Kehf sûresi 21. ayette (18:21) geçen yapıdır. Bu, Ashâb-ı Kehf'in bulunduğu yere bir tapınak yapma arzusunda olanlara karşı görüş beyan edenlerin inşa etmek istedikleri ve yalnızca onların hatırasını yaşatmak amacı doğrultusunda inşa edilecek olan bir yapıdır. Bu sebepten dolayı bu ayetteki *bunyān* mef'ûlü bağlam içerisinde olumlanmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz fâilin insan olduğu diğer üç ayette (9:110, 26:128, 37:97) mef'ûl olarak kullanılan sözcük “yapılar” anlamına gelen *bunyān*'dir. 26:128'de mef'ûl olarak kullanılan *āyet* ise burada sözü edilen yapının türünü değil “bir şeyin varlığına delalet oluş” özelliğini bildirmektedir. İlk kez Mü'min sûresi 36. ayette mef'ûl, herhangi bir yapıyı bildiren *bunyān* ile değil, yapının türünü bildiren *şarh* sözcüğü ile verilmiştir. Bu sözcük değişikliği, bağlam farklılığına dikkati çeken ilk işaret olarak algılanmalıdır. Nitekim bu sözlükbirim “şaşaa” ve “kibir” gibi tasarım öğeleri içermektedir. Penrice sözlüğü de bu birimi tanımlarken²⁴ yapının niteliğini bildirmek üzere, İngiliz dilinde soyut ve somut bazı sözcüklerin hem olumlu (yücelik) hem olumsuz (kibir, aşağılama) bağlamda kullanılabilen (bkz. Oxford, 2000: 697) sıfatı olan *lofty* sözcüğünü tercih etmiştir (Penrice, 1990: 83). Esasen *şarh*'ın zaten kendi bünyesinde var olan anlam öğelerinin olumsuzluğundan başka bağlam içerisinde nasıl olumsuzluk kazandığı, sözcüğün geçtiği diğer ayetlere (27:44-4, 44-14; 28:38) bakıldığında anlaşılmalıdır. Dikkat edilirse bu ayetlerde Hz. Süleyman ve Firavun'un

24 “A palace, a high tower, or other lofty structure.”

bu yapıyla ilgili tutum ve amaçları bu bakımdan belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Hz. Süleyman Saba melikesine karşı sergilediği tavır ile bu yapıyı önemsizleştirmiş, Firavun ise bu yapıyı yaptırmakla tanrılık iddiasını öne sürmeyi hedeflemiştir. Zira Firavun'un amacının; kudretinin timsali olarak şaşaalı, azametli bir yapı meydana getirmek değil, bu yapı sayesinde kendi tanrılığını iddia ve ispat için Tanrı'yı çıplak gözle görebilmek ve olmadığını kanıtlamak olduğu – nüzul sırası düşünüldüğünde - bir artgönderim olarak Kasas suresi 38. ayette bildirilmişti. Nitekim Mümin süresi 36. ayette geçerek bu amacın ne olduğunu üstü kapalı bir biçimde bildiren *ebluğu'l- esbāb* yani “sebeplere (yollara) erişmek” ifadesi ile neyin kastedildiği, aynı sahnenin ve metin iletilisinin farklı kelimelerle tekrarlandığı Kasas süresi 38. ayette²⁵ geçen *aṭṭali' u ilā ilāhi Mūsā* yani “Musa'nın tanrısına çıkıp bakmak” ifadesi ile açıklığa kavuşmaktadır.

Buradan anlıyoruz ki *benā* fiili, “bir yapının yerden yükselmesi, inşa olunması” gibi nötr bir anlama sahip iken, 40:36'da mef'ül olarak *bunyān* sözcüğünün yerini “şaşaa” ve “kibir” gibi tasarım öğelerini çağrıştıran bir sözcüğün (*şarh*) alması ve fâilin - edibilimsel olarak ifade edecek olursak konuşurun - söylemindeki amacı gibi kaynak metnin taşıdığı sözcük anlambilimsel ve edibilimsel koşullar altında olumsuz bağlama geçmiştir. Bunu Türkçeden bir örnek ile somutlaştırabiliriz. Sözelimi, “sadelik, önemsizlik” gibi tasarım öğeleri içeren *taş* kelimesinin nesne olarak kullanıldığı ve konuşur amacının “tevazu göstermek” olduğu “Mezarıma bir taş dikilsin” gibi bir ifade ile “azamet, gösteriş” şeklinde tasarım öğeleri içeren *gökdelen* sözcüğünün nesne olarak kullanıldığı ve konuşur amacının “gösteriş yapmak” olduğu “Her yere gökdelen dikilsin” ifadelerinde aynı fiil (*dikmek*) kullanılmış olsa da ikinci ifadede bu fiil olumsuz bağlama geçer. Burada ele aldığımız Mümin süresi 36. ayet ile aynı sahnenin anlatıldığı ve aynı metin iletilisinin sunulduğu Kasas süresi 38. ayette *benā* fiili yerine bu kez *ce'ale* fiilinin kullanılabilir olması, yukarıda sözü edilen olumsuz bağlama geçişin sebebinin kullanılan mef'ül ve konuşur amacı olduğunu ve bunun *benā* fiili ile ilgili olmadığını gösteren bir başka durumdur: “[*yā hāmānu*]*bni lī şarhan*”(40:36) “[*fec'al lī şarhan*” (28:38).

2. Hedef Metindeki Karşılıkların Gösterdiği Uygunluk/Paralellik

Çalışmanın başında sorduğumuz sorunun cevabını bulabilmek için üçüncü ve son adım, hedef metinde verilen karşılıkların kaynak metinde tespit edilen dilbilimsel özelliklerle paralellik gösterip göstermediğidir. Hedef metnimiz taşıdığı dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesine ait olması nedeniyle, verilen karşılıkların kullanımları Karahanlı devri eserlerinde aranmıştır.

Öncelikle dikkati çeken husus, fâilin Allāhu Teâlâ olduğu ayetlerin - biri hariç - tamamında *turgur-~turguz-* karşılıklarının verilmiş olduğudur. Bu fiil DLT'de “ayağa kaldırmak” ve “(duvar vb.) yapmak, bir şey dikmek” anlamlarında kullanılmaktadır: (DLT, 2014: 901)

ol meni orundın turgurdi “O, beni yerimden kaldırdı”

er tām turgurdi “Adam, duvar yaptı” (DLT, 2014: 284)

Eserde fiilin anlamı ile ilgili ikinci cümlenin ardından yapılan “ev de dikilen her

25 [*yā hāmānu*] (...) *fec'al lī şarhan le'allī aṭṭali' u ilā ilāhi Mūsā.*

şey de aynıdır” (DLT, 2014: 284) açıklaması, bu fiilin temel anlam ögesini belirleyen göndergesel hareketin “yer seviyesinden yukarı çıkarmak, yükseltmek” olduğunu göstermektedir.²⁶ Fâilin Allâhu Teâlâ olduğu ayetlerde *benâ* fiili, bağlam içerisinde “yapı inşası”ndan ziyade “(göğün) yerden yükseltme(si), ayakta tutulma(sı)” anlamını kazanmaktadır. Bu durumda, çevircinin *turgur-~turguz-* fiillerini kullanmasının sebebinin, bu fiilin sahip olduğu temel anlam ögesinin *benâ* fiilinin bağlam içerisinde kazandığı bu anlamı karşılayabilecek durumda olduğu anlaşılmaktadır. Fakat fâilin insan olduğu ve konuşur amacının olumsuz bağlama geçirdiği bir yapının mef’ûl olduğu Saffât sûresi 97. ayette (37:97) de karşılık olarak *turgur-* fiilinin verilmesi, çevircinin sadece *benâ* fiilinin bağlam içerisinde kazandığı anlama dikkat ettiği fakat bağlama dikkat etmediği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Karahanlı eserlerinden Atebetü'l-Hakayık'ta görülmeyen, Kutadgu Bilig'de ise bir kez geçen *binâ kıl-* fiilinin ilgili devirde eşanlamlıları karşısında henüz yeterince yaygın bir kullanıma ulaşmadığı sezilenmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen *bu 'aziz kitab tört ulug ağır ul öze bina kılınmış turur*²⁷ (A29) cümlesindeki kullanımından, bu fiilin *turgur-~turguz-* fiilleri ile aynı göndergesel hareketi gösteren temel anlam ögesini yani “oluşturma, kurma” değil “(temel üzerinde) yükseltme”yi bildirecek şekilde kullanım sahasına girdiği anlaşılmaktadır.²⁸ Fâilin Allâhu Teâlâ olduğu ayetlerden birinde *turgur-~turguz-* yerine *binâ kıl-* karşılığının verilmesi buna istinaden gerçekleşmiş olmalıdır. Fakat *binâ kıl-* karşılığının hem fâilin Allâhu Teâlâ olduğu hem de insan olduğu aynı zamanda hem göğün yükseltilmesinin hem de herhangi bir yapının inşasının söz konusu ayetlerde verilmesi, çevircinin bu konuda bağlama hiç dikkat etmediğini ortaya çıkarmaktadır. Aynı fiilin aynı anlam ve bağlamı bildirdiği ayetlerde *turgur-~turguz-* fiilleri ile karışık üstelik de daha az ayette kullanılması, *binâkıl-* şeklinde bir karşılık verilmesinin, yabancı öge kullanımının nedenleri arasında çoğu kez zikredilen “yanlış çevirme korkusu” ile açıklanamayacağını da ortaya çıkarmaktadır. O hâlde burada, çevircinin salt farklı bir sözlükbirim kullanma amacı gütmemesinden kaynaklı bir durum söz konusudur.

Karahanlı mütercimi Kehf sûresi 21. ayette, ilgili fiili *kopar-* sözcüğü ile karşılamıştır. Bu noktada sorulması gereken soru, bu ayette de bir “yapı inşası” söz konusu olduğuna göre çevircinin neden *turgur-~turguz-* veya *binâ kıl-* fiillerinden farklı bir birim ile *benâ* fiilini karşılama ihtiyacı duyduğudur. Hatırlanacak olursa, Kehf sûresi 21. ayette (18:21) geçen yapı fâilin insan olduğu ayetler içerisinde konuşur amacına bağlı olarak olumlu bağlama geçen tek yapı idi. O hâlde sorunun cevabı *kopar-* fiilinin bu edimbilimsel özelliğe paralel olarak bir anlam ögesi taşıyıp taşımadığında mevcut olabilir. Bu anlayış doğrultusunda yine devrin eserlerindeki kullanımlar incelendi. Bu esnada en çok dikkati çeken sonuçlardan birisi, bu fiilin herhangi bir yapının inşası için kullanıldığı hiçbir bir örneğe rastlanmaması idi. Hem fiilin kendisi hem de türediği

26 Zira *turgur-~turguz-* fiilleri “durmak”, “ayağa kalkmak”, “ortaya çıkmak, meydana gelmek” ve “sürmek, devam etmek (yardımcı fiil olarak)” (DLT, 2014: 900-901; KB-I, 1979: 466; AH: 2006: LXV) gibi anlamları olan çokanlamlı *tur-* fiilinin “ayağa kalkmak” anlamının ettirgenlik formudur.

27 “Bu aziz kitap dört yüce ve değerli temel üzerinde yükseltilmiştir.”

28 Bu cümlede bir öngönderim olarak *tört (...) ul* (dört temel) ile kastedilen “adalet, baht, akıl ve kanaat” olduğu ancak bir sonraki cümlede anlaşılmaktadır. Bunlar, kitabı oluşturan alt bölümler olsa idi o zaman bir “oluşturma, kurma, bir araya getirme”den söz edilebilirdi. Fakat bunlar kitapta temsil edilen alegorik kavramlar olduğuna göre kitabın bu kavramlar üzerine “inşası, yükseltilmesi” söz konusudur.

kop- kökü yaygın bir kullanıma sahip olduğu hâlde buna rastlanmaması, o devirde henüz böyle bir kullanımın ortaya çıkmadığını düşündürmektedir. O hâlde, yapı inşası anlamını verecek birçok sözlükbirim var iken henüz böyle bir kullanıma sahip olmayan bir birimin seçilmesinin başka bir sebebi olmalıdır.

Karahanlı eserlerinde *kop-* fiili “ayağa kalkmak, yükselmek, havalanmak, meydana gelmek, ortaya çıkmak, zuhur etmek” (DLT, 728-729; KB-İ, 270-271; AH, XXXIX) gibi anlamlara sahiptir. *er yokarı kopdı* “adam yerinden ayağa kalktı”, *kuş kopdı* “kuş vb. şeyler kalktı” (DLT, 233), *sende kopar çadanlar (...)* “(kış mevsiminin yaza hitabı) akrepler seninle ortaya çıkar” (DLT, 496), *kayusı kopar kör kayusı konar* (KB, 98) “kimisi havalanıyor bak, kimisi konuyor”, *saranlık bile boldı beglik yagı/saranka kopar tegme yirde çoğı* (KB, 3038) “cimrilik ile beylik birbirine düşmandır, cimriye karşı her yerde isyan başgösterir “*bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg/ (...)/öñ arkaş uzadı kopup yol tutup* “Bu dünya konup göçmek için bir kervansaraydır/ (...)/ kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır (*tüşmek* zıttı olarak *kopmak* yani ‘inmek’ zıttı olarak ‘yükselmek, çıkmak’)” (AH, 177/179). *kopar-* fiili için DLT’de yapılan “yerinden oynatılan her şey için aynıdır” (~kopur-, 252) açıklaması, bu fiilin aynı göndergesel harekete dayalı temel anlam ögesine sahip olduğu *kop-* fiilinin ettirgenlik formu olarak “ayağa kaldırmak, yerden yükselmesini sağlamak” anlamlarında olduğunu göstermektedir. Fakat ilginçtir ki Kutadgu Bilig’deki bazı kullanımlarından bu “yükselme”nin “mesafe” dışında “makam ve mevki” anlamında da bir yükselmeyi bildirerek bağlam içinde olumlandığı örneklerle rastlanmıştır: *kişi söz bile koptı boldı melik / öküş söz başıg yirke kaldı kölik* (KB, 173) “Kişi sözleriyle yükseldi, oldu sultan / çok söz başı yere gölge kıldı”; *takı yakşı aymış sinap bilmiş er / tapuğ birle kopmuş tilek bulmuş er* (KB, 4089) “Tecrübe ederek öğrenmiş (bir) kişi ne de güzel söylemiş: / ‘Kişi hizmet ile yükselmiş ve arzusuna kavuşmuş.’” *olardın kalu keldi edgü törü / kumaru turur tegse koprur örü* (KB, 269) “Bu iyi töre onlardan kaldı / bir miras olarak kime ulaşırsa onu yükseltir.” Dikkat edilirse buradaki “mevki ve makam” hakkıyla alınan, emek verilen ve olumlu sosyal dönütler veren bir nitelik taşımaktadır. Bu durumda, yukarıda sorduğumuz sorunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkmakta, yapı inşası anlamını verecek birçok sözlükbirim var iken henüz böyle bir kullanıma sahip olmayan *kopar-* fiilinin dünyevî olarak olumlu bir makam ve mevkide bulunmayı bildiren bir yöne sahip olmasına istinaden Kehf sûresi 21. ayette karşılık olarak verildiği anlaşılmaktadır. Bu da bağlamı yansıtabilmek adına bu fiili yeni bir kullanıma sokan çeviricinin bilinçli bir tercihte bulunduğunu göstermektedir.

Hatırlanacak olursa Mümin sûresi 36. ayette (40:36) *benā* fiili, tasarım öğeleri bakımından olumsuzluk bildiren bir mef’ül değişikliği ve konuşur amacının bildirdiği “Tanrılık iddiası” ile sözcük bilimsel ve edimbilimsel koşullar altında olumsuz bir bağlama geçmişti. O hâlde yukarıda *kopar-* fiili için sorduğumuz soru, yine farklı bir sözlükbirimin verilmesi nedeniyle, *yokla-* karşılığı için de geçerlidir. Yaptığımız inceleme neticesinde, *yokla-* fiilinin burada ele aldığımız diğer fiillerle temel anlam ögesi bakımından ortaklaştığı fakat diğerlerinden farklı olarak “yücelik, sonsuzluk, son noktaya varma” gibi bir nüans bildirdiği anlaşılmıştır. Sözelimi, DLT’de geçen *töre yokladı* “Evin en itibarlı yerine oturdu (yani çıktı)” (DLT, 443) cümlesinde evin bölümleri arasındaki derecelendirmede bu açıkça görülmektedir. Kutadgu Bilig’de bu

nüans çok daha açık görülmektedir: *yorık utru ursa kişig yoklatur* (175) “(dil) akıcı olursa insanı yüceltir”, *könül koğkı bolsa kişig yoklatur* (2120) “alçak gönüllülük insanı yüceltir”. Hatta Oğgurmuş’ın Öğdülmiş’e rüyasını anlattığı bir yerde merdiven çıkmak için *aç-* fiili kullanılmış, fakat 19 beyit sonra rüya yorumlanırken aynı ifade bu kez “son basamağa çıkmak” belirtildiği için *yokla-* fiili kullanılmıştır: *añar ağdım emdi birer bağnaça* “Birer birer basarak ona (merdivene) çıktım” (6034), *Şatunuñ başıña tegi yokladım / yaşımı tükettim tiriglik yedim* “Merdivenin başına kadar yükseldim, (bu şu anlama gelir:) ömrümü tükettim, hayatta kalma süremi tamamladım” (6053). Yine, Kün Togdı’dan bahsedilen bir başka beyitte, “yükselmek” anlamındaki *ör-* fiili karşısında *yokla-* fiilinin “zirveye varmak” anlamı bariz görülebilmektedir: *kuti künde arttı örü yokladı* “Bahtı günden güne arttı, yükselerek zirveye vardı.” (438) Dolayısıyla burada, ilgili ayetin bildirdiği edimbilimsel özelliği çok iyi taşıyabilecek bir sözlükbirimi kullanarak çeviricinin son derece bilinçli bir tercih yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3. Sonuç

Çoklu karşılamanın sebepleri ve çeviri kalitesi bakımından değeri, tek boyutlu bir cevap ile değil karmaşık süreçler içeren çok boyutlu yorumlar ile değerlendirilebilmektedir. Bu çalışmada, yalnızca bir fiile verilen dört farklı karşılıkta dahi tek boyutlu bir cevabı imkânsız kılan birbirine zıt durumların ortaya çıkabileceği görülmektedir. Fakat çalışmada ele aldığımız nüshanın çeviricisi hakkında mutlaka bir değerlendirme yapmak gerekirse, yer yer bağlamı gözden kaçırarak sözlük anlamının sınırları içerisinde kalsa da çoğunlukla sözlük anlamı ve bağlamın, başka bir deyişle dilin bilgisi ve kullanımının her ikisine de dikkat ederek bilinçli tercihler yaptığı söylenebilir. Ne var ki, bu çeviride yüzlerce çoklu karşılama örneği bulunduğu düşünülüğünde kesin hükümlere varabilmek için ne denli ayrıntılı araştırma ve incelemeler yapmak gerektiği ortaya çıkar.

Kısaltmalar

DLT: Divânu Lugâti’t-Türk
KB: Kutadgu Bilig
KB-İ: Kutadgu Bilig-İndeks
MF: Müfred

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig III – İndeks*. Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 47. Seri: IV- Sayı: A 12.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1991). *Kutadgu Bilig I - Metin*. 3. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (2006). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 964.

- ÇANGA, Mahmut. (2007). *Kur'an-ı Kerim lügati, ilavelerle mu'cemü'l-müfheres*. İstanbul: Timaş Yayınları. 725.
- ECKMANN, Janos (1971). Eastern Turkic Translations of the Koran. *Studia Turcica, Budapest*, 149-157. "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümesi". (1973). (çev. Ekrem Ural), *TDED*, S. XXI, 15-22.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 995.
- İZ, Fahir (1987). Atatürk ve Türk Dili. *Türk Dili*. Mayıs 1987. C. LIII. 273-284.
- KEMPSON, Ruth. (2003). "Pragmatics: Language and Communication". *The Handbook of Linguistics*. Ed.: Mark Aronoff & Janie Rees-Miller. Blackwell Publishing.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73, 1v/235v/2)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- OKUYAN, Mehmet (2015). *Çokanlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık. 972.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary*. (2000). Oxford: Oxford University Press.
- PENRICE, John. (1990). *A Dictionary and Glossary of The Kor-ân*. Lebanon Bookshop: Beirut.
- SÖKMEN, İsmail. (2016). *Satırlı Türkçe Kuran Tercümesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara. 160 s.
- ÜNLÜ, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73, 235v/3-450r/7)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YULE, George. (1996). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

ÇEVİRİLER
Translations

ORTAÇAĞ DOĞU SLAV DİLİNDE TÜRK DİLİ ÖYKÜNTÜLERİ

Peter B. GOLDEN*

Çev. Hülya UYSAL**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 201-210

Doğu Slav dilinde, özellikle, Rusçada Türk dilinden alıntılanan sözcükler üzerine yapılan çalışmalar zengin ve kapsamlı bir literatür meydana getirmiştir.¹ Aslında, Rus-Türk bozkır ilişkilerinin görüldüğü Ortaçağ Rus edebiyatının olağanüstü, sıra dışı, nadir eseri *Slovo o polku Igoreve*'de bulunan Doğu'ya özgü unsurlar, eserin ana teması gibi (ve dolayısıyla Türkçe ifadeler ve şiirsel imgelerle doludur) kendi alt-alanını oluşturmuştur.²

Türk-Doğu Slav dili ya da daha genel bir ifadeyle, Slav-Altay dili ilişkileri, MS dördüncü yüzyılın sonlarına kadar uzanan karmaşık ve uzun bir tarihe sahiptir.³ N.A. Baskakov⁴ tarafından ana hatlarıyla belirtilen şemayı izleyerek sözü edilen bu politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve dilsel etkileşimin yirminci yüzyıl öncesi tarihini biz dört farklı kronolojik periyoda ayırabiliriz:

1) MS 8. yüzyıla uzanan periyot, başka bir deyişle, Eski Rus Devleti'nin kuruluşundan önceki dönem, Doğu Slavları ve Avrupa Avarları, (Şu an, veri yetersizliğinden dolayı Altaycadaki dilsel akrabalığı belirlenemeyen)⁵ Ogur kavmi (örneğin Bulgarlar) ve Hazar Kağanlığı⁶ Türk dilli halkları arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı dönem.

* Peter B. Golden, "Turkic Calques In Medieval Eastern Slavic", *Journal Of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 8, Harvard University, Office of the University Publisher, 1984, ss. 103-111.*

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, uysalh@ankara.edu.tr.

1 Bkz. N. Poppe, Jr.'nin eseri: *Studies of Turkic Loanwords in Russian* (Asiatische Forschungen 34, Wiesbaden, 1971), I. G. Dobrodomov'un daha güncel ama daha kısa genel değerlendirmesi, "Iz istorii izučeniya tjurkizmov russkogo jazyka," *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1977 (Moskva, 1981), s. 90-108. E. N. Şipova's *Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke*'de her zaman eleştirel olmamakla birlikte Türk dilinden sözcükler toplanmıştır (Alma-Ata, 1976). Sonraki, Eski Rus ve Ortaçağ Rusça ödünçlemeleri içeren bir değere sahiptir ve en eski tanıklıklarını Doğu Slav dili kaynaklarında tarihlendirmektedir.

2 Doğu unsurları için K. H. Menges'in yeni baskısına (ekler içeren yeni baskı) bkz: *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor Tale in Supplement to Word* (New York, 1951): *Vostočnye elementy v "Slove o polku Igoreve"* (Leningrad, 1979) en güncel literatürü göstermektedir. *Slovo* ile ilgili çok sayıda sorun incelemesi için bkz. B. A. Rybakov'un iki cildine "*Slovo o polku Igoreve*" i *ego sovremenniki* (Moskva, 1971) ve *Russkie letopiscy i avtor "Slova o polku Igoreve"* (Moskva, 1972) ve D. S. Lixačev, "*Slovo o polku Igoreve. "Istoriko-literaturnyj očerk* (Moskva, 1982).

3 F. P. Filin, *Obrazovanie jazyka vostočnyx slavjan* (Moskva-Leningrad, 1962), s. 169-172.

4 N. A. Baskakov (bs.), *Tjurkizmy v vostočno-slavjanskix jazykax* (Moskva, 1974), s. 6. Bu şemada verilen bazı detaylar, Baskakov'un değerlendirmesinden farklıdır.

5 Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930), s. 102-103, Asya Avarlarının Moğol kökenli olabileceğini belirtirken Avrupa Avarlarının konuştuğu dilin Türk dili olup olmadığını tartışmaktadır. K. Czégledy'e göre Asya Avarları, *Nomád népek vandorlása Napkelettől Napnyugatig* (Budapest, 1969), s. 15-16, Avar ve Hun unsurlarının karma bir gruplamasıydı. Menges, *Vostoč. elementy*, s. 165-166, Avrupa Avarlarını Moğolca konuşucuları olarak görmektedir.

6 Türk dünyasındaki Hazar dil akrabalığı karışık sorunu için bkz. P. B. Golden, *Khazar Studies* (Bibliotheca Orientalis

2) Bulgar, Hazar etkisinin devam ettiği (fakat onuncu yüzyılın sonlarında Hazarya'nın politik yıkılışından sonra daha düşük bir derecede) ve Peçenek, Kuman (Kıpçak), Türk (Oğuz)'ün yanı sıra diğer Türk dilleri (fakat dilsel altgruplama hakkında ise tam olarak açıklama yapılmamıştır) etkilerinin (*krş.* Berendiler, Kovui, Qay-apa / Kayepiçi vb.) de eklendiği Eski Rus Devleti dönemi (dokuzuncu yüzyıl-on üçüncü yüzyılın başları)⁷

3) “Tatar-Moğol” egemenliğinin görüldüğü dönem (ön üçüncü-on beşinci yüzyıllar). Cengiz ordularıyla Batı'ya gelen ve diğerlerine nazaran az sayıda olan etnik Moğollar, Türk dili konuşucu kitlesi içinde, çoğunlukla Kıpçak, eridiği ancak Altın Ordu'nun geçim kaynağı olan Orta Asya ve İç Asya'dan Türki unsurları da içerdiği için bu dönem, sadece hanedan bakımından “Moğol” olarak adlandırılabilir. Doğu Türk dili unsurları, Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi bürokraside de önemli bir rol oynamıştır. Moğolca aslında Altın Ordu kançılıryasında⁸ belirgin bir güncelliği sürdürebilmişken Ruslar⁹ arasında zaten bilinen Türk dili, Doğu Slav halkıyla temas halinde hem yazılı hem de sözlü araç olarak baskın gelmiştir. Rusçaya Türk dilinden alıntılanan çok sayıda sözcük (çoğunlukla Kıpçak) bu durumu yansıtmaktadır. Oysa Moğolca ödünclemeler az gösterilmiştir. Şüphesiz, Altın Ordu içerisinde Türk dili konuşan en büyük grup, Moğol fethinden önceki temel dilsel durumun devamı olan Kıpçakçanın varyantlarından bir ya da birden fazlasını konuşuyordu. Ancak Altın Ordu Devleti'nde kullanılan Türk yazı dilinde değişen Kıpçaklaşma derecelerine bağlı olan Uygur, Karahanlı, Harezmi Türk yazı dili geleneklerinin güçlü unsurları görülmektedir.¹⁰

Politik ve dilsel olarak Tatar etkileri, eşit olmayan bir biçimde, Doğu Slav bölgelerine yayılmıştır. Tatar gücü, Rus Devleti'nin çekirdeğinde, özellikle kuzeydoğuda, Eski Rus Devleti'nin doğu topraklarında en esaslı ve açıkça en çok hissedilen güç olma eğilimi göstermekteydi. Güneybatı bölgesi (Batı Ukrayna) öncelikle Polonyalıların

Hungarica, XXV, Budapest, 1980), I, 4. bölüm and N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca-London, 1982), s. 35-59, 125-156.

7 *Bkz.* P. M. Melioranskij'in eski ama hala yararlı olan çalışması “Zaimstvovannye vostočnye slova v russkoj pis'mennosti domongol'skogo vremeni,” *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii Nauk SPb*, 1905), X/4, s. 109-134, and A. Zajaczkowski, *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowiarskie* (Wrocław, 1949).

8 Son on yılda basılan şema silsilesinde A. P. Grigor'ev, Altın Ordu diplomatik dilleri sorununu ele almıştır. Bu konuda *bkz.* özellikle “Oficial'nyj jazyk Zolotoj Ordy XIII-XIV.” *Tjurkologičeskij Sbornik, 1977* (Moskva, 1981), s. 81-89. A. P. Grigor'ev, Cengiz ve diğer Moğol elit boylarının kendi doğal dilini koruduğunu ileri sürmektedir. Ancak Türk dili Ruslarla kurulan iletişimde aracı işlevini görmüştür. Böylece, dini görevleri (büyük bir olasılıkla dindışı görevlileri de) doğrulayan yarlıklar ilk başta Moğolca yazıldı, sonra Türk diline oradan da Rusçaya çevrildi. Rusça çevirilerde yaşamını sürdüren (sıklıkla sözlü) bu yarlıklardaki dil kullanımını Moğolca ya da Türk dilli belgelerin orijinalliğini desteklemektedir.

Bu, yüzyılı aşkın süredir ayrıntılı bir biçimde tartışılan eski ve karmaşık bir sorundur. *Krş.* V.V. Grigor'ev's *O dostovernosti jarylykov dannyx xanami Zolotoj Ordy russkomu duxovenstvu* (Moskva, 1842, *Rossija i Azija*'sında yeniden basılmıştır, SPb., 1876, s. 170-258). Eski Rusça metinler, şimdi uygun bir biçimde I. V. Čerepnin (bs.), *Pamjatniki russkogo prava* (Moskva, 1955), III'te toplanmıştır., s. 463-471.

9 *Bkz.* A. N. Kononov, *Istorija izučenija tjurkskix jazykov v Rossii. Dooktjabr'skij period* (Gözden geçirilmiş 2. baskı, Leningrad, 1982), s. 23-29. Kononov, Kuman kabile ve klan liderleri ile Rus prensesleri arasında var olan yaygın evlilik bağlarına çok az değinmektedir (s. 20). Örneğin *bkz.* N. A. Baskakov, “Poloveckie otljeski v ‘Slove o Polku Igoreve’,” *Ural-Altaysche Jahrbücher* 48 (1976) 17-18; Rybakov, “Slovo o polku Igoreve,” s. 123, 125. Rus prensesleri, genellikle Kuman akrabalarının himayesine başvurmuşlardır. Böylelikle Andrej Boğoljubskij'nin oğlu Jurij (Annesi Ay-apa klanından bir Kuman prensesiydi.) Kuman kralı Sevinç'in şehrinde yaşıyor, Gürcü kraliçe T'amar ona evlilik teklifi ettiğinde amcası Vsevolod “Bol'soe Gnezdo”dan saklanıyordu (*K'art'lis C'xovreba*, bs. S. Qauxč'işvili, T'bilisi, 1955, 1959), II, s. 36.

10 M. A. Usmanov, *Žalovannye akty Dzučieva ulusa XIV-XVI vv.* (Kazan, 1979), özellikle s. 101 ve devamında.

ve Macarların hâkimiyeti altına girmiştir. On dördüncü yüzyılın ortalarından sonuna kadar Batı'nın çoğunluğu ve Merkezi Ukrayna ile Belarus, Litvanya Büyük Dükalığı tarafından absorbe edilmiştir. Bu bağlamda Eski Rus Devleti Dialektleri Rusçaya, Ukraynacaya ve Belarussçaya dönüşmüştür.¹¹

4) Rus Devleti'nin, fetih nedeniyle kısmen Rus İmparatorluğu'na dönüştürüldüğü ve oldukça büyük olmasının yanında genellikle Türk nüfusunun yoğun olarak görüldüğü Sibiryaya, Kafkasya, Orta Asya ve Altın Ordu'nun (Kazan, Astrahan, Kırım) ardıl devlet halkının bölgelerini kendi topraklarına kattığı Rus İmparatorluk dönemi (on altıncı-on dokuzuncu yüzyıl).

Ödünçlendiği dönem göz önüne alınmadan Türk dilinden alıntılanan sözcüklerin belirlenmesi genellikle kolaydır. Bu sözcüklerin Türk dilindeki birincil kaynaklarının, örneğin bunların alındığı belirli Türk dili kaynağı, belirlenmesi genellikle çok daha zordur.¹² Türk dilinden yapılan öyküntüler ile ilgili olarak hala çözülmesi güç sorunlar bulunmaktadır. Bu kısa makalenin amaçları doğrultusunda zorunlu olarak kendimizi ortaçağ döneminden birkaç seçme tartışmayla sınırlandıracamız, özellikle de yukarıda söz edilen Türk-Doğu Slav halkı etkileşiminin yoğun olarak görüldüğü ikinci ve üçüncü dönemlerle sınırlı tutacağız.

Eski Rus Devleti Döneminden Öyküntüler¹³

Eski Rus Devleti ile sıkıca bağlantılı olan iki halkın etnonimleri, doğal bir görünümde değil (Örneğin Hazar, Peçenek), tercüme edilmiş biçimde karşımıza çıkmaktadır.

- 11 Son zamanlarda sıkça tartışılan karmaşık sorunları ele alan son Sovyet incelemesi için bkz. V. Paşuto, ve diğerleri, *Drevnerusskoe nasledie: istoričeskie sud'by vostočnogo slavjanstva* (Moskva, 1982), pp. 8-10, 70-81; aynı zamanda bkz. F. P. Filin, *Proisxoždenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov* (Leningrad, 1972).
- 12 Krş. N. K. Dmitriev'in uyarıcı metodolojik açıklamaları, "O tjurksix elementax russkogo slovarja." *Leksikologičeskij Sbornik 3* (Moskva, 1958; *Stroj tjurksix jazykov*'unda yeniden basılmıştır, Moskva, 1962), özellikle 506-518. sayfalar arası.
- 13 Metinler ve sözlükler için kullanılan kısaltmalar:
Budagov: L. Budagov, *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskix narečij* (SPb., 1869-1871).
Clauson: G. Clauson, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).
HSIBM: A. I. Žuravski, *Historičnyj slovník belarusskaj movy* (Minsk, 1982-devam ediyor; 2 bölüm yayım tarihi).
Hwb.: L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* (The Hague, 1955).
KWb.: K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch* (Kobnhavn, 1942).
MNYTESZ: L. Benkő, ve diğerleri, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budepest, 1967-1976).
MTSIDR: G. E. Kočín, *Materiály dlja terminologičeskogo slovarja Drevnej Rossii* (Moskva-Leningrad, 1937).
Pers. (Steingass): F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (1892; reprint, Beirut, 1970).
Preobraženskij: A. G. Preobraženskij, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (Moskva, 1910-1914, Moskva-Leningrad, 1949; tek cilt halinde olan yeni baskı, New York, 1951).
PSRL, I: *Lavrent'evskaja letopis in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, I (2. baskı, Leningrad, 1926).
PSRL, II: *Ipat'evskaja letopis' in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, II (SPb., 1908; yeni baskı, Moskva, 1962).
PSRL, XI: *Nikonovskaja letopis' in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, IX-XIII (SPb., 1862, 1885, 1897, 1901, 1904; yeni baskı, Moskva, 1962-1965).
Radloff: V. V. Radlov (Radloff), *Opyt slovarja tjurkskix narečij* (SPb., 1893-1911; yeni baskı, Moskva, 1964).
Redhouse: J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Istanbul, 1884; 2. baskı, 1921).
Sev. Et. Sl.: E. V. Sevortjan, *Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* (Moskva, 1974, 1978, 1980).
SIRJaz: S. G. Barxudarov, ve diğerleri, *Slovar' russkogo jazyka XI-XVII ciltler* (Moskva, 1975-devam ediyor).
SISUM: L. L. Humeč'ka, ve diğerleri, *Slovník staroukrains'koj movy XIV-XV st.* (Kyiv, 1977-1978).
SPIg.: *Slovo o polku Igoreve*, çok sayıda baskı; özellikle bkz. V. P. Adrianova-Peretc (tarafından düzeltildi.), *Slovo o polku Igoreve* (Moskva-Leningrad, 1950).
Sreznevskij: I. I. Sreznevskij, *Materiály dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka* (SPb., 1893-1903; yeni baskı, 1958).
Vasmer: M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1953-1958); Rusça çeviri: M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (Moskva, 1964-1973).

1. половчѣинъ, половци, половци, (PSRL, I, II, SPIg., MTSIDR, 255) = *Quman*.¹⁴ İkinci şeklin Türk dilinde tatmin edici bir biçimde tam anlamıyla etimolojisi henüz yapılmıştır. Söz konusu sözcük genellikle “solgun, silik, açık renkli” anlamlarını göstermektedir.¹⁵ *Polov’ci* dolayısıyla Eski Rusçadan türemiştir (Sreznevskij, II, 1130) *polovjy* “belovatyj, belovato-želyj” < ChSl. *plav* (HWb. 86 “weisslich, gelb”). Sözcük, Modern Doğu Slavcasında yaşamaya devam etmektedir. *krş.* Rus. *polovjy*, Ukr. *polovjy*, Belarus. *palavy*, “hayvan tüyü renklerini gösteren açık sarı bir ton, esmer ya da açık doru (at). Eski Rusça biçim, Batı Slavcasına (Çekçe *Plavci*, Lehçe *Plauci*) ve Macarcaya (MNYTESz, III, 74 *Palócz*) ödünçlenmiştir; ama Almanca ve Almanca-Latince (*Falones*, *Phalagi*, *Valvi*, *Valewen*, *Valwen*, vb.) ve Ermeniceye (*խ ա ը ն Է շ արտես*) çevrilmiştir.¹⁶ Rusça kullanım, *Pole Poloveckoe* (“Kuman iklimi”), tam olarak İslami kaynaklardaki benzer terimleri yansıtmaktadır. *krş.* Far. deşt-i Kıpçak, Ar. birkaç Kuman ifadesini yansıtabilen *şahrā’ al-Qifāq*.

2. Чѣрнии клобоуци (PSRL, I, II) “the (people of the) Black Hats” Reşîdüddîn’in *Câmi’üt-Tevârîh*’inde de belirtilen çeviri biçiminde (قوم سياه كلاهان) *qaum-i siyah kulahan* (var قوم كلاه سياهان *qaum-i kulah-i siyahan*) “the tribe / people of the Black Hats,” büyük olasılıkla Türk dilindeki *Qara Qalpaq (Radloff, II/1, 132 qara “çerňnyj” ve II/1, 268-269 qalpaq “rod šapok”)a karşılık gelmektedir; *krş.* Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde (USSR) bugün Kıpçakça konuşan Türk halkı.¹⁷ Eğer varsa *Č’rni Klobuci* ve şimdiki Karakalpaklar arasında nasıl bir ilişkinin var olabileceği nihayet tartışmaya açıktır. *Č’rni Klobuci*, 1140’tan sonra ortaya çıkan farklı Türk gruplarının (Peçenekler, Oğuzlar, Berendiler ve diğerleri) bölümlerinin kümesiydi. Bu konfederasyon, Kiev Rus prensesinin kölesiydi ve aynı şekilde Kumanlara özellikle de Vahşi Kuman (*Dikii Polovci*) gruplarına düşmandı.¹⁸

3. юрѣи держикрай володиславичъ (PSRL, I, 506), Kalka Savaşı’nda (1223) Rus bir kumandan (Galiçya’dan) adı. *Deržikraj* adı (*derži*, *deržati*’nin emir biçimi *SIRJaz*, IV, 224-225, “deržat’ , imet’ v rukax, vladet”) + *kraj*, *SIRJaz*, VIII, 8-9, “kraj,

14 A. L. Ponomarev, “Kuman-Polovcy” *Vestnik Drevnej Istorii* 3-4 (1940) 366-370.

15 Buradaki literatür, imkanlar dahilinde oldukça tartışmalı ve önemlidir; *bkz.* J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen* in W. Bang and Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N. F., XIII, No. 1, Berlin, 1914), s. 27-30 ve birçok yerde; Gy. Németh, “Die Volksnamen *quman* und *qun*,” *Körösi Csoma Archivum* 3 (1940) 99-107 “klasik” formüllemeler için. Söz edebileceğimiz çok güncel çalışmalar I. G. Dobrodomov, “O poloveckix etnonimax v drevnerusskoj literatüre,” *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1975 (Moskva, 1978) 102-129; A. N. Konoňov, “K etimologii etnonimov *kypčak*, *kuman*, *kumyk*,” *Ural-Altaysche Jahrbücher* 48 (1976) 159-166; Menges, *Vostoč. elementy*, s. 70 ve devamı; O. Pritsak, “The Polovcians and Rus’,” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II (1982) 279 ve devamı.

16 Menges, *Vostoč. elementy*, s. 73-74; Pritsak, *AEMAE* II (1982), s. 279 ve devamı.

17 Zajaczkowski, *Zwiazki*, s. 11; Menges, *Vostoč. elementy*, s. 62-63; *Rašid al-Dīn, Jāmi’ at-Tavārīx*, düzenleyen A. A. Alizade (Moskva-Baku, 1957, 1965, 1980), II/1, s. 162-163. Kara Kalpak’ın etnik kökeni için *bkz.* T. A. Ždanko, *Očerki istoričeskoj etnografii karakalpakov* (Moskva-Leningrad, 1950). *Krş.* Kuman-Kıpçak grubunun eşanlamlısı, El-Dimeşki’de Kara bölklü belirtmiştir, *Nuxbat al-Dahr fī ‘Ajā’ib al-Barr wa’l-Bahr*, düzenleyen A. F. Mehren (St. Petersburg, 1866), s. 264, ve Ibn Xaldūn, *Ta’rīx ibn Xaldūn al-musammā bi-Kitāb al-Ibar* (Cairo-Bulaq, 1284/1867-1868; yeni baskı, Beirut, 1391/1971), V, s. 372.

18 D. Rasovskij, “O roli čerňnyx klobukov v istorii Drevnej Rusi,” *Seminar-Kondakovianum* I (1927) 93-109; S. A. Pletněva, *Drevnosti čerňnyx klobukov* (arxeologiya SSSR, svod arxeologičeskix istočnikov, vyp. El-19, Moskva, 1973), s.24-25; P. B. Golden, “The ‘Polovci Dikii’,” *Harvard Ukrainian Studies* III-IV (1979-1980), 296-297. *Klobuk* ile Türk dilindeki *kalpak* ın (Šipova, *Slovar’*, 186) ilişkilendirilmesinde bulunulan girişimler kesinlik kazanmamıştır. *qalbuq (> *klobuk*) Türk dilindeki biçimi henüz kabul görmüştür ve *qalpaq* > *klobuk* değişimi bununla birlikte tatmin edici bir biçimde açıklanmıştır.

konec, bok, storona, bereg, oblast', zemlja, strana," *krş.* *HWb.* 47. kraj "Rand, Ufer, Ende, Land, Gebiet") hemen hemen Kuman adı Елтоутъ ile paralellik göstermektedir (*PSRL*, II, 623) : *eltut* : *el* (*KWb.* 86 "Volk, Provinz") + *tut* (*tut-* in emir biçimi, *KWb.* 258, "greifen, nehmen, anfassen, berühren, behalten").¹⁹

4. Языкъ (harfî harfine) "dil, lisan" genişletilmiş anlamları geliştirmiştir (Sreznevskij, III, 1648-1649) "pervodčik, provodnik" (12. yüzyılın sonu), "jazyk, plennik, tuzemeč, kotoryj mozet soobščit' svedenija o neprijatele" (*PSRL*, II, 458, 1152 yılında; II, 568, 1173 yılında), (*MTSIDR*, 401) "plennyj, zaxvačennyj dlja polučenija svedenij o protivnike." Vasmer (Rusça baskı, IV, 550-551) bu anlamı "meraklı" olarak görmüştür. Aslında terim, eski bir Türk dili kökenli terimin öyküntüsüdür: *til/til/dil* (Clouston, 489) "dil" dolayısıyla metaforur: "bilgilendirici" (MS 8. yüzyıl Türk ve Uygur yazıtlarında).²⁰ Sözcük Orta Türkçede bu anlamda bulunmaktadır; *krş.* Yusuf Has Hacib tarafından 1069'da yazılan *Kutadgu Bilig.* (Yayımlayan R. R. Arat [İstanbul, 1947-1979], I, 249): *til alğu kerek* "Bilgilendirici bir esir / köle almak gerekmektedir.", 1074'te yazılan Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk'*ünde (Tıpkıbasım yayın, Türk Dil Kurumu [Ankara, 1941] bulunmaktadır: (s.169) "Esir alınan düşmanlardan biri *til* olarak adlandırılmaktadır. Örneğin *til tuttum* 'Onun durumu hakkında bilgi elde etmek için düşman esirlerden bir adam tuttum.'" (s. 502) "til 'casus'. Örneğin *yağıdan til tuttu* 'O, düşman casus bir esir tuttu'." Sözcüğün Türk dilindeki bu anlamı günümüze kadar devam etmiştir. *krş.* (Budagov, I, 371) *dil almaq*, Çağ. *til tutmaq*, *til almaq* "sobirat' vesti, vzjat' plannika s tem ctoby u nego vyvedat' cto nuzno." Budagov, Eski Türkçede sözcüğün Toktamış yarlığından anlaşılacağı üzere "casus (spion)" anlamına geldiğini belirtmektedir: اول تیل بیلا کلدی اردی (metinde aynen) اول تیل بیلا کلدی اردی biçiminde okunmalıdır (*bkz.* A. N. Kurat, *Topkapı sarayı müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler* [İstanbul, 1940], s. 147) "s tem jazykom (putevoditelem, špionom) pribyl," tilçi "špion, lazutčik," Kaz. *tel itmäk* "upotrebljaetsja v tom že značenie: fälän qačqun fälän bayğa tel itkän "takoj-to beglec donës, ukazal, oklevetal takogo-to bogača!"; (Radloff, III/2, 1764-1766), Osm. Krm. Az. *dil* "voennoplennik kotoryj dostavljaet izvestija o vrage," (III/2, 1380), Çağ. *til* "špion"; *krş.* Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Lügat-i Çağatayı ve Türki-yi Osmani* (İstanbul, 1298 /1880-1881), s. 136: *tilçi* "haberci, casus"; Özb. (*Uzbäk tiliniñ izähli lugati*, yayımlayan Z. M. Ma'rofov [Moskva, 1981], II, 175) *til* "(harb.) keräkli ma'lumat älis maqsadida älingan harbī asir"; Osm. (Redhouse, 910) *dil* "akıl almak, bilgi almak amacıyla yakalanan savaş esiri, aynı zamanda düşman bir ülkede elde edilen askerî bilgi", *dil almak* "düşman bir ülkede tutuklayarak, esir alarak istihbarat toplamak" Diğer Türk dili biçimleri için *bkz.* Sev. *Et. Sl.*, III, 228-230. Terim aynı zamanda Macarcaya da ödünçleme çevrilmiştir (*MNyTESz*, II, 1041): *nyelv* (harfî harfine) "tongue" aynı zamanda "haditikokat elárló hadifogoly, militärische Geheimnisse preisgebender Kriegsgefangener." L. Ligeti, büyük bir olasılıkla Osmanlıcadan geldiğini düşündüğü bu öyküntüye yer verdiği bir makalesinde ("Nyelvet fogni," *Magyar Nyelv* XXXII [1936] 45-46), Eski Romence, Lehçe, Moğol

19 Buyrum / emire dayanan Türk dili kökenli isimler için *bkz.* L. Rásonyi, "Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques," *Acta Orientalia Hungarica* 15 (1962) 237-243.

20 *Bkz.* G. Ajdarov'daki metinler, *Jazyk orxonskix nadvisej drervnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka*, s. 331, 348: (Toñuquq, 36) *tilig kelürti* "priveli lazutčika," (Moyun Çur, 34) *til tutmıs* "razvedčika zaderzali."

dost, en yakın arkadaşı”), *anda jafambi* (“arkadaşlık/dostluk yemini etmek” [harfi harfine, arkadaşlık yemini içmek]) büyük bir olasılıkla Moğolcadan ödünçlemedir. Türk dilindeki *ant* Votyak’a (Udmurt) *ant* “Schwur, Eid” ve muhtemelen Farsçaya da (Steingass, 107) ironik, kötü bir anlamsal bir değişimle *ant* “şüpheli, ya da belirsiz konuşma” ödünçlenmiştir.²⁴

Altay dünyasında “yemin içmek” eski bir uygulamadır. *Qian Han-shu* bir yemin etme seremonisinde yemin şarabı içme Hsiung-nu geleneğinden bahsetmektedir. Uygurlar arasında da aynı uygulama görülmektedir.²⁵ Bu gelenek, Avrasya bozkırlarında çok eskidir ve ilk defa İskitler ile ilgili olarak Herodot (*Historia*, IV, 70) tarafından kayda geçirilmiştir.²⁶ Bu bizi *sōvkand x’artan*’i²⁷ bulduğumuz Orta Farsçanın yer aldığı İran dünyasına yönlendirmektedir. Harfi harfine, “yemek, yutmak, sülfür içmek” *krş.* Anc. İran. C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch* [Strassburg, 1904], 1550 *saokanta ’vant* “Schwefel enthaltend, mit Schwefel versetzt”) < Avesta dili *saokanta* “suplhur”; *krş.* Farsça (Steingass, 709) *sōgand / saugand xurdan* “yemin etmek” Bunların tamamı yeminin samimiyetini kanıtlamak için sülfür içme zorlu sınavından gelmektedir.²⁸ Türk dilindeki *ant iç-* dolayısıyla İranî dillerden bir öyküntü olabilir.

2. *челомъ бити*, harfi harfine, “baş vurmak” (*MTSIDR* 28, *SIRJaz*, I, 188) *biti čelom* “klanjat’sja, privetstvovat” (1330), “žalovat’sja” (1679), “blagodariť” (1563), “prosit’ o prinjatii na službu v vassal’nuju zavisimost” (=PSRL, IX, 969 yılında -bu kroniğin aslı / kaynağı 16. yüzyıldan olduğu için bu daha sonraki kullanımını belirtmelidir; (Vasmer, Rusça baskı IV, 328) *čelobitnaja* = *čelobit’e* (=Modern Rusça, tarihsel kullanım, *čelobitnaja* “pis’mennaja pros’ba,” *čelobit’e* tarihsel kullanım, “čelobitnaja, poklon do zemli s prikosnoveniem lbom k zemle” (1375, 1396), *biti čelom* (1389) = Modern Rusça *bit’čelom* “prosit’ xodatajstvovat o čem”; Eski Ukraynaca (*SISuM*, I, 97) *biti čolom* “proxannjam, skarhoju byty čolom” (1410), *čelom biti* “vitaty koho, zasvidčuvaty šanukomu, klanjatysja” (1433), “daty komu (ščo)” (1388); Eski Belarusça (*HSIBM*, 2, 14) *biti čolom* “klanjacca, prasić” (1388); *krş.* Modern Ukraynaca *čolom byty* (selamlaşmak, baş eğerek selamlama, alçakgönüllülükle yalvarmak, saygılı bir şekilde istemek” *čolobytko* (“rica”), *čolobytnyk* (“rica eden”) Modern Belarusçada *bić čalom*, *čalabitnaja*, *čalabitčyk*, *čalabicce*, vb. Sözcük, Doğu Slavcasından Lehçeye girmiştir: *bić czolem (przed kimś)* “-e yaltaklanmak,” *czolobitność* “büyük hayranlık, yaltaklanma, dalkavukluk,” vb.

Čelom biti Türk dilindeki *baş ur-*ın öyküntüsüdür (harfi harfine, “başkana, yöneticiye saldırmak”): Kuman dilinde (14. yüzyılın başları, *KWb*, 52) *baş urdular* “sie

24 G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, XIX, Wiesbaden, 1965), II, s. 128 (#561); *andā* “Schwurbruder” için bkz. I, s. 149-152 (#33).

25 N. Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij o narodax obitavšix v Srednej Azii v drevnie vremena* (1851; yeni baskı, Moskva-Leningrad, 1950), I, s. 91-92, 321-322; C. Mackerras, *The Uighur Empire According to the T’ang Dynastic Histories* (Canberra, 1972), s. 80; bkz. A. İnan’ın *Makaleler ve İncelemeler* adlı çalışmada yer alan açıklamaları, “Eski Türklerde ve folklorde ‘ant’” (Ankara, 1968), s. 318-330.

26 A. I. Dovatur ve diğerleri (çeviri yayını) *Narody našej strany v “Istorii Gerodota”* (Moskva, 1982), Yunanca metin s. 124 / çeviri s. 125.

27 *Kārñāma-yi Ardašir Pāpakān*’da şöyle belirtilmektedir: *Ardašir Papakis jis Sak’met’a cigni*, Gürcüce çeviri yayını T⁴. Č’xeije (T’bilisi, 1975), s. 143 *sovkan* “p’ic’i” (“yemin”, *sovkan x’artan* “pirobis, p’ic’is mic’ema” (“söz vermek, yemin”).

28 E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européens* (Paris, 1969), II, s. 115-116.

verneigten sich” (s. 266), *baş ur-* “sich (bis zur Erde) verneigen”; (Budagov, I, 227), *başvurmaq*, *baş urmaq* Tob. *baş qoymaq* “bit’ celom, prosit’, prinjat’ zalobu,” Uygurca *baş çalmaq* “bit’ celom, kosnut’ sja lbom zemli (delat’ kit. *kòutóu*),” Az. *padişaha baş urdılar* “bili celom carju, prosili”; (A. C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turco-Français* [Paris, 1881], I, 262) *baş urmaq* “se diriger, aller vers”; (Redhouse, 324) *baş urmaq* “başvurma, yardım dileme” (=modern yazım / sesletim *baş vurma*); Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü* [Ankara, 1963-1969], I, 455) *baş urmak* (14. yüzyıl) “baş eğmek, saygı ile eğilmek”; (*Tatarsko-russkij slovar’* [Moskva, 1966], 62), *baş oru-* “bit’ celom, klanjat’ sja, klast’ zemnye poklony”; (*Başkirsko-russkij slovar’* [Moskva, 1968], 84), *baş orow-* “bit’ celom, padat’ nic, klanjat’ sja, klast’ zemnye poklony”; (*Kumyksko-russkoj slovar’* [Moskva, 1969], 66), *baş urmaq* “klanjat’ sja v nogi, bit’ celom”; (*Uzb. til. izäh. luğ.*, I, 138) *baş urmaq* “pänäh tärtib yäki najät izläb kelmäq, sajda qilmäq”; *krş.* Çuvaşça (*Çuvassko-russkij slovar’* [Moskva, 1961], 295), *puş şap-* “klanjat’ sja, bit’ celom.” Türk dilindeki bu terim dolayısıyla Çinceye kadar uzanmaktadır 叩頭 *kòutóu* “saygı ile eğilerek baş vurma.”

3. пожаловати (*MTSIDR*, 112, *žalovat’* “nagraždat’, darovat’ feodal’nye prava i privilegii”). Bu sözcüğün anlamsal gelişimine kısaca bakılacak olursa: CSI. (*HWb*.168) “acıma, sefkat” (žalost’) kavramından türeyen *žalovati* “trauern, betrübt sein”; Vasmer (Rusça *baski*, II, 35) “*žalovanie žalost’*, Eski Rusça *žalovati* “ljubit’,” CSI. *žalovati* *πενθεῖν*, bukal’no ‘darit’ č-l. iz ljubvi bez pravovogo osnovanija”, Eski Rusça (*SIRJaz*, V, 73) *žalovati* “žalovat’ sja, negodovat’ po povodu čego-l.” (912), “projavljat’ žalost’, sostradanie, žalet’, berec” (1103), “okazyvat’ vnimanie, milostivo odnosit’ sja, blagovolit’ k komu-l.” (1390), “odarivat’ čem-l.” (16. yüzyıl), “nagraždat’, voznagraždat’, žalovat’ čem-l.” (16. yüzyıl); (Sreznevskij, I, 843) *žalovati* “zalet’, dolere” (6741/1103 yılında) “blagoprijatstvovat’, okazyvat’ milost’, raspoloženie” (*Yarlıq of Möngke Temür*, 1267), “milovat’ ščadit’” (1397), *požalovati* (Sreznevskij, II, 1078) “požalet’” (6741/1233 yılında) “vyrazit’ sožalenie” (Vlad. Monomax), “prosit’, pomilovat’” (1395), “okazat’ milost’ počtit’” (6751 / 1243 yılındaki Özbek Han Yarlığı, 1315) “požalovat’, nagradit’” (1397); *krş.* (Sreznevskij, I, 842) *žaloval’nyj* “požalovannyj, pol’zujuščijsja l’gotoj na osnovanii žaloval’noj gramoty” (1477), *žaloval’naja gramota* “gramota, kotoruju utverždalos’ požalovanie čego-libo” (*Möngke Temür Yarlığı*, 1267; *bkz.* *SIRJaz.*, V, 72). Eski Ukraynaca (*SISUM*, I, 353) *žalovanije* “nadannja, požaluvannja” (1433), *žalovan’je včiniti* “nadaty, požaluvaty” (1484), *žalovati* “oplakuvaty” (1492-1493), “spivčuvaty” (1492-1493), *žalovati* “obdarovuvaty (obdaruvaty), nahorodžuvaty (nahorodyty), nadiljaty (nadilyty)” (1393), (s. 354) “požertvuvaty” (1467), “zhljanutysja, zmyluvatysja” (1387), *žalovati milostiju* “vyjavyty lasku” (1393), (II, 172) *požalovati* “obdaruvaty, nahorodyty, nadilyty, požaluvaty” (1387) “zhljanutysja, zmyluvatysja” (1392-1393), *požalovati milostiju* “vyjavyty lasku” (1407).

Požalovati, vb. Türk dilindeki *soyurqa-* sözcüğünün anlamsal gelişimini yansıtmaktadır (V. M. Nadeljaev ve diğerleri, *Drevnetjurkskij slovar’* [Leningrad, 1969], 513) “žalovat’, požalovat’.” *DTSl*’nin editörleri olarak Clauson (s. 556) ve Menges²⁹ *soyurqa-/soyurga-* sözcüğünün *tsoyur(g)a-* < Çince 慈 ci “merhamet, acıma,

29 K. H. Menges, *The Turkic Peoples and Languages* (Wiesbaden, 1968), s. 169.

af, iyi kalpli, bağışlayıcı, yüce gönüllü,” “materinskaja ljubov” + Türk dilindeki (ve Moğolca) sonek *-ırqa /-urqa /-ırğa /-urğa*’dan geliştiğini ileri sürmektedir.³⁰

Uygur metinlerinde (8. yüzyıl için bkz. Clauson, 556 ve A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü* [İstanbul, 1934], s. 195 *tsuyurqamaq*) sözcük başlangıçta “acımak, merhamet etmek” anlamını taşıyordu. Sonradan Karahanlı Türkçesinde anlam kaymasına uğramıştır; *krş.* (Kutadgu Bilig, Arat, I, 11, 28, 1404, 2170, 2723, 3388, 6487, 6564, III, s. 410), *suıyurğa-* “şefkatli olmak, bağışlamak” (1069). Orta Asya Türkçe tefsirlerinde ve Harezmi Türkçesinde (13. yüzyıl ?; bkz. Clauson, 556) *suıyurğa-* “odarit” (Qarşi tefsir, 11. yüzyıl ?, 13. yüzyıl ?)³¹ *soıyurğa-* “bağışlamak, acımak”. Ar. *rahıma*, Far. *baxšidan* (13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı)³² bulunmaktadır. Bu durum, Kuman dilinde de belirgindir (*KWb*, 221) *soıyurğa-* “gnädig sein, Gnade erweisen,” *soıyurğamaq*, *soıyurğamax* “Gnade,” *soıyurğal* (eylemden türeyen ad, aşağıya bkz. “Gnade, gratia” (s. 222), *soıyurğat-* “Gnade finden, gratiam adipisci”; (örneğin Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’i, yaklaşık olarak 1347)³³ Altın Ordu Türk yazı dili sadece daha eski anlamı göstermektedir: *soıyurğa-*, *soıyurğa-* “litowac się, żalować, ułaskawić.” 15. yüzyıl Kıpçak ve Timur dönemi Türk dilinde bulunmaktadır (*At-Tuhfat az-Zakiyya fi’l-Luğat at-Turkiyya* [Tıpkıbasım, T. Halasi-Kun: *La langue des kiptchaks d’après un manuscrit arabe d’Istanbul*, Bibliotheca Orientalis Hungarica IV (Budapest, 1942), bölüm II, 14b, satır 7]) *şoyurğadı* ve *طیورقادی* için *صیورقادی* satırarası bir notla Arapça *xala’a* (kaldırma, uzaklaştırma, görevden alma, ödül ile onurlandırma, bağışlama, hediye etme, ödül verme, armağan”)’dan çevrilen *şoyurğadı*: *min xil’a as-sultān* “O, Sultan’ın elbiselerinden birini hediye etti”;³⁴ (*Yarlıq* of Hacı Giray Xan, 1453). “...*soıyurğal bolup...*” : *soıyurğal bolmaq* “vergilerden muaf olunmak” (Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 66, 73 dipnot 84; *krş.* *soıyurğal etmek* “mükafatlandırmak” ve Budagov, I, 658). *Soıyurğal*, *soıyurğamiş*, vb. belirli toprak bağışlarını ve onlarla bağlantılı olan patent ruhsatını belirleyen *soıyurğa-* eyleminden türeyen adlardır; (the *Bitig* of the Timurid

30 A. M. Şcerbak, *Očerki po sravnitel’noj morfologii tjurkskix jazykov (glagol)* Leningrad, 1981), s. 151-152; A. N. Kononov, *Grammatika jazyka tjurkskix runiceskix pamjatnikov VII-IX vv.* (Leningrad, 1980), s. 118; N. Poppe, *Grammar of Written Mongolian* (Wiesbaden, 1974), s. 65.

G. J. Ramstedt’in ileri sürdüğü etimoloji (bkz. Ramstedt’in *Korece Etimolojilerdeki çalışmaları* [Helsinki, 1949], s. 240) tatmin edici değildir: kor. Ssōida (:sōje: ssōjin, ssōin) “parıldamak, ışık vermek” *krş.?* tung. *sōjalbū-* “parıldamak, ışıklandırmak” dial. *sujalbu-*, *hōjalbū* < *sōja-, *soj-; Mo. *soyul* “ışık, aydınlatılmışlık, ışıkla dolma” dolayısıyla mo. *soıyurğa-* “merhamet göstermek, merhametli olmak, bağışlamak (< “ışık saçmak, aydınlatmak, parıldamak”) > uig. kom. cag. vb. *soıyurğa-* *soıyurğa-* “bağışlayıcı olma” Gy. Kara, makalesinde “L’ancien ouïgour dans le lexique mongol” (*Journal Asiatique*, No. 269 [1981] 321-322), Çince ci türetiminde fonetik güçlükler bulunmaktadır ve söz konusu terim için Çince kaynak olarak bunun yerine *zui’yi* 罪 “günah, suç, yanlış” önermektedir. Cefa, dert, acı, cezalandırma, suçlama” (*Mathews’ Chinese-English Dictionary*, gözden geçirilmiş Amerikan baskısı [Cambridge, Mass., 1979], s. 1010, #6860), *krş.* Uyg. *tsuy irinčü* “péché,” *tsuyırğa-*, *irinčkä-*, daha sonra Latincenin anlamsal paralellüğünde *miser*; *misere* Moğolcaya *nigüles-* “merhamet, görgü, incelik, affeden” < *nigül* “péché” öyküntülenmiştir (sadece Budist metinlerinde). Ancak sözcüğün son kökeni sorunu çözüme kavuşturulabilir. Türk dilinde bu ödünçlemenin anlamsal gelişimi belirgin, açıktır (Bu yüzden sözcük, Doğu Slav diline öyküntülenmiştir).

31 A. K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskva, 1963), s. 11, 24, 277.

32 J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXI, Budapest, 1976), s. 16, 260.

33 A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Hüsrev u Şirin Quṭba* (Warszawa, 1961), III, s. 158.

34 Bu kayıt, eserinde B. Atalay tarafından yanlış yorumlanmıştır: “hükümdar tahtdan indirmek” *Ettuhfetüz-Zekiyye fil-Lugat-it Türkiyye* (İstanbul, 1945), tıpkıbasım s. 15a, çeviri s. 29’da Arapça *Xala’a*’yı sadece “uzaklaştırmak, hükümeti devirmek” biçiminde yanlış yorumlamıştır. Bu yanlış, E. I. Fazylov ve M. T. Zijajeva’nın *al-Tuhfat*’ının yeni baskısında da devam etmiştir, *Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku*, s. 126, 375: *soıyurğadı* “svergat”, izlagat’ (pravitelja)” marjinal bir not ile “svergat’ pravitelja, sultana.”

Sultan Abū Sa'īd to Uzun Hasan, 1469): "... *Diyārbākir vilāyätini bildürüp xāşşa oğul uşaqınıñ tñçlıqı üçün Hamid tæg yirni dağı soyurğap yurt birgän durur*" (Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 120).³⁵

Sözcük Çağdaş Türk dillerinde yaşamamaktadır. *žalovati* / *požalovati*' sözcüklerinin feodal terimleri karşılayacak şekilde anlam değişmesine uğraması, daha 13. yüzyılda Altın Ordu'nun Türk-Moğol dilsel çevresini yansıtmaktadır. Doęu Slav dilindeki bu değişme, Türk dili etkisine bağlanabilir.

Bu kısa taslağa son not olarak, öyküntü gibi olguları gösteren önemli ve ilginç bir Doğu Slav dili aile isimleri grubunun bulunduğu bilgisi kaydedilebilir. Bunlar öncelikle Moskvalı yöneticilerin hizmetine giren, Hristiyan'a dönüşen, Ruslaşmaya uğrayan ve bazı durumlarda Türk kökenli adlarını Slav diline çeviren Türk dili konuşurlarının (çoğunlukla Tatarlar) adları / soyadlarıdır.³⁶

35 *Soyurğal* (harfi harfine "pozalovanie") "baęış, yardım, armağan," "feodal toprak baęışı," vb. için, bkz. I. P. Petruseskij, "K istorii instituta sojurgala," *Sovetskoe Vostokovedenie VI* (Moskva-Leningrad, 1949) 227-246; B. Ja. Vladimircov, *Obščestvennyj stroj Mongolov* (Leningrad, 1934), s. 115 dipnot 2.

36 Bkz. N. A. Baskakov, *Russkie familii tjurkskogo proisxoždenija* (Moskva, 1979).

TELEÜT DİLİNİN SOSYOLİNGÜİSTİK ÖZELLİKLERİ HAKKINDA ALAN ARAŞTIRMASI 2013-2014

D. M. TOKMAŞEV*

N. L. FEDOTOVA**

Çev. Cuma BOLAT***

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 211-220

Kaybolmakta olan Teleüt dilinin (sınıflandırmalarda Altay dilinin Teleüt diyalekti sayılır) dokümantasyon ve incelemesi için 2013 yılında bir proje başlatıldı. Bu dili konuşanların büyük bir bölümü günümüzde Kemerovo ilinin Belovo ve Novokuznetsk bölgelerinde (Bekovo, Çeluhoevo ve Verhovskaya köylerinde, Şanda ve Teleuti kasabalarında, Novokuznetsk şehrinde vb.) yaşamaktadır. Proje, Tomsk Politeknik Ulusal Araştırma Üniversitesi tarafından Doç. Dr. A. Yu. Filçenko başkanlığında, “Kaybolmakta Olan Teleüt Dilinin Dokümantasyonu ve İncelenmesi, Sibirya’nın güney-batı bölgesi, Kemerovo bölgesi, Rusya” (SG 0277) (<http://www.hrelp.org/grants/projects/index.php?projid=409>) başlığıyla küçük bir hibeyle SOAS ELPD fonunun desteğiyle yürütülmektedir.

Bu projede Novokuznetsk şehrinde, Bekovo, Verhovskaya, Çeluhoevo köylerinde ve Şanda kasabasında yaşayan Teleüt konuşurlarının dili kayda alınmıştır. Araştırmacılar, kayıtların ileride özel programların (ELAN, Fieldworks) yardımıyla biçimbilgisi tahlilini yapmak üzere farklı konuşma türlerinden ve yaş kategorilerinden Teleüt dilinin günümüzdeki durumunun eşzamanlı belgelenmesini amaçlamışlardır. Metinlerin içeriği, tarifler (milli yemek, iplik eğirme, çorap örme, yün işleme tarifleri), folklor metinleri (masal, türkü, deyim, şiir), günlük diyaloglar (hamam sonrası vd), özgeçmiş, köydeki son haberler (deprem vd), anılar (eskiden çocuklar ne oynuyormuş, köy hayatı nasılmış vd). şeklindedir. Araştırma sonunda, Teleütçenin şu anki durumunu yansıtan, bu dilin söz varlığını içeren açıklamalı metin korpusunun/derleminin oluşturulması planlanmaktadır. Kayıtlar, 12’si öğrenci (1998-2003 doğumlu) olmak üzere toplamda 46 kaynak kişiden (1924-2003 doğumlu) yapılmıştır.

Bu çalışmayı önemli kılan etken, nesiller arası iletişimin kesilmesi ve kesintiye uğrayan kuşaklar arası bağlantıyı ele almasıdır. Çağdaş toplumun gelişimi nüfusu az sayıda olan Teleüt etnik grubunun geleneksel hayat tarzını zorlaştırmaktadır ve bu

* D. M. Tokmaşev, “O Sotsiolingvistiçeskih Osobennostyah Teleutskogo Yazıka Po Dannım Polevıh İssledovaniy 2013-2014 godov/O Soçiolingvistiçeskih Osobennostyah Teleutskogo Yazıka Po Dannım Polevıh İssledovaniy 2013-2014 Godov”, Tomsk Dilbilim ve Antropoloji Dergisi/Tomskiy Jurnal Lingvistiçeskih Antropologičeskih İssledovaniy, Tomsk/Rusya, 2014, ss. 35-42

** N. L. Fedotova, “O Sotsiolingvistiçeskih Osobennostyah Teleutskogo Yazıka Po Dannım Polevıh İssledovaniy 2013-2014 godov/O Soçiolingvistiçeskih Osobennostyah Teleutskogo Yazıka Po Dannım Polevıh İssledovaniy 2013-2014 Godov”, Tomsk Dilbilim ve Antropoloji Dergisi/Tomskiy Jurnal Lingvistiçeskih Antropologičeskih İssledovaniy, Tomsk/Rusya, 2014, ss. 35-42

*** Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, cuma.bolat@hacettepe.edu.tr.

yüzden Teleütçe konuşur sayısı da azalmaktadır. Ulaşılabilecek Teleütçe kayıt sayısı da çok azdır. Bugün sadece Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji enstitüsü uzmanlarının hazırladığı *Azınlıktaki Sibiry Halklarının Dillerine Ait Metinlerin Elektronik Korpusunun Geliştirilmesi ve Zenginleştirilmesi* adlı proje erişime açıktır. <http://corpora.iea.ras.ru/corpora>. Bu korpus, 1980’li yıllarda yapılan alan araştırmalarında kaydedilen Teleütçe folklor metinlerini içermektedir. Bu araştırmanın amacı, mevcut olan metin korpusunu çağdaş video ve ses malzemeleri ile geliştirip, tür açısından zenginleştirmektir.

Günümüzde kendine has özellikleri olan küçük toplulukların bölgesel iletişim alan özelliklerinin araştırılması güncel konulardandır. Baçat Teleütlerinin yaşadığı bölgeye yapılan alan araştırmalarında kaydedilen malzemelerin analizi, azınlıkların konuşma özelliklerini ortaya koyacaktır (Babenko, Orlova, 2013: 77).

Araştırmanın yapıldığı alan, Altayca ve diyalektlerinin konuşurlarının yaşadığı yerleşim merkezlerinden izole edilmiş bir alandır. Bugün Kemerovo bölgesinde Teleütlerin bu topraklara yerleşme tarihine bakacak olursak, 16-17. yüzyıllarda Tomsk valileri ile Teleüt prensleri arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmeye başladığını görürüz. Bu ilişkiler sonucunda 1609 yılında Teleüt prensi Abak¹ Rus vatandaşlığını kabul etmiş (Umanskiy, 1980: 10) ve Teleütler bugünkü Kemerovo bölgesinde yerleşim merkezlerini kurmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Rusça konuşan nüfusa çevrelenen Teleüt köyleri oluşmuştur. Yaşlı Teleütler kendilerine Tatar, Telengit demektedirler. Onların çok azı Teleütlerin nereden geldiklerini bilirler. Kendilerinin, muhtemelen Cengiz Han’ın torunları olduklarını söylerler. Bu, ilerideki bilimsel araştırmalar için dikkat çekici bir husustur.

Bugünkü Kemerovo bölgesinin Novokuznetsk, Guryev ve Belovo ilçelerindeki Teleüt yerleşkelerinde hâlâ eski yaşam biçimleri korunur. Bu, mesela, ileri yaşlardaki kadınların günlük hayatta geleneksel elbise, yazma ve üst giysiler giymelerinden açıkça görülür. Hâlâ geleneksel kemerlere, yani “kur”lara ihtiyaç duyulmaktadır, örme tekniği kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Teleütler at beslemeye, at etini geleneksel yemekleri için (tutmaş, pelmender vd.) kullanmaya devam etmektedirler.

2013-2014 yıllarındaki alan çalışmaları Teleüt dilinin tehlike altında olduğunu göstermiştir. Dili yeniden canlandırmak için yapılan bütün çabalara rağmen (Teleüt çocukları için kreş yapıldı, Teleütçe okullarda ders olarak okutulmakta, Çolkoy Tarihi Etnografya müzesi (<http://cholko.ru/index.php?page=3#rus>] açıldı ve Solonı topluluğu² kuruldu) dilin kuşaktan kuşağa aktarılması geri dönüşü olmadan yitirilmektedir.

Teleütçe genelde 1950’lerde doğan ve daha yaşlı erkekler ve kadınlar arasında konuşulmaktadır. 1920-1930’lu kadınlar asıl Teleüt türkülerini iyi bilirler. 1960-1970’li kuşak ana dilini anlıyor, fakat günlük hayatta kullanmıyorlar. Dilin aktif kullanıldığı dilsel faaliyetler arasında hâlâ tekerlemeler, türküler ve *alkış sös* denilen iyi dileklerin ifade edildiği türler kullanılmaktadır. Böyle olmasının nedeni Teleütlerin bir araya geldiklerinde ana dillerinde *alkış sös* ve türküler söylemelerinin şart olmasıdır.

1 Teleüt prensi Abak’la ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Hudyakov 2012: 41-45.

2 Solonı topluluğuyla ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. <http://www.belovorn.ru/section/604.html>.

1998-2003 arasında doğan okul yaşlarındaki çocuklar kendi aralarında hiç Teleütçe konuşmazlar. Fakat Bekovo köyünde Teleütçe, şiir, türkü, senaryolu konuşma, kendini ve ailesini tanıtmaya gibi biçimlerde, yani birtakım kalıplar üzerinden öğretilmektedir.

Halk anlatıları türü neredeyse unutulmaktadır. Halk masallarını sadece birkaç kadın hatırlayabilmiştir. Ulusal Teleüt kahramanı olan Mirat hakkındaki masalı sadece iki kişi anlatmıştır.

Teleütçenin Sibiryadaki Türkçe konuşulan alanın bağımsız bir parçası olma durumu tartışmalara konu olmaktadır. Rusya Halklarının Kırmızı Kitabında bu dil “Teleütlerin dili” olarak tanımlanmıştır (Nasilov, 2002: 177). Baçat-Teleüt dili, Altay-kiji ve Telengitleri kapsayan Güney Altayca diyalektleriyle önemli derecede benzerlik göstermektedir. Ancak Baçat-Telengitleri dilinin (onu Güney Sibiryanın Uygur-Oğuz dilleriyle yaklaştıran) bir takım sesbilgisi, gramer ve söz varlığı özellikleri, bu dili ayrı bir dil olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Fisakova, 1979: 237).

1869’da Kazan’da Altay misyoner grubunun hazırladığı “Altay Dilinin Grameri” adlı kitap yayınlanmıştır. Böylece Teleütçe Altaycanın ilk yazı dili olan bir diyalekti olmuştur. Altay-kiji diyalekti 1923’ten itibaren Altay edebi dilinin temeli olmuştur (Teleütçe, biçimbilgisi ve söz varlığı açısından genel Altaycadan farklı olduğu için). Kemerovo bölgesinde yaşayan Teleütlerin dili ise yakın zamana kadar yazı dili haline getirilmemiş ve gündelik hayatta kullanılmaya devam edilmiştir. Son yıllarda Baçat Teleütlerinin dili ve halk anlatılarıyla ilgili yapılan yayınlarda harf ve yazım kuralları birliği yoktur, harf ve yazım kuralları yayından yayına değişmektedir.

“Baçat Teleütleri” terimi alloetnonimdir (başkaları tarafından verilen ad), çünkü Baçat Teleütleri kendilerine “*Tadar Kijiler, Tadarlar*” (Tatar kişiler, Tatarlar), nadir olarak da “*Teleñet Kijiler, Teleñetter*” (Telenget-Telengit, Teleütler) ve “*Payat Kijiler, Payattar*” (Baçatlılar, Baçat nehri kıyısında yaşayan kişiler) demektedirler. Rusya İmparatorluğu’nda eski bir adlandırma olan “Tatar” adı, birçok Türk dili konuşan halk için kullanılmaktaydı. Bunlardan Hakaslar, Çulım Türkleri, Şorlar ve Teleütler bu adı öz adlandırma olarak *Tadar kiji* şeklinde korumaktadırlar.

Bu makalede “Teleüt dili” terimi kullanılmıştır. Ulusal edebi Altay dilini oluşturan Güney Altay diyalektleriyle olan genetik bağlarına rağmen Teleütçe, Altayca ile kesişmeyen farklı konuşma alanına, harf ve yazım kurallarında farklılık gösteren yazı sistemine ve etnososyolingüistik bir birliğe sahiptir. Bu durum, tıpkı Hakas ve Çulım Türkçesi dil kümesi gibi (Çulım Türkçesi Türkoloji literatüründe ayrı bir dil olarak görülür) Altayca ve Teleütçeden oluşan dil kümesinin varlığı meselesinin değerlendirilmesini gerekli kılıyor.

Türk dillerinin sınıflandırılması konusu, bu dillerin çok eskilere dayanması ve yayılma alanlarının büyük olması nedeniyle genelde tartışmalara yol açmıştır. Hem coğrafik, hem genetik, hem de tipolojik özelliklere dayanan çoğu sınıflandırmada Teleütçe, tahmin edilebileceği üzere Güney Altayca ile aynı grupta yer alıyor. N. A. Baskakov, Teleütçeyi Güney Altaycanın diğer diyalektleriyle birlikte Türk dillerinin Doğu Hun kolunun Kırgız-Kıpçak grubuna dâhil etmiştir.

A. M. Şçerbak’ın ‘ayak’(noga), ‘dağ’(gora), ‘ağız’ (rot), ‘oğlan, oğul’ (mal’çik, sın) ve ‘yanak’ (şçeka) kelimelerinin fonetik şeklini ölçüt olarak kullandığı Sibiryaya

Türk dilleri sınıflandırmasında Altayca, iki diyalekt grubuna ayrılmıştır: Güney (Kıpçak Grubu) ve Kuzey (Karışık Grup) (Şçerbak, 1994). Güney grubu için örnek verilmiş olan *oos* ‘ağız’ ve *daak* ‘yanak’ kelimelerinin telaffuzlarının sesbilgisel açıdan Teleütçedeki *uus* ve *jaak* ile tam olarak örtüşmemesi dikkat çekicidir. Fakat diğer ayırt edici özellikler tamamen örtüşmektedir. Bu nedenle A. M. Şçerbak’ın sınıflandırmasına göre Teleütçeyi Kıpçak grubuna dâhil etmek gerekir. L. Johanson’un sınıflandırmasına göre Teleütçe, Türkçenin Kuzey-Doğu dalının heterojen Güney Sibirya grubu *Altay Turcic*’in içinde bir diyalektir (Johanson, 1998).

Buna karşın, O. A. Mudrak, glottokronolojik kriterlere dayanarak Sibirya Türk dillerini on iki dil ve üç alt grubu bulunan tekdüze oluşum olarak değerlendiriyor. Bu alt grupların üçüncüsünü Kumandu, Çalkandu, Altay, Tubalar ve Kırgız dilleri oluşturmaktadır (Bayır-ool vd, 2013: 5). Teorik olarak bu alt gruba Teleütçenin de dâhil olması gerekiyor. Çünkü Altayca ile Teleütçe arasındaki söz varlığı ayrışmaları, temel söz varlığı ile ilgili değildir, bu dillerin sesbilgisel ve biçimbilgisel özellikleri benzerdir (Tokmaşev, 2008). Düzenli farklılıklardan biri olarak Teleütçedeki 1. çokluk şahıs *-*k/-*k* eki ve Altaycadaki *-s** eki gösterilebilir. Teleütçe: *par-ar-ıķ* ~ Altayca: *bar-ar-ıs* ‘gideriz’; Teleütçe: *kör-ja-ķ* ~ Altayca: *kör-ö-d-is* ‘bakıyoruz’.

Teleütçe, Güney Altay diyalektlerinin asıl kitlelerinden izole edildiği için yoğun bir şekilde Rusçanın etkisinde kalmış ve kalmaya devam etmektedir. Söz varlığı, bilindiği gibi dil sisteminin en değişken boyutudur. Bundan dolayı orta yaştaki ve yaşlı konuşurların dilinde yerli söz varlığı katmanı yok olmaya yüz tutmuştur (her şeyden önce bağlaç ve edatlarda Rusça karşılıklarının kullanılması). N. Z. Gacıyeva’nın belirttiği gibi ‘Türk dili konuşurlarının Ruslar ile sürekli teması sonucu bağlaçlar gelişmiştir (krş. Tatarca).’ Bunun dışında ‘Türkçedeki söz yapımı ve çekim kategorisindeki bütün ödüncler genelde Türkçenin kendi iç kurallarına uyarlanmıştır’ (Gacıyeva, 1997: 33).

Bizim araştırmamız bu tezi doğrulamaktadır, yani Teleütçede Rusçadan alınan kelimeler/ödünclemeler diğer Türk dillerinde olduğu gibi biçimbilgisel şekilde gerçekleştirilmektedir. Bunun dışında, tipik SOV modeli yerine yaygın olarak SVO modeli kullanılmaktadır ki bunu da Rusçanın etkisiyle açıklamak mümkündür. Söz konusu proje çerçevesinde esas olarak Teleüt konuşma dili analiz edilmiştir. Bundan Rusçanın Teleütçe üzerindeki etkisi ile ilgili ön sonuçlar çıkarabiliriz. Ancak, orta yaştaki ve yaşlı konuşurların dilinde Teleütçeden Rusçaya ters etki de mümkündür. Bu da Teleütçe-Rusça iki dillilik konusunda umut verici bir araştırma alanı olarak görülüyor.

Rusçanın Teleütçe üzerindeki etkisinin iki boyutundan söz etmek mümkündür: 1) söz varlığı ödünclemeleri, 2) sözdizimsel etki.

Teleütçenin asıl söz varlığını tipik Türkçe kelimeler ve Sibirya Türk dilleri için normal olan Moğolca ve Mançu-Tunguzca gibi küçük tabakalar oluşturmaktadır (Gacıyeva, 1997). Baçat nehri Teleütleri, 19. yüzyıldan beri Rusça konuşurlarıyla çevrili alanda yaşamaktadırlar. Bu durumun Teleüt dilinin söz varlığını etkilememesi mümkün değildir. Toplanan verilere bakıldığında Rusçadan ilk önce nesnel söz varlığı, yani ev ve eşya adları, mutfak eşyaları, giysi; sosyo-kültürel kelimeler alınmış ve Teleütler tarafından benimsenmiştir.

Bu kelimeler her ne kadar Teleütçe olmasa da Teleütlerin diline yerleşmiştir. Örnek: **binalar ve bunların parçalarının adları:** *şkol* ‘okul’, *agret* ‘çit’, *kantor* ‘ofis idaresi’, *serkva* ‘kilise’, *çulan* ‘ahır’, *stene* ‘duvar’, *lapka* ‘dükkân’, *agarot* ‘bahçe’, *ambar* ‘depo’, *pol* ‘taban’ vd.; **mutfak eşyaları, aletler ve diğer günlük eşya adları:** *skala* ‘oklava’, *grebelka* ‘tarak’, *pilka* ‘çatal’, *loşko* ‘kaşık’, *sastup* ‘kürek’, *napalat* ‘çatı, asma’, *prasle* ‘öreke’, *litopko* ‘tırpan’, *karit* ‘leğen’, *molotok* ‘çekiç’, *çeçke* ‘saman’, *serenke* ‘kibrit’, *peçke* ‘ocak’, *stol* ‘masa’, *tabar* ‘nesne’, *tosko* ‘tahta’ vd.; **yemek ve giyim adları:** *alayı* ‘krep’, *kampet* ‘şeker’, *kalaçik* ‘bir nevi bisküvi’, *pakle* ‘kraker’, *sakar* ‘şeker’, *lampasey* ‘bir nevi şeker’, *teste* ‘hamur’, *tobrok* ‘süzme peynir’, *plaat* ‘şal’, *çuluk* ‘çorap’, *sapok* ‘çizme’, *ştan* ‘pantolon’, *kartus* ‘şapka’, *patinke* ‘ayakkabı’, *şarabar* ‘pantolon’, *kupay(ka)* ‘ceket’, *pima* ‘keçe çizme’ vd.; **at koşum takımı ve ekipman adları:** *kunut* ‘kamçı’, *pojo* ‘dizgin’, *tuğa* ‘yay’, *qomut* ‘boyunduruk’, *padkok* ‘nal’, *şleye* ‘eyeri sabit tutan koşum takımı parçası’ vd.; **bitki ve hayvan adları:** *arış* ‘çavdar’, *kartoko* ‘patates’, *markop* ‘havuç’, *ogurçin* ‘salatalık’, *kabista* ‘lahana’, *kanepke* ‘kenevir’, *tupka* ‘kabak’, *çöblönkö* ‘civciv’, *parbiyke* ‘serçe’, *klaapı* ‘tahtakurusu’, *kızinka* ‘kedi’, *tölnök* ‘buzağı’ vd.

Çok nadir olan ama son derece sabit ödüncler olarak, *kresten* ‘vaftiz et’ (Hristiyan kılığına bürünmek anlamında), *kreske tüş* ‘vaftiz edilmek’ (Hristiyanlığı kabul etmek), *krestü* ‘vaftiz edilmiş’, *nedele* ‘hafta’, *preme* ‘vakit, zaman’, *kalkos* ‘kolhoz’, *korot* ‘şehir’ gibi kelimeler gösterilebilir.

Bunların dışında Rusça-Teleütçe semantik dübletlerin (Rus: Dublet) varlığı kaydedilmiştir, yani Rusça ödünç alınan kelimenin önceden var olan kelimeyi etkisiz bırakması veya onunla aynı zamanda kullanılması. Bu durumu şu dübletlerle örneklendirebiliriz: *kalbak* (var olan) ~ *loşko* ‘kaşık’, *taka* (var olan) ~ *patkok* ‘nal’, *pile* (var olan) ~ *sem* ‘ya ‘aile’, *tura* (var olan) ~ *korot* ‘şehir’, *kendir* (var olan) ~ *kanepke* ‘kenevir’, *maska* (var olan) ~ *molotok* ‘çekiç’, *çaq* (var olan) - *öy* (var olan) ~ *preme* ‘zaman’.

Örnek olarak verdiğimiz en son kelime (~ *preme* ‘zaman’), Teleütçede oldukça genel ve geniş anlamda kullanılmaktadır. Mesela, ‘devir, çağ, zaman’ anlamlarında:

D’akşı³ d’atqandar ol premede, d’e anañ anda ol

premede pir kilogramı aştuñ uçun türmee otırızatan.

‘O zamanlar iyi yaşıyorduk, ama daha sonra

bir kilo buğday için hapse atıyorlardı. (ÇVN)’

Anañ posle etogo uje d’uu öñröp parıp, ol premede

uje agaş üyler polgon.

‘Savaş bittikten sonra, o zamanlar artık ahşaptan

evler vardı. (YaDH)’

A emdi pistiñ premede uje aldılar astappargan polgon.

‘Ve şimdi, günümüzde, hayvanlar azaldı. (TEN)’

Ayrıca, ‘zaman kısmı, zaman bölümü’ anlamlarında kullanılır:

3 “d”, (д) Teleüt alfabesindeki “j” harfinin telaffuz değeridir (Çev.)

*Pu knigadı kışırğa tıñ köp **premya** kerek.*

‘Bu kitabı okumak için çok **zaman** gerek. (TMG)’

Teleütçe olan *çak* ve *öy* kelimeleri sadece ‘çağ, devir ve zaman’ anlamlarında kullanılır:

*D’e, ono ol **çakta**, idti iltam la spasat’ edege kerek.*

‘İşte o **zaman** köpeği kurtarmak gerek. (ŞVE)’

*Ol **çakta** kalkos uje paştık paşka kiji pol parğan,*

i men kerek jok polgom kolkosko.

‘O **zaman** kolhozda başka kişi müdür

olmuştu ve artık bana ihtiyaç yoktu. (YaDH)’

*Ozogıda, d’ebren **öydö** alton tümen teleñet poltru.*

‘Eskiden, çok uzun **zaman** önce Teleütler 60 tümendi. (TMG)’

Yukarıda verilen örnekler, dil tasarrufundan kaynaklanan Teleütçe bir kelimenin yerine semantik alanı daha geniş olan Rusçadan alıntı kelimelerin tercih edildiğini göstermektedir. Konuşurlardan kaydettiğimiz *porsık* ‘porsuk’, *kalaş* ‘ekmek’, *pelmen* ‘manti’, *tuman* ‘sis’ gibi kelimeler muhtemelen Rusçadaki Türkçeden alıntı kelimelerdir ve bunlar Rusçadan ödünçlemelere dâhil edilemez.

Sözü edilen kelimelerin dışında her bireyin diline has pek çok Rusça kelime ve ifade de kaydedilmiştir. Bunların arasında *nasok* ‘çorap’, *blinalar* ‘krep’, *akotnik* ‘avcı’ vd. Mevcut kültürde olmayıp kültürel boşluk yaratan bazı kelimeler genellikle Rusçada olduğu gibi telaffuz edilir, mesela *samolyot*, *maşına*, *pol*, *potolok*; fakat bunların yanı sıra benimsenmiş kelimeler de vardır: *kartoko*, *lapke*, *stene* vd. Alıntı kelimeler alıcı dilin fonetik yapısına göre şekillenir. Teleütçede bu şekillenme şu maddeler altında sıralanabilir:

1) Ötümlülerin ötümsüzleşmesi (*lojka* > *loşko*, *lavka* > *lapke*) ve ötümsüzlerin ötümlüleşmesi (*kison’ka* > *kızınka*, *kapusta* > *kabista*);

2) Telaffuz yerine göre değişimler [v] > [b-p] (fonetik çevresine göre), [h] > [k] (*tovar* > *tabar*, *sahar* > *sakar*);

3) Metatez ve dissimilasyon/benzeşmezlik (*tıkva* > *tubka*, *konfeti* > *kanpet*, *monpasye* > *lampasey*);

4) Söz başında ötümlü ünsüzden kaçınma (*botinki* > *patinke*, *vremya* > *preme*, *vojji* > *pojo*);

5) Dudak ve damak uyumu (*çulok* > *çuluk*, *stena* > *stene*, *testo* > *teste*) ve bu uyumun seyrek de olsa bozulması (*korito* > *karit*, *vorobey* > *parbiyke*, *vafli* > *pakle*);

6) Kelime başında birden fazla ünsüzün bir araya gelmemesi (Teleütçede V, VC, CVC, CV, VCC, CVCC heceleri görülür) (*knut* > *kunut*).

Semantik olarak anlam kayması söz konusudur: *çulan* ‘kiler’ > dam. Çift nesnelere ifade eden isimler bir bütün olarak alınır ve çoğul eki getirilmez: *patinke* ‘bot’, *pima* ‘keçe ayakkabı’, *ştan* ‘pantolon’. Sayı ekleri bazı kelimelerde kullanılmayabilir: *kanpet* ‘şeker’. Diğer alıntılar ise eklemeli dilin kurallarına uyararak sayı ve hal eklerini alırlar: *podkok-tor-dı albadı* ‘nalları almadı’.

Dilde Rusça kelimelerin kullanılışı bir dizi etkenden kaynaklanır. Bu etkenlerin arasında şunlar gösterilebilir: 1) ana dilini bilme seviyesi; 2) iki dilli konuşurların dil kodlarını değiştirebilmeleri; 3) Rusçadan alıntılarının uyumu.

Yukarıda belirtildiği gibi Rusça alıntı kelimelerin Teleütçe kelimelerin yerine kullanılması durumu sıkça görülür. Mesela, Teleütçe olan bazı kelimeler birey dili seviyesinde değil tüm dilde pasif söz varlığı kategorisine geçmiş durumdadır: *pile* ‘aile’, *kalbak* ‘kaşık’, *kendir* ‘kenevir’, *tura* ‘şehir’.

Teleütçe kelime hazinesindeki Rusçadan alıntılarının bir diğer tabakasını da bağlaç, edat ve ünlemleri kapsayan, tek başına anlamı olmayan kelime türleri oluşturmaktadır. Teleütçe konuşma dilinde bu unsurların normatif kullanım seviyesini tespit etmek zor olmasına rağmen Rusça bağlaçların oldukça çok kullanıldığı gözlemlenmiştir (*tojo*, *potomušto*, *odnaka*, *točna*, *uje*, *i*, *vse*, *a* vd.). Bu durum Rusçanın Teleütçe üzerinde artan etkisini ve Teleütçenin gerilediğini göstermektedir. Bu tarz durumlar özellikle karmaşık cümlelerde görülür. Örnek:

D'e, kaçan ölpaadi, dopustim, ceey açay
karındajıñ, pir be i tak dalee. Tuugandarı
uulıp par d'at tügeze, znakomıyları.

‘Ağabeyin, küçük kardeşin **veya**
herhangi bir kimse öldüğü zaman,
akrabalar, tüm **tanıdıklar** toplanır. (TNP)’
Abajımınnañ enejimdi men pilbey d'am,
potomu što odıs jeti yılda, küsküde...
kak raskulaçivat et d'at vrode odıs d'eti
d'ılda, i alardı kak...nege apargan, nu,
v Harım ili kuda-to.

‘Dedemi ve ninemi ben bilmiyorum,
çünkü otuz yedi yılının güzünde **sanırım** onları
bir yere **götürdüler**, **Narım'a ya da**
başka bir yere. (TNP)’

Bunun dışında, Rusçanın Teleütçeye etkisi SVO modeli cümlelerin yapılarında ve cümle öğelerinin serbest dizilişinde görülür. Kelimelerin serbest düzen örnekleri:

D'atқан pistiñ d'erde üç Ker-Sağal.

Pay, pay kijiler polgon alar.

‘Bizim topraklarda üç Ker-Sagala yaşardı.

Zengin mi zengin insanlardı. (ŞKK)’

Anañ men kaçan jenilsya, iştegem

men çugun d'oldo, devyatıy kilometrda.

‘Evlendikten sonra demiryolunun

dokuzuncu kilometresinde çalıştım. (TKİ)’

Toçnazın pir de kiji pilbeyd'at. No,
ono aan'da aytd'alar, çto... A men
ezend'am, onolu altaylardañ mojet poloğo.
'Tam olarak hiç kimse bilmiyor. Ama, öyle
diyorlar... Ama benim düşünceme göre şu
Altaylardan olabilir. (ÇVN)'
Neni panimat etpegenikte, ol poyımınñ
tiliminay aytpereeten piske.
'Bir şey anlamadığımız zaman, o bize
kendi dilinde söylüyordu. (KAN)'

Ana dilini genellikle seçmeli ders olarak yabancı dil gibi öğrenen çocukların konuşmalarında dil normlarının daha çok bozulduğu söz konusudur. Çocuk konuşmalarında sadece morfolojinin ve sentaksın değil, yeterli konuşma alanları olmadığından fonetiğin de norm dışına çıktığı söylenebilir. Çocuk konuşmalarının deneyimsel fonolojik açıdan incelenmesi de bizim gözlemlerimize göre Rusçanın fonolojik ve hece vurgusu özelliklerinin genç nesil Teleütlerin konuşma dilini etkilediğini doğrulayacaktır. Bu bağlamda, Sibiryaya azınlıklarının dilleri yok olma tehlikesi altındayken Bekovo köyünde okul müfredatına ana dili dersinin girmesi büyük bir başarıdır.

Teleüt çocukları ve gençlerinin ana dillerinde konuşma durumlarını ancak kısa zamanlı parçalar şeklinde kaydedebildik. Bu konuşmalarda Rusça karşılığı olmayan Teleütçe hal eklerinin kısaldığı görülmüştür. Bunun sonucunda şunu ifade edebiliriz: Türk dillerine has olan sözdiziminde tamlama kategorisi Teleüt çocuklarının konuşmalarında eksiz tamlamaya kadar daralmakta, dolayısıyla dil de "fakirleşmiş" olmaktadır. Örnek:

*Meeñ ene Sveta, meeñ aba Petya. Men
d'atd'am Ar Bayatta. Men süüpd'am
oynoorgo voleybol.*

'Benim annem Sveta, benim babam Petya.
Ben Ar Bayatta yaşıyorum. Ben voleybol
oynamayı seviyorum. (ÇA)'

Olması gereken: *Meeñ ene-m Sveta, meeñ aba-m Petya.
Men Ar Bayatta d'atd'am. Men voleybol oynorgo süüpd'am*

Aitlik anlamını taşıyan *par-* fiili Rusçada olduğu gibi öznenen sonra gelir (u menya *yets'*...), hâlbuki gramer kurallarına göre cümlenin sonuna gelmesi gerekir. Örnek:

Meeñ par enem Valentina. Ol iştep d'at administratsiya
'Benim var annem Valentina. O, yönetimde çalışıyor. (BG)'

Olması gereken: *Meeñ enem Valentina par. Ol administratsiyada iştep d'at.
Meeñ ene İrina.*

Ol iştepd'at prodavets.

Meeñ tayneş Saşa.

Ol iştepd'at pekarem.

Meeñ eneş Valya.

Ol iştepd'at jok

‘Benim annem İrina.

O, satıcı olarak çalışıyor.

Benim anneannem Saşa.

O, fırıncı olarak çalışıyor.

Benim babaannem Valya.

O çalışmıyor. (YaK)’

Olması gereken: *Meeñ enem İrina.*

Ol prodavets polıp iştepd'at.

Meeñ taynejim Saşa.

Ol pekar polıp iştepd'at.

Meeñ eneş Valya.

Ol iştebey d'at veya Aan iji d'ok.

Sonuçlar:

1. “Teleüt dili” Kemerovo bölgesinin Belovo rayonunda yaşayan yerli Türk halkının konuştuğu dili belirtmek için kullanılan bir nominal terimdir. Yaygın olan Türk dilleri sınıflandırmalarında bu dil Güney diyalekti olarak geçmektedir. Bununla birlikte onu ayrı bir dil olarak değerlendirmek için de sebepler vardır. Bunun için daha çok saha araştırması ve derlenen malzemenin dil sisteminin her tabakasının analiz edilmesi gerekmektedir.

2. Teleütçe şu anda kelime tabakası açısından Rusçanın büyük etkisi altındadır (isimler nesnelere birlikte alınıyor, daha sonra Teleütçenin kurallarına uygun olarak fonomorfolojik şekilde benimseniyor). Basit cümle yapısı (serbest sözdizimine geçiş) ve bileşik cümle yapısı da etkilenmiştir. Bu açıdan eski kuşak Teleütçe konuşurlarından acilen ve kapsamlı bir malzeme derlenmesi gerekmektedir.

Kaynak Kişi Listesi

(BG) - Baksarina Galina, 1999 doğumlu, Çeluhoevo.

(ÇA) – Çeluhoevo Anjelika, 1999 doğumlu, Bekovo.

(ÇVN) – Çeştanova Valentina Nikolaevna, 1939 doğumlu, Çeluhoevo.

(KAN) - Kargin Aleksey Nikolaeviç, 1940 doğumlu, Bekovo.

(ŞKK) - Şadeeva Klavdiya Konstantinovna, 1933 doğumlu, Çeluhoevo.

(ŞVE) - Şadeeva Valentina Egorovna, 1943 doğumlu, Çeluhoevo.

(TEN) - Tuşmanakova Evdokiya Nikolayevna, 1946 doğumlu, Çeluhoevo.

- (TKİ) - Tokmaşev Kaniy İvanoviç, 1949 doğumlu, Novokuznetsk.
(TMG) - Tokmaşev Mihail Georgieviç, 1941, doğumlu, Novokuznetsk.
(TNP) - Tıdıkov Nikolay Prokopeviç, 1937 doğumlu, Çeluhoevo.
(YaDH) - Yakuçakov Daniil Haritonoviç, 1943 doğumlu, Çeluhoevo.
(YaK) - Yasakov Kirill, 1999 doğumlu, Bekovo.

Kaynakça

- BABENKO İ. İ., ORLOVA O. V. Perspektivi issledovaniya minoritarnih diskursivnih praktik v regionalnoy lingvistike i lingvokulturologii [Bölgesel Dilbilimde ve ilgi alanındaki azınlık söylem pratikleri inceleme umutları]. *Tomsk Dilbilim ve Antropoloji Dergisi*, 2013, no. 1 (1), s. 75–77.
- BASKAKOV N. A. K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov [Türk dillerinin sınıflandırılması üzerine]. *SSSR Bilimler Akademisi Bülteni*. Edebiyat ve Diller, 1952, C. XI, S. 2, s. 121–134.
- BAYIR-OOL A. V., DOBRİNİNA A. A., OZONOVA A. A., TAZRANOVA A. R., TYUNTEŞEVA E. V., FEDİNA N. N., ŞAGDUROVA O. Yu., ŞİROBOKOVA N. N. *Materialı k sravnitelnomu slovaryu glagolnoy leksiki tyurkskih yazıkov Sayano-Altaya* [Sayan-Altay Türk dillerinin sözlü sözlüğünün karşılaştırmalı sözlükleri için malzemeler]. Novosibirsk: Omega Yay., 2013. s. 176.
- FİSAKOVA G. G. İzüçeniye yazıka baçatskih teleutov [Baçat Teleütlerinin dili üzerine çalışmalar]. *Yazıki narodov Sibiri* [Sibirya halklarının dilleri]. Kemerovo, 1979. S. 3. s. 235–239.
- GACIYEVA N. Z. Tyurkskie yazıki [Türk Dilleri]. *Yazıki mira. Tyurkskie yazıki* [Dünya dilleri]. Moskova, 1997. s. 17–34.
- JOHANSON L. The History of Turkic. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató (eds). *The Turkic Languages*. L., N.Y., Routledge, 1998. s. 82–83.
- NASİLOV D. M. Teleutov yazık [Teleüt dili]. *Yazıki narodov Rossii: Krasnaya kniga* [Rus halkının dilleri: Kırmızı kitap]. Moskova, Akademia Yay., 2002. s. 177–180.
- ŞÇERBAK A. M. *Vvedenie v sravnitelnoe izüçenie tyurkskih yazıkov* [Türk dillerinin karşılaştırmalı çalışmalarına giriş]. St. Petersburg, Nauka Yay., 1994. s. 192.
- TOKMAŞEV D. M. Zametki po leksike Baçatsko-Teleutskogo yazıka [Baçatça-Teleütçe sözlüğü üzerine notlar]. *Istoriko-kulturnoe vzaimodeystvie narodov Sibiri: Materialı mejdunarodnoy nauchno-prakt. konf.* [Sibirya halkının tarihi-kültürel etkileşimi: Konferans kitabı]. Novokuznetsk: KuzGPA Yay., 2008. s. 147–152.
- UMANSKİY A. P. *Teleuti i russkie v XVII–XVIII vv.* [XVII–XVIII. yüzyıllardaki Teleütler ve Ruslar]. Novosibirsk, Nauka Yay., 1980. s. 296.

**DEĞERLENDİRME
VE TANITIMALAR**

Reviews

BUĞRA TEZKİRESİ - I. TRANSKRİPSİYON II. DİL ÖZELLİKLERİ III. TERCÜME IV. DİZİN

Mehmet Turgut Berbercan (2012), *Buğra Tezkiresi - I. Transkripsiyon II. Dil Özellikleri III. Tercüme IV. Dizin*, Ankara: Hâkim yayınları, 109 s.
ISBN: 6056229923

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 223-224

Okumakta birkaç sene geciktiğim bu eser, Çankırı Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Mehmet Turgut Berbercan tarafından hazırlanmış. Eserin incelemesi de Yrd. Doç. Dr. Özcan Tabaklar tarafından yapılmış.

Eserin kapak tasarımı Mehmet Gümüş tarafından yapılmış ama parantez içinde (*Kapak resmi Türk destanlarını konu alan bir çalışmadan seçilmiştir.*) kaydı konulmuş. Bu resim, “MANAS” adlı büyük Kırgız destanının pek çok baskısında da görülen bir tablo olup, bir Rus ressamı tarafından çizilmiştir. “*Bir çalışmadan alınmıştır*” yerine “*MANAS Destanı’ndan alınmıştır*” kaydı konulmalıydı.

Eser, Berbercan’ın imzasını taşıyan “ÖNSÖZ”le başlıyor. Üç paragraflık bu “ÖNSÖZ”de kullanılan “filolojik, leksikal, gramatikal” gibi batılı sözcükler ile artık eskimiş olan “ilâveten” yerine Türkçeleri kullanılabilir. Bir de “.....**özellikle lisans üstü öğrencilerinin istifadesine temin etmiş bulunuyor; ..... hizmet etmenin yüksek gururunu , ...büyük mutluluğunu duyuyoruz.**” cümlesinin bir kez daha “cümle bilgisi” bakımından gözden geçirilmesini diliyorum.

Bu eser, daha önce “*Buğra Han Tezkiresi’nden Parçalar (transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme-Dizin)*” başlığı altında “**Turkish Studies**”in C. 6/4’ünde, 431-455 sayfaları arasında yayımlanmış. Ben bu makaleyi dergiden okumadım. Demek ki, yazarı ve inceleyeni de bu makaleyi kitap hâline getirildikten sonra bir kez daha karşılaştırarak okumamış ki birazdan yazacağımız tenkitler ortaya çıkmış.

“Giriş” bölümü 8-9. sayfalarda yer alıyor. “.....*Türk Asyasında, popüler bir halk edebiyatı klasiği olma mahiyeti kazandığı anlaşılan Buğra Tezkiresi, esasen Türk kahramanlığının Satuk Buğra Han ve onun evlatlarının hayatlarında timsalleşen efsanevi bir anlatıdır.*” cümlesi “iyi de” “Satuk Buğra Han Kimdir?”, “Karahanlılar ve Karahanlı Devri Türk Edebiyatı Nasıldır?” gibi sorular açıklanmalı, **Abdülkerim Satuk Buğra Han**’ı, Karahanlılar’ı ve o devrin dil ve edebiyat özelliklerini hiç bilmeyen sıradan okuyuculara da bilgi aktarılmalıydı.

Gelelim okunuş (transkripsiyon), tercüme ve “dizin”deki tutarsızlıklara:

Bilindiği üzere Arap harfli Türkçe metinlerin okunuş ve transkripsiyonunda bir kural vardır: Türkçe kökenli kelimelerdeki **ELİF, VAV, YE sadece ünlüleri göstermek için kullanılır; “UZUNLUK İÇİN” kullanılmaz! Elif’in üzerinde med işareti de**

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com

olsa bu böyledir. Fakat, bu eserde med işaretli eliflerin hepsi UZUN okunmuş ve “uzunluk işareti ile” (-) gösterilmiştir: *âyttular* (4), *âstın* (56), *âcıp* (72), *âtinu* (75), *âlip* (84), *âraga* (143), *âş* (405)... [Bu kural, aslen Moğolca olan sözcükler için de geçerlidir. Farsça üzerinden Türkçeye geçen BAHÂDİR (<Moğ. *bagatur*), NÂRİN (<Moğ. *narın*) vb. sözcüklerde bunu görebiliriz.] Transkripsiyonda uzun gösterilen bu örneklerin ve benzer örneklerin “Dizin” bölümünde niçin kısa gösterildiği konusunda eserde bir açıklama da bulunmamaktadır.

Metnin okunuş ve anlamlandırılmasında bazı ciddi hatalar da vardır. Birkaçını gösteriyorum.

Farsça *hidmetkâr* kelimesi *hidmet-gâr* okunmuştur (69, 72). “...*Hâzret-i Sulţân bicân-dil kabûl keldiler* (86-87) biçiminde okunan ibaredeki *bicân-dil* kelimelerine dizinde “şuursuz” anlamı verilmiş. Aynı kısım tercümede de “...gayri ihtiyarî olarak kabul ettiler” şeklinde aktarılmış. Bu kelimeler *be-cân (ü) dil* şeklinde okunmalı ve “canı gönülden” olarak aktarılmalıydı.

102, 103, 362 ve 390. satırlarda *pil* şeklinde okunan kelimeye dizinde “fil” anlamı verilmiş. Kelime *pul* şeklinde okunmalı ve “para” olarak anlamlandırılmalıydı.

Transkripsiyon (Çeviriyazı) bölümünde 1, 2, 3, 4, 5, vb. olarak devam eden satırların **Tercüme** bölümü ile **Ekler**’deki “**Arap harfli metin**”lerin satırlarını bulmak mümkün değil. Ararsanız da epey uğraşmanız gerekecek. Hâlbuki, bütün metinlere (transkripsiyon-Tercüme-Ekler) aynı numara verilseydi, üçü birlikte kolayca değerlendirilebilirdi. Ben 55. satırda geçen *şuñaça* kelimesini merak ettim, fakat dizinde ayrı bir madde olarak bulamadım. Meğer *şu* maddesinin altına yerleştirilmiş. O kısmın tercümedeki karşılığını da bin bir zorlukla buldum, fakat kelimenin geçtiği cümlenin tercümede atlanmış olduğunu gördüm. Bağlama göre “bu (vakte) kadar” anlamında olması gerek.

Eserin 90 ve 443. satırlarında geçen “*bu mikin / bolurmikin*” sözcüğü “**mu**= soru edatı” maddesinin altında gösterilmiş, **mikin** olarak madde açılmamıştır.

518. satırdaki “...*Şam’ân başlg kırk bir sâhir*,...” cümlesindeki “**şam’ân**” sözcüğü (< Ar. ?) olarak gösterilmiş ve (?) işareti de konulmuş. “**KAM**” ve “**ŞAMAN**” sözcükleri hakkında o kadar çok makale yazıldı ki söyleyecek söz bulamıyorum.

Berbercan’ın yayına hazırladığı bu eser Türk tarihi ve efsaneleri açısından son derecede önemlidir. Mesela Hz. Muhammed’e atfedilen *Evvelu men esleme mine’-Türk* hadisi (43). Bu hadis, Türklerden ilk Müslüman olacak kimsenin Satuk Buğra Han olduğuna işaret ediyor. Hem *Türk* kelimesinin geçmesi, hem de Türklerin Müslüman oluşlarına dair rivayeti yansıtmaları açısından bu ifadeler değer taşıyor. Metin son devir Çağataycası için de son derece önemli özellikler içeriyor. Bütün bu sebeplerden, yayına eklenen Arap harfli Türkçe metnin bu konu üzerinde çalışanlar için bir kazanç olduğunu belirtmek isterim.

Gerek KÖK TÜRK, gerek UYGUR, gerekse ARAP harfli metinlerin transkripsiyonunu yaparken araştırmacıların çok dikkatli olmaları gerektiği açıktır. En ufak bir dikkatsizlik, yazarın, sonradan “telâfisi zor” yanlışlara düşmesine sebep olabilmektedir. Metni mutlaka tam olarak anlamalı ve anlaşılamayan yerler açıkça belirtilmelidir. Bugün bizim anlayamadığımız bir yer, ola ki ileride başka bir araştırmacı tarafından anlaşılır ve açıklanır.

XVII. YÜZYIL BATI RUMELİ TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Gürer Gülsevin (2017), XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi (Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği), Ankara, 202 s., ISBN: 9789751633477

Yavuz KARTALLIOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 225-228

Teknolojinin ilerlemesine rağmen çağdaş ağız araştırmalarının zorlukları ortada iken tarihî ağız araştırması yapmaya çalışmak büyük bir cesaret ve geniş bir bilgi birikimi gerektirir. İncelenmesi planlanan tarihî döneme ait ses kayıtları da var olmadığına göre böyle bir ağız çalışması daha çok ağız özelliklerinin standart yazı özelliklerinden ayırt edilerek kaydedildiği metinler aracılığı ile yapılabilir. Tarihî Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili belki de en önemli verileri içeren kaynak Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eseridir. Seyahatname'de 17. yüzyıldaki konuşma dili, farklı diller ve ağızlara ait kayıtlar vardır; bu kayıtlardan bazıları da Batı Rumeli Türkçesine aittir. Prof. Dr. Gürer Gülsevin'i tarihî bir ağız araştırmasına yönelten sebep de öncelikle Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki dönemin standart dilinden farklı olan bu kayıtlar olmalıdır.

XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi (BRT) adlı eser, Batı Rumeli Türkçesinin XVII. yüzyıldaki durumunu belirleyebilmek için yazılmıştır. Ancak bunun nasıl belirleneceği üzerine de “önerilmiş, tartışılmış, denenmiş, kabul edilmiş bir yöntem, teknik” ortaya konulmuş değildir (Gülsevin 2017: 14). Kitapta ilgili dönemin özelliklerini belirleyebilmek için şu dört yolla veri toplanmıştır:

1. XVII. yüzyılda yazılmış eserlerden ağız özellikleri gösterebilecek olan metinler (1.Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2.Latin harfli transkripsiyon metinleri.)
2. Komşu dillere (Sırpça, Arnavutça, Makedonca) geçmiş Türkçe kelimeler.
3. Rumelili şair ve yazarların eserleri.
4. Tarihî ve yaşayan Türk yazı dilleri ve ağızlarının karşılaştırılması yoluyla ulaşılabilecek arkakik-periferik özellikler.

Bu dört yolla toplanan veriler değerlendirildiğinde, Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının XVII. yüzyıldaki birçok özelliği belirlenmiştir (14). Kitapta en çok XVII. yüzyılda yazılmış ağız özelliklerinin kaydedildiği metinlerden (*Seyahatname* ve *Michiel Martelini Derlemesi*) veri elde edilirken Rumelili şair ve yazarların eserlerinden sınırlı sayıda veriye ulaşılmıştır (24).

Kitap öncelikle bilimsel bir projenin ürünüdür; Gürer Gülsevin, Alpay İğci, Aydın Güler, Yiğit Seyis ve Adıye Şimşek projede yer alan kişilerdir (7). Proje çalışmalarının başlangıcında 21 transkripsiyon metni tespit edilmiş ve bunlar Alpay İğci tarafından günümüz alfabesine aktarılmıştır. Bunların içinde sadece dört tanesinin BRT özellikleri taşıdığı belirlenmiş olup Alpay İğci tarafından Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, yavuzkartallioğlu@gmail.com

verileri ile birlikte dört transkripsiyon metninin verilerini içeren *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri* adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Gülsevin tarafından hazırlanan kitapta ise dört transkripsiyon metninden sadece *Michiel Martelini Derlemesi* (MMD) kullanılmıştır. Saraybosna’da bulunan bir kodeks, cönk ve mecmua niteliğinde olan, İtalyan alfabesine göre düzenlenen MMD hakkında birkaç makale ve bir kitapta küçük bölüm dışında bilgi yoktur (22).

Kitabın Giriş kısmı yukarıda da kısaca bahsedilen “konu, amaç, literatür özeti, gereç ve yöntem, tarihî bir dönemdeki ağzın özelliklerini belirleyebilmenin yolları” bölümlerinden oluşturulmuştur. İkinci kısım olan “Bulgular ve Tartışma” kısmında BRT ağzları ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı bakımından ele alınmıştır; takip eden sözlük bölümünde BRT’nin ayırıcı söz varlığına yer verilmiştir. Ayrıca incelemede kullanılan verilerin alındığı *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi* ve *Michiel Martelini Derlemesi*’ndeki metinlere de ikinci kısımda yer verilmiştir.

“Bulgular ve Tartışma” kısmından hareketle 17. yüzyıl BRT’nin ayırıcı ses özellikleri şunlardır:

Kelime sonunda /ı/, /i/, /u/, /ü/ yerine sadece /i/ bulunması:

[MMD]: cözi, yüzi, oldi, dogri, tangri, yavri; [Komşu dillere geçen kelimeler]: alti, köti (34, 35).

Tek varyantlı ekler:

[MMD]: sarılmış, ceymiş, yapmış; [Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: olmuşik, demişüm, kalkmış (38, 39).

Dudak uyumsuzlukları:

[MMD]: baktugum, cünahum, benüm, virdüm, cidersün, sevdücegüm, durmayup; [Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: büräderümsün, elümden, yanuma, demişüm, yanarsun, ölelüm mi, göreyüz (43-47).

/ö/ > /ü/ daralması:

[MMD]: bülük, dügmeli, düdüüm, süyledüm, ügredürler, üldürsün; [Komşu dillere geçen kelimeler]: [Komşu dillere geçen kelimeler]: bürek, çümür, çüpri, çürek, çüstek, düşek, ülüm, ümür, üzür (48-49).

/g/ > /c/ değişmesi:

[MMD]: ceçen, celdün, ceymiş, cibi, cidem, cönül, cöz, cül, cünahum, cündüz, cüzel; [Komşu dillere geçen kelimeler]: cecelik, cemi, cevşek, cizli, cözlük, cünah (53-55).

/k/ > /ç/ değişmesi:

[Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: çelam; [MMD]: çervani, çirpücüm, misçin, meçanım, zeçat, hünçarum; [Komşu dillere geçen kelimeler]: çafır, çereviz, çıtap, çör, çöpek, çümür, çöşk, çürk (56-57).

/ŋ/ > /n/ değişmesi:

[MMD]: bana, benzer, sana, senün, mevlan; [Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: düşmanlarımızun, hānun, hazretinizden, celdün, seversen; [Komşu dillere geçen kelimeler]: bunar, benze- (58-69).

İki ünlü arası ve hece sonunda /g/ ve /ğ/ seslerinin korunması:

[Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: ağacıgımızdır, bağana, bağırsak, oğlanum, yigit; [MMD]: açığı, agalar, ağlayup, armaganum, bağışlar, bagrun, begler, kulagunda; [Komşu dillere geçen kelimeler]: ege, bogaz, yogurt, yağız, ugur, ciger, düğme (60-62).

İkiz ünsüzlerde tekleşme:

[MMD]: alahi, cüler, teseli, arti, etün, itügümi, oka, osun; [Evlıya Çelebi Seyahatnamesi]: zavalı, amā, hamāma, serhadümüze, gelmisk; [Komşu dillere geçen kelimeler]: alah, dikat, müderis, müezin, müfetiş, teveçeli (65-67).

/h/ düşmesi:

[MMD]: aşı, asret, oka, ünsüne; [Komşu dillere geçen kelimeler]: ayvan, alayık, asım, aram, amam, eçim, emşeri, isap, izmet (67-68).

17. yüzyıl BRT ağızlarının ayırıcı söz varlığı olarak şu kelimeler tespit edilmiştir: afendi, aza- “iste-“, bana “kaplıca”, becene “ordugâh”, bre ~ bire, cel-, cibi, çervani, esi “sen”, kakomir “bahtsız”, manca, piz “biz”, puşka “tüfek”, sipsi “lüle” ...

Sözlük kısmında EÇS, MMD, komşu dillere geçmiş kelimeler ve Rumelili şair ve yazarların dilinde tespit edilmiş kelimelerden oluşan 848 kelimelelik bir 17. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi söz varlığı yer alır.

İncelemenin sonunda elde edilen veriler şunlardır:

a. Çağdaş BRT ağızlarına özgü bazı özelliklerin 17. yüzyıl BRT ağızlarında bulunması: g- > c- cel-, cit-; k- > ç- çelam, çümür; ŋ > n bulduna, senün; ö > ü ülüm, bülük.

b. BRT’de bulunan +sIK ekinin 17. yüzyılda BRT ağızlarında bulunmaması.

c. 17. yüzyıl BRT ağızlarındaki *benüm*, *bizüm*, *senün* gibi dudak uyumsuzluklarının çağdaş BRT ağızlarında bulunmaması.

ç. +isün, -(y)AIUz gibi ekler bir yolla; h- düşmesi, ö > ü değişimi iki yolla; ı, i, u, ü > i, iki ünlü arası ve hece sonunda /g/ ve /ğ/’nin korunması üç yolla belirlenebilmektedir.

d. Oğuzcanın dil tarihi ile ilgili bazı verilere ulaşılmıştır. Örnek olarak Oğuzcanın bazı ağızlarında 17. yüzyılda /ŋ/ ünsüzü damaklılığını yitirmiş olmalıdır.

e. 17. yüzyıl BRT’de -misik ağzı ~ -mısık ağzı, /ŋ/ ağzı ~ /n/ ağzı, /g-/ ağzı ~ /c-/ ağzı gibi farklı ağızların bulunması muhtemeldir.

f. Emir-istek çokluk 1. şahıs çekiminde -(y)AyUz, -(y)AmIz, -(y)AIİK, -(y)AIUz, -(y)AsIK biçimlerinin de kullanıldığı bu inceleme ile tespit edilmiştir.

Prof. Dr. Gürer Gülsevin tarafından hazırlanan bu eserde 17. yüzyıl BRT özellikleri, 17. yüzyılda yazıya geçirilmiş eserlerdeki verilerin incelenmesi ile tespit edilmiştir. *Michiel Martelini Derlemesi* Latin harfleri ile yazıya geçirilmiş bir transkripsiyon metnidir ve çalışmanın en önemli veri tabanını oluşturmaktadır. Transkripsiyon metinlerinden bazılarının kendi içinde çeşitli problemleri olsa da Türkçenin ünlü ve ünsüzlerini daha açık ortaya koydukları kabul edilen bir gerçektir. Bir 17. yüzyıl eseri olan *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*’nde de BRT ağız özellikleri yer almaktadır. Gülsevin, bu iki kaynağı birbirini kontrol eden kaynaklar olarak da kullanmış; bir kaynaktaki veriyi diğer kaynakla kontrol etme imkânı bulmuştur. Komşu dillere

geçen kelimeler, bu iki asıl kaynaktaki verilerin sağlamasının yapıldığı son veri tabanıdır. Yıllardan beri transkripsiyon metinleri üzerinde çalışan bir araştırmacı olarak “Yazarın Türkçe seviyesi, eserin Türkçe bilgisinin doğruluğu” gibi sorulara muhatap olmuşumdur. Transkripsiyon metinlerinin verilerine göre nasıl tarihî gramer incelemelerinin yapılabileceği, bu metinlerin Türkçenin tarihî ses ve hatta biçim bilgisi verileri bakımından Arap harfli metinlerden üstün olduğu Gürer Gülsevin ve proje ekibi tarafından da sistemli olarak ortaya konmuştur. Transkripsiyon metninin verilerini bir başka transkripsiyon metni veya Seyahatname gibi dilin farklı varyantlarının da kaydedildiği bir eserle sağlama yapmak ulaşılan sonuçların bilimselliğini en üst düzeye çıkaracaktır. Gürer Gülsevin, bu eserde Latin ve Arap harfleri ile yazılan iki eserin verilerini birbiri ile kontrol ederek daha kesin sonuçlara ulaşabilmiştir. Türkçenin tarihî bir ağzını inceleyebilme düşüncesini mümkün olan en uygun metotla gerçekteşiren ve tarihî ağz incelemelerinin kapısını aralayan Gürer Gülsevin’e transkripsiyon metinlerinin verileri ile Osmanlı Türkçesi dönemini yorumlamaya çalışan bir araştırıcı olarak müteşekkirim. Kitabın oluştuğu projede görev alan Alpay İğci (Kendisinin 21 transkripsiyon metnini bugünkü Latin alfabesine aktarması takdire şayandır.), Aydın Güler, Yiğit Seyis ve Adiye şimşek’e de ayrıca teşekkür ederim.

ÇİVAŞ HALİH PULTARULİHİ: TAVRALİH HALAPİSEM

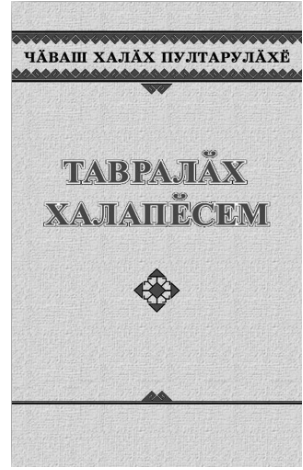
O. N. Terent 'yeva, Pırremiş Kîneke- Çıvaş Kîneke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2013, 494 s. ISBN: 978-5-7670-2117-8

O. N. Terent 'yeva, İkkimış Kîneke- Çıvaş Kîneke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2017, 471 s. ISBN: 978-5-7670-2582-4

Sinan GÜZEL*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 229-232

Çuvaş Devlet Beşeri Bilimler Enstitüsünce¹ yayımlanmakta olan *Çıvaş Halih Pultaruluhı* [Çuvaş Halk Yaratıcılığı] adlı folklor serisine ait bir eser dizisinin daha basımı *Çıvaş Kîneke İzdatel'stvi* bünyesinde gerçekleştirildi. *Tavralih Halapîsem* adını taşıyan söz konusu çalışmanın ilk kitabı 2013'te ikinci kitabı ise 2017 yılında yayımlanarak araştırmacıların ve konuya ilgi duyan okur kitlesinin dikkatine sunuldu. Olga Nikolayevna Terent'yeva'nın derleyen, yayına hazırlayan ve eserin önsözünü kaleme alan kişi olarak öne çıktığı eserin redaksiyonunda ise V.A. Yenderov, Y.N. İsayev, M.G. Kondrat'yev, V.G. Rodianov, A.A. Trafimov, G.A. Degtyarev, N. İ. Yegorov, G. A. Nikolayev, L.P. Petrov, P.N. Krasnov, İ. Y. Kirillova gibi bilim insanlarının görev aldığını görüyoruz.

Türkiye Türkçesine “Toponimik Mitler”² biçiminde aktarabileceğimiz *Tavralih Halapîsem* adlı bu yayında Çuvaşistan'daki yer adları, ilgili yerleşimlerdeki söylencelere göre açıklanıyor. Olga Terent'yeva'nın birinci kitabın önsözündeki “Toponimik Mitler gerçek yaşamdaki coğrafi şekilleri ve onların adlarının ne şekilde ortaya çıktığını açıklar. Bunlar halkın geçmişi ve gündelik yaşamı ile ilişkilidir” (TH 1, 6) şeklindeki satırları çalışmaya konu olan malzemeyi daha anlaşılır kılmaktadır.

Eserin başlığı ve içeriğine ilişkin bu kısa açıklamanın ardından kitapların tanıtımına geçebiliriz. *Tavralih Halapîsem* adlı eserin 2013 yılında basılan ilk kitabı, ikinci kitabın hazırlanışına da bir örnek oluşturduğu için ayrıca önem taşımaktadır. Bu kitap şu başlıklar içinde yayımlanmıştır: *Tavralih Halapî tata Çıvaş Tîncekurimî* [Toponimik Mitler ve Çuvaş Dünya Algısı]; *Şut Şantalih Virinîsem* [Tabiat Adları]; *Etem Tunî (Kultura) Virinîsem* [İnsanların Yaptığı (Kültür) Mekânları]; *İrimli Virinîsem*

* Yrd. Doç.Dr., Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com

1 Rusça: Чувашский государственный институт гуманитарных наук; Çuvaşça: Чăваш патшалăх гуманитари аслăлăхĕсен институтĕ

2 *Halap* terimini konu edinen son derece geniş bir literatür söz konusudur. Halk edebiyatı araştırmalarında efsane, mit, zaman zaman memorat gibi türleri karşılayan *halap* terimi (bk. Bayram 2014: 77) için bu çalışmada *mit* kelimesi tercih edildi.

[Sihirli Yerler]; *Ulîp Tîprisem* [Alp Toprakları], *İnlantarusem* [Açıklamalar]; *Kîsketse Usî Kurnî Yatsem* [Kısaltmalar]; *Bibliografî* [Bibliografya]; *Tavralîh Halapîsençî Tîp Sîmahsen Kîtartmîşî* [Toponimik Mitlerdeki Temel Sözlere Dizin], Summary [Özet].

Bir önsözün bulunmadığı eser *Tavralîh Halapî tata Çıvaş Tınçekurîmî* [Toponimik Mitler ve Çuvaş Dünya Algısı] (ss. 5-21) başlıklı bir giriş yazısı ile başlamaktadır. Yazar burada ilkin *Tavralîh Halapî* kavramına ışık tutan açıklamalarda bulunarak *halap* türünün çeşitleri hakkında bilgi vermektedir. Yazıda ayrıca bir toponimik mitte bulunması gereken özellikler de belirtilmektedir. Buna göre toponimik bir mitte yerleşimin neresi olduğu açıklanmalı, yerin adı açıkça beyan edilmeli, yapılan açıklamaları inandırıcı hâle getirmek için ‘yaşlıların söylediği gibi’, ‘büyükbabam söylemişti’, ‘babam söylemişti’ şeklinde ifadeler kullanılmalıdır.” (TH 1, s. 6). Bu bölümde toponimik mitlerin derlenmesi, yayımlanması ve incelenmesi konusu da ayrı bir başlık ile ele alınmış, Çuvaş insanının toponimik mitlere yansıyan dünya algısı ile mitlerin halkın yaşamına etkisi ayrıca tartışılmıştır.

Eserin malzemesini okurla buluşturan asıl kısım 22-361. sayfalar arasındadır. Bu bölümde toplam 1927 adet toponime ve bunlara ilişkin mite yer verilmiştir. Dört ana başlığa ayrılan bu bölümden ilki, kitabın 22-190. sayfaları arasındaki *Şut Şantalîh Virînişem* [Tabiat Adları]’dır. Bu bölümde *ova*, *orman*, *tepe*, *su*, *dere*, *göl*, *bataklık*, *akarsu*, *söğütlük* vb. doğa şekillerine ilişkin toponimik mitler yer almaktadır.

Birinci kitabın ikinci ana başlığı 200-257. sayfaları içine alan *Etem Tunî (Kultura) Virînişem* [İnsanların Yaptığı (Kültür) Mekanları]’dır. Kendi içerisinde *Yal huşşinci Ob’yektsem* [Köydeki Nesnelere] ve *Yal Tulaşınçî Virînişem* [Köy Dışındaki Yerler] şeklinde iki alt başlığa ayrılan bu bölümde *kapı*, *yupa*, *kulübe*, *ahır*, *köprü*, *fabrika* gibi insan yaratımı yapılarına ilişkin toponimik mitler yer almaktadır.

Birinci kitabın üçüncü ana başlığı 257-351. sayfaları içine alan *İrimli Virînişem* [Sihirli Yerler]’dir. Bu bölümde *mezar*, *sunak*, *dilek yeri*, *kiremet koruluğu* gibi kutsal ya da majik yerlere ilişkin toponimik mitler yer almaktadır. Eserin malzemesinin yer aldığı dördüncü ve son ana başlık ise *Ulîp Tîprisem*³ [Alp Toprakları] şeklindedir. Bir fikir verebilmesi için, kitaptan alıntıladığımız iki ayrı örnek ile bunların Türkiye Türkçesine aktarımlarını aşağıda paylaşıyoruz:

1271

Кѣтŷ кѣперри

Çав ырма* пѣр кѣпер пур, çав кѣпер урлă кѣтŷ сŷрет, çавăнна ăна çапла каланă.

Sürü Köprüsü

Bu çayda bir köprü var, bu köprü boyunca sürü gider, bu nedenle ona Böyle demişler

3 Alp topraklarına ilişkin mitlere yer veren Türkçe yayınlar için bk. Ersoy 2009: 136-175; Bayram 2010: 262-32

1165

Макар арман

Пирĕн ял сĕр-шывĕнче Макар арман ятлă шывлă сьрма пур. Çав сьрмара ĕлĕк Макар ятлă сын арман тытса пурăннă. Çавăнпа сьрмине те арман хуşi ячĕпе каланă.

Makar Değirmen(i)

Bizim köy dolaylarında Makar değirmen adlı suyu bol bir çay var. Bu çayda eskiden Makar adlı bir adam değirmencilik yaparak yaşamış. Bu nedenle çayı da değirmenin sahibinin adı ile anmışlar.

Eserin 361-454. sayfaları arasındaki *İnlantarusem* [Açıklamalar], bir önsözde bulunması gereken bilgileri içeren kısım olarak dikkat çekmektedir. Yazar, Çuvaş Devlet Beşeri Bilimler Enstitüsünün arşivinde korunan K.V. Elle, İ.D. Nikitin, N.İ. Aşmarin, N.V. Nikol'skiy, G.İ. Komissarov'a ait elyazmalarını, N. İ. Aşmarin'in 17. ciltlik *Çıvaş Sımahîsen Kînekî* adlı sözlüğünü, *Çıvaş Halih Pultarulihî: İstori Halapîsem* (2007) adlı eseri çalışmanın ana malzemesi olarak açıklamaktadır. Kitapta yer alan toponimik mitlerin alıntılandığı kaynakların tanıtımı da yine bu bölümde yer almaktadır.

Kışkette Usî Kurnî Yatsem [Kısaltmalar] başlıklı bölümde kısaltması yapılan adlar, kurum ve kuruluşlar, ülke adları vb. açık bir şekilde yazılmıştır. *Bibliografi* [Bibliyografya] başlığı altında ise doğrudan alıntı yapılan eserlerin künyesi verilmiştir. Bu bölüm 456-464. sayfalar arasındadır.

Kitabın 465-491. sayfaları arasındaki *Tavralih Halapîsençi Tîp Sımahsen Kîtartmîşî* [Toponimik Mitlerdeki Temel Sözlerin Dizini] başlıklı bölüm, toponimik mitlerin altında sıralandıkları kelimelerin dizinidir. İlgili kelimelerin yanındaki rakamlar bunların buldukları sayfayı değil, sıralamadaki yerlerini göstermektedir.

Son olarak kitabın 492. sayfasında çevirisi Pavel Zheltov tarafından yapılmış, Summary [Özet] başlığını taşıyan, toponimik mitlerin tanıtıldığı İngilizce bir yazı bulunmaktadır.

Tavralih Halapîsem'in 960 toponimik mitin yer aldığı, 2017 yılında yayımlanan ikinci kitabı ise büyük ölçüde Çuvaşçanın diyalekt bölgeleri esas alınarak hazırlanmıştır. Eserde Turi, Anat Yençi ve Anatri Çuvaşlarının yaşadıkları bölgelerdeki toponimler ile bu toponimlere ilişkin mitler yer almaktadır. Çalışmanın sonunda ayrıca şehir adlarına ilişkin mitlere ayrılan müstakil bir bölüm de bulunmaktadır. İlk kitaba koşut biçimde bir önsözün bulunmadığı ikinci kitap da O. N. Terent'yeva imzası taşıyan bir giriş yazısı ile başlamaktadır. *Yal-Hula Tata Vişen Yaçîsen Pulvî Şincen Kalakan Halapsençi Vîrttîn Pîlü* [Köy ve Şehirler ile Onların Adlarının Ortaya Çıkışı Hakkında Söylenen Mitlerdeki Gizli Bilgi] başlığını taşıyan yaklaşık 11 sayfalık bu yazıda yazarın toponimik mitlerin biçim ve içeriğine ilişkin konulara ışık tuttuğu görülmektedir. Eserin malzemesi ise bu giriş yazısının ardından gelen şu başlıklar altında okura sunulmuştur: I. Turi Çıvaş Yalîsem [Yukarı Çuvaş Köyleri], II. Anatyençi⁴ Çıvaş Yalîsem [Aşağı Taraftaki Çuvaş Köyleri], III. Anatri

4 Çuvaşçanın Orta Diyalektini ifade etmek için kullanılır.

Çuvaş Yalîsem [Aşağı Çuvaş Köyleri], IV. Hulasem [Şehirler].

Çuvaşçanın Yukarı, Orta ve Aşağı diyalektlerinin konuşulduğu oblast [eyalet] ve rayonlar ile şehirlere ilişkin mitlerden oluşan bu malzemeye ait bir örneği ve bunun Türkiye Türkçesine aktarımını dikkatinize sunuyoruz:

947

Шупашкар (Чебоксары)

Кунта ёлёркен пурăннă сынсем каланă тăрăх, Шупашкар хули хăй ятне тахсан ку вырăнта ларнă Шабаксар ятлă ял ятёнчен илнĕ. Çав яла кунта хула тунă май вун икĕ сұхрăм аякка кұсарнă. Унăн ячĕ халичченех çапла упранать.

Şupaşkar (Çeboksarı)

Burada eskiden yaşamış olan insanların anlattığına göre, Şupaşkar şehri adını bir zamanlar bu yerde bulunan Şebaksar adlı köyün adından almıştır. Bu köyü burada şehir yapıldığı için on iki kilometre uzağa taşımışlar. Onun adı şimdiye dek bu şekilde korunuyor.

İlk kitaba koştur biçimde *İnlantarusem* [Açıklamalar] (s. 379-440), *Kışketse Usi Kurni Yatsem* [Kısaltılıp Faydalanılan Adlar] (s. 441), *Tavralih Halapisençi Tip Simahsen Kitartmişî* [Toponimik Mitlerdeki Temel Sözlere Dizin] (s. 442-468) başlıklı bölümler, ikinci kitapta da bulunmaktadır. Eser, Summary [Özet] başlığını taşıyan, ikinci kitabın tanıtıldığı İngilizce bir yazı ile de sonlanmaktadır.

O. N. Terent'yeva'nın büyük bir emeğin ürünü olan bu çalışması bilimsel toponimik çözümlenmeleri değil, ilgili toponimlerin halk söylencelerinde nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymaktadır. Toponimi alanında çalışan uzmanlar için birer halk etimolojisinden öteye gitmeyen bu mitlerin esasen halk edebiyatı araştırmaları için önem taşıdığı belirtmeliyiz. Türkiye'de yer adlarına ilişkin halk etimolojilerini konu edinen makale düzeyinde yayınlar olsa da, toponimlere ilişkin folklorik değer taşıyan anlatımların bir araya getirildiği müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle burada tanıtımını yaptığımız *Tavralih Halapisem* adlı yayın Türkiye'deki halk edebiyatı çalışmaları için de bir örnek oluşturmaktadır. O. N. Terent'yeva'yı bu hizmetinden ötürü kutluyor, Çuvaş halk kültürüne ışık tutacak yeni çalışmaları kendisinden bekliyoruz.

Кайнакça

BAYRAM, Bülent (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları* Ankara: TKAЕY.

BAYRAM, Bülent (2014). "Çuvaş Halk Edebiyatında Tür ve Şekil Adlandırılmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2014, s. 59-83.

ERSOY, Feyzi (2009). *Çuvaş Alp Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009

ALTUN YARUK SEKİZİNCİ KİTAP

Engin Çetin (2017), *Altun Yaruk. Sekizinci Kitap, Karahan Kitabevi, Adana, X+526 s.. ISBN: 9786059374590*

Hüseyin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 233-235

Türkiye’de *Altun Yaruk*’tan (AY) ilk bahseden kaynak Mehmet Fuat Köprülü’nün *Türk Edebiyatı Tarihi* (1926) olmakla beraber, metin üzerinde yapılmış ilk çalışmaya, Köprülü’den ancak on yıl sonra rastlanmaktadır¹. AY’deki *Aç Pars* hikayesinin işlendiği bu kısa çalışma ayrı tutulursa, Türkiye’deki ilk önemli yayın sayılabilecek olan Saadet Çağatay’ın çalışmasını² yaklaşık bir on yıl daha beklemek gerekecektir. AY’den hareketle Reşit Rahmeti Arat, Şinasi Tekin, Talat Tekin, Osman Fikri Sertkaya başta olmak üzere bilim adamları çeşitli çalışmalar kaleme alsalar da metin yayınına yönelik çalışmalar Türkiye’de uzun yıllar görülmez. 1990’lı yıllara gelindiğinde bu konuda Mehmet Ölmez ve Ceval Kaya tarafından iki doktora tezi birden yayınlanır³. 21. yüzyıla girildiğinde ise Türkiye’deki AY çalışmaları hız kazanır. 3’ü doktora, 20’si yüksek lisans olmak üzere 23 lisansüstü tez hazırlanır ve kitaplaşan tezler dışında üç müstakil kitap çalışması neşredilir. C. Kaya, 15 öğrencisine yüksek lisans tezi⁴ olarak *Altun Yaruk*’tan ellışer varak metni hazırlar. M. Ölmez, danışmanlığını yaptığı üç tezde *Altun Yaruk*’un bölümlerini⁵ neşrettirir. Zeki Kaymaz danışmanlığında Erdem Uçar, AY’nin beşinci kitabını doktora tezi olarak çalışır. İstanbul Üniversitesi’nde *Altun Yaruk*’un söz dizimi üzerine iki yüksek lisans tezi hazırlanır⁶. Türkiye’deki Uyguristlerden Ferruh Ağca ve Bülent Gül de öğrencilerine AY temelli lisansüstü

* Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, turkbilimci@gmail.com

- 1 R. R. Arat (1936). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk*. İstanbul: 1-8. [Daha sonra → (1987). Türk dili üzerine araştırmalar: Uygur Devrine ait dil örnekleri: “Altun Yaruk”. *Makaleler Cilt I* (Yay. Haz.: O. F. Sertkaya). Ankara: TKAE Yayınları]
- 2 Saadet Çağatay (1945). *Altun Yaruk’tan iki parça: I. Küü Tav’ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza II. Üç Prense Pars Hikâyesi (Prens Mahasatvi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- 3 Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) (Şıvraprabhasasutra)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.; Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 4 Ceval Kaya’nın yürüttüğü lisansüstü tezlerde *Altun Yaruk* üzerine çalışanların adları ve çalıştıkları belge numaraları şu şekilde sıralanabilir: Yahya Küçük (1-50), Ayhan Tergip (51-100), Alpay Sarıyıldız (101-150), Murat Elmalı (151-200), Yıldız Soydan (201-250), Ümit Özgür Demirci (251-300), Gürşat Polat (301-350), Gökhan Kütükçü (351-400), Yusuf Savaşçı (401-450), Mithat Usta (451-500), Şenol Korkmaz (501-550), Abdurrahman Seymen (551-600), Emel Topçu (601-650), Muammer Yücal (651-700), Tülin Ayşe Koç (701-750).
- 5 M. Ölmez, AY konulu üç teze danışmanlık yapmış olup, bunların ikisi doktora tezidir. Zemire Ahmet (Gulcalı), hem yüksek lisans hem de doktora tezini M. Ölmez danışmanlığında hazırlamıştır. Yüksek lisans tezinde Z. Ahmet AY’den *Aç Bars* hikayesini, doktora tezinde ise AY’nin onuncu kitabını çalışmıştır. Ölmez’in diğer doktorantı Ö. Ayazlı ise AY’nin altıncı kitabının neşrini yapmıştır. Ö. Ayazlı’nın doktora tezi 2012 yılında, Z. Ahmet’in yüksek lisans tezi ise 2013 yılında, Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır.
- 6 AY’nin söz dizimi incelemesini altıncı kitapla sınırlı tutarak Fikret Turan’ın danışmanlığında Mizan Coşkun Özgür, yedinci kitapla sınırlı tutarak da Özcan Tabaklar’ın danışmanlığında Berker Keskin yüksek lisans tezi olarak hazırlamışlardır.

tezler hazırlatmışlardır⁷. Tezler dışında, son yıllarda Engin Çetin, Erdem Uçar ve Hacer Tokyürek'in kitapları⁸ da yayınlanmıştır.

Türkiye'de son yıllarda artan *Altun Yaruk* çalışmaları, eylül ayında bir meyvesini daha vermiş bulunmakta. Çukurova Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Engin Çetin, Altun Yaruk'un sekizinci kitabını yayına hazırlayarak Eski Uygurca çalışmalarına yeni bir katkı yapmış durumdadır.

2002 yılında '11. Yüzyıl ve Öncesi Türkçesinde İnsan Yapımı Nesne Adları' başlıklı teziyle yüksek lisansını, 2008 yılında 'On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru' başlıklı teziyle de doktorasını tamamlayan Çetin, 2012 yılında AY'nin yedinci kitabını da yayına hazırlamıştı.

Çetin, çalışmasını dört ana bölüm üzerine kurmuş olup, eserde ön söz, kısaltmalar ve işaretler, giriş, kaynaklar ile beraber sekiz ana başlık bulunmaktadır.

Eserin *Giriş* başlığını taşıyan ilk bölümü (s. 1-10) iki başlıkta incelenmektedir. İlk başlık altında çalışmayla ilgili bazı hususlara değinilmiş ve çalışmada izlenen yol açıklandıktan sonra, ikinci başlıkta AY'nin sekizinci kitabının içeriği ve kitap hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. AY'nin sekizinci kitabının altı bölümden oluştuğu, ilk bölümü olan 15. bölümün ilk kısmının yedinci kitabın son bölümüyle uyuştugu, 15. bölümde *Sarasvati*, 16. ve 17. bölümde *Şirikini*, 18. bölümde ise *Vasundari* adlı tanrıçaların söz alarak türlü maharetlerinden bahsettiği ve bu sebeple bu dört bölümün birbiriyle ilişkili olduğu, 19. bölümde *Sançanaçayı* adlı tanrılar komutanının arzının anlatıldığı, 20. bölümde ise hükümdarların doğru öğretilerine ve bunun yararlarına değinildiği, AY'nin sekizinci kitabı üzerine şimdiye kadar F.W. K. Müller (1908), Kōgi Kudara - Klaus Röhrborn (1982), Şinasi Tekin (1987), Gerard Ehlers (1987), Roger Finch (1993), Ceval Kaya (1994), Tursun Eyup (2001), İsrabil Yüsüp - Ablim Qeyum (2001) ve Erdem Uçar (2017) tarafından metin neşri çalışmaları yapıldığı gibi bilgiler bu bölümden edinilebilmektedir.

Eserin *İnceleme* başlığını taşıyan ikinci bölümünde (s. 11-22) alt başlıklar halinde sekizinci kitabı oluşturan yazmalar, eksik varaklar, yazmaların yazım özellikleri Berlin yazmaları ile St. Petersburg yazması arasındaki sesbirim, yapıbirim, sözcük ve söz dizimi farklılıklarına değinilmiştir.

Eserin *Metin* bölümü (s. 37-394) iki başlıkta ele alınmış olup öncelikle Berlin yazmalarının transkripsiyon ve transliterasyonu verilmiştir. Berlin yazmalarında 2133 satır bulunmakta ve bazı satırlarda kopma ve yıpranmaya bağlı eksiklikler görülmektedir. Berlin ve St. Petersburg yazmaları arasındaki ses ve söz farklılıkları 3-192 arası dipnotlarda sayfa altında gösterilmiştir. Bu farklılıkların 106'sı s. 18-22 arasında da tablo halinde ayrıca verilmiştir. İkinci başlık altında St. Petersburg yazmasının karşılaştırmalı metni ve çevirisi bulunmaktadır. 1712 satırdan oluşan bu bölümde yer alan 193-733 arası dipnotlarda metnin yer yer hem Berlin nüshasıyla hem

7 F. Ağca'nın danışmanlığında hazırlanan Kübra Demir'in tezi 'Altun Yaruk Örneğinde Eski Uygurcada Zamirler', B. Gül'ün danışmanlığında hazırlanan Raziye Ersan'ın tezi ise 'Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurca'da Fiiil Birleşmeleri' başlığını taşımaktadır.

8 Çetin, Engin (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.; Uçar, Erdem (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezgiñç. Diplomatik Neşir Usülüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinazor Kitabevi Yayınları.; Tokyürek, Hacer (2015). *Altun Yaruk Sudur. IV. Tezgiñç. Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Kayseri: Laçın Yayınları.

de diğer okuma çalışmalarıyla karşılaştırılması yapılmıştır. Çince metnin de bulunduğu bu kısımda Türkiye Türkçesine çeviri sayfa altındadır.

Eserin *Açıklamalar* bölümünde (s. 395-420), Çince metin ile Uygurca metnin uyumunun ele alındığı, Uygurca metin ile ilgili bilinmeyen yönlerin aydınlatılmaya, kimi tartışmaların açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığı bir bölümdür. 80 ibare hakkında çeşitli bilgi ve yorumların bulunduğu açıklamalar genel olarak ana metne yönelikken kimi zaman Berlin yazmalarında bulunup da St. Petersburg yazmasında bulunmayan sözler de irdelenmiştir. Bu bölümde Uygurca metnin işlendiği birçok çalışmada bulunabilecek temel kavramların açıklanmasından kaçınılmış daha çok metnimizle ilgili konulara değinilmiştir (s.2).

Dizinler bölümünde (s. 421-500) yer alan *Uygurca Dizin*'in hazırlanması aşamasında TürkSözDiz v1.3.0 yazılımı kullanılmış, yer yer eklemeler ve yer değişiklikleri yapılmıştır. Madde başı sözün kullanım sıklığının da verilmesi önemlidir. *Dizin* bölümünde madde başı sözün Çince metindeki karşılığı kullanılmış ise bu karşılık gösterilmiş, madde başı söz, bir terim ise bu sözün yabancı dildeki karşılığı verilmiştir (s.2).

Kaynakçasında 1930 ile 2017 tarihleri arasında yayınlanmış 176 kaynağa yer veren Çetin'in çalışmasının titizlikle ele alındığı ve emek ürünü olduğu belli olsa da, bir iki gözden kaçmış teknik hususa dikkat çekmek gerekmektedir.

Bunlardan ilki kısaltmalar kısmındaki bilgilerin yeterli olmamasıdır. Nitekim alan çalışanları tarafından anlaşılabilen *AyKaya*, *AyFinch*, *AyTekin*, *EhlersKat.* gibi kısaltmalar, akademik eğitimine yeni başlayanlar ya da bu konuyla doğrudan ilgili olmayan akademisyenler tarafından bilinmeyebilir. Ayrıca bu tür kısaltmalarda da tek tipin benimsenmesi de önemlidir. Sözelimi 52. ve 53. dipnotlarda yer alan *RaschmKat.*, aslında 54. dipnottaki *RaschKat.* ve 94. ve 95. dipnotlardaki *RaschmannKat.* aynı eserin kısaltmalarıdır. Bu türden kısaltmaların bir sistem dahilinde Kısaltmalar başlığı altında yer alması okuyucu için faydalı olacaktır.

Eserin üçüncü sayfasında ve 422.-526. sayfalar arasındaki çift sayfalarda sayfa numarasının unutulduğunu ve ilk 20 sayfadan tespit edebildiğimiz birkaç dizgi hatasını belirterek bu kısmı sonlandırmak istiyorum (s.: *sayfa*, p.: *paragraf*, st.: *satır*).

Yer	Hata
s.VIII/p.1/st.14	... <i>Dizini</i> 'ne dizinine (iki kez yazılmış) → ... <i>Dizini</i> 'ne
s.1/p.3/st.7	çigiyle → <i>çizgiyle</i>
s.3	sayfa numarası unutulmuş
s.8/p.2/st.1	Kaus Röhrborn → <i>Klaus Röhrborn</i>
s.12/p1/st.1	toplam sayısı → toplam <i>satır</i> sayısı

Eserin eğer yeni baskısı olacaksa, birden fazla göz tarafından yeniden okunması sonunda tespit edilecek yeni düzeltmeler ile yukarıda birkaçına değindiğimiz teknik düzeltmelerin yapılması eserin değerini daha da artıracaktır. Engin Çetin hocamızı çalışması sebebiyle tebrik eder, çalışmalarının artarak devam etmesini temenni ederiz.

MIDDLE MONGOLIAN LOAN WORDS in VOLGA KIPCHAK LANGUAGE

Csáki, Èva (2006), *Turkologica* 67, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 258s., ISBN:3-447-05381-X

Işlay İŞIKTAŞ SAVA*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 236-243

Diller arası etkileşim, o dilleri konuşan milletler arasındaki siyasî, iktisadî, kültürel ve tarihî münasebetler doğrultusunda gelişmiş ve şekillenmiştir. Bu etkileşimin, diller arasında kelime alışverişi, cümle yapısının tesiri, semantik kopyalama gibi bazen birinin bazen de hepsinin bir arada bulunduğu şekilleri karşımıza çıkmaktadır. Aynı dil ailesinden olan Türkçe ve Moğolca arasındaki ilişkiler çeşitli bilim insanları tarafından farklı zamanlarda incelenmiştir (Ersoy¹, Clauson² vb.). Ayrıca bu dil ilişkilerinde Moğolcadan Türkçeye ve Türk Lehçelerine geçen alıntı kelimeler hakkında da çalışmalar bulunmaktadır (Çiçek³ Gülensoy⁴, Eren⁵, Sertkaya⁶, Poppe⁷, Tuna⁸ vb.).

“Geleneklerimizde Ortak iyi Örneklerimizden Hızır ve Benzerleri”⁹, “Karaçay-Balkar’da Orta Moğolca Alıntı Fiiller”¹⁰ gibi çalışmaları bulunan ve Macaristan’da P. Pazmany Katolik Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü’nde görev yapan Èva Csáki’nin “*Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Language*” adlı kitabı da Moğolcan alıntı kelimeler üzerine kaleme alınan kapsamlı çalışmalardan biridir. Kitap, 2006 yılında Wiesbaden’de basılmış, Harrassowitz Verlag yayınevinden çıkmıştır. 258 sayfa olan kitap *Introduction* (Giriş) ile başlar, *Why Do We Consider A Word Of Mongolian origin In Volga-Kipchak Languages?*(Niçin Volga-Kıpçak Dillerinde Bir Kelimenin kökeninin Moğolca olduğunu Düşünürüz?), *Thematical Groups Of Middle Mongolian Loan Words In Volga-Kipchak Languages* (Volga-Kıpçak Dillerinde Orta Moğolcadan Alıntı Kelimelerin Tematik Grupları), *Middle Mongolian Loan Words*

* Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye. islay@gazi.edu.tr

1 Ersoy, Feyzi (2012), *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Gazi Kitabevi, Ankara

2 Sir Gerard, (2017), *Türkçe-Moğolca Çalışmaları* (Çev. Fatma Kömürçü), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

3 Çiçek, Sevim Erdem (2015), *Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 63. Cilt-1.Sayı Yaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

4 Gülensoy, Tuncer (1974), “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi*, VI/1, Ankara, s. 235-259

5 Eren, Hasan (2003), “*Türkçede Moğolca Kalıntılar* (Claus Scönic, *Mongolische Lehnwörter im Westogusischen*, Wiesbaden 2000, VI+20. *Turcologica* 47)”, *Belleten*, c.1: 171-186

6 Sertkaya, Osman Fikri (1987), “Mongolian words and forms in Chagatay Turkish (Eastern Türkî) and Turkey Turkish (Western Türkî)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 265-280

7 Poppe, Nikolaus (1962), “*Die Mongolischen Lehnwörter im Komanischen*” Németh Armağanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı 191, Ankara, s. 331-340

8 Tuna, Osman Nedim (1972) *Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler*, *Türkiyat Mecmuası* XVIII, İstanbul, 209-250

9 Csáki, Èva (2012) *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* / 2012-1 (Ocak-Haziran) (Balkan Özel Sayısı-I), s.113-118

10 Csáki, Èva (2006), *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 36-65.

In Volga-Kipchak Languages Alphabetical Order (Volga-Kıpçak Dillerinde Orta Moğolcadan Alıntı Kelimelerin Alfabetik Sıralaması), *Observations On Tatar and Bashkir Phonetics* (Başkurt ve Tatar Fonetigi Hakkında Gözlemler) adlı dört bölüm ile devam etmekte, *Conclusions* (Sonuç) ve *Bibliography and Abbreviations* (Kaynakça ve Kısaltmalar) ile sona ermektedir.

Introduction (Giriş), üç sayfadır (7-9) ve ilk olarak Cengiz İmparatorluğunun tarih sahnesine çıkıp 1237’de Volga (İdil) Kıpçak sahasındaki hâkimiyetinin ifadesi yer almaktadır. Middle Mongolian Language (Orta Moğolca) hakkında çalışmaların tamamlanmadığını, bunların tamamlanmasıyla kendi çalışmasının da daha iyi hâle geleceğini belirten yazar, çeşitli Türk Lehçelerinde Orta Moğolcadan alınan kelimeler hakkındaki çalışmalardan yaralandığını dile getirmektedir. Çalışmasının Kore, Mançu, Karaim, Yakut, Kuman, Modern İran, Afganistan dialektleri, Çuvaş, Sibiry Türk lehçeleri, Tuva, Osmanlı Türkçesi, Başkurt, Nogay ve Türkiye Türkçesi gibi çeşitli dil ve lehçelerdeki Orta Moğolcadan alıntılanan kelimelerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır (s.7). Liğeti’nin Türk Dillerine Moğol dilinin etkisi hakkındaki çalışmasından bahsedilmekte; Räsänen, Poppe ve Róna-Tas gibi bilim adamlarının Çuvaşçada Orta Moğolcadan alıntı bazı kelimelerin Tatarcadaki bazı fonetik ve semantik gelişmelerin göstergesi olduğu fikirleri belirtilmektedir. Èva Csáki bütün okuduklarından yola çıkarak Orta Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine (bu yazarın kendi tabiridir) dolaylı yollardan değil doğrudan geçen alıntı kelimelerin olup olmadığı sorusunun aklına geldiğini ifade etmektedir. Eğer varsa da bunun nasıl olduğunu anlamak için bu kitapta yer alan kelimelerle bunu açıklamaya çalıştığını dile getirmektedir.

Why Do We Consider A Word Of Mongolian origin In Volga-Kipchak Languages?(Niçin Volga-Kıpçak Dillerinde Bir Kelimenin kökeninin Moğolca olduğunu Düşünürüz?) adlı ilk bölümde yazar bu sorunun cevabı için altı kriter belirtmektedir (s.10-11):

1. Phonetik criteria (Fonetik kriter)
  - d- (Oğuz Türkçesinde kelimenin d- ile başlamadığı varsayılr)
(MMo dönen →VK dünen)
  - -d- (Moğolcada iç seste -d- sesi’nin olması)
(MMo quda → VT quda)
  - m- (Türkçede eğer b- veya r-’den benzeşme yoluyla gelişmesiye m- sesinin kelime başında yer almaması)
(MMo mültüre → VK mölderä)
  - n- (Türkçede kelime başında n- sesinin bulunmaması)
(MMo noyta → VK nuqta)
  - -j- (ç), -ž- (ç) (bu sesler Türkçede yalnızca alıntı kelimelerde bulunabilir):
(MMo bağa →VK bağa)
  - Diftong, iki heceli kelimelerin varlığı : MMo kömegei→VK kümägäy
  - Türk-Moğol rotasizm: Old Turkic küzen (kokarca) > MMo küren (kahverengi)
>VK körän (kahverengi)

2. Morphological criteria (Morfolojik kriter)

Eğer Volga Kıpçak dillerinde bir kelimeye tamamiyle bilinmeyen bir ek getirilmişse ve benzer dillerde (lehçelerde) bu eke rastlanmıyorsa, bu ek de genellikle MMo da sık kullanılan bir ekse kelimenin veya ekin Moğolcadan alındığını gösterir. MMo qara+ğai →VK qarağay gibi

3. The criterion of etymology (Etimolojik kriter)

Eğer bir kök ve ondan tüetilmiş şekilleri MMo'da mevcut ise, VK dillerinde kök ve eklerine rastlayamazken sadece tüetilmiş şekillerini görebiliyorsak, o zaman bu kelimenin Orta Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçtiğini düşünebiliriz. MMo. todqa'ul →VK totkavil

4. Semantic criteria (Semantik kriter)

Eğer bir kelime Orta Moğolcada daha kapsamlı bir anlamda iken onun eşdaşı olan Volga Kıpçak dillerinde daha özel anm-lamda kullanılıyorsa muhtemelen o kelime Orta Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçmiştir. MMo çayan “beyaz” →VK çagan “akçaağaç”

5. The criterion of synonyms (Eşanlamlılık kriteri)

Aynı şeyi belirtmek için VK dillerinde iki ya da daha fazla kelime kullanılıyorsa ve bunlardan biri Orta Moğolcada kullanılıyorsa o kelime muhtemelen Volga Kıpçak dillerine Orta Moğolcadan geçmiştir. VK anğar-, anla- “anlamak”; MMo angxar- “bilinçlenmek”

6. The criterion of cultural history

Volga Kıpçak dilleri ile Moğolcada yırtıcı hayvanlar, atın çeşitli yaş dönemleri, akrabalık ilişkileri ve soyal hayat için ortak kullanılan kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerden özellikle diğer milletlerden farklı olarak geliştirilmiş terimler hâlinde Moğolcada kullanılanları sebebiyle o kelimelerin Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçtiği düşünülebilir. MMo bağa →VK bağa (bacanak)

Thematical Groups Of Middle Mongolian Loan Words In Volga-Kipchak Languages (Volga-Kıpçak Dillerinde Orta Moğolcadan Alıntı Kelimelerin Tematik Grupları) adlı bölüm 12 alt başlıkta tasniflenmektedir (s.12-21):

1. Kinship terms (Akrabalık terimleri)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen altı kelime listelenmiştir: *abisun, bağa, berigen, quda, nagaça, jayuçi.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
absin (TatDS)	'sister-in-laws calling each other'	MMo abisun
aphin (BashkT)		

2. Parts of body (illness) (Vücutun bölümleri-hastalık)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on bir kelime listelenmiştir: *anğkagu, çer, çirai, qaburğa, kömegei, manglai, möçe, silükei, soqur, taqım, tanglai.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
anğkau (TatDS, TatAS)	'hard palate'	MMo <i>anğkagu</i>
anğqau (BashkT)		

3. Animals (parts of their body) (Hayvanlar-onların vücudunun bölümleri)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on beş kelime listelenmiştir: *aqūna, itelgü, bödene, betege, çöregei, sar, saraljın, qarçığa, qa'urasun, qur, sileüstün, şügärlig, soyir, şonxor, toyğun.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
şonkar (TatRS)	'falcon'	MMo <i>şonxor</i>
şunqar (PBashk)		

4. Horse-Breeding (At ve atın çeşitli yaşları)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on dört kelime listelenmiştir: *büldürge, büral, börtü, çabidur, çilbur, delbege, dönen, dönejin, qunan, qunaşın, küren, noqta, tasma, toqum.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
burli (TatRS, TatB)	'grey (horse)'	MMo <i>büral</i>
buril (BashkRS)		

5. Plants (Bitkiler)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on bir kelime listelenmiştir: *alısun, arça, bölbē, dolana, çaqa'an, qaragai, moyil, narat, ur, sarana, suli.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
narat (TatRS, PBashk)	'pine-tree'	MMo <i>narat (sing. narasu)</i>

6. Terminology of the household, dwelling, food, tools etc. (Ev veya aileye ait eşya, yiyecek vb. terimleri)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on dokuz kelime listelenmiştir: *adarana, ejegei, bagana, be'elei, bosaqa, çögöçe, dönggö, qapturğa, qayıçı(n), quduq, quralta, qonalya, malayai, mantu, onggi, sa'adaq, şibağa, alçi, terme.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
bagana (TatRS, TatB)	'pillar, pole'	MMo <i>bagana (sing. narasun)</i>
bağana (BashkRS)		

7. Social life (Sosyal hayat)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on beş kelime listelenmiştir: *boljar, batur, seçen, dem, demçi, jasa'ul, qara'ul, qari'u, mergen, nökör, süi, siltay, şog, todqa'ul, olja*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
märgän (DSTat)	'a good marksman'	MMo mergen

8. Topography (Coğrafya)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen üç kelime listelenmiştir: *ölkä, uba, uram.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
uram (TatRS)	'street'	MMo oram

9. Weather and other phenomena of nature (Hava ve diğer tabiat hadiseleri)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen beş kelime listelenmiştir: *boro'an, qirmaq, üyer, salkin, uriyan*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
buran (TatRS, TatB)	'snow-storm'	MMo <i>boro'an</i>

10. Substances (Maddeler)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen iki kelime listelenmiştir: *lai, siltü*

11. Qualities (Vasıflar)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen on üç kelime listelenmiştir: *alus, bulanggir, çeber, erke, genete, mese, moqoy-a, niy, dabqur, oyöta, osal, sergeg, teneg.*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
čibär (TatRS) sibär (BashkRS)	'nice, good'	MMo <i>čeber</i>

12. Activities (Fiiller)

Burada Moğolcadan Volga Kıpçak dillerine geçen yirmi dört kelime listelenmiştir: *abura-, alja-, angqar-, angkil-, arçi-, asara-, berket-, bilçara-, bültei, čida-, dömögö-, irjayi, ilgä-, erkele-, yada-, jalga-, jüde-, kösi-, maqta-, mata-, mültüre-, uçira-, toqta-, töli-*

<i>Volga Kipchak data</i> (Volga-Kıpçak verileri)	<i>Meaning</i> (anlamı)	<i>Mongol data</i> Moğolca veriler
<i>tuqta-</i> (TatRS) <i>tutqa-</i> (BashkD1)	'nice, good'	MMo <i>toqta-</i>

22-209. sayfalar arasında yer alan *Middle Mongolian Loan Words In Volga-Kipchak Languages Alphabetical Order* (Volga-Kıpçak Dillerinde Orta Moğolcadan Alıntı Kelimelerin Alfabetik Sıralaması) adlı bölüm, çalışmanın esas kısmını ihtiva etmektedir. Bu bölümde yukarıda zikrettiğimiz 138 kelime temalarına bakılmaksızın alfabetik olarak incelenmektedir. Bu inceleme her kelime için var ise,

- Tatar data
- Bashkir data
- Other Kipchak data
- Chuvash data
- Early Kipchak and Eastern Turkic, Chagatai data
- Other Turkic data
- Middle Mongolian data
- Written Mongolian data
- Other Mongolian data

alt başlıklarında sözlüklerden yararlanılıp kelimenin durumu izah edilmektedir. Daha sonra o kelime ile ilgili bilim adamlarının görüşleri nakledilmekte ve başka kelimelerle ilişkisi değerlendirilmektedir. Her kelime için yaklaşık bir buçuk iki sayfa açıklama yapılmıştır. Bu açıklamalar yapılırken yararlanılan kaynağın dili (Tatarca, Başkurtça, Çuvaşça, Rusça gibi) ile de kullanılmaktadır. Tatar ve Başkurt verilerinin altında ağız sözlüklerinden de yararlanıldığı örnekler bulunmaktadır. *Other Kipchak data*'nın altında Kazakça, Kırgızca, Nogayca, Kırım Tatarca, Kumukça, Karayca gibi Türk lehçelerinin verileri gösterilmektedir.

Örneğin 44. kelime *dim* kitapta şöyle geçmektedir (s.89):

44. *dim* ‘suggestion’ < MMo *dem* ‘help’

Tatar data:

dim ‘ugovarivanie, uveščevanie’ (TatRS 130), *dim* ‘javaslat, räbeszélés; das zuraten, zurede’ (TatB 129), *dim* ‘öndäü, izget’ (TatAS1 303)

Bashkir data:

dim ‘ugovarivanie, uveščevanie, uveščanie, ugovor’ (Bashk 163), *dim* ‘ugovarivanie’ (BashkRS 167), *dim* ‘sovet, ugovarivanie, uveščanie’ (BashkK 69)

Chuvash data:

Tim ‘želanie, stremlenie, vlečenie...’ (Egorov 1964), *tim* ‘pobuždenie, stremlenie’ (Zol. 81)

Middle Mongolian data:

dem (SMI 82)

Written Mongolian data:

dem ‘aid, help, assistance’ (L 250), *dem* ‘die Hilfe, Unterstützung; pomošč, vspomoženie, podkreplenie’ (Schmidt 276b).

Other Mongolian data:

dem ‘die Hilfe, Unterstützung’ (KWb 87), *dém* ‘aide’ (OrdM 138b).

The words was most probably mediated to the Chuvash language by Tatar (Róna-Tas 1982:91).

Kitapta aslında Kırım Tatarca sözlüklerde var olmasına rağmen bazı kelimelerin bu kitapta Other Kipchak data'nın altında değerlendirilen Kırım Tatarca verilerin içinde yer almadığını da görmekteyiz: *möçe, bütege, qarçıqai, çilbür, bosaya, qaiyiçi, qara'ul, erke, yalga-, erkele-, töle-* gibi.

Ayrıca *Salkin, teneg* kelimeleri ise kitapta listede yer almakta fakat açıklamaların yapıldığı bölümde hiç geçmemektedir.

Observations On Tatar and Bashkir Phonetics (Başkurt ve Tatar Fonetigi Hakkında Gözlemler) adlı bölümde yazar, on iki maddede bir önceki bölümdeki açıklamalardan yola çıkarak vardığı ünlü ve ünsüzlerin durumu o>u, ö>ü; MMo'daki diftong -ai ses grubu VK'ta -ay olmuştur gibi sonuçları sıralamaktadır (210-211). Ardından *Phonetical reflections* alt başlığında 'a, e, i, o, ö, u, ü' ünlülerinin kelime başında ve ortasında Orta Moğolcada ve Tatar-Başkurt Türkçelerinde bu çalışmada incelenen kelimelerde nasıl yer aldığı listelenerek vermektedir (211-218). Bunlara birkaç örnek:

	Midlle Mongolian		Tatar		Bashkir
a-	abisin	a-	abısın	a-	aphın
-a-	bagana	-a-	bagana	-a-	bayana

Observations On Tatar and Bashkir Phonetics bölümününün *Disyllables, Diphtongs* adlı alt başlığında hece grubu ve diftongların Orta Moğolcada ve Tatar-Başkurt Türkçelerinde bu çalışmada incelenen kelimelerde nasıl yer aldığı listelenerek gösterilmektedir (218-219). Bunlara birkaç örnek:

	Midlle Mongolian		Tatar		Bashkir
-au-	qara'ul	-avı-	karavıl	-auı	Qarauıl
-ai-	malayai	-ay	malakay	-ay	Malaqay

Burada belirtmek gerekir ki yazarın Başkurt Türkçesi için tasavvur ettiği -au->-auı- değildir; -u, -ü olarak gösterilen sesler Başkurt Türkçelerinin bugün kullandığı Kiril alfabesinde -y (u, -uw), -Y(-ü,üw) olarak temsil edilmektedir.

Conclusion (Sonuç) başlığı 221-224. sayfalar arasındadır. Èva Csáki öncelikle bu çalışmasında değerlendirdiği kelimelerden çok daha fazlasının Orta Moğolcadan Volga Kıpçakçasına geçmiş olabileceğini belirtmekte ve bunun da Kıpçaklar ile Moğollar arasında uzunca süren yakın yaşayıştan kaynaklandığını ifade etmektedir. Semantik bakımdan alıntılanan kelimelerin pek çoğunun Cengiz Han çağında Volga Kıpçakçasına geçtiğine değinmektedir. Hatta bunun 'neden sadece kök kelime değil aynı zamanda eklerin de alıntılındığı' sorusunun da cevabını ihtiva ettiğini vurgulamaktadır. Bazı kelimelerin doğrudan, bazılarının da dolaylı olarak Moğolcadan alıntılındığını unutmamak gerektiğini hatırlatmaktadır. Konuyla ilgili araştırmaların bitmediğini, Fin-Ugor-Çuvaş-Türkçe üzerindeki Moğolca etkilerin incelenmesiyle yeni katkıların olacağını dile getirmektedir.

Kitabın sonunda 225-258. sayfalar arasında *Bibliography and Abbreviations* (Kaynakça ve Kısaltmalar) yer almaktadır.

Büyük bir kaynakça taramasıyla 138 (iki kelime atlandığı için 136) kelimenin tek tek açıklandığı, tasniflendiği ve değerlendirildiği, çeşitli bilim adamlarının görüşlerine de yer verildiği bu kapsamlı çalışma, uzun ve meşakkatli bir çabanın sonucudur. Üzerinden on bir yıl geçmesine rağmen Moğolcadan alıntı kelimeler hakkında çalışma yapan araştırmacıların başucu kitabı olan bu kitap hem kaynakçasıyla hem yöntemiyle yeni araştırmalara ışık tutmaya devam edecektir. Èva Csáki'ye özenli çalışması için teşekkür eder yeni çalışmalarında başarılar dileriz.

ÇAĞDAŞ KAZAK TÜRKÇESİ SES-ŞEKİL-CÜMLE BİLGİSİ METİNLER

Nergis Biray, Ekrem Ayan, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun (2015), Editör: Hızırбек Gayretullah, Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, İstanbul, 268 s. ISBN: 978-605-9241-01-4

Zeynep ASLAN*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 244-248

Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler adlı eser, alanlarında yetkin üç akademisyenin ortak emeğinin bir sonucu olarak ortaya konulmuş ve Bilge Kültür Sanat Yayıncılık tarafından 2015 yılında yayımlanmıştır. Yazarların kitabın bölümlerini çalışma alanlarını göz önünde bulundurmak kaydıyla paylaştıkları anlaşılmaktadır.

Eser, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un *Sunuş* yazısı ile başlamaktadır (Biray vd. 2015: 5-6). Ercilasun'un bu takdimi eserin nasıl bir ihtiyaca yönelik hazırlandığını, yazarların Kazak Türkçesi ile ilgisini ve eserin alana katkısı içerdiği bakımından bir değerlendirme niteliğindedir.

Sunuş yazısından sonra *Açıklamalı Kazak Alfabeti* bölümü gelmektedir. Bu kısmı Pamukkale Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nden Doç. Dr. Nergis Biray yazmıştır. Kiril harfli Kazak alfabesinin Türk Latin alfabesindeki karşılıklarının tablo hâlinde verilmesinin ardından *ə, u, y* gibi birtakım harflerle ilgili açıklamalar yapılmıştır.

Bilindiği üzere 26 Ekim 2017 itibarıyla Kazakistan'da Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi hakkında bir kararname imzalanmış ve sürecin 2025 yılına kadar kademeli olarak tamamlanması planlanmıştır. Bundan sonra Kazak Türkçesi Grameri üzerine yazılacak eserlerde veya yeni baskıları yapılacak olan kitaplarda söz konusu gelişmenin dikkate alınması gerekir. *Çağdaş Kazak Türkçesi* kitabının da yeni baskılarının bu değişime uyum sağlayacak şekilde düzenlenmesi önem arz etmektedir.

Eser, başlığın da anlaşılabilirliği gibi *Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Cümle Bilgisi* ve *Metinler* olmak üzere dört bölüme oluşur.

Ses Bilgisi (2015: 15-57) adı verilen birinci bölümün yazarı Nergis Biray'dır. Bu bölüm *Ünlüler, Ünsüzler* ve *Ünlü ve Ünsüzlerle İlgili Altın Kurallar* şeklinde üç ana başlıktan oluşur.

Ünlüler başlığı altında ünlülerin özellikleri örneklerle açıklanmış, *kalınlık-incelik uyumu* ile *düzlük-yuvarlaklık uyumu* Türkçe ve alınma kelimelerde olmak üzere ayrı maddeler hâlinde incelenmiştir. *Ünlü Değişmeleri* bahsinde *ünlü kalınlaşması, ünlü incelmeleri, ünlü düzleşmesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü genişlemesi, ünlü daralması, ünlü türemesi, ünlü düşmesi* ve *ünlü birleşmesi* şeklinde ses olayları örneklerle anlatılmıştır.

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, z.aslan@gazi.edu.tr

Ünsüzler bölümü *Ünsüzlerin Özellikleri ve Teşekkülü* (Biray 2015: 30-44) ve *Ünsüzlerde Meydana Gelen Ses Olayları* (Biray 2015: 44-50) olmak üzere iki başlıktan oluşur.

Ünsüzlerin Özellikleri ve Teşekkülü kısmında ünsüzlerin tasnifinde kullanılan terimlerin Kazak gramerlerindeki karşılıkları verilmiş, öte yandan ünsüzlerin tasnifi konusunda Kazak gramerlerinin Türkiye'deki gramerlerden ayrılan yönlerine dikkat çekilmiştir. *Ünsüzlerde Meydana Gelen Ses Olayları* başlığı altında ise *ünsüz uyumu* ve *ünsüz değişimleri* ele alınmıştır. *Ünsüz Değişimleri* başlığı altında *sedalılaştırma*, *sedasızlaştırma*, *süreklileştirme*, *genizsileştirme*, *süreksizleştirme*, *sızıcılaştırma*, *akıcılaştırma*, *benzeştirme*, *aykırılaştırma*, *ünsüz ikizleşmesi*, *ünsüz tekleşmesi*, *ünsüz türemesi*, *ünsüz düşmesi*, *hece düşmesi* ve *yer değiştirme (metatez)* şeklinde on beş ses olayının ele alındığı görülmektedir.

Ses bilgisi bölümünün son alt başlığı olan *Ünlü ve Ünsüzlerle İlgili Altın Kurallar* (Biray 2015: 51-57) bölümünde Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasındaki ses farklılıkları eşzamanlı bir karşılaştırma ile ortaya konulmuş, yer yer tablolardan da yararlanılarak konunun pekişmesi sağlanmıştır.

Nergis Biray imzalı *Şekil Bilgisi* (2015: 59-132) adlı ikinci bölüm, eserin en hacimli bölümüdür. *Şekil Yapısı Bakımından Kelimeler* (Biray 2015: 61-79) ve *Anlam Bakımından Kelimeler* (Biray 2015: 79-132) olmak üzere iki ana başlıktan oluşur.

Şekil Yapısı Bakımından Kelimeler başlığı altında Kazak Türkçesinin yapım ekleri örneklerle anlatılmıştır. Yapım ekleri konusu alışlageldiği gibi isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri ve fiilden fiil yapma ekleri şeklinde dört alt başlık hâlinde incelenmiştir.

Anlam Bakımından Kelimeler başlığı altında Kazak Türkçesi Şekil Bilgisi konusunun ayrıntılı bir şekilde ele alındığı görülür. Bu kısımda *İsimler* (Biray 2015: 79-89), *Sıfatlar* (Biray 2015: 89-93), *Zamirler* (Biray 2015: 93-97), *Zarfılar* (Biray 2015: 97-101), *Fiiller* (Biray 2015: 101-125) ve *Edatlar* (Biray 2015: 125-132) şeklinde alt başlıklar yer alır.

İsimler alt başlığında isimlerde çokluk, iyelik ekleri, aitlik eki, ismin hâlleri, isimlerde soru, ek fiil çekimi ele alınmış, *Sıfatlar* alt başlığında niteleme ve belirtme sıfatları anlatılmıştır. Yine bu bölümde *Zamirler* alt başlığında şahıs zamirleri, dönüşlülük zamiri, işaret zamirleri, belirsizlik zamirleri ve soru zamirleri açıklanmış, *Zarfılar* alt başlığında ise yer ve yön zarfları, zaman zarfları, hâl zarfları, miktar zarfları, soru zarfları verilmiştir. Sözü edilen alt başlıklarda Kazak Türkçesinde isim çekiminin nasıl yapıldığına dair açıklamalı örneklerin yer alması, çekimlerin yer yer tablolar hâlinde gösterilmesi dikkati çeken bir husustur.

Fiiller başlığı konu yoğunluğu dolayısıyla bu bölümün en uzun alt başlığıdır. Burada önce şahıs ekleri anlatılmış, ardından şekil ve zaman eklerine geçilmiş, bildirme ve tasarlama kipleri örneklendirilerek anlatılmıştır. Birleşik fiil çekimleri, *Birleşik Kipli Çekim* başlığı altında *hikâye*, *rivayet*, *şart* olmak üzere üç maddede ele alınmıştır. Kazak Türkçesinde fiillerin yeterlik şeklinin verilmesinin ardından isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerin de işlenmesiyle fiil konusu tamamlanmıştır.

Edatlar alt başlığında Kazak Türkçesinin edatlarının *ünlem edatları*, *bağlama edatları* ve *son çekim edatları* olmak üzere üç grupta incelendiği görülür. Böylece *Şekil Bilgisi* bölümü sona ermektedir.

Eserin *Cümle Bilgisi* başlığını taşıyan üçüncü bölümünün yazarı Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nden Doç. Dr. Ekrem Ayan'dır (Ayan 2015: 133-185). Bu bölüm *Cümle*, *Cümle Türleri* ve *Kazak Türkçesi Cümle Tahlili Örnekleri* şeklinde üç başlıktan oluşmaktadır.

Cümle bölümü *Cümlelerin Ögeleri* (Ayan 2015: 135-153) ve *Kelime Grupları* (Ayan 2015: 153-163) olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. Cümlelerin tanımına dair kısa bir girişin ardından cümlelerin ögelerine geçilmiş ve ilgili terimlerin Kazak Türkçesindeki karşılıkları da verilmek suretiyle açıklamalara yer verilmiştir. Öte yandan konulara dair örnek cümlelerin edebî eserlerden veya Kazak Türkçesi ile yazılmış çeşitli metinlerden alıntılanmış olması dikkat çekicidir.

Cümlelerin Ögeleri, *Yüklem – Bayandawış* alt başlığı ile başlamaktadır. Konunun sonunda Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin yüklem bakımından karşılaştırılması yapılmıştır. Yalnızca yüklem konusunda değil *Özne – Bastawış*, *Nesne – Tuwra Toliqtawış*, *Yer Tamlayıcı – Janama Toliqtawış*, *Zarf – Pısıqtawış*, *Cümle Dışı Unsurlar – Oqşaw Sözder* alt başlıklarında da konu sonlarında Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki kullanışları bakımından karşılaştırma yapıldığı görülmektedir. Bu metot, eserin birinci bölümünde Biray'ın Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin ses özelliklerini karşılaştırdığı *Altın Kurallar* başlığı altında da uygulanmıştı. Söz konusu tutarlılık eserde metot birliğinin olduğunu göstermektedir.

Kelime Grupları başlığı altında *İsim Tamlaması*, *Sıfat Tamlaması*, *Sıfat-Fiil Grubu*, *Zarf-Fiil Grubu*, *Tekrar Grubu*, *Edat Grubu*, *Bağlama Grubu*, *Unvan Grubu*, *Ünlem Grubu*, *Sayı Grubu*, *Birleşik Fiil* şeklinde on bir alt başlık bulunmaktadır.

Cümle Türleri bölümünde cümlelerin *Yapılarına Göre Cümleler (Basit, Birleşik, Sıralı Cümle)*, *Yüklemin Türüne Göre Cümleler (Fiil Cümlesi, İsim Cümlesi)*, *Yüklemin Yerine Göre Cümleler (Kurallı Cümle, Devrik Cümle)* ve *Anlamına Göre Cümleler (Olumlu, Olumsuz, Soru Cümlesi)* şeklinde dört grup hâlinde incelendiği görülür (Ayan 2015: 163-180).

Kazak Türkçesi Cümle Tahlili Örnekleri kısmında edebî eserlerden seçilen örnek cümleler tahlil edilmiştir. Bu bölümde cümle bilgisi konusu pekiştirilmektedir.

Cümle Bilgisi bölümünün sonunda *Kaynaqça* (Ayan 2015: 184-185) yer alır.

Eserin dördüncü ve son bölümü *Metinler* (K. Ercilasun 2015: 187-254) başlığını taşır. Bu bölümü Gazi Üniversitesi'nden Doç. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun hazırlamıştır. *Metinler* bölümü *Okuma Parçaları ve Diyaloglar* (K. Ercilasun 2015: 189-217), *Kazak Kültürü, Coğrafyası ve Sanatı* (K. Ercilasun 2015: 218-247) ve *Халық Ауыз Әдебиетінен Мысалдар - Halk Edebiyatından Örnekler* (K. Ercilasun 2015: 247-254) şeklinde üç başlıktan oluşur.

Okuma Parçaları ve Diyaloglar kısmı *Танысу, Менің Отбасым, Менің Үйім, Адрес Сұрау, Базарда, Сағат Неше?, Азық-түлік Дүкенінде, Адамның дене Мүшелері, Дерігерде, Мамандық Тандау, Кітапханада, Жыл Мезгілдері және Қазақстанда Ауа-райы* şeklinde on iki başlık altında ve Kiril harfli Kazak Türkçesi

ile verilmiştir. Tanışma, selamlaşma, aileyi tanıtma, adres sorma, çarşı-pazar alışverişi, saat sorma, organlar, doktora gitme, meslekler, kütüphanede nasıl konuşulacağı, mevsimler ve hava durumu gibi gündelik hayatta ihtiyaç duyulan temel diyaloglar bu kısımda yer alır. Diyaloğun konusuna göre örnek bir konuşma metni verildikten sonra konu ile ilgili gerekli kelimeler tablo hâlinde Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla gösterilmiştir. Söz gelimi “Таңысу” başlığının altında tanışma ile ilgili örnek diyaloglar yalnızca Kiril harfli Kazak Türkçesi ile verilmiş ancak selamlaşma, hâl hatır sorma, yaş sorma ile ilgili konuşma kalıpları tablolar hâlinde Türkiye Türkçesi karşılıkları ile yazılmıştır. Ele alınan içeriğe göre örnek bir okuma metni ve ardından içeriğe dair kelime dağılımının tabloda gösterilmesi şeklinde düzenlenen bölüm, Kazak Türkçesi ile ilgili teorik bilgilerin pratikte kullanılmasını amaçlamakta ve bir konuşma kılavuzu işlevi görmektedir.

Abay’ın mevsimlerle ilgili şiirlerinden örneklerle son bulan ilk kısımdan sonra *Kazak Kültürü, Coğrafyası ve Sanatı* bölümü gelmektedir. Yine Kiril harfli Kazak Türkçesi ile yazılan bölümde *Ұлттық Ойын Түрлері, Қазақтың Ұлттық Тағамдары, Төрт Түлік Мал, Қазақтың Ұлттық Мейрамы: Наурыз, Діни Мейрамдар: Ораза және Құрбан Айт, Қазақстан Туралы Жалпы Мәліметтер, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұраны, Қазақстан Республикасының Астанасы - Астана Қаласы, Қазақстан Таулары, Қазақстан Өзендері мен Көлдері, Қазақстан Табиғатының Көрікті Жерлері, Қазақ Батырлары, Қазақстанның Ақын-Жазушылары, Қазақ Мұзыкасы, Қазақтың Атақты Бишісі - Шара, Қазақ Сұретшілері, Отау Құру* şeklinde on yedi alt başlık bulunur. Bu başlıklar altında Kazak oyunları, yemekleri, Kazakların önem verdiği dört hayvanın (at, deve, inek, koyun) Kazak hayatındaki yeri, Kazakların millî bayramı olan Nevruz ve dinî bayramlar (Ramazan ve Kurban Bayramları) hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Bu bölümde daha sonra Kazakistan hakkında genel bilgilerden söz edilmiş, Kazakistan Millî Marşı, Kazakistan’ın başkenti, dağları, nehirleri, gölleri ve görülmesi gereken yerlerinden bahsedilmiştir. Kazak batırları, Kazak şair ve yazarları, Kazak müziği, Kazakların ünlü oyuncusu Şara, ünlü ressamı Abilhan Kasteyev üzerine bilgilerin verildiği yapıldığı bölümde son olarak evlenme konulu bir piyesten alıntı yapılmıştır. Örnek piyeste gençlerin Kazakların millî danslarından kara jorga oynadığından bahsedilmesi ve Kara Jorga şarkısının sözlerinin verilmesi dikkat çekicidir.

Bu bölümün son alt başlığında Kazak halk edebiyatından örnekler yer alır. Halk edebiyatı türlerinden bazılarının Türkiye Türkçesi karşılıklarının verilmesi ile başlayan bölüm Kazak Türkçesinden ninni, saymaca, bilmece, tekerleme, atasözü-deyim örnekleri ile devam edip masal örnekleri ile son bulmaktadır.

Eserin sonunda Nergis Biray ve Ekrem Ayan tarafından hazırlanan *Kazak Türkçesi Gramer Terimleri Sözlüğü* (2015: 255-268) yer alır.

Modern dil öğretimi metotları, dilin sadece gramer olarak öğretilmesinin yeterli olmadığını, dilin kültürle ilişkilendirilerek öğretilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu eserde halk kültürü, halk edebiyatı ve çağdaş Kazak edebiyatı metinleri kullanılarak modern anlayışta bir gramer kitabı hazırlanmıştır.

“Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler” adlı eser, Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi, Kazak Türkçesi Metin Aktarma, Kazak Türkçesi Sözlü ve Yazılı Anlatımı gibi Kazak Türkçesi ile ilgili okutulacak pek çok derste kullanılabilir mahiyettedir. Türkoloji ile ilgisi olmayan ancak bir sebepten Kazak Türkçesi öğrenme merakında olan kişilerin dahi rahatlıkla istifade edebileceği bu eser, alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FUNKSIONAL QRAMMATİKASI: MORFOLOGİYAYA YENİ BAXIŞLAR VƏ LEKSEMATİKA – II. CİLT

Mehman Musayev; Qüdrət Cəfərov (2014), Azərbaycan Dilinin Funksional Qrammatikası: Morfologiyaya Yeni Baxışlar və Leksematika – II. Cilt, Bakı: Prestige, 326 s. ISBN: 978-9952-8258-3-1

Orhan BALDANE*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 249-252

Azərbaycan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı İlham Əliyev'in 29 Mayıs 2012 tarihinde imzaladığı karar doğrultusunda *Azərbaycan Dilinin Funksional Grammatikası* üst başlığıyla bir gramer hazırlama projesi başlatılmıştır. Kamal Abdullayev (proje başkanı), Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Vasif Məmmədəliyev və Fəxrəddin Veysəlli gibi Azərbaycan'ın önde gelen dilci Türkologlarından oluşan bir inceleme heyeti de bu projeyi yönlendirmiştir. Bunun sonucundaya 2014 yılında dört ciltlik bir eser ortaya çıkmıştır.

Dört ciltten oluşan bu gramerin ilk cildi *Fonemika ve Morfemika* alt başlığıyla Fəxrəddin Veysəlli tarafından, ikinci cildi *Morfologiyaya Yeni Baxışlar və Leksematika* alt başlığıyla Mehman Musayev ve Qüdrət Cəfərov tarafından, üçüncü cildi *Sintaqmatika, Söz Birləşməsi və Sadə Cümlə Sintaksisi* alt başlığıyla Fəxrəddin Veysəlli, Qəzənfər Qazımov vd. tarafından, dördüncü cildiyse *Söz Birləşmələri, Tabəli Mürəkkəb Cümlələr, Frazelogiya* alt başlığıyla Yusif Seyidov, Elövsət Abdullayev vd. tarafından yayıma hazırlanmıştır. Gramer çalışmasını oluşturan bütün ciltler 2014 yılında yayımlanmıştır.

Bu yazıda değerlendirilecek olan *Morfologiyaya Yeni Baxışlar ve Leksematika* başlıklı çalışma, bahsedilen gramerin ikinci cildi olarak yayımlanmıştır. Üç ana bölümden oluşan eserin *Azərbaycan Dilinin Morfologiyasına Yeni Baxışlar ve Türkoloji Dilçilik Bu Gün: Problemlər, Perspektivlər və Yeniliklər* başlıklı bölümleri Mehman Musayev tarafından, *Azərbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi* başlıklı bölümüyse Qüdrət Cəfərov tarafından kaleme alınmıştır.

Azərbaycan Dilinin Morfologiyasına Yeni Baxışlar (s. 10-96) başlığını taşıyan bölümde ilk olarak Azərbaycan Türkçesinin fonksiyonel gramerinin esasları üzerinde durulmaktadır. Bu kısımlarda genelden özele doğru ilerleyen bir inceleme göze çarpmaktadır. Yani, meselenin Azərbaycan'daki yansımaları değerlendirilmeden önce işlevsel gramer alanının kapsam ve sınırlılıklarından söz edilmektedir. Bununla birlikte Türkoloji alanında bu gramer anlayışının ele alınışından ve bugüne kadar tetkik edilmiş fonksiyonel gramer çalışmalarından bahsedilmektedir. Ardından ise Azərbaycan Türkçesi için yapılacak olan işlevsel gramerin kavramsal ve dilbilimsel yönlerine değinilmektedir.

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, orhanaldane@gazi.edu.tr

İlk bölümün ikinci kısmında işlevsel ve kavramsal-dilbilimsel kategorileşmeler ele alınmaktadır. Burada genel olarak Türk lehçelerinin kavramsal-yapısal grameriyle ilgili bir taslak sunulmaktadır. Bu taslak, fiil kategorisi üzerinden iki safhada gösterilmektedir. İlk aşamada fiillerde oldurğan çatı üzerinde durulmakta ve yapılan açıklamalarla işlevsel bir gramerde oldurğan çatının bilişsel-kavramsal karakterli ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci aşamada ise öğrenilen geçmiş zamanın *-miş* ve *-ib* ekiyle yapılan çekimleriyle gereklilik kipinin *-malı* ve *-malı ol-* ile yapılan çekimleri diğer gramerlerden farklı bir bakışla incelenmekte ve fiillerle ilgili bütün yapıların buradaki örnekler doğrultusunda kategorileştirilmesi gerektiği yazar tarafından ifade edilmektedir.

Birinci bölümün üçüncü kısmı *morfem* anlayışına ayrılmıştır. Burada ilk olarak *morfemik* tabiri üzerinde durulmaktadır. Buna göre morfemikinin amacı, kelimenin, kelimenin yapısının, kelimenin kökünün, eklerin ve eklerin varyantlarının dilin iç yapısına bağlı olarak dilbilimsel anlayışla somut örneklerle açıklanmasıdır. Ayrıca kelimelerin kuruluşlarının öğrenilmesiyle birlikte *morfem envanterinin* ortaya konulması da morfemikinin ana amaçlarındandır. Bununla birlikte morfem terimi ve gramer incelemelerindeki morfem anlayışı da bu kısımda ele alınmıştır. Azerbaycan Türkçesindeki morfemlerin morfematik tasnifine de yine burada yer verilmiştir.

Buradaki tasnif, genel gramerlerdeki tasniflerden farklıdır. Musayev, Azerbaycan Türkçesindeki ekleri *sözdüzaldici / leksik* yani *yapım ekleri*, *sözdəyişdirici / qrammatik* yani *çekim ekleri* ve *formadüzaldici / leksik-qrammatik* yani *biçim ekleri* olarak üç gruba ayırmaktadır. Üçüncü gruptaki ekler, gövdenin şeklini ve manasını dil bilgisel planda değiştirdiği hâlde ortaya çıkan yeni şekil hem leksik hem de dil bilgisel bir manayı ifade eder. Bu gruba *çatı ekleri* ve *füllerin çekimsiz şekilleri* ya da *fülilsiler* olarak adlandırılan *sıfat-fil*, *zarf-fil* ve *fil ismi* gibi ekler girmektedir.

Birinci bölümün dördüncü kısmında Azerbaycan Türkçesindeki kelime türetme yolları ve son zamanlarda söz konusu edebî dile dâhil olan sözlüksel yapılar ele alınmıştır. Burada özellikle Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine geçen kelimeler ve kalıp sözler üzerinde detaylı olarak durulmaktadır. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinin de son zamanlarda Türkiye’de popülerleştiği ve bazı yapıların Türkiye Türkçesine tesir ettiği de ifade edilmiştir. Bu kısmın sonunda Türkoloji sahasında bir ilk olarak Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki fiil köklerinin *karşılaştırmalı morfematik sözlüğü* sunulmuştur. Bu sözlükte işlevsel gramer kaideleri doğrultusunda dört fiil tipine yer verilmiştir. İlki, kök durumundaki *almaq*, *qırxmaq* gibi fiillerdir. İkincisi, morfemlerine ayrılmayan gövde şeklindeki *bacarmaq*, *bələmək* gibi fiillerdir. Üçüncüsü oldurğan çatı ekleriyle türetilmiş *bişirmək*, *keçirmək* gibi fiillerdir. Sonuncu grup ise Azerbaycan Türkçesinde olup Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan ya da farklı manalar ifade eden *büdrəmək*, *qayıtmaq*, *sayrışmaq* gibi fiillerdir.

Türkoloji Dilçilik Bu Gün: Problemlər, Perspektivlər ve Yeniliklər (s. 97-185) başlıklı ikinci bölüm, genel olarak iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısımda Türkoloji incelemelerinde kullanılan geleneksel yöntemlerle yeni dilbilimsel yöntemler üzerinde durulmaktadır. Hem geleneksel, hem de modern inceleme yöntemlerindeki tutarsızlıklar bu bölümde ele alınmaktadır. Türkoloji alanındaki *hesaplamalı dilbilim* ve *toplumdilbilim* içerikli çalışmalardan da bu kısımda söz edilmektedir.

Toplumdilbilim merkezli araştırmalar başlığı altında diasporik Türk lehçelerinin durumuna değinilmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde birçok Türk'ün ana vatanlarının dışında muhacerette kaldıkları ve bu lehçelerin muhacirlerin kaldıkları ülkelerde de konuşdukları ifade edilmektedir.

İkinci bölümün ikinci kısmında kavramsal-işlevsel gramer anlayışından söz edilmiş ve edebî metinler yeni dilbilimsel yöntemlerle incelenmiştir. Burada ilk olarak birleşik cümle kuruluşunun dilbilimsel-semantik ve gerçek-kavramsal paradigması ortaya konulmuştur. Daha sonra manzum bedii metinlerin değişik yönlerden tahlilleri yapılmıştır. Özellikle *Sarı Gelin* adlı meşhur halk mahnısının metni esasında yapılan tahlil, oldukça önemlidir. Bundan sonra ise mensur bedii metinlerle ilgili tahliller mevcuttur. Bu kısımda Kamal Abdulla'nın *Unutmağa Kimse Yox* romanı birçok yönden ele alınıp tahlil edilmektedir. Bu romandaki kavramlar dünyası, semiyotik işaretler ve metin kurucu vasıtalar ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Mehman Musayev tarafından hazırlanmış olan iki bölüm bu incelemelerin ardından gelen bazı açıklama tablolarıyla son bulmaktadır. Bundan sonraysa Qüdrət Cəfərov tarafından hazırlanan *Azərbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi* (s. 186-304) başlıklı bölüm gelmektedir. Burada ilk olarak dillerin söz varlığının iç düzeninden bahsedilmiştir. Ardından *Şəxs, Fərd və Rəng Bildirən Sözlərin Semantik Sistemi* başlıklı kısımda sırasıyla şahıs zamirlerinin, akrabalık terimlerinin, yaş ve cinsiyet bildiren kelimelerin ve renk bildiren kelimelerin semantik sistemi ele alınmıştır.

Daha sonra *Cism (Varlıq), Məkan, Zaman və Kəmiyyət Adlarının Semantik Sistemi* başlıklı bölümde organların, mekân adlarının, zaman adlarının ve sayıların semantik sistemine dair bilgiler verilmektedir.

İsimlerin semantik sistemiyle ilgili incelemelerin ardından fiiller hakkında bir bölüm gelmektedir. Burada da ilk olarak fiillerin semantik sistemine değinilmiştir. Ardından fiiller;

1. Biyolojik ve toplumsal hareket bildiren fiiller,
2. Doğal ihtiyaç bildiren fiiller,
3. Yaş ve boy değişikliğiyle ilgili fiiller,
4. Ağlamak ve gülmekle ilgili fiiller,
5. Görme, işitme ve konuşmayla ilgili fiiller,
6. Psikolojik faaliyetle ilgili fiiller,
7. Hareket fiilleri,
8. Dikey hareketleri (yukarıdan aşağıya doğru hareketleri) bildiren fiiller,
9. Alışveriş ve oyun bildiren fiiller,
10. Hava değişikliği bildiren fiiller ve
11. Yanmayla ilgili fiiller

olmak üzere on bir alt başlıkta ele alınmıştır. Her alt başlık kendi içinde farklı şekilde tasnif edilerek açıklanmıştır. Bu kısımda örnek bir uygulama gösterilmeye çalışıldığı için az sayıda fiilden yola çıkılarak bir tasnif yapılmıştır. Fiillerin tamamının ele alınıp bu yöntemine uygun bir tasnif sistemiyle incelenmesi durumunda daha fazla grubun ortaya çıkması da son derece doğaldır.

Bu incelemelerin ardından *Fiillərin Mənacə Növləri* başlıklı kısım başlamaktadır. Burada ise fiillerin *geçişsizlik* ve *geçişlilik* kategorileri değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerin ardından ise *Nəticə* başlıklı kısımda söz varlığının tematik gruplar şeklinde öğrenilmesi ve öğretilmesiyle ilgili bu eserde bir örnek metot gösterilmeye çalışıldığından bahsedilmektedir.

Azərbaycan Dilinin Funksional Grammatikası üst başlığıyla hayata geçirilen projenin ikinci cildi olan *Morfologiyaya Yeni Baxışlar və Leksematika* adlı eser, burada değerlendirilen içeriği ve eseri hazırlayan araştırmacıların ortaya koydukları fikirlerle Türkoloji sahasına yeni bir soluk getirmeye adaydır. Klasik Türkoloji araştırmalarının dışına çıkan modern inceleme metotlarıyla yapılan incelemeler ve verilen örneklendirmeler eserin öne çıkan özelliklerindedir. Bunların yanı sıra, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki fiil köklerinin temel alındığı karşılaştırma morfeomatik sözlük çalışması ve Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının semantik özellikler göz önünde tutularak tematik bir şekilde incelenmesi diğer Türk lehçeleri için de uygulanabilecek ve faydalı sonuçlar verebilecek örnek uygulamalardır.

Türkoloji sahasına dilbilimin araştırma yöntem ve teknikleriyle yaklaşan bu yenilikçi grameri Türkologların ve ilgililerin istifadelerine sunmalarından dolayı proje yürütücülerini ve bu yazıda değerlendirmeye çalıştığımız *Morfologiyaya Yeni Baxışlar və Leksematika* başlıklı cildi hazırlayan Mehman Musayev ile Qüdrət Cəfərov'u tebrik ederiz.

MAHTUMKULU ESERLERİNİN DEYİMLER SÖZLÜĞÜ

Emrah Yılmaz (2016), Gazi Kitabevi Yayınları, 774 s., ISBN: 978-605344-446-6

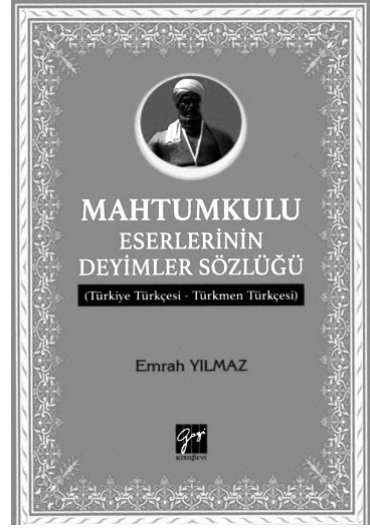
Tuğba YILMAZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 253-257

Gazi Kitabevi Yayınları arasında çıkan *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü* adlı eser, Türklük bilimi araştırmacılarının dikkatlerine sunulmuştur. Türk dünyasının müşterek bir değeri olarak kabul gören ve Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un *sözün kanatlarında uçan şair* diyerek takdim ettiği Mahtumkulu Firaki; *dilinde İslamiyet, kaleminde Türklük* şiarıyla da bilinmektedir. Bu eserde; 18. yüzyılda yaşamış ünlü Türkmen bilgesinin kullanmış olduğu deyimler ilk kez derlenmiş ve bir bütün olarak ele alınıp izah edilmiştir.

2016 yılının Türkmenistan devlet başkanı tarafından *Mirasa Saygı Duyuma ve Vatanı Geliştirme Yılı* olarak ilan edilmesi münasebetiyle ele alınan bu çalışma; şairin eserlerinin ilmî açıdan tahlil edilmesine zemin hazırlamak, semantik açıdan *çapı çevresinden geniş olan* deyimler konusundaki eksikliği gidermek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada, şaire ait 2014 yılında bulunan yeni nüshalar da dikkate alınarak toplamda 879 şiir taranmıştır. Madde başı olarak toplamda 1728 deyim yer aldığı eserin Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi şeklinde hazırlanması da araştırmacılara mukayese imkanı sağlaması ve sahasında çağdaş çalışmaların yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmaya Mahtumkulu'nun şiirleri ve manzum hikayeleri olmak üzere bütün eserlerinden derlenen deyimleri dahil edilmiştir. Ancak şairin kullanmış olduğu pek çok deyim gerek Türkmenistan sahasında gerekse Türkiye sahasında yazılmış deyim kitaplarında yer almadığına dikkat çekilmiştir. Bu türden deyimler açıklanırken deyimlerin şiirdeki bağlamı dikkate alınmış, mevcut klasik ve modern kaynaklara müracaat edilmiştir. Şairin kendine özgü kullanmış olduğu deyimler ise; Türkmen dilbilimi uzmanlarıyla Türkmenistan'da görüşülüp yine eserin kendi özgül ağırlığı içerisinde ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilerek açıklandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *tabuta konulmak, vefat etmek, son yolculuğuna uğurlanmak, dört kolluya binmek, imam kayığına binmek* gibi anlamlara gelen **ağaç ata binmek** deyimini ile korkmak, ürpermek, tıp dilinde mantar hastalığına yakalanmak anlamlarında kullanılan

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. tugbakaratug@hotmail.com

ağaç adam olmak deyimini örnek olarak gösterilebilir: *Bir gün bolar, ağaç ata müner sen, tura bilmeñ gum astynda ýatansoň*, “Bir gün olur ağaç ata binersin, kalkamazsın kum altında yatarsın” (s. 10).

Namart oğlu gorkı çeker meydandan, ağaç adam bolup görner her yandan, “Nâmert oğlu korku çeker meydandan, ağaç adam olup görünür her yandan” (s. 8).

Kitap “Sunuş”, “Taksim Yazıları”, “Giriş” olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. “Sunuş” bölümü (s. 10-12), Türkmenistan El Yazmalar Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Annagurban Aşırov tarafından kaleme alınmıştır. Sunuş bölümünde; Mahtumkulu’nun uluslararası seviyede anılması ve araştırılması için devlet başkanı tarafından 2012 yılında hususî bir karar çıkarıldığı, bu karar neticesinde şairin daha yakından tanınması için ülke genelinde pek çok etkinlik düzenlendiği, şairlerinden hareketle şairin gerçek yaşının ancak 2012 yılında tespit edilebildiği ve bu bağlamda Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY) tarafından 2014 yılının “*Mahtumkulu Firâkî’nin 290. Doğum Yılı*” olarak ilan edildiği, aynı yıl Türkmen Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov tarafından Mahtumkulu’nun anlatıldığı *İnsan Kalbinin Sönmeyecek Nuru* adlı eserin telif edildiği, şairin bilimsel açıdan incelenmesi için Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ile dönemin Kültür Başkenti olması dolayısıyla Eskişehir Valiliği’nin koordineli çalıştığı ve bir dizi etkinliğe ev sahipliği yapıldığı, Türkmen millî şairi Mahtumkulu’ya uluslararası arenada kıymet verilmesinden memnuniyet duyulduğu, 2016 yılının *Mirasa Saygı Duyma Yılı* olarak ilan edilmesiyle de Türkmen halkının maddî ve manevî zenginlikleri tekrar gün yüzüne çıkartıldığı ve edebî faaliyetlere hız verildiği ana hatlarıyla anlatılmaktadır.

Kitabın “Taksim Yazıları” bölümünde toplamda iki taksim yazısı yer almaktadır. İlk taksim yazısında (s. 13-15), Prof. Dr. Abdurrahman Güzel tarafından ülkemizde Mahtumkulu ile ilgili bilimsel çalışmaların tarihçesine, dünya edebiyatının seçkin bir temsilcisi olarak Türk edebiyat câmiasında da sık sık söz edilen bir değer olduğuna, Yunus, Mevlana ve Karacaoğlan’ın işlediği insan sevgisinin Mahtumkulu çizgisine devam ettiğine değinilmiştir. Ayrıca Türkmenistan devlet başkanının 16.03.2012 tarih ve 12179 sayılı kararı ile Türkmenistan’ın Ankara Büyük Elçiliği nezdinde Mayıs 2013’te “Türkiye’de Türkmen Millî Şairi Mahtumkulu Firâkî’yi bilimsel açıdan incelemek ve halka tanıtmak amacıyla altı kişilik “*Mahtumkulu Firâkî Bilim Kurulu*” oluşturulduğu ve bu heyet tarafından beş eser telif edildiği bilgisi yer verilmiştir.

Kitabın “Taksim Yazıları” bölümündeki ikinci taksim yazısı (s. 15-17) Doç. Dr. Berdi Sarıyev tarafından “*Mahtumkulu Firâkî’nin Deyimlerine İlişkin Düşünce Birimleri Bohçasını Açmaya Teşebbüs*” başlığıyla kaleme alınmıştır. Bu yazıda deyimlerin dilin söz varlığı içerisindeki öneminden bahsedilerek şairin kendine özgü deyişlerini, düşünce birimlerini çözümlemenin ve izaha muhtaç ifadeleri açıklığa kavuşturmanın kolay bir iş olmadığına dikkat çekilmiş ve *dil ile düğümlenen diş ile çözülemez* düşüncesiyle Kaşgarlı Mahmut’a atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda cesaretli olmaya referansla kullanılan *düşersen yüksekte düş* sözünün öğrencisi Emrah üzerinde etkili olduğunu dile getirerek onu Türkmen dilinin heveskârı olarak nitelendirmiştir.

Eserin “Giriş” bölümünde (s. 18-27) “Türkmen Kuyumcusu Mahtumkulu’nun Edebî İncileri” ve “Sözlüğün Mahiyeti ve Kullanımı Hakkında Birkaç Söz” başlığıyla

iki yazı yazar tarafından kaleme alınmıştır. İlk yazıda (s. 18-19) Mahtumkulu'nun deyimler sözlüğüne neden ihtiyaç duyulduğu, sözlüğün hazırlanma sürecinde hangi güçlüklerle karşılaşıldığı ve kimlerden istifade edildiği, bu çalışmanın “*Mahtumkulu Eserlerinin 20 Ciltlik Sözlük Külliyyatı*” projesinin de birinci cildini oluşturmakla esasen Mahtumkulu'nun şahsında Türkmen'in kudret ve zekâsının bir ürünün olarak kendini gösterdiği beyan edilmiştir. Giriş bölümündeki ikinci yazıda (s. 20-27), çalışmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları, deyimlerin tarihsel gelişimi, tanım ve mahiyeti, Türkiye ve Türkmenistan sahasında deyimlere ilişkin öne çıkan eserler üzerinde durulduğu, sözlükte madde başı olarak verilen deyimlerin Türk okuru dikkate alınarak alfabetik bir sıra içerisinde ele alındığı ve mısra sayısına göre her sayfada takriben beş deyime yer verildiği anlaşılmaktadır.

Sözlükte madde başı olarak verilen deyimlerin karşılığı imkân dahilinde yine deyimler ile izah edilmiştir. Türkmen Türkçesinde küçük ses değişiklikleriyle farklılık arz eden deyimler, imkân dâhilinde Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla verilmiştir:

Benliğinden inmek < Menliğinden inmek “tevazu göstermek, alçak gönüllü olmak” (s. 128)

Gönül geçmek < Köñül geçmek “tekâmül etmek, olgunlaşmak” (s. 319)

Pazarı kızmak < Bazarı gızmak “müşterisi çoğalmak, başarı elde etmek” (s. 577) gibi.

Aktarımı doğrudan mümkün olmayan deyimlerin orijinallerine sadık kalınmak maksadıyla deyimün büsbütün aktarımı yapılmayıp kullanıldığı dörtlükte dahi aslî şekliyle ele alınmıştır:

Nep almak: İstifade etmek.

Nep almak: Peýda görmek.

Nep almayan kişi sözden, öğütten,
Farkı olamaz hiç kuru söğütten,
Eş-dost bilmez, mânâ sezmez yığitten,
Ağılında ısı veren it yahşi (Ý27)

Nep almayan kişi sözden, öwütten,
Enaýlygy bolmaz gury söwütten,
Deň-duş bilmez, many aňmaz ýigitden,
Agylynda yssy beren it ýagşy (*Ýat ýagşy*)

Sözlükte madde başı olarak verilen deyimler, yukarda görüldüğü üzere koyu harflerle yazılıp açıklamaları verilmiştir ve hangi bağlamda kullanıldığı da dörtlüklerle tanıklanmıştır.

Eserin “Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü” bölümünde (s. 1-752), Türkiye Türkçesi okuru dikkate alınarak deyimler madde başı olacak şekilde alfabetik olarak sıralanmış ve her iki lehçedeki karşılıklarına yer verilmiştir. Deyimlerin bağlamından koparılmadan örnekleriyle birlikte tanıklanmaları da dikkat çekicidir. Yapılan göndermelerde önce şiir isimlerinin kısaltması verilmiş, ardından karşı sayfada çağdaş Türkmen Türkçesi imlası kullanılarak şiirin tam ismi belirtilmiştir:

Fikir kazanında kaynamak:

1-Düşüncede doyum noktasına
gelmek, düşüncenin olgunlaşması,
2-İstişare etmek, danışmak.

Korka korka müflis duruma düştük,
Takdir ne olursa, bilinsin artık,
Fikir kazanında kaynadık, piştik,
Değme, o çoşup da dökülsün artık.

(G54)

Pikir gazanynda gaýnamak:

1-Oýlanmada doým nokadyna ýetmek,
pikriň kämilleşmegi,
2-Geñeş etmek, maslahat soramak.

Gorka-gorka üflis ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi.
Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup dökülsin indi.

(Görülsin indi).

Yukarda gösterilen örnekte olduğu gibi bir deyimın birden fazla anlamda kullanılması durumunda, numaralandırılarak farklılık arz eden anlamına da yer verilmiştir.

Deyimlerin eş anlamlılarına Türkiye Türkçesinde **Bkz.**; Türkmen Türkçesinde **ser.** kısaltmasıyla atıfta bulunulmuştur. Akabinde ilgili deyim'e yer verilmiştir:

Fikir balçığına batmak: Bkz. **Fikir basmak** (s. 286).

Gam şerabını içmek: *ser.* **Gam badasın noş etmek** (s. 297) gibi.

Ek kısaltmalar bölümünde (s. 753-769), hangi kısaltmanın hangi şiire tekabül ettiği ve kaçınıcı ciltte yer aldığı Roma rakamları ile verilmiştir: **G54 < GÖRÜLSÜN İNDİ (I:35) >** (*Görülsün Artık Şiiri* 1. cilt, sayfa:35) gibi.

Kaynakça kısmı ise 770-774. sayfalar arasında yer almaktadır. Eserin kaynakçasına bakıldığında, yazarın Türkmen dilcileri tarafından yapılan çalışmalara ve sahasındaki güncel literatüre vâkıf olduğu görülmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde bu sözlük, Türkmen Türkçesiyle ilgilenen genç araştırmacılar için bir veri madeni şeklinde kabul edilebilir. Nitekim Mahtumkulu'nun şiirlerinin henüz ilmi açıdan yeterince tahlil edilmediği için mevcut materyalin dikkatlerden uzak kaldığı, buna mukabil şairin Türk dilinin somutlaştırma özelliğinden ziyadesiyle yararlandığı, dolaylılara sıkça yer verdiği, 18. yüzyılda kullanılan deyimlerin modern Türkmen Türkçesindeki deyimler ile karşılaştırıldığında yapı bakımından kısaltmaların olduğu, tarihi hadiselerin şairane bir ustalıkla kısacık deyimlere sıkıştırıldığı, tasavvufi yönü ele alındığında remizlerle bazı hakikatlere atıfta bulunulduğu yazar tarafından vurgulanmıştır.

Bu bağlamda *somutlaştırma* eğilimini göstermek için “iç dünyasındaki hissiyatını seçkin kelimelerle aktarmak, düşüncesini olgunlaştırmak, yazdıklarını demlemek, kelimelere heykeltraş misali yaklaşmak” anlamında *gönüle geleni traşlamak/ köñle geleni taraşlamak* deyimini örnek olarak tercih edilmiştir.

Dolaylama eğilimini göstermek için “secde etmek” mânâsına şu ifadeler'e yer verilmiştir: **Hakk'a mañlay (alın) diremek, baş ile hac eylemek, başı ile kulluk eylemek.**

Modern Türkmen Türkçesi deyimleri ile mukayese edildiğinde yapı bakımından kısaltmaların olduğu da anlaşılmaktadır:

18.yüzyıl*Pikir deryasına batmak**Pikir layına batmak**Dile dëssan getirmek**Ak pata bermek*> *pikire batnak* “derin düşünmek”> *pikire batnak* “derin düşünmek”> *dile getirmek* “ifade etmek”> *pata bermek* “icazet vermek, müsaade etmek”
gibi (s. 24).**21.yüzyıl**

Türk ve Türkmen kardeşliğinin bir nişânesi olarak da kendini gösteren *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü* adlı çalışmanın, 20 ciltlik sözlük projesinin de ilk basamağı niteliğinde telif edilmesi, Türkmen millî şairi Mahtumkulu'nun derinliğini göstermesi bakımından önemli bir adım sayılabilir. Ayrıca eserin hem Türk hem de Türkmen okuru dikkate alınarak hazırlanması ve klasik deyimler ile modern deyimlerin aynı potada eritilmesi; Mahtumkulu'nun çarpıcı ifadelerini çözümlemek isteyen araştırmacılara yarar sağlayacağı açıktır. Mahtumkulu araştırmaları noktasında kaynak eser olarak kullanılacağını düşündüğümüz bu çalışmayla Türkolojiye katkıda bulunduğu için Emrah Yılmaz'ı tebrik eder, yeni çalışmalarında başarılar dileriz.

TÜRKÇEDE ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ SİSTEMİ

İbrahim Ahmet Aydemir (2010), *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 118 s., ISBN: 978-975-6355-61-9

Cuma BOLAT*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 258-260

Görünüş, olayların sınırlarının farklı açılardan algılanması, başlangıç ve bitişleri bakımından farklı şekillerde hissedilmesidir. Görünüş, kategori olarak üç gruba ayrılır: sınırlararası olanlar, sınır sonrasılar, sonlular (Johanson 2016: 18).

Zaman, fiziksel açıdan bakıldığı zaman devamlılığı, devam eden bir süreci tanımlar. Dilbilgisel açıdan ise, “gösterimsel bir kategori” olmasına bağlı olarak, olayları, durumları, hareketleri zaman ekseninde belirlemeyi, sınırlandırmayı ifade eder (Aydemir 2010: 14).

Türkçede görünüş ve zaman konusunu ele alan ilk isim L. Johanson’dur. Türkiye Türkolojisinde bu konu üzerinde fazla çalışma yapılmamasına rağmen, yakın zamanda bu konuya ilgi artmış ve İ. Ahmet Aydemir, Sema Aslan Demir, Caner Kerimoğlu, Ahmet Benzer, Ahmet Karadoğan, gibi araştırmacılar bu konu üzerine çalışmalar yapmışlardır.

İ. Ahmet Aydemir tarafından hazırlanan *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi* adlı bu eser, geleneksel yöntemle ele alınmış Türkçe gramerlerine göre farklıdır. Eserde, Türkçenin fiil çekim sistemi hakkında modern dilbilim temelinde bilgiler verilmesinin yanısıra, geleneksel dilbilgisi kitaplarında “zaman ekleri” veya “şekil ve zaman ekleri” olarak adlandırılan biçimlerin zaman ve görünüş işlevleri ele alınıp ayrıntılı olarak incelenmiş ve değişik tür ve işlevde bağımlı cümle kuran zarffil, sıfatfiil ve isimfiil ekleri de zaman ve görünüş işlevleri açısından betimlenmiştir. Bu sebeple zaman ve görünüş konularında çalışmak isteyen araştırmacıların bu kaynağı inceleyerek işe başlaması yerinde olacaktır.

118 sayfadan oluşan *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi* adlı eser, *Ön Söz* (s. 5-6), *Kısaltmalar* (s. 7) başlıklarının ardından *Giriş* (9-26), *Temel Cümlelerde Zaman ve Görünüş* (27-58), *Zarffil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (59-85), *Sıfatfiil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (87-104), *İsimfiil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (105-108), *Sonuç* (109), *Kaynakça* (111-116), *Ekler* (117-118) olmak üzere sekiz bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın Ön Sözünde (s. 5-6) Aydemir’in:

Bu çalışma kapsamında, geleneksel dilbilgisi kitaplarında “zaman ekleri” veya “şekil ve zaman ekleri” olarak adlandırılan biçimlerin, yani yüklemleştiricilerin zaman ve görünüş işlevleri ele alınıp ayrıntılı olarak incelenmiştir. Söz konusu bu biçimler, genelde zamancı bir yaklaşımla irdelenmiştir. Hâlbuki modern dilbilim temelinde yapılan son dönem Türkoloji çalışmaları göstermiş ki, söz konusu bu yüklemleştiriciler,

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. cuma.bolat@hacettepe.edu.tr

sadece zaman işleviyle değil, aynı zamanda görünüş işleviyle de önemli rol oynamaktadır. (2010: 5)

ifadesinden kitabın ne tür bir eksiklikten yola çıkılarak hazırlandığını ve bu eksikliği karşılamaya yönelik olarak eserin ortaya konuluş amacını öğrenmekteyiz. Aydemir burada ayrıca, eserin içeriğinden ve kapsamından bahsetmiş ve çalışmada izlediği yöntem hakkında bilgiler vermiştir.

Eserin ilk bölümü olan *Giriş* (9-24), altı alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar şunlardır: 1. Araştırmanın Konusu ve Amacı 2. Kuramsal Temeller ve Kullanılan Terminolojiye Dair 3. Zaman: a) Şimdiki Zaman b) Geçmiş Zaman c) Gelecek Zaman 4. Görünüş: a) İntraterminallik (Intraterminalität) b) Postterminallik (Postterminalität) c) Terminallik (Terminalität) 5. Kılınış 6. Değerlendirilen Malzeme (Bütünce) ve Örnekler.

Eserin ikinci bölümü *Temel Cümlelerde Zaman ve Görünüş* (27-58) ana başlığını taşımaktadır. Eserde, *Giriş* 'te olduğu gibi ana ve alt başlıklar numaralandırma yoluna gidilmiştir. Bu bölümde sırasıyla $-(X)r/-(A)r$, $-(X)yor$, $-mAktA[dIr]$, $-DX$, $-mXş$, $-(y)AcAk$, $-(X)yordu$, $-(X)rdX/-(A)rdI$, $-mAKtAydI$, $-mXştX$, $-DXydX$, $-(y)AcAktX$ eklerinin işlevlerine değinilerek kullanım özellikleri anlatılmış ve örnekler verilmiştir.

Üçüncü bölüm *Zarffil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (59-85) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde temel cümlelerden ziyade bağımlı cümleler zaman ve görünüş açısından ele alınmıştır. Bağımlı cümle tiplerinden biri olan zarffil cümle yapılarından ve bu yapıların işlevlerinden bahseden Aydemir, özellikle görünüş üzerine yapılan çalışmalarda, bağımlı cümlelerin çoğunlukla dikkate alınmadığını dile getirmiştir. Zarffil cümlelerinde zamanın, temel cümlelerden farklı bir temelde ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Zarffil yüklemleştiricilerinin mutlak zamanı değil, göreceli zamanı gösterdiği ve zarffil cümlelerinin belli görünüş perspektiflerini yansıttıkları belirtilmiştir. Sırasıyla $-(y)Xp$, $-(y)XncA$, $-(y)ArAK$, $-(y)A...-(y)A$, $-(X)rken$, $-DXkçA$, $-DXğXndA$, $-DXKtAn$ sonra, $-mXşken$, $-mAdAn$ önce, $-(y)Alı$, $-(X)r/Ar...-mAz$ zarffil eklerinden bahsedilip, bu eklerin işlevleri anlatılmış ve bu eklerin kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir.

Eserin dördüncü bölümü *Sıfatfil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (87-104) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde sıfatfil cümlelerinin tıpkı zarffil cümleleri gibi, bağlı oldukları üst cümleden bağımsız olarak bazı zaman ve görünüş değerleri içerdiği anlatılmıştır. Sıfatfil cümlelerindeki zaman ve görünüş işlevleri hakkında bilgi verildikten sonra, göreceli zaman kavramı ve özelliklerine değinilmiştir. Türkçede sıfatfil cümleleri kuran $-(y)An$, $-mXş$, $-(y)AcAk$, $-(X)r/-(A)r$, $-DXX$, $-DXğX$, $-(y)AcAğX$, eklerinden bahsedilip, bu eklerin işlevleri anlatılmış ve bu eklerle kurulan cümle örneklerine yer verilmiştir.

Eserin beşinci bölümü *İsimfil Cümlelerinde Zaman ve Görünüş* (105-108) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde isimfil cümleleri zaman ve görünüş açısından ele alınıp incelenmiştir. İsimfil cümlelerinin sözdizimsel işlevlerde kullanılabileceğinden bahsedilmiş ve Türkçedeki $-DXX$, $-(y)AcAK$ isimfil eklerinin işlevleri anlatılıp, bu eklerle kurulan cümle örnekleri verilmiştir.

Altıncı bölüm *Sonuç* (109) başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde çalışmanın esas amacı hakkında genel bilgi vermiştir. Yapılan bu çalışmada Türkçenin zaman ve görünüş sistemi bir bütünsellik içinde ve işlevsel temelde ele alındığı, ayrıca bu durumun bir ilk olduğu belirtilerek daha önce yapılan çalışmalardan farklılığına dikkat çekilmiştir. Türkiye Türkolojisinde zaman kategorisi üzerine yapılan çalışmaların oldukça fazla, fakat görünüş kategorisi üzerine yapılan çalışmaların çok yetersiz olduğu ifade edildikten sonra, sözkonusu çalışma hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Kaynakça 'da (111-116) çalışmanın hazırlanması esnasında yararlanılan kaynaklar ve devamında örnek cümlelerin alındığı eserler listelenmiştir.

Eserin sekizinci ve son bölümünde araştırmacıların ve öğrencilerin konuyu daha kolay kavramalarını sağlayacak olan Temel Cümle, Zarffil, Sıfatfil, İsimfil Yüklemeleştiricilerinin Zaman ve Görünüş İşlevlerini tablolar halinde gösteren *Ekler* 'e (117-118) yer verilmiştir.

Türkiye Türkolojisinde üzerinde çok fazla çalışma yapılmayan konuları ele alan ve ihtiyaçtan yola çıkılarak hazırlanan bu kitap, görülen o ki çok titiz bir çalışmanın ürünüdür. Hem akademik alanda çalışanlar hem de Türkoloji öğrencileri için kullanışlı ve faydalı bir eser olduğunu düşündüğümüz bu çalışmasından dolayı Doç. Dr. İ. Ahmet Aydemir'e teşekkür ediyoruz.

Kaynakça

- AYDEMİR, İ. Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
JOHANSON, Lars (2016). *Türkçede Görünüş* (Çev. Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayınları.

MODERN JAPONCADA GEÇİŞLİLİK VE ÇATI KAVRAMINA GİRİŞ

Aydın Özbek (2016), *Modern Japoncada Geçişlilik ve Çatı Kavramına Giriş*, Nobel Bilimsel Eserler, İstanbul, 119 s. ISBN 978-605-9663-16-8

Zeynep GENÇER*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 261-263

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya sahnesinde önemli araştırmalara imza atan Japonya, gerek dili gerek ekonomisi ve kültürüyle birçok ülkenin üzerinde çalışmalar yaptığı bir ülke haline gelmiştir. Türkiye’deki Japonca çalışmalarının tarihi fazla eskiye dayanmamakla birlikte, akademik anlamda Japon Dili araştırmalarının Ankara (1986), Çanakkale Onsekiz Mart (1993) ve Erciyes (1994) Üniversiteleri’nde ilgili anabilim dallarının açılmasıyla bir ivme kazandığı görülmektedir. Bu bölümlerden mezun olan akademisyenlerin, çoğunluğu Japonca olan çalışmalarının sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu yazımızda, Türkçe olarak kaleme alınmış olan *Modern Japoncada Geçişlilik ve Çatı Kavramına Giriş* adlı eser tanıtılacaktır.

Dr. Aydın Özbek, 2005’te Japonya’nın Okayama Üniversitesi’nden “*Türkçe ve Japoncada Ettirgen-Edilgen Birleşik Çatı Yapıları ve Ettirgen Çatı Ekinin Rolü*” adlı teziyle yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. 2008 yılında yine aynı üniversitede “*Türkçe Katkısız Eylemler ve Özellikleri*” adlı çalışmasıyla dilbilim doktoru unvanını almaya hak kazanmıştır. Yazarın çalışmaları genellikle Japonca ve İngilizce olarak kaleme alınmıştır. Yabancı dildeki yayınları dışında, Türkçe olarak kaleme aldığı yayınlar arasında “*Karşılaştırmalı Dilbilim Açısından Türkçe ve Japoncada Edilgenlik Buyurmayan Edilgen Yapılar*” (2015), “*Japonca İsim+Eylem Deyimlerinin Sözdizimsel ve Anlambilimsel Özellikleri -Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırmalı İncelenmesi*” (2015) adlı iki makalesi ve bu yazının konusunu oluşturan bir kitabı bulunmaktadır.

Modern Japoncada Geçişlilik ve Çatı Kavramına Giriş adlı bu eserde, Japonca geçişlilik-geçişsizlik kavramı ile edilgen - ettirgen çatılar incelenmiştir. Eserde karşılaştırmalı dilbilim metodolojisiyle Japonca ve Türkçe karşılaştırılarak her iki dilde bulunan ancak yapısal bakımdan benzerlik gösterse de birçok durumda farklılık gösteren Japonca çatı kavramı ele alınmıştır. Japonca çatı kavramı ve eylemlerin geçişliliği konusuna giriş seviyesinde değinen eserde, tüm çatı kavramları tek tek ele alınmamış, her iki dilde de terminolojik olarak aynı isim altında incelenen ancak farklı yapısal ve anlamsal boyutları olan edilgen ve ettirgen çatılara odaklanılmıştır. Yazarın ifadesiyle, Japonca dil bilgisi incelemeleri açısından ilk önce belirli çatıların ele alındığı bu çalışma; bundan sonra yapılacak olan Japoncada zaman kavramı, kipler vb. diğer kavramların üzerinde duran bir seriye giriş niteliğinde yazılmıştır.

Asıl incelemenin dördüncü bölüm itibarıyla başladığı eserin birinci bölümünde, *Giriş* başlığı altında eserin içeriği ve metodolojisi hakkında bilgi verilmiştir (s.1-

* Okt. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Denizli/TÜRKİYE. genczeynep@gmail.com

7). İkinci bölümde, 1947 yılında Shinkichi Hashimoto'nun kaleme aldığı ve Japon Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın Japonya orta öğretim kurumlarındaki Japonca eğitimi müfredatının üzerine temellendirilen Japonca Okul Grameri adlı eser hakkında genel bilgi verilmiş ve bu eserde eylemlerin nasıl gruplandırıldığı, çekimlerinin nasıl olduğu tanıtılmıştır. Japonca Okul Grameri gerek Japonya'daki gerekse Japonya dışındaki Japonca eğitimini temelden etkileyen bir kitaptır ve inceleme kısmındaki fiil çekimlerinin anlaşılması açısından araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır (s.9-11). Üçüncü bölümde Japoncada çatı kategorisi ile ilgili genel bir bilgi verilmiş, bölüm sonunda biçimbirimsel ve sözdizimsel özelliklerine göre çatılar Türkçe, İngilizce ve Japonca karşılıklarıyla bir tablo halinde özetlenmiştir (s.13-17).

Kitabın dördüncü bölümünde, *Japonca Etken Çatı ve Nesne Alma Durumlarına Göre Geçişli ve Geçişsiz Eylemler* başlığı ile Türkçe karşılıklarının da verildiği Japoncadaki etken cümleler ve bu cümlelerde yer alan geçişli ve geçişsiz eylemler incelenmiştir. Japon araştırmacıların Japoncada nesne algısı üzerine görüşleri açıklanmıştır (s.19-32). Japoncada Türkçeden farklı olarak belirtili nesne-belirtisiz nesne ayırımının hâl eki olan wo eki ile işaretlenmediğinin, tüm nesnelere bazı özel durumlar haricinde wo eki almak zorunda olduğunun altını çizen yazar, Türkçe örneklerle iki dil arasında karşılaştırmalar yapmış böylece iki dilin dış dünyaya nasıl baktığıyla ilgili incelemelerde bulunmuştur. Dördüncü bölümün bir alt başlığı olan *Eşli Geçişli-Geçişsiz Eylemler* kısmında, Japoncada eşli geçişli-geçişsiz eylemlerin tanımı ve yapıları verilmiş, Türkçede bu eylemlerin çoğu zaman edilgen ya da ettirgen çatı ekleriyle oluşturulduğu örnekleriyle karşılaştırmalı olarak anlatılmıştır. Bu tür eylemlerin uyması gereken 3 şart (anlambilimsel, biçimbirimsel ve sözdizimsel) da yine örneklerle açıklanmıştır.

Edilgen çatıların ele alındığı beşinci bölümde, etken çatı yapıları üzerinden türetilen edilgen çatı yapıları ile görünüşte biçimbirimsel olarak edilgen çatı olarak kabul edile gelen ancak hem söz dizimi hem de anlam bilimi açısından farklılık gösteren yapıları değerlendirilmiştir. Bu yapılar *Gerçek Edilgen Çatı* olarak adlandırılmış, alt başlıklarda eylem türlerine göre edilgen çekimlenmeler anlatılmıştır (s. 33-46).

Altıncı bölümde ise *Gerçek Edilgen Cümle Yapıları Haricindeki Biçimbirimsel Edilgen Yapılar, Geçişli Eylem Cümlelerinden Türeyen Aitlik Bildiren Dolaylı Edilgen Yapılar, Geçişsiz Eylem Cümlelerinden Türeyen Aitlik Bildiren Dolaylı Edilgen Yapılar* olmak üzere üç alt başlıkla Dolaylı Edilgen Yapılar tanıtılmış, her biri Türkçe karşılıkları ile kıyaslanarak anlatılmıştır (s. 47-64)

Geçişsiz Eylem Cümlelerinden Türeyen Yapılar şeklinde adlandırılan yedinci bölümde yazar, Japoncada en çok tartışıla gelen konulardan biri olan geçişsiz eylemlerin edilgen yapı oluşturup oluşturamayacağı üzerinde durmuştur (s. 65-81). Bu bölümde Japoncada da tartışılmalı olan konuyla ilgili, anadili Türkçe olan okuyucuya örnekler Türkçe ile karşılaştırılarak anlatılmıştır.

Japonca Ettirgen Çatılar'a yer ayırdığı sekizinci bölümde yazar, bu kategoriyi *Geçişli Eylemlerden Türeyen Ettirgen Yapılar ve Geçişsiz Eylemlerden Türeyen Ettirgen Yapılar* olmak üzere ikiye ayırarak yine Türkçe ile karşılaştırmalı bir biçimde incelemiştir (s. 83-95). Geçişsiz eylemlerle oluşturulan yapılar kısmında okuyucu "özneli geçişsiz eylemler" ve "öznesiz geçişsiz eylemler" kavramlarıyla karşılaşmakta bunu da yazarın sunduğu anlaşılır örneklerle çözümleyebilmektedir.

Dokuzuncu bölümde bilinen ettirgenlik kavramından daha farklı bir yapıya sahip olan *kılıcsız ettirgenlik* kavramı üzerinde durulmuş ve yazarın *Gizli Kılıcılı Etken Yapılar* olarak adlandırdığı cümleler incelenmiştir (s. 97-104). Yazar, bu türdeki cümlelerin birtakım sözdizimsel hareketlere izin vermemesi (edilgen yapıya dönüştürülebilmesi), ne etken ne de ettirgen olarak nitelenebilmesi gibi yönlerine dikkat çektiği bu bölümde, gizli kılıcılı etken yapıların oluşabilmesi için gerekli şartları da detaylarıyla vermiştir.

Onuncu ve son bölümde ise *Ettirgen-Edilgen Birleşik Çatı Yapıları* hem yapısal hem de anlamsal açıdan ele alınmıştır. Yazar, eyleme sırasıyla ettirgen ve edilgen çatı eklerinin getirilmesi ile kurulan bu çatının, yapısal olarak Türkçe ile benzerlik gösterse de anlamsal açıdan farklılıklara sahip olduğunu karşılaştırmalı olarak vermiştir (s. 105-112).

Japonca, günümüzde özellikle Türkçe ile yapılan karşılaştırmalı çalışmalarla birlikte, sözdizimsel açıdan benzerlikleri ve sondan eklemeli oluşlarıyla birçok dilbilimci tarafından aynı dil ailesinden (Altay) kabul edilmeye başlanmış ve Altayistik çalışmalarının vazgeçilmez dillerinden biri haline gelmiştir. Eski Japoncadan, Modern Japoncaya Batı'da Japonya'nın dili, edebiyatı, tarihi, ekonomisi vb. üzerine yapılan çalışmalar geçmişten bugüne detaylı bir şekilde incelenip yayınlar ortaya çıkarılırken, Türkiye'de yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Bu yönüyle eserin, alandaki boşlukların doldurulması ve karşılaştırmalı çalışmalar yapabilmesini sağlaması açısından büyük öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Japoncadaki dönüşlülük ve işteşlik dışındaki diğer çatılar üzerine araştırma yapacak Türk dilcilerinin sorularına cevap veren bu eseri bilim dünyasına kazandıran yazara teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductive and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlandığı tarihe göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com